AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

MA G İ S T R A N T

dövri-elmi jurnal

ISSN 2788-696

2022 №4(6)

B A K I

Baş redaktor:
Asəf D.Zamanov
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
ADPU-nun elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya heyəti:
Arif Ş.Şəkərəliyev
iqtisad elmlər doktoru, professor
(ADİU, Bakı, Azərbaycan)
Bəhlul İ.Ağayev
biologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Bəhram H.Əliyev
riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əbülfət Q.Pələngov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əhməd Ş.Abdinov
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Ələkbər Ə.Əliyev
texnika elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Əli Z.Zalov
kimya üzrə elmlər doktoru, dosent
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əmir İ.Əliyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Fərrux A.Rüstəmov
pedaqoji elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Gülnaz A.Abdullazadə
fəlsəfə elmlər doktoru, professor
(BMA, Azərbaycan)
Hikmət Ə.Əlizadə
pedaqoji elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
İsa N.İsmayılov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
İlham Ə.Şahmuradov
biologiya elmləri doktoru, professor
(AMEA, Bakı, Azərbaycan)
Mahirə N.Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Məhəmməd A.Abduyev
Coğrafiya üzrə elmlər doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Mübariz M.Əmirov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Müsavər A.Musayev
fizika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADNSU, Bakı, Azərbaycan)
Müseyib İ.İlyasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Namiq Q.Şıxalıyev
kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Nazim Ə.İmamverdiyev
geologiya-mineralogiya üzrə elmlər doktoru, professor, (BDU, Azərbaycan)
Oqtay B.Sultanov
tarix elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Ramiz İ.Əliyev
psixologiya elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Sevinc B.Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Surxay C.Əkbərov
texnika elmləri doktoru, professor
(YTU, İstanbul, Türkiyə)

Məsul katib:
Natəvan F.Həsənova
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Təsisçi: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti – (Bakı, Azərbaycan)

Dövlət qeydiyyatı:
«MAGİSTRANT» dövri-elmi jurnalı 29.01.2021-ci ildə Azərbaycan *Respublikası* Ədliyyə Nazirliyində Mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı reyestrinə daxil edimişdir.
Qeydiyyat: № 4328

ADPU-Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
BDU-Bakı Dövlət Universiteti
ADNSU-Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
BMA-Bakı Musiqi Akademiyası
ADİU-Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti
YTU-Yıldız Teknik Universiteti. İstanbul, Türkiyə

MÜNDƏRİCAT

FİZİKA-RİYAZİYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

A.R.Şahlarlı
Məktəbəqədər təhsil və ibtidai sinif səviyyələrində həndəsi fiqurların öyrənilməsində varislik..5
X.Q.Qənbərova
Orta məktəbdə multimedia texnologiyalarından istifadənin perspektivləri.................10
R.R.İmranlı
Fizika müəllimi hazırlığında "səthi gərilmə hadisəsi"-nin ümumi təsviri...................16
N.F.Əhmədli
Şəbəkə infrastrukturunda domen adlar sistemi (DNS) keşləməsi və dns sorğularının ümumi xarakteristikası...21
G.R.Əsədli
Elmi informasiya mühitində universitet kitabxanalarının fəaliyyəti və elektron universitet kitabxanaları sistemi..28

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Ş.M.Layışova
9-cu sinif coğrafiya dərsliyində "cəmiyyət və iqtisadiyyat" bölməsinin öyrənilmə metodikası..34
F.A.İmaməliyeva
Kommunikativ oyunların xarici dilin tədrisində rolu..39
A.A.İbrahimzadə
Coğrafiya dərslərində şagirdlərin kartoqrafik vasitələr üzərində işin təşkili metodikası (VI -VII siniflər)...45
S.S.Rafiqova
Ümumtəhsil məktəblərində VIII siniflərdə coğrafi tərbiyənin formalaşdırılmasının əsas istiqamətləri..50
R.Y.Məmmədova
Ümumtəhsil məktəblərində VIII sinfində biologıyanın tədrisində təlim standartlarının reallaşdırılması..55
İ.M.Kazımov, A.Z.Şıxəliyeva
Biologiyanın tədrisində məsələ həlli texnologiyasına yeni yanaşma imkanları...........64
İ.M.Kazımov, A.M.Abdulazadə
Ümumtəhsil səviyyəsində biologiyanın tədrisində kimya fənni ilə inteqrasiyanın imkanları...69
N.Ə.Nəsirova, S.İ.Əliyev
Varvara su anbarının zooplanktonunun növ tərkibinin fəsillər üzrə dəyişməsi, ekosistemdə rolu...75

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

F.B.Bağırova
Azərbaycanda uşaq hüquqlarının qorunması ilə bağlı işlərə dair..................................82
Z.Z.Əhədov
Cəmiyyət məzmun xəttinə uyğun vıı sinif coğrafiya dərsliyində şagird fəaliyyətinin təşkili..88
F.E.Əliyeva
VIII sinifdə "coğrafi məkan" məzmun xətti üzrə şagird fəaliyyətinin alt standartlarla təhlili..92
Ü.R.Rzaquluzadə
Qlobal iqlim dəyişikliyi..97
E.Q.Əliyeva
Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmə imkanları..101
N.D.Vəliyeva
Ana dilinin metodologiyası və yeni metod anlayışı..107
X.T.Sadıxlı
Coğrafiya fənni üzrə interaktiv dərslərdə interaktiv təlim metodlarının tətbiqi..113
F.V.Salmanova
Coğrafiya fənninin tədrisində turizm və rekreasiya ehtiyatlarının öyrənilməsi..........120
E.E.Məmmədov
Kino sənayesi üçün marketinq texnologiyasının əhəmiyyəti......................................124
N.N.Məmmədova
Dövri-elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblərə dair..129
E.V.Müslümzadə
Tam orta məktəblərin nəticəyönümlü idarə edilməsi. Reallıqlar və çağırışlar...........139
N.R.Rəcəbli
Azərbaycan Respublikasi Təhsil Sistemi 1993-2003 cü illərdə..................................144

PEDAQOJİ-PSİXOLOJİ ELMLƏR

A.M.Şirinzadə
Təlim prosesində qiymətləndirmənin yeri və reallaşdırılması vəziyyəti....................151
G.Q.Zamanova
Peşə seçimində doğru qərarın verilməsində özünütanımanın önəmi..........................157
Ş.F.Seyidov
IX sinif ümumi tarix kursunun tədrisində şagirdlərdə hadisə və proseslər haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılmasında mövzular üzrə verilən mənbələrin rolu...........164
L.F.Mirzəyeva
Təhsilin idarə olunmasında texnologiyalardan istifadə...170
T.M.Babayev
Arxaik leksikanın mənimsədilməsində əyanilikdən istifadə......................................174
Ə.A.Əsgərova
Dil tədrisində oyunlar - interaktiv təlim üsulu kimi..179

M.Q.Mustafayev
Müxtəlif mühit və təhsil üsullarının tarixi şəxsiyyətlər haqqında biliklərin formalaşdırılmasına təsiri..184
N.R.Şərifova
Təlim prosesində pedaqoji innovativ texnologiyalar..191
R.R.Müzəffərli
Məişət zorakılığının insan inkişafına təsiri...196
M.Z.Allahverdiyeva
Kiçik məktəblilərdə əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasının psixoloji aspektləri...201
S.R.Rufullayeva
Ünsiyyət və şəxsiyyətin sosiallaşmasında ailə münasibətləri, onun təsirinin yol və vasitələri..207
E.F.Aslanova
Məktəbli sosiallaşmanın obyekti və subyekti kimi..211
L.İ.Həsənova
Səriştələrin formalaşdırılmasında dərsliklərin məzmununa qoyulan tələblər............218
S.M.Rüstəmova
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsinin formalaşdırılması vasitələri.........223
S.H.Əsədova
Şifahi nitqin tədrisi və öyrənilməsi zamanı yaranan problemlər və onların aradan qaldırılması..228
P.İ.Qurbanova
Azərbaycan dili dərslərində oxu materiallarının tədrisində və yazı bacarıqlarının formalaşmasında İKT-dən istifadənin imkanları..234
L.V.Həbibzadə
İngilis dilinin tədrisində innovativ metodlardan istifadə..239
M.H.Zeynalov
Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsində fəal təlim metodlarından istifadənin metodikası...245
Ş.B.Aydınova
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin işində sosial istiqamətlilik..............................250
Ə.S.Paşayeva
Məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün kadr hazırlığının tarixi inkişaf yolu.............256
İ.M.Cəlilova
Oyunlar məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyatı dərketmə vasitəsi kimi.......................261
Z.M.Umudova
Xarici dilin tədrisi zamanı istifadə olunan metod və üsulların motivasiyada rolu......268
G.N.Şahmirova
Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində şəxsiyyətyönümlü yanaşma...............275
L.M.Əhmədova
Kiçikyaşlı məktəblilərlə aparılan sinifdənxaric işlərin formaları və təşkili yolları..280
R.N.Ağazadə
İnteraktiv təlim metodlarının seçilməsinə verilən didaktik tələblər...........................287

E.M.Əliyeva
Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda texnoloji anlayışların formalaşdırılması yolları.........295
E.V.Həsənova
Oyunların məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında rolu...301
H.N.Məmmədova
Xarici dil tədrisində istifadə edilən metodların müqayisəli təhlili.............................305
G.Ş.İsayeva
Formativ qiymətləndirmənin şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri...........312
R.N.Mirzəli
İbtidai sinif müəllimlərinin şagirdlərin idrak fəaliyyətini inkişaf etdirməsi, fəallaşdırması və qiymətləndirməsi yolları..316
A.A.Abiyeva
Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasında inklüziv təhsilin rolu..322
Z.E.Məmizadə
İbtidai sinif kurikulumunda qiymətləndirmə keyfiyyətin idarə olunmasında vacib amil kimi..328
G.E.Bağışova
Uşaq folklorunda əqli tərbiyə məsələləri...336
A.Ə.Hüseynova
Məktəbəqədər təhsil sistemində məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial dünya ilə tanışlıq üsulları..340
D.R.Bayramova
Tələbələrin özünü hazırlığının gələcək mütəxəssis kimi formalaşmasında rolu........346
G.M.Aydın
Çocukların bilişsel gelişiminde, destekleyici öğrenme ortamının etkisi....................350
A.R.Əhmədova
Tərbiyəetmənin aktual problemləri...355
G.S.Behdiyeva
Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda humanizm tərbiyəsinin yeri və rolu...........................360
A.Ü.Nəsirli
Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılması..............366
V.A.Qafarova
Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda milli iftixar hissinin inkişafına təsir edən amillər.......372
S.A.Məmmədova
Suisidal davranış zamanı psixoloji xidmət işinin təşkili..376
S.S.Tağızadə
Məktəbəqədər müəssisələrdə inkişafetdirici təlim metodları.....................................385
Ş.B.Qurbanova
Məktəbəqədər təhsil müəssisələri ilə məktəb arasında varisliyin gözlənilməsinin mahiyyəti və məzmunu...391

A.R.Şahlarlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aytacsahlarla@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ İBTİDAİ SİNİF SƏVİYYƏLƏRİNDƏ HƏNDƏSİ FİQURLARIN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ VARİSLİK

Xülasə

Məktəbdə təhsilin məzmununda baş verən dəyişikliklər ibtidai sinif şagirdlərinin həndəsi təsvirlərinin səviyyəsinə olan tələbləri əhəmiyyətli dərəcədə artır. Hazırda, cəmiyyətdə və təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər müzakirə olunan problemə yeni yanaşmalar tələb edir ki, bunlara da ibtidai təhsilin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla varisliyin həyata keçirilməsi daxildir. Məsələnin nəzəri və praktikada vəziyyətinin öyrənilməsi göstərir ki, varislik çox vaxt dar mənada başa düşülür və həyata keçirilməkdən daha çox bəyan edilir.

НАСЛЕДОВАНИЕ В ИЗУЧЕНИИ ГЕОМЕТИЧЕСКИХ ФИГУР НА УРОВНЯХ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Резюме

Изменения в содержании школьного образования значительно повышают требования к уровню геометрических представлений учащихся начальных классов. Современные изменения в обществе и системе образования требуют новых подходов к обсуждаемой проблеме, в том числе реализации преемственности с учетом современного состояния начального образования и перспектив развития. Изучение теоретического и практического состояния дела показывает, что преемственность часто понимается в узком смысле и носит скорее выраженный, чем осуществленный характер.

INHERİTANCE İN THE STUDY OF GEOMETRİC FİGURES İN PRESCHOOL AND PRİMARY EDUCATİON

Summary

Changes in the content of school education significantly increase the requirements for the level of geometric representations of primary school students.

The current changes in society and the education system require new approaches to the problem under discussion, including the implementation of succession, taking into account the current state of primary education and development prospects. A study of the theoretical and practical state of the matter shows that succession is often understood in a narrow sense and is more pronounced than implemented

Açar sözlər: *varislik, ibtidai sinif, həndəsə, şagird, məktəb*
Ключевые слова: *преемственность, начальный класс, геометрия, ученик, школа*
Key words: *inheritance, elementary school, geometry, pupil, school*

Müasir məktəbin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də ibtidai sinif uşaqlarının təhsilində varisliyin təmin edilməsidir. Həndəsi fiqurlar riyaziyyatın öyrənilməsində çox vacib elementdir. Məktəblilərin riyazi inkişafında həndəsi konstruksiyaların rolunu qiymətləndirmək çətindir. Həll üsullarında onlar nəinki ən yaxşı şəkildə konkret həndəsi fikirlərin toplanmasına təkan verir, həm də bu və ya digər həndəsi fiqurları aydın təsəvvür etmək bacarığını inkişaf etdirir. Həndəsi konstruksiyalar şagirdlərə müxtəlif həndəsi fiqurların mənşəyini, onların çevrilmə imkanlarını anlamağa kömək edə bilər - bütün bunlar məktəblilərin məkan təfəkkürünün inkişafı üçün vacib şərtdir (1, s 147).

Psixoloji, pedaqoji ədəbiyyatda varisliyin dərk edilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Varislik təlim prosesində ayrı-ayrı fənlər (fizika və riyaziyyat, riyaziyyat və rəsm və s.) arasında əlaqə kimi şərh olunur. Bir çox tədqiqatlarda varislik hər bir sonrakı mərhələdə əvvəlki mərhələdə təhsil fəaliyyətinin məzmununu təşkil edən bilik və bacarıqların konsolidasiyası, genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi zamanı belə bir təhsil işinin sistemini təmin edən didaktik prinsip kimi şərh olunur.

Həndəsə müxtəlif formaların (nöqtələr, xətlər, bucaqlar, iki ölçülü və üç ölçülü obyektlər) ölçüləri və nisbi mövqelərini öyrənən riyaziyyatın bir sahəsidir. Planimetriya müstəvidə fiqurları nəzərdən keçirir, stereometriyada fəza fiqurları öyrənir. Həndəsənin yaranması insanların əməli fəaliyyəti ilə bağlıdır. İnsanlar piramidaları və məbədləri tikərkən onları ornamentlərlə bəzəyir, əşyaların forması, ölçüsü və nisbi mövqeyi haqqında biliklərindən istifadə etməli olurlar.

Varisliyin həyata keçirilməsi təhsilin müasirləşdirilməsinin prioritet vəzifələrindən biridir ki, onun həlli metodistlərin birgə səylərini tələb edir. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən varislik şəxsiyyətin biliyə və özünü tanıma, inkişaf və özünü təkmilləşdirmə ehtiyacının təzahürü kimi çıxış edir. Varislik inkarın inkarı və kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi qanunlarına əsaslanır. Qeyd edək ki, pedaqogikada inkarın inkar qanununun işləməsi mütləqləşdirilməməlidir.

Tədris prosesi biliyin yenidən nəzərdən keçirilməsi, onların yeni əlaqələrə daxil edilməsi və təhsil sisteminin bir mərhələsindən digərinə keçiddə harmoniyanın təmin edilməsi ilə kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə ardıcıl keçididir. Uşaq bağçasında müxtəlif təlim və tərbiyə

proqramları, ilk növbədə, uşaqların riyazi hazırlığına tətbiq olunan ibtidai məktəbin tələblərinə və onların riyazi inkişafının xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Kiçik yaşlı şagirdlərin həndəsi materialının öyrənilməsində vacib vəzifələr şagirdlər üçün aydın və düzgün həndəsi təsvirlər yaratmaq, fəza təsvirlərini inkişaf etdirmək, onlara uğurlu təhsilə hazırlamaq üçün böyük həyati praktik əhəmiyyət kəsb edən rəsm və ölçmə bacarıqlarını öyrətməkdir.

Hazırlıq qrupundakı iş proqramı iki yaşından etibarən dərsləri əhatə edən həndəsi konstruksiyaların öyrədilməsi və uşaqların intellektinin inkişafının vahid sisteminin bir hissəsidir. Böyük qrupda proqramın məzmun əsasını nömrə xəttində bir nöqtə haqqında təsəvvürün formalaşması təşkil edir. Uşaqların obrazlı təfəkkürünün və mücərrəd təxəyyülünün inkişafına, insan biliyinin tamamilə xüsusi sahəsi kimi həndəsi konstruksiyalara maraq və zövq tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verilir. Bu məqsədlə riyazi məzmunun mənimsənilməsi vasitəsi kimi məhsuldar fəaliyyətə daxil edilən yaradıcı tapşırıqlar təklif olunur.

Birinci sinif şagirdləri damalı dəftərlərdə düz və dolayı bucaqları vurğulamağı, müxtəlif uzunluqlu seqmentləri çəkməyi, həndəsi fiqurları çəkməyi öyrənirlər. Onlar uşaq bağçasında buna hazırlaşırlar. Uşaq bağçası və birinci sinif proqramlarının müqayisəli təhlilindən göründüyü kimi, tərbiyə işinin proqram tələbləri ardıcıl olaraq bir-biri ilə bağlıdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin işçiləri məktəbin tələblərini, təkcə biliklərin həcmini və məzmununu deyil, həm də onların keyfiyyət xüsusiyyətlərini - dövlət standartını yaxşı bilməlidirlər ki, birinci sinif şagirdi üçün hansı bilik və bacarıqlara ehtiyacı var. Eyni zamanda, məktəb müəllimlərinin uşaqların məktəbə hazırlıq səviyyəsi haqqında kifayət qədər aydın təsəvvürə malik olması çox vacibdir. Bu halda müəllim birinci sinif proqramı üzrə işə başlayarkən nəyə arxalanacağını, nəyə əsaslanacağını biləcək (2, s 96).

Varisliyin təmin edilməsi vasitələri fasiləsiz (məktəbəqədər-ibtidai - ümumi) təhsilin pedaqoji texnologiyalarıdır ki, bu da mütləq varisliyin göstərilən əsaslarını (maraq, qabiliyyət, yaradıcı təxəyyül, ünsiyyətin inkişafı) ehtiva edir. Eyni zamanda, məktəbəqədər uşaqların təhsili müəyyən yaşa uyğun fəaliyyətlər (oyun, modelləşdirmə, dizayn, rəsm və s.) əsasında qurulur, bu müddət ərzində 6-7 yaşa qədər təhsil fəaliyyəti üçün ilkin şərtlər həyata keçirilir.

İbtidai məktəb yaşlı uşaqların təhsili getdikcə daha çox inkişaf etmiş təhsil fəaliyyəti əsasında həyata keçirilir. Eyni zamanda, məktəbəqədər uşağın spesifik fəaliyyət növləri də onların gələcək inkişafını alır, çünki onlar hələ də onun inkişafında mühüm rol oynayırlar.

Varisliyin təmin etmək üçün uşağın məktəb astanasında, məktəbəqədər və məktəb uşaqlığı arasındakı intervalda yaranan mürəkkəb təcrübələrini nəzərə almaq lazımdır. O, hələ də ayrılığın kədərini, sevincli səbirsizliyi, naməlumluq qorxusunu və daha çoxunu yaşamalıdır.

Buna görə də müəllimlər və tərbiyəçilər belə uşaqlara xüsusi diqqət yetirməlidirlər, çünki onların emosional rifahı və onlarda "əsl məktəbli" imicinin formalaşması, böyüklərin bu işdə ona necə kömək etməsindən tamamilə asılı olacaqdır. Metodoloji və prosessual əsaslar, uşağın bu məzmunu mənimsəmək üçün fəaliyyətini təşkil etməyə yönəlmiş müəllimin hərəkətlərinin əsasını təşkil edir və biliyin mənimsənilməsi prosesindən, öyrənmənin hər bir mərhələsində onun hansı xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunduğundan, bilik səviyyəsindən asılıdır.

Məktəbəqədər və ibtidai təhsil mərhələsində həndəsəni öyrənərkən, materialın öyrənilməsinin məzmununu və metodikasını müəyyən etmək üçün həndəsi inkişaf səviyyələrini nəzərə almaq lazımdır. Hər bir səviyyənin müəyyən həndəsi və məntiqi terminologiyanı, öz simvolizmini, öyrənilən materialın məntiqi işlənməsinin öz dərinliyini ehtiva edən öz dili var (6, s 15).

Birinci səviyyə həndəsi fiqurun "bütöv" kimi qəbul edilməsi ilə xarakterizə olunur. Uşaq fiqurları xarici görünüşünə görə öyrənir və fərqləndirir, lakin onların ümumi xüsusiyyətlərini görmür – məsələn, kvadratda düzbucaqlı görmür.

İkinci səviyyədə uşaqlar xassələrini eksperimental olaraq vurğulayaraq rəqəmləri təhlil edirlər: müşahidə, ölçmə, rəsm, kağızdan modelləşdirmə prosesində. Bu xüsusiyyətlər formanın tanınması üçün istifadə olunur, lakin onlar uşaqlar tərəfindən təxmin edilmir və məntiqi qaydada tərtib edilmir. Təsvir edilən iki səviyyə 4-7 yaşlı uşaqlar üçün olduqca əlçatandır.

Artıq həndəsi inkişafın üçüncü səviyyəsinə çatmış şagirdlər fiqurların xassələri ilə fiqurların özləri arasında əlaqə qura bilirlər. İbtidai məktəbi bitirən bütün şagirdlər həndəsi təfəkkürün inkişafının bu səviyyəsində olmalıdır.

Həndəsi inkişafın dördüncü səviyyəsi tələbələrin bütün həndəsi nəzəriyyənin qurulması üsulu kimi deduksiyanın əhəmiyyətini dərk etmələri ilə xarakterizə olunur. Bu səviyyəyə keçid aksiomların, təriflərin, teoremlərin mənimsənilməsi, anlayış və cümlələrin məntiqi əlaqələrinin təhlili ilə asanlaşdırılır (3, s 57).

Beşinci səviyyədə obyektlərin spesifik təbiətindən və bu obyektləri birləşdirən əlaqələrin spesifik mənasından yayınma var. Bir səviyyədən digərinə keçid məqsədyönlü təlim prosesində baş verir və ona görə də məzmun və tədris metodlarından asılıdır. Məktəbəqədər və ibtidai məktəb şagirdləri üçün riyaziyyatdan dəyişən proqramların təhlili göstərdi ki, müəlliflərin əksəriyyəti məzmun seçərkən və metodiki tövsiyələr tərtib edərkən təkcə

həndəsi təfəkkürün inkişaf səviyyələrini deyil, həm də öyrənmədə varislik prinsipini nəzərə alırlar. İbtidai siniflərdə həndəsi fiqurlar və onların xassələri haqqında təsəvvürlər getdikcə genişlənir.

Beləliklə, həndəsi fiqurlar müxtəlif əşyaların və onların formalarının etalonları, nümunələri qismində çıxış edir. Həndəsi fiqurların köməyi ilə ətraf aləmin təhlili aparılır. Bunun nəticəsi olaraq, bir əşyanın formasına görə başqa əşyaya bənzədilməsi baş verir.

Beləliklə, məktəbəqədər yaş dövründə həndəsi fiqurların formalarının perseptiv və intellektual sistemləşdirilməsinin mənimsənməsi baş verir. Fiqurların qavranılmasında perspektiv fəaliyyət intellektual sistemləşmənin önünə keçir.

Həndəsi fiqurların quruluş elementlərini təhlil edərək uşaqlar fiqurları birləşdirən ümumi anlayışı mənimsəyirlər. Beləliklə, uşaqlar bütün fiqurların tabelik münasibətində olduğunu öyrənirlər; "dördbucaqlı" anlayışı "kvadrat", "düzbucaqlı", "romb" anlayışlarını özündə ehtiva edir; "çoxbucaqlı" anlayışı isə bütün "üçbucaqlı", "dördbucaqlı", "beşbucaqlı" və s. anlayışlarını özündə ehtiva edir. Belə qarşılıqlı əlaqələr və ümumiləşmələr uşaqların əqli inkişafını yeni mərhələyə qaldırır. Uşaqlarda idrak fəallığı inkişaf edir, yeni maraqlar yaranır, yaddaş, diqqət, nitq, təfəkkür və onun analiz, sintez, ümumiləşmə, konkretləşmə kimi tərkib hissələri inkişaf edir. Bütün bunlar uşaqları məktəbdə elmi anlayışları mənimsəməyə hazırlayır.

Miqdar təsəvvürlərinin həndəsi fiqurlarla əlaqəsi uşaqların ümumriyazi inkişafı üçün baza rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. *Ananiev B.G. Təhsildə varislik haqqında. M., 1998.*
2. *Abbasov S.X. İbtidai sinifdə və orta məktəbin 1-3-cü siniflərində riyaziyyatın tədrisində varisliyin təmin edilməsi yolları. Bakı. 2001. 312 s.*
3. *Dorofeev, G.V. Məktəbdə davamlı riyaziyyat kursu və davamlılıq problemi (Mətn) / G.V. Dorofeev // Məktəbdə riyaziyyat, 2008. № 5. s.76*
4. *Həmidov S.S. Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası. Baku, ADPU. 332 səh.*
5. *Pışkalo, A.M. Riyaziyyatın tədrisində davamlılıq (Mətn) / - M .: Təhsil, 1998. 238s.*

X.Q.Qənbərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
khayala_ganbarova@mail.ru

ORTA MƏKTƏBDƏ MULTİMEDİA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Məktəb praktikasında şagirdlərin tədris prosesinin təşkili zamanı yeni informasiya texnologiyalarından və hətta izahlı və illüstrativ metoddan istifadə şərtlərində belə məktəb daxili fəaliyyətə başlamaq və stimullaşdırmaq imkanı verir.

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Резюме

Такая школа позволяет начать и стимулировать внутреннюю деятельность учащихся в практике использования новых информационных технологий и даже объяснительно-иллюстративных методов в организации учебного процесса в школьной практике.

PROSPECTS FOR THE USE OF MULTİMEDİA TECHNOLOGİES İN HİGH SCHOOL

Summary

Such school allows students to start and stimulate internal activities in the practice of using new information technologies and even explanatory and illustrative methods in the organization of the educational process in school practice.

Açar sözlər: *multimedia, multmedia texnologiyaları, texniki tədris vasitələri*
Ключевые слова: *тультимедиа, тультимедийные технологии, технические средства обучения*
Key words: *multimedia, multmedia technologies, technical teaching aids*

“Multimedia”, “multimedia texnologiyaları”, “multimedia mühiti” kimi anlayışların öyrədilməsi praktikasını nəzəriyyədə istifadə etmək adi hala çevrilmişdir. Təhsil prosesində multimedia texnologiyalarından istifadə etmək mətn, statik və dinamik təsvirlər, videolar, nitqlə işləməyə imkan verən audio və video yazıların, interaktiv alətlərin dəstəyi ilə kompüter sistemlərinin və səsin müşayiəti təhsil məlumatlarının təqdim edilməsinin, strukturlaşdırılmasının, saxlanmasının, ötürülməsinin və emalının yeni

mürəkkəb üsullarını gətirmişdir. “Multimediadan istifadə” və “multimedia texnologiyası ilə "pedaqoji təlim texnologiyası" anlayışları tez-tez qarışdırılır. Məhz buna görə də biz özümüzə sual veririk: “Multimedia nədir?”. “Multimedia” termini “çoxlu mühit” deməkdir. Bununla belə, bu anlayışın tətbiq sahəsindən asılı olaraq çoxlu çalarları vardır. Buna misal olaraq elm, texnologiya, incəsənət, mədəniyyət, təhsil sahələrini göstərmək olar. Multimedianın məqsədi harada və hansı məqsədlə həyata keçirildiyindən asılı olaraq dəyişir.

Beləliklə, multimedia:

- Bütün mətn, qrafika və nitq, musiqi, video fraqmentlər, animasiya tipli məlumatları özündə birləşdirən, habelə informasiya resursunun yaradılmasına və çoxaldılmasına imkan verən aparat və proqram vasitələrinin məcmusudur.

Texniki Tədris Vasitələri - məlumatın optimallaşdırılması məqsədilə tədris prosesində istifadə olunan didaktik dəstəyi olan texniki qurğular toplusudur. Texniki Tədris Vasitələri özündə iki anlayışı birləşdirir: texniki qurğular və didaktik təlim vasitələri (informasiya daşıyıcıları). Texniki tədris vəsaitlərini müxtəlifliyinə, funksionallığına, məlumatın təqdim edilməsi üsullarına görə təsnif etmək bir qədər çətindir.

Texniki tədris vasitələrinin əsas təsnifatları:

1) həll olunan təhsil vəzifələrinin xarakteri;
2) qurğu və işləmə prinsipinə əsaslanaraq;
3) təhsilin məqsəd və növünə əsaslanaraq;
4) işin məntiqinə əsaslanaraq;
5) məlumatın təqdim edilməsinə əsaslanaraq.

Funksional təyinatına görə, texniki tədris vasitələri təhsil məlumatlarının ötürülməsinin texniki vasitələrinə, biliyə nəzarət, təlim, öz-özünə öyrənmə vasitələrinə, köməkçi vasitələrə bölünür. Bizə məlumdur ki, yaxın gələcəkdə kütləvi ümumtəhsil məktəblərində təhsilin əsas təşkili forması sinif-dərs olaraq qalacaqdır. Sinif-dərs sisteminin öz üstünlükləri olduğu kimi bir sıra çatışmazlıqları vardır, lakin bu da öz növbəsində onun geniş yayılmasına mane olmur. Sinif-dərs sistemi daxilində ibtidai və orta sinif şagirdlərinə fənlərin əksəriyyəti xüsusi sinif otaqlarında tədris olunur. Təhsilin əsas təşkili forması dərsdir. Sinif-dərs sisteminin səmərəliliyinin artırılması perspektivlərini elm adamları, pedaqoqlar və praktikantlar sinif otaqlarının didaktik və texniki tədris vəsaitləri ilə təchiz edilməsi, dərs növlərinin və onların modullarının təkmilləşdirilməsi ilə əlaqələndirirlər. Tədrisin təşkilati forması kimi dərs dinamik bir hadisədir. O, daim dəyişir və özündə pedaqoji prosesin inkişafının əsas tendensiyalarını əks etdirir. Sinif sistemi şəraitində müəyyən fənn üzrə adi dərs ənənəvi fənn kabinetində (riyaziyyat, fizika, kimya

və s.) keçirilir. Müasir interaktiv lövhə multimedia ilə kompüter sinfində fənn dərsi haqqında danışmağa imkan verir. Belə bir dərsdə müəllim, onun üçün mövcud olan metodik texnikaların demək olar ki, bütün arsenalını saxlayaraq, onu multimedia texnologiyalarının imkanları ilə dəfələrlə artıra bilər. Bunun üçün ilk növbədə dərsin strukturuna asanlıqla birləşdirilə bilən multimedia resursları lazımdır. Təhsil proqram məhsulları və multimedia resurslarının yerli tərtibatçılarının əsas səyləri fərdi öyrənmə üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif növ intellektual təlim sistemlərinin yaradılmasına yönəlmişdir. Bununla belə, müəllimə elə multimedia resurslarının verilməsi məqsədəuyğundur ki, o, özü də əlavə vaxt xərcləri olmadan mövcud sinif-dərs sistemi şəraitində keçirilən dərsə inteqrasiya edə bilsin. Hal-hazırda ən məhsuldar yanaşma interaktiv lövhə ilə sinif otağında məktəb kurikulumunun nisbətən qapalı bölməsinin (kifayət qədər sabit məzmun və müəyyən edilmiş tədris metodları ilə) öyrənilməsində multimedia texnologiyalarından istifadəyə inteqrasiya olunmuş yanaşmadır. Kompüterdən və multimedia texnologiyalarından təsadüfi istifadə səmərəsizdir. Multimedia texnologiyalarına əsaslanan öyrənmə praktikasında həqiqətən əhəmiyyətli bir irəliləyiş əldə etmək üçün bir tərəfdən şagirdə həm fərdi, həm də frontal işdə əsas anlayışların formalaşdırılması prosesini aydın şəkildə nümayiş etdirməyə imkan verən texnologiyalar lazımdır, digər tərəfdən, ona bu geneziyada fəal iştirak etməyə imkan vermək lazımdır. Kompüter digər periferik qurğularla birlikdə cihazlar (multimedia proyektoru, printer skaneri və s.) universal təlim vasitəsi kimi məktəbdə ənənəvi tədris vəsaitləri dəstini əvəz etmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu gün onun fənn dərslərində istifadəsi ayrı-ayrı ənənəvi nümayiş tədris vəsaitləri dəstlərinin(televizor, maqnitofon, audio və videopleyer və s.) istifadəsindən heç də fərqlənmir. Tədris vəsaitləri dəstləri və informasiya texnologiyalarının inkişafının bu mərhələsində yeni mövqelərdə yenidən düşünmək və təhsil prosesində tədris vəsaitləri dəstindən istifadə sahəsində geniş metodik təcrübədən hərtərəfli istifadə etmək lazımdır. Kompüterdən, multimedia resurslarından və interaktiv lövhədən kompleks istifadə ənənəvi tədris vəsaitləri dəstinin imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirəcək və bununla da fənn dərslərinin dizaynını və aparılmasını dəyişdirəcəkdir. Müxtəlif mediada yazılmış materialın xüsusi redaktəsi təhsilin üstünlüklərini reallaşdırmağa imkan verir. Tədqiq olunan obyektin planları və təfərrüatları, onun kursunun dəyişdirilməsi və s. Qrafik plotterlə ən məşhur üsulları həyata keçirmək çox asandır: plyonkaların üst-üstə qoyulması və çıxarılması, laminatlanması. Bütün bunlar həqiqətən "canlandırmağa" imkan verir. Akademik fənlərin tədrisi və bütövlükdə tədris prosesinin intensivləşdirilməsi. Göründüyü kimi, bəşəriyyətin inkişaf tarixində çap və radionun ixtirası adını çəkmək olar. Əslində, təhsildə bir inqilab çap yolu ilə edildi, burada radionun ixtirasından daha az əhəmiyyətli istifadə edildi və bu

heç də təəccüblü deyildi. B.G.Ananiev qeyd etdiyi kimi, görmə sistemi vasitəsilə qavrayış üç modallıqda baş verir: hiss, qavrayış və təmsil. Eşitmə sistemi vasitəsilə - yalnız təmsil səviyyəsində baş verir. Təəccüblü deyil ki, xalq müdrikləri belə deyir: "Yüz dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə görmək yaxşıdır." Nəhayət, ən əsası: multimedia texnologiyaları şagirdə nəinki hazır tədris materialının mütəfəkkir olmasına, həm də öyrənməyə imkan verir. O, onun yaradılmasında, transformasiyasında və operativ istifadəsində iştirakçıdır. Məsələn, heç bir şübhə yoxdur ki, hər bir şagird ən azı bir dəfə hər hansı bir standart əməliyyatı müstəqil şəkildə yerinə yetirir (məsələn: riyazi, fiziki və ya hər hansı digər obyektin qurulması, rəsm, diaqram), lakin bir neçə dərs ərzində digər oxşar məsələləri həll edərkən bunu təkrar-təkrar etmək məsləhət görülmür. Mövcud multimedia kursları və tədris proqram məhsulları öyrənilən obyektlərin müxtəlif növ çevrilmələrini nəzərdə tutan dərsləri yeni üsulla qurmağa imkan verir. Bu proqramlar və kurslar həm hazır çertyojlarla, həm də müəyyən parametrlər dəyişdirildikdə obyektlərin çevrilməsini "eksperimental şəkildə görməyə" kömək edən dinamik modellərlə işi təşkil etməyə imkan verir. Vizual multimedia vasitələrinə əsaslanan hesablama eksperimentini yeni üsulla qurmaq multimedia imkanlarını ölçüyəgəlməz dərəcədə genişləndirir. Məlumdur ki, dərs zamanı şagirdlərin qəbul etdikləri məlumatların işlənməsi və mənimsənilməsi keyfiyyəti cavablandırılması lazım olan operativ şəkildə qoyulan cari yoxlama sualları təhsilin təhsil səviyyəsini xeyli artırır. (Suallar, əlbəttə ki, cavablar üzərində düşünmək üçün çox vaxt tələb etməməlidir.) Ənənəvi sinif-dərs sistemi ilə belə bir didaktik texnikanın effektivliyi təəssüf ki, aşağıdır - müəllim fiziki olaraq tələbələrin cavablarını tez emal edə və qiymətləndirə bilməz. Dərs kompüter sinfində keçdikdə və cavablar kompüterdə emal üçün nəzərdə tutulduqda isə tamam başqa məsələdir.

Müəllim "orta anlama faizini" tez bir zamanda izləmək və dərs zamanı lazımi düzəlişlər etmək imkanı əldə edir. Üstəlik, dərsin sonunda hər bir şagirdin işini izləyə və qiymətləndirə bilər. Beləliklə, multimedia şagirdlərin hətta izahlı və illüstrativ metoddan istifadə şərtlərində belə məktəb daxili fəaliyyətə başlamaq və stimullaşdırmaq imkanı verir. Məktəb praktikasında buna görə də ənənəvi sinif sistemi daxilində tədris prosesinin təşkili üçün yeni informasiya texnologiyalarından istifadənin obyektiv ehtiyacı ilə tərtibatçıların təklif etdiyi multimedia məhsullarından istifadənin mümkünsüzlüyü arasında ziddiyyət var. Bunun üçün böyük əlavə xərclər olmadan güclü tədris və nəzarət proqramlarını yaratmağa və istifadə etməyə imkan verən müəllim üçün əlçatan olan proqram vasitələrinin və rahat interfeyslərin yaradılması onlar üçün hələ də prioritet vəzifəyə çevrilməyib. Eyni zamanda təəssüf ki, məktəblər kifayət qədər güclü kompüter avadanlığı ilə intensiv şəkildə təmin olunmayıb.

Əslində, N.X.Rozov bu barədə danışır, məktəb üçün tədris kompüter məhsulunu hazırlayarkən riayət edilməsinin məqsədəuyğun olacağı bir sıra prinsipləri formalaşdırır. İlk növbədə, bu cür məhsulların ayrılmaz deyil, blok və ya modul olması lazımdır. İşində bir qədər yaradıcı olan müəllim sadəcə olaraq “tərbiyəçi” deyil, o, bir dərsliyin abzas-paraqrafına çox zaman öz işlənməsini əlavə edir, bir çox kitabların materiallarından istifadə edir. Ona görə də müəllimin öz fəaliyyətində bütöv bir kompüter məhsuluna itaətkarlıqla əməl edəcəyini gözləmək lazım deyil. Ən yaxşı halda ancaq bu müəllimin bu məhsulda bəyəndiyi, onun ruhuna, üslubuna, anlayışına uyğun gələn ayrı-ayrı fraqmentlərdən istifadə edə bilər. Ancaq nəticədə məhsuldan bəyəndiyiniz parçanı çıxarıb bəzən tamamilə qeyri-trivial problem və böyük, "qlobal" resursların inkişafı ilə eyni vaxtda "miniatürlər dəsti" adlandırıla bilənlərin yaradılması çox perspektivlidir.

Proqram paketinin hazırlanması: müəllim tədris materialını uyğun olaraq tamamlayır və təşkil edir Bunun üçün belə kompleksə daxil olan proqramlar “tədris materialının modullarını yaratmaq, redaktə etmək, əlaqələndirmək, onları bir neçə müxtəlif təsnifatlaşdırıcılara təsnif etmək, onu statik və dinamik illüstrasiyalar, audio fraqmentlərlə əlavə etmək vasitələrini” təmin etməlidir.

Keçid əsasında qurulmuş sistemli yanaşma təkcə tələbələrin müstəqil işinin təşkili üçün deyil, əsasən sinifdə tədris prosesinin təşkili üçün nəzərdə tutulmuş monofunksionaldan çoxfunksiyalı elektron vasitələrə qədərdir. Bu yanaşmanı T.G.Kudryashova belə hesab edir.

Belə bir sistemi yaradarkən əsas seçilə bilər:

- müstəqil idrak fəaliyyəti üçün bacarıqlar formalaşdırmaq üçün təhsil qabiliyyətləri ilə birlikdə imkan verən tədris vəsaitləri;
- ünsiyyətin təşkili vasitələri

Müəllimin tez qəbul etməsinə imkan verən qarşılıqlı əlaqələr və hər bir tələbədən alınan məlumatları emal edir və tələbələr məlumat mübadiləsi aparırlar.

Nəhayət, çox “sərt” texnologiya təklif edir və istifadəsinə əsaslanan tədris prosesinin təşkili çərçivəsində multimedia tədris vəsaitləri yaratmışdır. Hər bir fənnə daxildir:

1. Uyğun olaraq yeni materialın öyrənilməsi üçün dərslərin təsnifatı təhsil qarşılıqlı forması.
2. Biliklərin sistemləşdirilməsi üçün dərslərin mövzularının müəyyən edilməsi və refleks dərslərinin mövzuları, habelə onların formalarına görə təsnifatı təhsil qarşılıqlılığı.
3. Şagirdlərin fəaliyyətinin və metodunun müəyyən edilməsi müəllimlərin hər birində onların təhsil fəaliyyətlərinə rəhbərlik dərsin mərhələsi:

a) yeni materialın öyrənilməsi,
b) sistemləşdirmiş bilik,
c) əks etdirmə.

4. Nəzarət tədbirlərinin məqsədlərinin müəyyən edilməsi və nəzarət prosesində şagirdin nümayiş etdirməli olduğu fəaliyyət növləri və onların nümayiş etdirilməsi yolları.

Belə bir texnologiya, həmçinin dərsin hər mərhələsində istifadə olunan, yeni materialın öyrənilməsi, biliklərin sistemləşdirilməsi, əks etdirmə zamanı istifadə olunan kommunikativ qarşılıqlı əlaqənin təşkilində çoxfunksiyalı və səmərəli olan tədris vasitələri tərtibatçılar üçün nəzərdə tutulmuş tələbləri də əhatə etməlidir. Bundan əlavə, nəzarət edilən fəaliyyətlərin təyin edilməsi, nəzarətin nəticələri, biliyə nəzarət və qiymətləndirilməsi üsulları müəyyən edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Алексеева М.Б., Балан С.Н. Технология использования систем мультимедиа: Учебное пособие. – СПб.: Изд.дом «Бизнес-пресса», 2002. – 176 с.
2. Башмаков М.И., Поздняков С.И., Резник Н.А. Информационная среда обучения. – Спб.: СВЕТ, 1997. – 400 с.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. //М., – 1995. 336 с.
4. Вернер И. Все о мультимедиа. – Киев: BHV, 1996. – 352 с.
5. Голицина О.Л., Максимов Н.В., Партыка Т.Л., Попов И.И. Информационные технологии: учебник. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2008. – 608 с.
6. http://college.ru – Образовательный Internet-портал, направленный на обучение школьников.
7. http://specialist.ru – Центр компьютерного обучения "Специалист" при МГТУ им. Н.Э.Баумана. On-line тестирование и сертификация. Профессиональная оценка знаний в области информационных технологий.

R.R.İmranlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ryhnmrnl@list.ru

FİZİKA MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINDA "SƏTHİ GƏRİLMƏ HADİSƏSİ"-NİN ÜMUMİ TƏSVİRİ

Xülasə

Məqalədə maye molekullarının maye daxilində və səthində vəziyyətləri haqqında məlumat verilmişdir. Səthi gərilmə hadisəsini öyrənənlərin təfəkküründə tam formalaşdırmaq üçün təcrübə və məsələdən istifadəyə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА "ФЕНОМЕНА ПОВЕРХНОСТНОГО НАТЯЖЕНИЯ" В ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ

Резюме

В статье приведены сведения о положении молекул жидкости внутри и на поверхности жидкости. Особое внимание уделялось использованию опыта и проблеме для полноценного формирования явления поверхностного натяжения в сознании студентов.

GENERAL DESCRIPTION OF "SURFACE TENSION PHENOMENON" IN PHYSICS TEACHER PREPARATION

Summary

The article provides information on the position of liquid molecules inside and on the surface of the liquid. Special attention was paid to the use of experience and issue to fully form the phenomenon of surface tension in the minds of students.

Açar sözlər: *maye, səth hadisələri, səthi gərilmə, səthi gərilmə qüvvəsi, səthi gərilmə əmsalı*

Ключевые слова: *жидкость, поверхностные явления, поверхностное натяжение, сила поверхностного натяжения, коэффициент поверхностного натяжени*

Key words: *liquid, surface events, surface tension, surface tension force, surface tension coefficient*

Maye – bərk və qaz aqreqat halları arasında yerləşən kondensə olunmuş maddədir. Temperatur şkalasında maye halının mövcudluğu aşağıdan kristallaşma, yuxarıdan isə qaynama temperaturu ilə məhdudlanır. (Şəkil 1)

Maye aqreqat halının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri molekulların yaxın nizam düzülüşünə malik olmasıdır. Maye molekulları bu nizamı qorumaq üçün daim tarazlıq vəziyyətlərini dəyişdirirlər.

Şəkil 1.

Təbii ki, molekulların belə yerdəyişməsi mayeyə axıcılıq xassəsi verəcəkdir. Müəyyən kütləli maye formasını saxlamasa da həcmini saxlayır. Mayeni qaba tökən zaman müəyyən bir sərbəst səthi olur. Bu səth maye ilə səthin üst hissəsindəki hava qatını bir-birindən ayırır. Hava qatı maye buxarı olub sıxlığı mayenin sıxlığından kiçikdir. Mayenin daxilindəki molekulların vəziyyəti sərhəd səthindəki molekulların vəziyyətindən fərqlənir. Belə fərqlilik maye səthinin gərilməsi hadisəsinin başvermə mexanizminin əsasını təşkil edir.

Mayenin səth təbəqəsində yerləşmiş molekullarla daxilində yerləşən molekullar bir-birilərindən fərqlənirlər. Mayenin daxilində hər bir molekul digər molekullarla əhatə olunub. Buna görə də bir molekula digər molekullar tərəfindən edilən təsirlər bir-birini kompensasiya edir və qüvvələrinin əvəzləyicisi sıfra bərabər olur (Şəkil 2, B molekulu). Mayenin səthində isə fərqli mənzərə var. Belə ki, səth molekullarına alt hissədəki molekullardan başqa hava ilə sərhəddə maye buxarının molekulları tərəfindən də qüvvə təsir edir. Buna görə də əvəzləyici qüvvə sıfırdan fərqli qiymət alır (Şəkil 2, A molekulu). Bu qüvvənin istiqaməti şaquli istiqamətdə mayenin daxilinə yönəlir. Yekun qüvvənin ədədi qiyməti maye ilə qazın sıxlıqlar fərqindən asılıdır. Əvəzləyici qüvvə sıxlıqlar fərqinin azalması ilə azalır, artması ilə artır. Beləliklə, deyə bilərik ki, mayenin səth təbəqəsindəki molekullarla daxili həcmində yerləşmiş molekulların fərqli vəziyyəti maye səthində **səth hadisələrinin** yaranmasına səbəb olur.

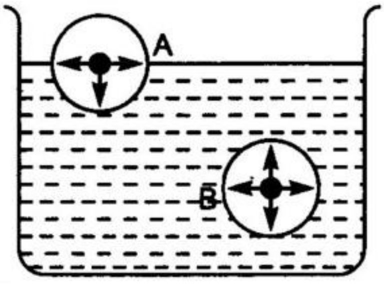

Şəkil 2.

Səthi gərilmə kimi hadisələrin izahı zamanı təcrübələrdən, məsələlərdən istifadə etməklə şagirdlərin, tələbələrin, qısacası öyrənənlərin təfəkküründə hadisə haqqında fikir formalaşdırmaq daha effektiv hesab olunur.

Sabunlu su ilə aparılan bir sıra təcrübələrlə səth hadisələrini daha sadə formada izah etmək mümkündür. Səthi gərilmə qüvvəsinin təsiri ilə əlaqədar təcrübəyə nəzər salaq. Məftildən hazırlanmış düzbucaqlı çərçivə götürək. Çərçivənin yan tərəfləri üzrə şaquli istiqamətdə asanlıqla hərəkət edə bilən yüngül mil bərkidək. Bu çərçivəni su-sabun məhluluna salıb-çıxardıqda onun səthi üzrə nazik pərdə əmələ gəlir.

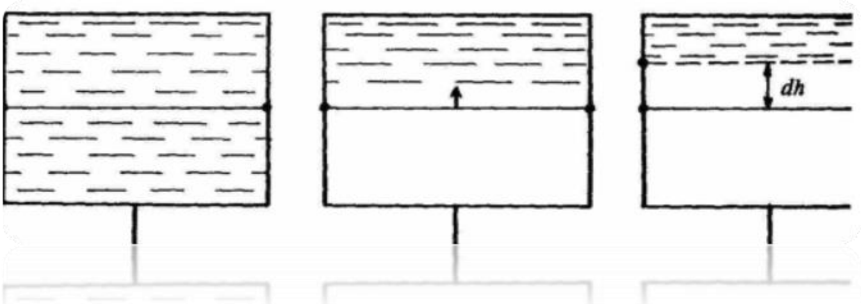

Şəkil 3.

Pərdənin mildən aşağı və ya yuxarı hissəsində iynə ilə deşik açsaq, həmin hissədəki pərdə yox olur, mil isə səthi gərilmə qüvvəsinin təsiri ilə hərəkət edərir və qalan pərdə səthini kiçiltməyə çalışır (Şəkil 3). Təsir edən bu qüvvənin səthi gərilmə əmsalı ilə əlaqəsini müəyyənləşdirək. Bu səbəbdən, səthi gərilmə qüvvəsinin təsiri ilə milin dh qədər yerini dəyişdiyini fərz edə bilərik. Belə yerdəyişmə zamanı səthi gərilmə qüvvəsinin gördüyü iş

$$dA = Fdh \quad (1)$$

olur. Görülən bu iş səthin sahəsinin dəyişməsi ilə də təyin oluna bilər:

$$dA = \sigma dS \quad (2)$$

Baxılan halda dS=ldh olduğundan ,

$$dA = \sigma\, ldh \quad (3)$$

alınır. Burada, l – milin uzunluğudur.

(1) və (3) eyni işi ifadə etdiyindən yaza bilərik:

$$\sigma\, ldh = Fdh$$

Buradan da

$$F = \sigma l \quad (4)$$

alınır. (4) düsturu səthi gərilmə qüvvəsini ifadə edir.

Həlli (4) düsturuna əsaslanan belə bir məsələyə baxaq:

Məsələ.

Kibrit çöpünü suyun səthinə qoyun və onun bir tərəfinə sabun məhlulu tökün. Hadisəni müşahidə edin. Kibrit çöpünün uzunluğu 4sm olarsa, onu hərəkətə gətirən qüvvəni tapın.

$(\sigma_{su} = 73\frac{mN}{m},\ \sigma_{sab} = 40\frac{mN}{m})$

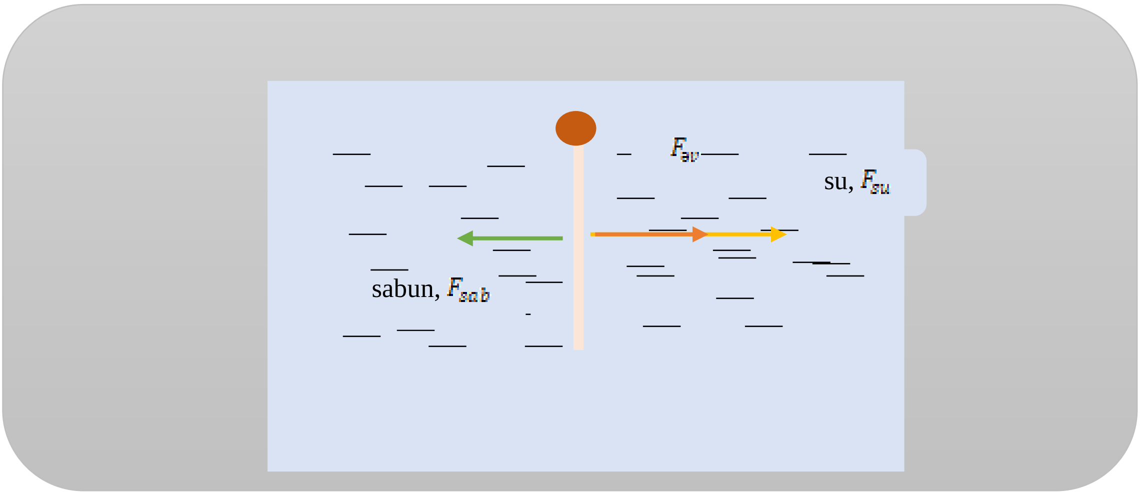

Verilir

$l = 4sm$

$\sigma_{su} = 73\frac{mN}{m}$

$\sigma_{sab} = 40\frac{mN}{m}$

$F = ?$

Həlli

Şəkildən göründüyü kimi $F = F_{su} - F_{sab}$

$F = \sigma l$ olduğundan,

$$F = F_{su} - F_{sab} = (\sigma_{su} - \sigma_{sab})l = (73 - 40)\cdot 10^{-3}\cdot 4\cdot 10^{-2} = 132 = 1,32\ mN$$

Cavab: $1,32\ mN$

Beləliklə, deyə bilərik ki, səthi gərilmə hadisəsinin tədrisi prosesində (istər tam orta məktəbin 10-cu sinfində, istərsə də ali məktəbdə) təcrübə, məsələlərdən istifadə öyrənənlərin prosesə olan maraqlarını artırır və idrak prosesini sürətləndirir.

Nəticə

- Mayenin daxilindəki molekullarla səthindəki molekullar fərqlənir.
- Tədris prosesində keyfiyyətə yüksək dərəcədə nail olmaq üçün əyanilikdən, yəni bu proses müddətində fikir formalaşdırmaq üçün sadə təcrübələrdən, məsələlərdən istifadə ön plana çəkilməlidir.

Ədəbiyyat

1. *E.Ə.Eyvazov, Ş.X.Xəlilov, S.Ş. Qurbanov Molekulyar fizika və termodinamikaya giriş. Bakı 2010, s.602*
2. *N.M. Qocayev Molekulyar fizika, Bakı 2008, 433s.*
3. *İ. N. İsmayılov Fizikanın tədrisi metodikasının müasir problemləri. Bakı-2019. 378 s*
4. *С.Оно, С.Кондо. Молекулярная теория поверхностного натяжения в жидкостях. Москва, 1963.*

N.F.Əhmədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nigar.ehmetli3@gmail.com

ŞƏBƏKƏ İNFRANSTRUKTURUNDA DOMEN ADLAR SİSTEMİ (DNS) KEŞLƏMƏSİ VƏ DNS SORĞULARININ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Xülasə

Şəbəkələrdə DNS paketinin keşləşdirilməsi ümumi infrastrukturun bir hissəsidir. Domen Adı Sistemi paketlərinin ümumi ardıcıllıqla quraşdırılması prosesi keşləşdirməni tam izah etməsə də, bəzi məlumatlar verir. Həm şəbəkə verilənlər bazası sorğuları, həm də DNS sorğuları axtarış brauzerlərinə daxil edildikdə, məlumatların istifadəçilərə ötürülmə sürəti əsasən şəbəkənin sürətindən asılıdır.

КЭШИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ДОМЕННЫХ ИМЕН (DNS) И ОБЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ DNS-ЗАПРОСОВ В СЕТЕВОЙ ИНФРАСТРУКТУРЕ

Резюме

Кэширование пакетов DNS в сетях является частью общей инфраструктуры. Хотя процесс установки пакетов системы доменных имен в общей последовательности не полностью объясняет кэширование, он дает некоторую информацию. Когда в поисковые браузеры вводятся как запросы в сетевой базе данных, так и DNS-запросы, скорость передачи данных пользователям во многом зависит от скорости сети.

DOMAİN NAME SYSTEM (DNS) CACHİNG AND GENERAL CHARACTERİSTİCS OF DNS QUERİES İN THE NETWORK İNFRASTRUCTURE

Summary

DNS packet caching in networks is part of the overall infrastructure. Although the process of installing domain name system packages in a general sequence does not fully explain caching, it does provide some information. When both queries in a network database and DNS queries are entered into search browsers, the speed of data transfer to users depends largely on the speed of the network.

Açar sözlər: *şəbəkə, texnologiya, domen, sorğu, keşləmə, proqram təminatı, internet ünvanı, əməliyyat sistemi*

Ключевые слова: *сеть, технология, домен, запрос, кэширование, программное обеспечение интернет-адрес, операционная система*

Key words: *network, technology, domain, query, caching, software, internet address, operating system*

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə texniki cəhətdən baza ehtiyatlarını təkmilləşdirmək istəyən hər bir müəssisə, obyekt rəhbəri ilk növbədə dövrün tələblərinə uyğun olaraq texnoloji avadanlıqların ən son standartlara cavab verməsini təşkil etməlidir. Bu gün dünyanın istənilən yerində yaşayan fərdlər istər hər hansı müəssisə üçün, istərsə də şəxsi istifadə üçün əsasən biznes, marketinq sahələri ilə məşğul olanlar fəaliyyətlərini daha əlverişli və optimal şəkildə yerinə yetirmək üçün qlobal şəbəkələr vasitəsi ilə saytlar yaradırlar. Ən geniş yayılmış qlobal şəbəkə olan İnternet şəbəkəsinə əlyetənliyin təmin olunması ilə bir çox məqsədlər üçün yaradılmış vebsaytlara giriş etmək mümkündür və bu zaman domen adlar axtarış brauzerlərinə daxil edilir. Hal-hazırda elektron ticarət və elektron kommersiya sahələrində çalışan şəxslər ümumi informasiyanın konfidensiallığının təmin olunması, daha çox insanlara əlyetən ola bilmək üçün vebsaytlar vasitəsi ilə ümumi fəaliyyətlərini daha optimal şəkildə yerinə yetirirlər. Şəbəkə sistemlərində domen adlar sistemi paketlərindən danışırıqsa mövzunun aktuallığı baxımından çıxış edərək deyə bilərik ki, hal-hazırda lokal və qlobal kompüter şəbəkələri üzrə elmi-nəzəri məlumatların və praktiki bacarıqların təmin olunması, ümumi şəbəkələr və onların konfiqurasiyasının təşkili zamanı DNS (Domain Name System) paketlərindən istifadə olunmaqdadır.

Mövzunun məzmunu. Texnoloji avadanlıqların inkişaf etdiyi müasir dövrdə şəbəkələrin sistem formasında öyrənilməsi məsələləri peşə sahələrində kompüterdən istifadə edən şəxslər başda olmaqla, hər bir şəxs üçün əsas prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Proqramçılara bir növ virtual hesablama sistemi təqdim etməklə işlərini nisbətən asanlaşdıran əlaqəli proqramlar toplusu kompüter şəbəkəsinin əsas əməliyyat sistemini təşkil edir. Şəbəkə infrastrukturunun ümumi quruluşu kompüter dəstinin resurslarına hamı tərəfdən əlyetənliyin təmin edilməsi üçün adekvat proqram təminatı ilə təchiz edilmişdir. Ümumiyyətlə, şəbəkə sistemi dedikdə serverlər, routerlər, internet modemləri, sadəcə olaraq elektron cihazların bir-biri ilə əlaqə qurması və müəyyən edilmiş məlumatların paylaşılması üçün nəzərdə tutulmuş qurğular toplusu başa düşülür. Tədris prosesində multimedia texnologiyalarından istifadənin ön planda olduğu dövrdə kompüter şəbəkəsi sistemindən geniş istifadə olunduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, şəbəkələrin infrastruktur elementlərinin dəqiq analiz edilərək araşdırılması çox mühümdür. İnformasiya mübadiləsi və resurslardan birgə istifadə məqsədi ilə hər hansı yolla birləşdirilmiş ümumi kompüterlər və yaxud qurğular birliktə şəbəkə sisteminin əsasını təşkil edirlər. Qeyd edək ki, müəyyən mənada nisbətən mürəkkəb infrastruktura malik kompüter şəbəkəsi sistemlərində ümumi istifadə üçün

nəzərdə tutulan proqramlar, fayllar, printerlər və digər periferiya qurğuları birliktə şəbəkə resursu adlanır. Texnologiyaların inkişafı tarixində müharibə texnologiyaları və bu texnologiyanın iqtisadi əsasını təşkil edən dövlət gəlirlərini, yəni milli gəliri böyük miqdarda gəlirlərlə özünə mənimsəyən özəl müəssisələr böyük rol oynamışdır. Bildiyimiz kimi bu gün gündəlik həyat fəaliyyətimizin böyük hissəsini təşkil edən bütün rabitə texnologiyaları, məsələn, radio, telefon, teleqraf, peyk və kompüterlər müharibə texnologiyasının bir hissəsi kimi inkişaf etdirilmişdir. İstehlak sahəsinin azalması, istehsalın həcminin daralması və iqtisadi baxımdan böhran vəziyyətində olan sistemi nəzərə alaraq keçmiş dövr üçün texnoloji avadanlıqların dövriyyəyə buraxılması müəyyən qədər gec baş vermişdir. Artıq müəyyən qədər zaman keçdikcə dövlət sektorlarının, özəl firmaların, eləcə də iqtisadi sektorların müəyyən sferalarında kompüter qurğularından istifadə olunması halları geniş yayıldı. Şəbəkə infrastrukturu nə qədər mürəkkəb olsa da ən qlobal sistemlərin belə hansı qurğulardan düzəldildiyi, hansı proseslərin icra olunması məlumatları şəbəkə istifadəçiləri üçün öyrənilməsi vacib olan informasiyalar içərisinə daxildir. Qeyd edək ki, bütün dünyada ən geniş yayılmış qlobal şəbəkə olan İnternet şəbəkəsinin özü sıx şəkildə quraşdırılmış konfiqurasiyalardan ibarətdir.

Şəbəkə infrastrukturu barədə qısa məlumat verdikdən sonra kompüter şəbəkələrində domen adlar sistemindən və DNS paketlərinin keşlənməsi prosesindən bəhs edək. Domen Adlar Sistemi veb sayt ünvanları kimi tam ixtisaslı domen adlarını İP (İnternet Protocol) ünvanlarına çevirmək vəzifəsini daşıyan bir internet xidmətidir. Əgər müntəzəm olaraq çalışan DNS konfiqurasiyası olmasaydı, şəbəkədəki mövcud kompüterlər bir-biri ilə əlaqə saxlaya bilməz, nəinki istifadəçilərə internetə qoşulmaq, veb saytları nəzərdən keçirmək və bulud proqramlarına daxil olmaq imkani verilə bilməzdi. Fərqli növ elektron cihazlardan düzəldilmiş kompüterlər toplusu bir şəbəkə sistemi kimi informasiyanın həcminin qorunması, tamlığın təmin edilməsi və bütün istifadəçilər üçün əlçatan ola bilməsi baxımından düzgün şəkildə quraşdırılmalıdır. Domen adlar sistemində keşlənmə prosesinə keçməzdən öncə DNS-i bir qədər izah edək. Keçmişdə artıq ziyarət etdiyimiz domen adları üçün DNS sorğusuna daha sürətli cavab almaq üçün bizə DNS keşi lazımdır. Həm istifadəçinin istifadə etdiyi cihaz (kompüteri), həm də sorğunun çatdığı çoxsaylı DNS həllediciləri DNS keşinə malikdir və domeni hələ də keş yaddaşındadırsa, həll edə bilər. Əks təqdirdə, DNS sorğusu TLD serverlərinə yönləndiriləcək kök serverə qədər uzun bir yol izləməli olacaq və sonra onlar nəhayət cavabı almaq üçün domen adı üçün səlahiyyətli ad serverinə yönləndirəcəklər. Domen adlar üçün yaradılmış DNS paketləri müəyyən bir domen adını onun İP ekvivalentinə çevirmək üçün istifadə olunur. Domen

adları (məsələn, keycdn.com) insanlar tərəfindən daha asan oxunulmaq və yadda saxlanılmaq üçün istifadə olunur, lakin buna baxmayaraq bütün domen adları müəyyən bir İP ünvanı ilə əlaqələndirilir. Bunu belə izah edə bilərik ki, bu sistemdə bir şəxsin adı domen adına, onun əlaqə nömrəsi isə IP ünvanına uyğun gəlir. Bu IP ünvan axtarışları DNS serverləri tərəfindən həyata keçirilir. İstifadəçi hər dəfə DNS axtarışını həyata keçirdikdə, onun cihazı əvvəlcə ƏS-nin bir hissəsi olan daxili DNS keşinin içini yoxlayacaq. DNS keşinin içərisində DNS qeydləri, onların dəyərləri və saxlanıla biləcəyi vaxt (TTL) cədvəli var. TTL dəyəri hər bir domen adının DNS administratoru tərəfindən təyin edilir və bu, hər bir DNS qeydinin malik olduğu vaxt limitidir. Vaxt bitdikdən sonra yeni sorğu tələb olunur. Veb sayt ünvanı qeyd olunan saytın IP ünvanını həll etmək üçün cavabdeh olan xüsusi DNS serverlərinin iş mexanizmində ilk addım zamanı axtarış brauzerində veb saytın domen adı yazılır və bu zaman DNS axtarış prosesi işləməyə başlayır. Həm əməliyyat sistemi, həm də brauzer məlumatın artıq yerli olaraq saxlandığını görmək üçün əvvəlcə öz DNS keşlərinə baxır. Əgər burada məlumat yoxdursa həllediciyə müraciət edilməlidir. Bu zaman həlledici ilk növbədə məlumatın yerli olaraq saxlanmadığını yoxlamaq üçün öz keşini yoxlayır və burada məlumat tapmırsa birbaşa olaraq mərkəzi serverə müraciət edir. Növbəti addımda kök (mərkəzi) server sorğunun son hissəsinə (.com hissəsi) baxır. Kök server vebsaytın IP ünvanını tapa bilməsə də, o, həllediciyə .com üçün yüksək səviyyəli domen (TLD) serverlərinin harada olduğunu bildirir. Daha sonra həlledici bu məlumatı sonradan istifadə etmək üçün saxlayır və həlledici TLD serverlərindən sözügedən vebsaytın IP ünvanını soruşmağa davam edir. TLD serverləri tələb olunan məlumatları bizə təqdim edə bilməsələr də, sorğumuzu hara yönləndirəcəklərini bilirlər. TLD serverləri həllediciyə həmin vebsayt üçün ad serverlərinin siyahısını təqdim edir. Yenə də həlledici bu məlumatı sonradan istifadə etmək üçün saxlayır. Nəhayət, indi həlledici səlahiyyətli ad serverlərinin nə olduğunu bildiyinə görə, bu ad serverlərini sorğulaya və tələb olunan IP məlumatını əldə edə bilər. Səlahiyyətli ad serverləri müəyyən bir domenlə bağlı bütün lazımi məlumatları ehtiva edir. Son olaraq həlledici sözügedən domenin İP-ni bildiyinə görə onu daha sonra istifadə etmək üçün keşləyir. Bu nöqtədə, IP həm də yerli olaraq keşləndiyi əməliyyat sisteminə çatdırılır və daha sonra əməliyyat sistemi bu məlumatı brauzerə ötürür. Nəticədə brauzer vebsaytın IP ünvanını bildikdən sonra vebsaytın mənşəli serverindən məlumat tələb etməyə və qəbul etməyə başlaya bilər. İndi isə DNS keşləməsi barədə ətraflı məlumat verək. Ən ümumi mənada DNS keşi vebsayt ziyarətçisinin brauzerinin tam DNS axtarışını tələb etmə tezliyini azaltmağa kömək edən bir mexanizm kimi başa düşülür. DNS keşi maşının(kompüterin) əməliyyat sistemi və ya veb brauzerində əvvəlki DNS axtarışları haqqında

məlumatın müvəqqəti saxlanmasına aiddir. DNS axtarışının yerli nüsxəsinin saxlanması əməliyyat sisteminizə və ya brauzerinizə onu tez bir zamanda əldə etməyə imkan verir və beləliklə, vebsaytın URL-i müvafiq IP-yə daha səmərəli şəkildə həll edilə bilər. DNS keşləmə yalnız əməliyyat sistemi və brauzer səviyyəsində baş vermir. Əslində, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, DNS axtarışı müxtəlif addımları əhatə edir və yeni DNS axtarışı zamanı axtarış həlledici, kök server və TLD serverindən keçir. Hər addımda məlumat toplanır və sonradan istifadə üçün yaddaşda saxlanılır. Buna görə də, yerli DNS keşi boş olsa belə, həlledicidə tələb olunan məlumatın keşlənmiş nüsxəsi ola bilər, beləliklə, tam DNS axtarış prosesindən keçmək ehtiyacından kənar durulması daha məsləhətlidir. Yuxarıda verilmiş şəkildə şəbəkə infranstrukturunda DNS keşləməsi təsvir olunmuşdur. Qeyd edək ki, DNS saxtakarlığı halları da mövcuddur ki, bunlar hədəf cihazın (server və ya fərdi kompüter) DNS keşində DNS qeydlərini redaktə etmək və ya dəyişdirmək məqsədi daşıyan zərərli hücumdur. Yeni və ya dəyişdirilmiş DNS qeydləri IP ünvanı kimi məlumatları dəyişdi və onlar domenləri yeni IP ünvanlarına həll edəcəklər.

Beləliklə, təcavüzkarlar trafiki istifadəçilərin şəxsi məlumatlarını oğurlaya biləcək saxta sayta yönəldə bilərlər. Hər şey arxa planda baş verir, ona görə də istifadəçinin yönləndirildiyi saxta sayt həqiqətən orijinala bənzəyirsə, istifadəçini aldatmaq və nəticəni əldə etmək asandır.

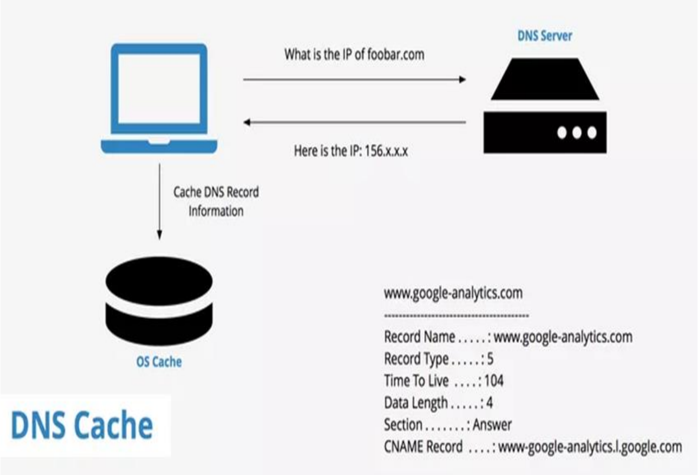

DNS keşləməsi barədə məlumat verdikdən sonra şəbəkələrdə DNS-in sorğu növlərinə nəzər salaq. DNS sorğusu istifadəçinin kompüterindən (DNS müştəri) DNS serverinə göndərilən məlumat tələbidir. Əksər hallarda domen adı ilə əlaqəli IP ünvanını istəmək üçün DNS sorğusu göndərilir. Bir domenə çatmaq cəhdi əslində həmin domenlə əlaqəli IP ünvanını əldə etmək üçün DNS serverlərinə sorğu göndərən bir DNS müştərisidir. Tipik bir DNS axtarışında üç növ sorğu baş verir. Bu sorğuların birləşməsindən istifadə etməklə, DNS həlli üçün optimallaşdırılmış proses qət edilən məsafənin azalması ilə nəticələnə bilər. İdeal vəziyyətdə, DNS ad serverinə rekursiv olmayan sorğunu qaytarmağa imkan verən keşlənmiş qeyd məlumatları mövcud olacaq.

3 növ DNS sorğusu vardır:

1) Rekursiv sorğu - Rekursiv sorğuda DNS müştərisi tələb edir ki, DNS serveri (adətən DNS rekursiv həlledicisi) müştəriyə ya tələb olunan resurs qeydi, ya da həlledici qeydi tapa bilmədikdə xəta mesajı ilə cavab versin.

2) İterativ sorğu - bu vəziyyətdə DNS müştərisi DNS serverinə ən yaxşı cavabı qaytarmağa imkan verəcək. Sorğu edilən DNS serverinin sorğu adı ilə uyğunluğu yoxdursa, o, domen ad sahəsinin aşağı səviyyəsi üçün səlahiyyətli DNS serverinə müraciəti qaytaracaq. DNS müştəri daha sonra istinad ünvanına sorğu verəcək. Bu proses sorğu zəncirində əlavə DNS serverləri ilə xəta və ya fasilə yaranana qədər davam edir.

3) Qeyri-rekursiv sorğu - adətən bu, DNS həlledici müştəri DNS serverindən ya qeyd üçün səlahiyyətli olduğu üçün, ya da qeyd onun keşində mövcud olduğu üçün girişi olan qeyd üçün sorğu etdikdə baş verir. Tipik olaraq, DNS server əlavə bant genişliyi istehlakının və yuxarı serverlərə yüklənməsinin qarşısını almaq üçün DNS qeydlərini keşləyir.

DNS sorğularını müəyyən qədər verilənlər bazası sorğuları ilə müqayisə edə bilərik. Belə ki, Sorğular verilənlər bazasının ümumi gücündən istifadə edir və verilmiş baza sorğusu mövcud məlumatı verilmiş bazadan çıxarır və oxunaq formatında formatlaşdırır. Sorğu verilənlər bazası tərəfindən tələb olunan dildə yazılmalıdır - adətən SQL dilində sorğular tərtib olunur. Prinsip baxımından bənzərlik olsa da verilənlər bazasındakı sorğuların növləri domen ad sistemlərindən fərqlənir. Belə ki, istifadəçi axtarış brauzerinə müəyyən ifadəni daxil etdikdə sistem birbaşa olaraq bazadakı məlumatları analiz edir və uyğun nəticələri ekrana çıxarır. Bu zaman istifadəçi heç bir IP ünvan və yaxud DNS paketindən istifadənin şahidi olmur. Əksinə, DNS sorğularında isə birbaşa olaraq İP ünvanları əldə etmək üçün domen adlar serverlərinə müvafiq sorğular göndərilir. Bir növ yenilik kimi təklif edə bilərik ki, verilənlər bazası sorğuları DNS sorğuları ilə əlaqələndirilsin və istifadəçi DNS paketlərindən bazadakı məlumatları əldə etmək üçün də istifadə edə bilsin. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, multimedia texnologiyaları hər sahədə olduğu kimi təhsil sahəsində də ön planda durur və kompüter qurğuları geniş istifadə olunur. Bunu nəzərə alaraq tədris prosesində şəbəkələr, verilənlər bazası, sorğular barədə müəyyən qədər informasiya verilməsi, müxtəlif məzmunlu dərs modellərinin təşkil olunması gələcəkdə daha savadlı şəxslərin yetişdirilməsinə təməl ola bilər.

Məqalənin elmi yeniliyi. Biznes idarəçiliyi sahəsində çalışan və fəaliyyət planını müvəffəqiyyətli tamamlamaq istəyən şəxslər vebsayt yaradaraq işlərini daha optimal şəkildə təşkil edə bilərlər. Bu zaman məqalədə göstərilən elmi yeniliklərdən, qeyd olunmuş nəzəri məlumatlardan istifadə etmək mümkündür. Elektrotexnika inkişaf etdikcə, yeniliklər artdıqca və yeni

texnoloji innovasiyalar yarandıqca kompüter şəbəkələrinin istifadəsi geniş yayılmış və DNS paketlərinin yenilikləri çoxaldıqca domen adların əhəmiyyəti daha da artmışdır. İnternetdə axtarışlar aparan şəxslər daha operativ baza məlumatlarını əldə etmək üçün domen adlardan, sorğu növlərindən istifadə edərkən məqalədəki informasiyalardan istifadə edə bilər.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə göstərilən materiallardan informatika müəllimləri və bu sahədə tədqiqat aparan şəxslər istifadə edə bilər. Eyni zamanda kompüter şəbəkələri üzərində çalışan proqramçılar və digər məqsədlər üçün proqram təminatından istifadə edən şəxslər məqalədə göstərilən praktiki informasiyalardan yararlana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. *Ahmed Elnaggar. "Network Fundamentals", Lab 2.1 Domain Name Service (DNS), 15 November 2018.*
2. *Альбитц Пол, Ли Крикет –« DNS и BIND» (Россия-2008)*
3. *Robert Grimmick, "How it works and Domain Name System Vulnerabilities"*
A) "Data Security", "DNS packages", 30 September 2021.
4. *Begleiter, R., Elovici, Y., Hollander, Y., Mendelson, O., Rokach, L., Saltzman, R.: A Fast and Scalable Method for Threat Detection in Large-scale DNS Logs. In: Big Data, 2013 IEEE International Conference on. pp. 738–741 (Oct 2013).*
5. *Yasin Kaplan, "DNS ve Bilgisayar Web siteler" (Türkiye-2012).*

G.R.Əsədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunelesedli01@gmail.com

ELMİ İNFORMASİYA MÜHİTİNDƏ UNİVERSİTET KİTABXANALARININ FƏALİYYƏTİ VƏ ELEKTRON UNİVERSİTET KİTABXANALARI SİSTEMİ

Xülasə

Məqalədə elmi informasiya mühitində universitet kitabxanalarının fəaliyyəti və elektron universitet kitabxanaları sistemi araşdırılır. Universitet kitabxanalarında oxucuların kitabxana xidməti ilə əhatəolunma faizinin yüksəldilməsi bütövlükdə universitet elminin inkişafına və tələbələrin bilik səviyyələrinin yüksəlməsinə müsbət təsiri universitet alimlərinin elmi nailiyyətlərinin artması göstərilir.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВУЗОВСКИХ БИБЛИОТЕК В НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ И СИСТЕМЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ВУЗОВСКИХ БИБЛИОТЕК

Резюме

В статье рассматривается деятельность университетских библиотек в научно-информационной среде и системе электронных университетских библиотек. Повышение процента читателей, охваченных библиотечным обслуживанием в вузовских библиотеках, положительно влияет на развитие вузовской науки в целом и на повышение уровня знаний студентов, показано увеличение научных достижений вузовских ученых.

THE ACTIVITY OF UNIVERSITY LIBRARIES IN THE SCIENTIFIC INFORMATION ENVIRONMENT AND THE SYSTEM OF ELECTRONIC UNIVERSITY LIBRARIES

Summary

The article examines the activity of university libraries in the scientific information environment and the system of electronic university libraries. Increasing the percentage of readers covered by library services in university libraries has a positive effect on the development of university science as a whole and on the improvement of students' knowledge levels, and the increase in the scientific achievements of university scientists is shown.

Açar sözlər: *universitet kitabxanası, elektron kitabxana, tələbələr, təhsil keyfiyyəti, kitabxana resursları*

Ключевые слова: *вузовская библиотека, электронная библиотека, студенты, качество образования, библиотечные ресурсы*

Keywords: *university library, electronic library, students, quality of education, library resources*

Ali təhsilin müasir inkişafının əsas istiqamətlərindən biri təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Universitet kitabxanalarında saxlanılan elm və tədris ədəbiyyatının xeyli hissəsi rus dilindədir.

Son illərdə kitabxana fonduna daxil olan ədəbiyyatın çox hissəsini Azərbaycan dilində olan kitablar təşkil edir. Son illərdə universitet rəhbərliyi tərəfindən kitabxanaların lazımi ədəbiyyatla müntəzəm şəkildə komputerləşdirilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Kitabxanalara hər il xeyli miqdarda elmi tədris ədəbiyyatı, jurnallar, xarici ədəbiyyat alınır (2).

Elmi kitabxananın elmin, təhsilin inkişafında mühüm rolunu görən və qiymətləndirən şəxslər onun inkişafı üçün lazımi şərait yaratmaqla universitet elminin və təhsilin etibarlı informasiya təminatını yaratmış olurlar.

Universitet kitabxanalarında və onun malik olduğu sənəd – informasiya resurslarının, vasitələrinin və texnologiyaların inkişafında onun strukturuna daxil olan şöbə və bölmələrdə çalışan yüksək ixtisaslı və çoxillik təcrübəyə malik kitabxanaçı kadrlarının böyük rolu vardır (1).

Ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyəti tədris və elmi proseslərə informasiya dəstəyi olmadan mümkün deyil. İnformasiya təminatı birbaşa kitabxananın informasiya ehtiyatlarının vəziyyətindən və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətindən asılıdır.

Son illərdə təhsil müəssisələrin, o cümlədən universitetlərin kitabxanaları öz istifadəçilərinə kitabxana-informasiya xidmətinin avtomatlaşdırılması, istifadəçilərə xidmət texnologiyasının müasirləşdirilməsi, kitabxana fondlarının mənimsənilməsinə müasir yanaşma, kitabxana işçilərinin peşə bacarıqlarının artırılması ilə bağlıdır (1).

“Müasir universitet kitabxanalarının intellektual inkişafı üçün əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Formatından asılı olmayaraq informasiyaya çıxışın rahatlıq səviyyəsi kitabxananın fəaliyyətinin mühüm göstəricisi və universitetdə innovativ təhsil texnologiyalarının tətbiqinin uğurlu şərtlərindən biridir.

Azərbyacan Respublikasının həm dövlət, həm də özəl universitetlərinin kitabxanaları üçün bu gün əsas vəzifə yüksək peşəkar mütəxəssislərin hazırlanmasına, universitetdə tədris və elmi proseslərin keyfiyyətinə təsir edən məlumat və kitabxana xidmətlərinin keyfiyyətini təmin etmək üçün effektiv sistem yaratmaqdır (3).

Müasir universitet kitabxanaları qlobal informasiya mühitinin bir hissəsi olmaqla ən mühüm mədəni, təhsil və sosial vəzifələri yerinə yetirirlər. Universitet kitabxanalarının inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi informasiya

təhsil mühitinin ümumi transformasiyası kontekstində xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Dünya inkişafının rəqəmsal mərhələsi həm ümumilikdə təhsil sahəsinin, xüsusən də universitet kitabxanalarının müasirləşdirilməsi üçün yeni imkanlar və perspektivlər yaradır. XXI əsrin əvvəllərində kitabxanalar təhsil prosesinin bütün iştirakçıları üçün rəqəmsal çoxfunksiyalı mühit təşkil edən xüsusi açıq məkanlara çevrilməyə başladı.

Kitabxana təhsil mühiti (KTM) anlayışı ayrıca fərqlənir. Bu, informasiya resurslarının formalaşdırılması, o cümlədən informasiyanın saxlanması və emalı üçün proqram təminatının istifadəsi yolu ilə kitabxananın kadr hazırlığının dəstəklənməsinə yönəlmiş hərtərəfli informasiya və tədris məhsulu deməkdir (14).

KTM–nin effektivliyinin göstəriciləri kimi aşağıdakılar fərqləndirilir:

- universitet əməkdaşlarının, doktorantların və tələbələrin maraqlarının və məlumat ehtiyaclarının maksimum nəzərə alınması;
- informasiya və təhsil resurslarının məzmununun yenilənməsi;
- istifadəçilərə geniş çeşidli axtarış imkanları və informasiya xidmətlərinin təqdim edilməsi (15).

Elmi informasiya mühiti universitetdə elmi-tədqiqat və tədris prosesinin bütün iştirakçılarının tədqiqat fəaliyyətini təmin edən daha geniş şərait və resursları (kitabxana kolleksiyaları, infrastruktur, şəbəkə, texnologiyalar) əhatə edir (14).

Kitabxana xidmətinin üstünlükləri kitabxana resurslarının, rəqəmsal kitabxana proqramlarının, internet saytlarının mövcudluğu, təhsil alanlar üçün rahat müasir məkan, kompüterlərlə təminat, müxtəlif iş formatlarının (layihə müzakirələri, tədqiqatlar aparmaq və s.) təşkili kimi xüsusiyyətlərdən ibarətdir (10).

Müasir universitet kitabxanasına müraciət edən müəllimlər öz fənləri (modulları) üçün tövsiyə olunan ədəbiyyat mənbələrinin siyahısını formalaşdırır, tədris materiallarını yeniləyirlər. Universitet kitabxanalarının xidmətləri akademik fənlər (modullar) üzrə zəruri məlumatların axtarışında, tələbələrin portfelinin formalaşdırılmasında, tələbə işlərinin plagiat olub-olmadığını yoxlamaqda müəllim və tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsinə yönəldilmişdir (4).

Tədris və elmi-tədqiqat proseslərinin informasiya təminatı vəzifəsinin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, universitet kitabxanaları təhsil və tədris funksiyalarını yerinə yetirir (11).

Universitet kitabxanalarının aşağıdakı fəaliyyət istiqamətləri də fərqləndirilir:

- həyata keçirilən təhsil proqramlarına uyğun olaraq kitabxana fondunun formalaşdırılması və zənginləşdirilməsi;
- elektron xidmətin tətbiqi və təşviqi;
- istifadəçilər üçün kitabxana və informasiya xidmətləri;
- müəllimlər üçün tədris və tədris vəsaitlərinin nəşrə hazırlanmasına kömək;
- universitet tədbirlərinin (konfranslar, simpoziumlar, dəyirmi masalar) dəstəklənməsi (5).

Rəqəmsal informasiya resurslarının müxtəlifliyi və onların əlçatanlığı tələbələrin kitabxanaya davamiyyətinin azalmasına səbəb olub. Araşdırmaya görə [12], universitet kitabxanalarına tələbələrin 2,4%-i həftədə bir dəfədən çox, təxminən 20%-i isə ayda bir dəfədən çox baş çəkir. Tələbələrin təxminən 43%-i semestrdə bir dəfə kitabxanaya gəlir; 17% - ildə bir dəfə; demək olar ki, 12%-i ümumiyyətlə kitabxanaya getmir.

Belə ki, hazırda tələbə auditoriyasını cəlb etmək, elmin və təhsilin inkişafı üçün müasir tələblərə cavab vermək məqsədilə universitet kitabxanalarının fəaliyyəti aktiv şəkildə transformasiya olunur ki, onlar təhsil, mədəni və elmi xarakterli bir çox problemlərin həlli üçün açıq platformaya çevrilirlər.

Universitetlərin fəaliyyətində elektron kitabxana və elektron kitabxana sisteminə (EKS) mühüm yer verilir. Universitet elektron kitabxanası, vahid istifadəçi interfeysi vasitəsilə məlumatların strukturlaşdırılması və tədris prosesini müşayiət etmək üçün onlara girişi təmin edən ümumi konsepsiya ilə birləşdirilən müxtəlif növ sistemləşdirilmiş elektron resursların informasiya sistemidir (8).

Hazırda universitetin elektron kitabxanası universitetin informasiya-təhsil mühitinin tərkib hissəsi, Universitet kitabxanasının internetdə təmsilçisidir. Universitetin elektron kitabxanası elektron məlumat massivləri və ona daxil olmaq üçün elektron vasitələr kompleksidir (6).

Universitetlərin rəqəmsal kitabxanalarının yaradılması ehtiyacını aşağıdakı amillər müəyyən edilir:

- tələbələrin ehtiyac və istəkləri;
- dövlət təhsil standartlarının tələbləri;
- yeni kitabxana və informasiya texnologiyalarının inkişafı (7).

Universitetin elektron kitabxanasının xidmətlərinin təbliği istiqamətində görülən tədbirlər sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- elektron kitabxanadan istifadəyə dair mühazirələrin, seminarların keçirilməsi;
- kitabların elektron formada yerləşdirilməsi;

- kitabxanaçı ilə online formatda sorğu, istənilən məlumatın tapılmasına kömək;
- elektron resursların təşviqi (reklam, təbliğat) və s. (13).

Beləliklə, elektron kitabxanaların inkişafı cəmiyyətdə informasiya proseslərinin intensiv inkişafının nəticəsidir və bu xidmət növünə tələbat artmaqda davam edir.

Kitabxananın malik olduğu sənəd – informasiya resursları, kadr potensialı, kifayət qədər inkişaf etmiş maddi – texniki bazası və ən başlıca universitet rəhbərliyi tərəfindən göstərilən qayğı və diqqətin olması onun işinin daha yüksək səviyyəyə qaldırılması imkanlarını artırır.

Ədəbiyyat

1. *Xələfov, A.A. Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları: Dərslik.- B.: BDU nəşr-tı, 2006.-205s. (A.Qurbanovla birlikdə)*
2. *İsmayılov, X.İ. Kitabxana informasiya texnologiyaları/X.İ.İsmayılov.- Bakı. 2009,- 310 s*
3. *Rzayev, S.M. Kitabxana xidməti: Dərslik/ S.M.Rzayev.- B.: BDU nəşr tı, 2009.-337 s.*
4. *Боброва Е. И. Проблемы взаимодействия пользователя и электронных библиотечных сервисов // Тр. ГПНТБ СО РАН. – 2018. – № 13–2. – С. 172–176.*
5. *Виноградова Т. В. Интеграция библиотеки в информационно-образовательную среду вуза // Духов. сфера о-ва. – 2016. – № 13. – С. 33–41.*
6. *Гладышева Э. И., Левина О. А. Электронная библиотека как компонент информационно-образовательной среды вуза // Совет ректоров. – 2016. – № 1. – С. 55–60*
7. *Грибков Д. Н. Электронные библиотеки вузов в эпоху цифровой экономики // Культура: теория и практика. – 2020. – № 4 (37). – С. 9.*
8. *Грибков Д. Н., Каменев А. В. Формирование многофункциональной межвузовской электронной библиотеки в новой медийной среде // Науч.-техн. информ. Сер. 1: Орг. И методика информ. работы. – 2017. – № 2. – С. 18–21.*
9. *Кривова Н. В., Серёдкина Л. Г. Функции современной вузовской библиотеки // Вестн. Ангар. гос. техн. ун-та. – 2017. – № 11. – С. 271–273.*
10. *Ладожина Т. Н., Двойнев В. В. Использование электронных ресурсов как показатель отношения студентов к учебной и самообразовательной деятельности // Соц.-психол. проблемы ментальности/менталитета. – 2017. – № 13. – С. 63–71.*

11. *Ладожина Т. Н., Двойнев В. В. Мотивация студентов на работу с электронными ресурсами: по данным социологического исследования*
12. *Смоленского государственного университета // Соц.-психолог. проблемы ментальности/менталитета. – 2016. – № 12. – С. 149–154.*
13. *Любченко О. А. Средовой подход как методологическая основа формирования информационной компетентности студента // Искусство и культура. – 2018. – № 2 (30). – С. 107–112.*
14. *Любченко О. А. Теоретические аспекты формирования библиотечной образовательной среды учреждения высшего образования // Науч. тр. Респ. ин-та высш. шк. – 2016. – № 16–2. – С. 385–391.*
15. *1. Eremenko T. V. Informatization of university libraries as a condition for the success of modern educational technologies / T. V. Eremenko // Libraries and associations in a changing world: new technologies and new forms of cooperation: materials of the 9th intern. conf. "Crimea-2002". - M., 2002. - T. 2. - C. 925–928.*
16. *2. Kalyuzhny K. A. Information environment and information environment of science: essence and meaning // Science. Innovation. Education. - 2015. - T. 10. - No. 2. - P. 7–23.*

Ş.M.Layışova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Shefa_00@mail.ru

9-CU SİNİF COĞRAFİYA DƏRSLİYİNDƏ "CƏMİYYƏT VƏ İQTİSADİYYAT" BÖLMƏSİNİN ÖYRƏNİLMƏ METODİKASI

Xülasə

Dərslik tədris prosesində demək olar ki, köçürülməsi mümkün olmayan bir vasitədir. Hər dərs əyani vəsaitlər olmadan mümkündür, lakin dərslik olmadan daha çox çətinliklər olacaq. Ona görə də dərslikdəki illüstrasiyalar belə bir əyaniliyi təmin edir, mətn və suallar müəllimin fəaliyyətinə istiqamət verir. Bu məqsədlə dissertasiyanın bu fəslində coğrafiya dərsliklərinin strukturu və mahiyyətindən bəhs etməyə çalışdıq. Biz ənənəvi dərsliklərdən fərqləri və yeni dərsliklərin üstünlüklərini müəyyən etməyə çalışdıq.

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ РАЗДЕЛА "ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА" В УЧЕБНИКЕ ПО ГЕОГРАФИИ ДЛЯ 9 КЛАССА

Резюме

Учебник это инструмент, который практически невозможно скопировать в процессе обучения. Каждое занятие возможно без наглядных пособий, но без учебника трудностей будет больше. Поэтому иллюстрации в учебнике дают такую наглядность, текст и вопросы направляют деятельность учителя. С этой целью в данной главе диссертации мы попытались рассказать о структуре и сущности учебников географии. Мы попытались выявить отличия от традиционных учебников и преимущества новых учебников.

STUDY METHODOLOGY OF "SOCIETY AND ECONOMY" SECTION IN 9TH GRADE GEOGRAPHY TEXTBOOK

Summary

The textbook is a tool that is almost impossible to transfer in the learning process. Each lesson is possible without visual aids, but without the textbook there will be more difficulties. That is why the illustrations in the textbook provide such clarity, the text and questions give direction to the activities of the teacher. To this end, we tried to talk about the structure and essence of Geography textbooks in this chapter of the dissertation. We tried to identify the differences from traditional textbooks and the advantages of new textbooks.

Açar sözlər: *coğrafiya,cəmiyyət,iqtisadiyyat,metodika*
Ключевые слова: *география, общество, экономика, методология*
Key words: *geography, society, economy, methodology*

Coğrafiya dərsliklərinin yenilənməsini zəruri edən digər şərt fənnin strukturunda əsaslı dəyişikliklərdir. Belə ki, coğrafiya üzrə ənənəvi proqram coğrafiyanın ayrı-ayrı kurslarının tədrisinə əsaslanır. Fiziki coğrafiya, qitələr, Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası, dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası müstəqil kurs kimi tədris olunurdu. Hazırda yeni proqramda (kurikulumda) vahid coğrafiya ideyası həyata keçirilir və bütün coğrafi biliklər 3 məzmun xətti şəklində sinifdən-sinfə eyni istiqamətdə inkişaf edir.

Coğrafiyanın vahid kursu ideyası çox mütərəqqi xarakter daşıyır və uzun illər bu ideya coğrafiyaşünaslar (N.Baransky, Yu.Kalesnikov, Gerasimov və başqaları) tərəfindən dəstəklənmişdir. Nəticədə coğrafiyanın müxtəlif bölmələrinin bir kursda birləşdirilməsi tamamilə yeni tipli dərsliyin yaradılmasını tələb edirdi. Ona görə də yeni coğrafiya dərslikləri ənənəvi dərsliklərdən çox fərqli idi və yeni metodologiyanın həyata keçirilməsinə yönəlmişdi.

2013/2014-cü tədris ilində yeni kurikulum hazırlandıqdan sonra yeni struktur və məzmunlu ilk coğrafiya dərsliyi nəşr edilərək məktəbdə tədris olunmağa başlanılıb. Bu seriyanın sonuncu dərsliyi 2018/2019-cu tədris ilində 11-ci sinif üçün dərslik olub. Bu dərsliklərin hamısı eyni sxem üzrə, eyni üslubda tərtib edilmişdir. Düzdür, dərsliklərdə bəzi nöqsanlar var və onların aradan qaldırılması vacibdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bunlar ilk nümunələrdir, bu tip dərsliyin hazırlanması təcrübəsi yoxdur. Dərsliklərin gələcək nəşrlərində bu çatışmazlıqlar, təcrübənin genişləndirilməsi və s.

9-cu sinif coğrafiya dərsliyinin 2 bölməsi vardır. Bu bölmələrə daxil olmayan 2 mövzu dərsliyin əvvəlində verilib. Bu mövzular coğrafi informasiyaların verilməsi və kartoqrafik xəritələrin oxunması haqqındadır. Dərsliyin 2 bölməsinin biri “Təbiət”, digəri isə “Cəmiyyət” məzmun xəttinə aid mövzuları əhatə edir. Əvvəldə verilən 2 mövzu isə “Coğrafi məkan” məzmun xəttinə aiddir. Bu dərslikdə “Coğrafi məkan” məzmun xəttinə aid biliklərin az yer tutması nəzərdə tutulan alt standartları haqqında bilikləri digər mövzularda istifadə edilmişdir.

Dərsliyin I bölməsi “Yer kürəsinin təbiəti və onun təsərrüfat əhəmiyyəti” adlanır və “Təbiət” məzmun xətti, yəni fiziki coğrafiya sahəsi üzrə biliklərin öyrənilməsinə xidmət edir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu dərslikdə əsas istiqamət kimi materiklərin coğrafiyasına üstünlük verilib. Bu da təbiidir, ona görə ki, ümumi coğrafi biliklərlə yanaşı regional coğrafiyaya aid biliklərə diqqət yetirilməlidir. Bu biliklər həm də ümumi coğrafi biliklərin möhkəmləndirilməsinə və dərinləşdirilməsinə xidmət etməlidir.

Dərsliyin hər bir mövzusunda motivasiya məqsədi ilə şagirdlərin müxtəlif mənbələrlə işini tələb edən tapşırıqlar verilib. Bu tapşırıqlar "Mətnlə iş", "Mətn və xəritə ilə iş", "Xəritə üzərində iş", "Mətn və sxem üzrə iş" və s. başlıqları altında təklif olunur. Bu tapşırıqların məqsədi şagirdlərin fəallaşdırılması, onların müzakirəyə cəlb edilməsindən ibarətdir.
Məsələn, dərsliyin mövzularından birində Afrikanın daxili suları, Afrikanın hansı hissəsində suyun sıx, hansı hissəsində seyrək olduğunu verilmiş xəritənin köməyi ilə şagird bunu müəyyən edə və cədvəldə qeyd edə bilər.

Dərsliyin mövzularında mətn hissəyə az yer verilmişdir, təxminən 30 % mətnə yer ayrılmışdır. Qeyd etdiyimiz mövzuda Afrikanın daxili suları mövzusunda mətn 3 səhifəlik mövzunun təxminən 1 səhifəsini təşkil edir. Əslində IX sinif şagirdləri üçün 1 səhifəlik mətn yükü çox deyil. Ancaq bu mətn əsasında onların yerinə yetirməli olduqları tapşırıqlar – fəaliyyətlər vaxt aparır və şagirdlərin işi tələb olunur. Hər bir mövzunun daxilində 2 və ya 3, bəzən 1 fəaliyyət tapşırığı verilir ki, bu tapşırıqlar şagirdlərin tədris yükünü ağırlaşdırır.

Məsələn, Afrikanın daxili suları mövzusunda bir fəaliyyət tapşırığı olduğu halda Avstraliyanın daxili sular mövzusunda (§26) 3 fəaliyyət tapşırığı verilmişdir. Hər bir mövzunun sonunda "Biliklərin tətbiqi və yoxlanılması" bloku da şagirdlərin bir sıra fəaliyyət tapşırıqları yerinə yetirməyə vaxt çatmır.

1.Dərslikdə müasir tələblər

Bu materialların işlənib hazırlanması üçün nəzərdə tutulduğundan onun metodik aparatını təşkil edən bəzi köməkçi materiallarla (çertlər, diaqramlar, qrafiklər, xəritələr və s.) təchiz edilmişdir. Metodiki aparatın əsas vəzifəsi tədris materiallarının mənimsənilməsinə kömək etməkdir. Bu materiallar birbaşa dərsliyin mətni ilə bağlı olduğundan, onların arasında məntiqi ardıcıllıq yaranır.

Dərslikdə sual və tapşırıqlar sistemi də var. Bu sual və tapşırıqları mətnin müxtəlif hissələrində həm mətnin əvvəlində, həm ortasında, həm də mövzunun sonunda qeyd etmək olar. Məqsəd təkcə şagirdlərin biliyini yoxlamaq deyil, həm də müəyyən müstəqil işləri yerinə yetirmək, müxtəlif bacarıq və bacarıqların formalaşmasına nail olmaqdır. Hər bir dərslik onunla ciddi işləməyi tələb edir. Dərs ilinin əvvəlində müəllim şagirdləri yeni dərsliklə tanış etməli, onun şərhini, metodik aparatın xüsusiyyətlərini izah etməlidir. Burada xəritələrin əhəmiyyəti, illüstrasiyaların rolu, problemlərin həllinin vacibliyi vurğulanmalıdır.

Coğrafiya müəllimlərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində onların dərslik üzərində işi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərə dərsliyin mətni ilə işləmək vərdişlərini aşılamaq üçün tədris metodunu vacib hesab etmək olar:

1. Dərsliyin mətnini oxuyun və hissələrə bölün;

2. Bu hissələrə başlıqlar seçərək yazırıq;
3. Planı tərtib etdikdən sonra mətni öz sözlərinizlə çatdırmaq lazımdır;
4. Sonra növbəti mövzunu planlaşdırmaqda sərbəst olmalısınız.

2.Öyrənilmənin metodiki imkanları

Blokun birinci mövzusu "Sivilizasiyaların tarixi-coğrafi inkişafı" adlanır. Yeni dərslikdə sivilizasiyalar haqqında məlumatlar əvvəlki kurslarla müqayisədə yeni mahiyyət kəsb edir, məzmun və fəaliyyət baxımından xeyli yenilənib. Odur ki, gəlin bu mövzu ilə bağlı suallara nəzər salaq. "Mətn və şəkillərlə iş" dərsin əvvəlində həvəsləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şagirdlər təqdim olunan iki şəkli müqayisə etməlidirlər.

Birinci şəkildə qəbilə dövründə mağaralarda yaşayan insanlar, onların yaşayış şəraiti, ov silahları göstərilir. Bu şəkil sivilizasiyanın yaranmasından əvvəlki vəziyyətin təsviridir. İkinci şəkildə ilk dövlətlərin yarandığı Qədim Romada Senatın iclası təsvir edilmişdir. Bu mənzərəni sivilizasiya mərhələsinin başlanğıcı kimi təsəvvür etmək olar. Bu məşq həmçinin qruplaşdırıla və müvafiq olaraq yazıla bilən bəzi anlayış və terminləri təqdim edir.

Blokun öyrənilməsi üçün 6 mövzu və ümumiləşdirmə üçün 1 tapşırıq verilir. Bölmə öyrənilərkən 2 alt standart həyata keçirilir:

1. Əhalinin artım dinamikasını dünyanın iqtisadi inkişafı ilə müqayisə edir;

2. Daxil olmuş statistik materiallar üzrə müxtəlif hesablamalar aparır.

Bu mövzuların tədrisi iqtisadi və sosial coğrafiyanın bir bölməsi olan əhali coğrafiyasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu blokda əhatə olunan mövzularda əhalinin təbii artımı, artımın yaratdığı problemlər, əhalinin yaş və cins strukturu, əmək ehtiyatları, yaş piramidası, dünya və Azərbaycan regionları üzrə əhalinin paylanması və tərkibi kimi məsələlər araşdırılır.

Modulun kursu zamanı tələbələr bir sıra həyati bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər. Onlar qrafikləri oxuyur və çəkir, qrafiklər qurur, statistikanı təhlil edir, xəritələrdən məlumat alır və s. Bu, onlara müxtəlif bilik mənbələri ilə işləməyə, yeni tətbiq sahələrini mənimsəməyə imkan verir. Bütün mövzuların məzmununa şagirdlərin fəaliyyətinin təşkili baxımından diqqəti cəlb edən fəaliyyətlər daxildir. Bununla belə, bəzi mövzuların praktiki məşğələlər kimi seçilməsi diqqətə layiqdir. Bu mövzulardan biri də əhali coğrafiyasından "Yunq-Cinda Piramidasının qurulması" praktiki dərsidir. Şagirdlər nəinki köhnə piramidanı oxumağı bacarmalı, həm də statistik materiallar əsasında bu piramidanı necə qurmağı öyrənməlidirlər.

Gördüyümüz kimi, dərslik problemi məktəbin işində, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətində əsas vasitədir. Buna görə də hər bir sinfin dərsliyi ilə tanış olmaq, onun metodik aparatını öyrənmək, materiallarla tanış olmaq və

tədris prosesini təşkil etmək vacibdir. Bütün bunlar dissertasiyanın mövzusunun nə qədər aktual olduğunu göstərir. Dərsliklə tanışlıq, onun tədris prosesindəki əhəmiyyətinin ətraflı təhlili bakalavriat tələbələri, müəllimlər, aspirantlar üçün dəyərli materiala çevrilə bilər.

Dissertasiya işinin əvvəlində dərsliklərin tərtibinin xüsusiyyətləri, onların əsas funksiyaları, strukturu, tədris materiallarının təsviri üsulları qeyd olunur, IX sinif dərsliyinin spesifik xüsusiyyətləri verilir. Dərsliyin ikinci hissəsi cəmiyyət və iqtisadiyyat bölməsi üzrə 3 təhsil blokuna aid mövzuların tədrisi metodikasının təsvirinə həsr edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. *Ümumi təhsilin fənn standartları (I–XI siniflər). Bakı, 2012.*
2. *Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında). Müəllimlər üçün vəsait (müəllif qrupu). Bakı, 2005 (İREX təşkilatının xətti ilə).*
3. *İnteqrativ kurikulum: mahiyyəti və nümunələr. Müəllimlər üçün vəsait*
4. *(müəllif qrupu) Bakı, 2005 (İREX təşkilatının xətti ilə).*
5. *O.Alxasov Cografiyanın tədrisi metodikası*
6. *Z.Veyisova. Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait, 2007.*

F.A.İmaməliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
justmefidan@gmail.com

KOMMUNİKATİV OYUNLARIN XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ROLU

Xülasə

Məşhur Amerikan televiziya aparıcısı Mister Rogers kimi tanınan Fred McFeely Rogers belə demişdir ki, oyun haqqında, tez-tez ciddi öyrənməkdən qurtulmaq kimi danışılır, amma uşaqlar üçün oyun həqiqətən ciddi öyrənməkdir. Oyunlar təkcə uşaqlar üçün deyil, oyunlar həmçinin bir çox gələcək ixtiraların başlanğıcıdırlar.

Oyunlar vasitəsilə öyrənmək təkcə uşaqlar üçün əyləncəli deyil, bu həm də xarici dil öyrənmək istəyən bütün yaş qrupları üçün öyrənməni asanlaşdıran üsuldur.

Şagirdlərdə kommunikativ bacarıqları tapmacalar vasitəsi ilə inkişaf etdirmək olar. Tapmacalar təkcə əyləncəli oyun deyil, tapmacalar həm də erkən yaşlardan uşaqlarda məntiqin inkişafına, zəki olmalarına, düşünməyə, müzakirə edib və eyni zamanda danışıqla sübut etmələrinə yardımcı olan oyun növlərindəndirlər. Buna görə də tapmacalar həm bir tərbiyə üsulu həm də uşaqların dünyagörüşünün artırılmasına gətirib çıxaran effektiv öyrətmə və öyrənmə üsuludur.

Tapmacalar özünə xas spesifik formaları sayəsində uşaqlara maraqlı gəlir. Bir çox tapmacaların asan olmalarına baxmayaraq onlar uşaqları düşünməyə vadar edir.

Daha bir kommunikativ tapşırıq kimi şagirdlərin şəkilə baxaraq oradakı sözləri tapıb tez deməsi ilə bağlı ola bilər. Bu tip oyunları "Gizlənqaç" adlandırmaq olar. Belə oyunlar uşaqlara saymağı, rəngləri, müşahidə aparmağı öyrədir, lüğət bazasının artırılmasında müstəsna rol oynayır. Oyuna keçməzdən əvvəl müəllim şəkildəki bütün əşyaları göstərərək sadalayır. Daha sonra müəllim və şagirdlər birlikdə hər bir əşyanı tapmağa çalışırlar. Müəllim şagirdləri müxtəlif əşyaları təsvir etməyə həvəsləndirir, onların hansı rəngdə və hansı ölçüdə olmaları, nədən hazırlanmaları, hər bir şagirdin sevimli əşyasının hansı olması haqda soruşaraq müəllim şagirdləri ingilis dilində danışığa həvəsləndirir. Əgər şagirdlər səsləri bilirlərsə, hər bir səsə uyğun, həmin səs ilə başlayan sözləri şəkildə tapa bilərlər.

РОЛЬ КОММУНИКАТИВНЫХ ИГР В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

Фред Макфили Роджерс, более известный как американский телеведущий мистер Роджерс, сказал, что об игре часто говорят как об избавлении от серьезного обучения, но для детей игра — это действительно серьезное обучение. Игры не только для детей, но и начало многих будущих изобретений.

Обучение с помощью игр — это не только развлечение для детей, но и способ облегчить процесс обучения для всех возрастных групп, желающих выучить язык.

Коммуникативные навыки учащихся можно развивать с помощью загадок. Загадки – это не только веселые игры, но и головоломки, которые помогают детям с раннего возраста развивать логику, быть сообразительными, думать, рассуждать и при этом доказывать это словесно. Поэтому загадки являются как методом воспитания, так и эффективным методом обучения и познания, приводящим к повышению детского мировоззрения.

Загадки интересны для детей своей специфической формой. Хотя многие загадки легкие, они заставляют детей задуматься.

Еще одной коммуникативной задачей для учащихся может быть рассмотрение картинки, поиск слов и их быстрое произнесение. Этот тип игры можно назвать «Прятки». Такие игры учат детей считать, раскрашивать, наблюдать и играют исключительную роль в увеличении словарного запаса. Перед игрой воспитатель перечисляет все предметы на картинке. Затем учитель и ученики работают вместе, чтобы найти каждый предмет. Учитель побуждает учащихся описывать различные предметы, спрашивая их, какого они цвета и размера, из чего они сделаны и что больше всего нравится каждому ученику, поэтому учитель побуждает учащихся говорить на английском языке. Если учащиеся знают звуки, они могут найти слова, соответствующие каждому звуку, начиная с этого звука.

THE ROLE OF COMMUNİCATİVE GAMES İN TEACHİNG FOREİGN LANGUAGE

Summary

Famous American showrunner Fred McFeely Rogers also known as Mister Rogers said that "Play is often talked about as if it were a relief from a serious learning. But for children play is serious learning. Play is really the work of childhood. Children's play is not just kids' stuff. Children's play is rather the stuff of most future inventions".

Learning through games is not only entertaining for children, it is also entertaining for all ages of people who want to learn foreign language.

Students' communication skills can be developed through riddles. Riddles are not only fun games, but also they help children to develop logic, being intelligent, thinking, discussing and at the same time to be able to prove their own view-points verbally. Therefore, riddles are effective for both a method of upbringing and it also makes enlarge children's viewpoints.

Riddles are interesting for children for their specific structures. Although many riddles are easy, they make children think.

Another communicative activity can be looking at the picture, finding the words, and saying them quickly. This type of game can be called "Hide And Seek". Such games play an exceptional role in helping to teach children counting, colors,

observing, and enlarge their vocabulary. Before playing the game, the teacher lists all the objects in the picture. Then the teacher and students work together to find each item. The teacher encourages the students to describe different objects, what color and size they are, what they are made of, and what is each student's one. If students know the sounds, they can find the words according to each sound, starting with the same sound.

Açar sözlər: *kommunikasiya, nitq, müəllim, şagird, oyun, tapmaca, yanıltmac*
Ключевые слова: *общение, речь, учитель, ученик, игра, загадка, скороговорка*
Key words: *communication, speech, teacher, student, game, riddle, tongue-twister*

Giriş. Şagirdlərə tapşırıqları etməyə həvəsləndirmək lazımdır. Amma məcbur etmək lazım deyil. Şagirdlərin uğur qazanmağı üçün onlara pozitiv yanaşmaq lazımdır.

Şagirdlərə öz adlarını yazmaqlarını bildirin. Sonra birlikdə adlarındakı hərfləri saymağa başlayın.

Açıq havada, parkda və həyətdə şagirdlərlə birlikdə buludları seyr edin. Buludların hansı formalarda olduğunu deyin və soruşun.

Qəzet və jurnal oxuyarkən şagirdləri öz adları ilə başlayan sözləri həmin qəzet və jurnallarda tapmaqlarını bildirin. Daha sonra həmin sözləri şagirdlərlə birlikdə uca səslə oxuyun.

İpatdı oynayaraq hərfləri şagirdlərə təkrarlatmaq olar. Hər dəfə ipin üstündən tullananda şagird bir hərf deyir. Beləliklə, bütün şagirdlər bütün hərfləri deyirlər.

Qəzet və ya jurnal oxuyarkən hansısa bir hərfi orada tapmasını və dairəyə almasını söyləyin.

Şagirdlərə oyunlar vasitəsilə fiqurları öyrətmək olar. Şagirdlərə sinifdə çoxlu fiqurlar göstərmələrini deyin.

Xarici dilin tədrisində kommunikasiyanı nəql etmə tapşırıqları və ya oyunları vasitəsilə öyrətmək olar. Belə tapşırıqlar şagirdlərin söz ehtiyatını vizual öyrənmə yolu ilə artırır və eyni zamanda, onların daha asan kommunikasiya qurmalarına yardımcı olur.

Tapmacalara misal aşağıdakılar ola bilər:

A blue sheet which covers
The whole world.
What is it?

(The sky)

At night I come
Without being fetched.

By day I am lost,
What am I?
(A star)

Swirling, sparkling, shining bright.
You can see it in the dark of the night.
(The Milky Way)

As I get closer, my tail grows longer;
As I get far away, my tail leads the way.
(A comet)

Brother can not meet sister,
Sister can not catch up brother.
(The Moon and the Sun)

Tələffüzü şagirdlərə öyrədərkən yanıltmaclardan istifadə etmək dərsi əyləncəli edə bilər. Məsələn,

She sells sea shells by the sea shore.
The shells she sells are surely seashells.
So if she sells shells on the seashore,
I'm sure she sells seashore shells.

Peter Piper picked a peck of pickled peppers,
Did Peter Piper pick a peck of pickled peppers?
If Peter Piper picked a peck of pickled peppers,
where's the peck of pickled peppers
Peter Piper picked?

I saw Susie sitting in a shoe shine shop.
Where she sits she shines, and where she shines she sits.
I scream, you scream, we all scream for icecream!
What noise annoys an oyster most?
A noisy noise annoys an oyster most.

Tələffüzdən sonra şagirdlərin söz ehtiyatının çox olması vacib amillərdəndir. Yeni sözləri şagirdlərə maraqlı tapşırıqlar vasitəsilə öyrətmək onların yadda qalmasını asanlaşdırır. Məsələn,

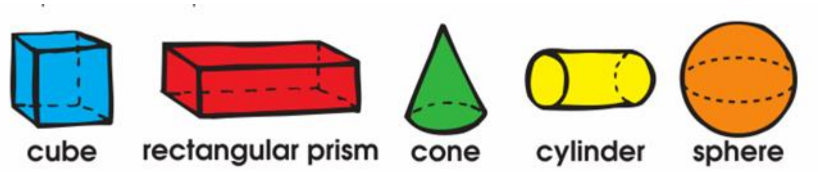

Directions: Use the code to color the picture.

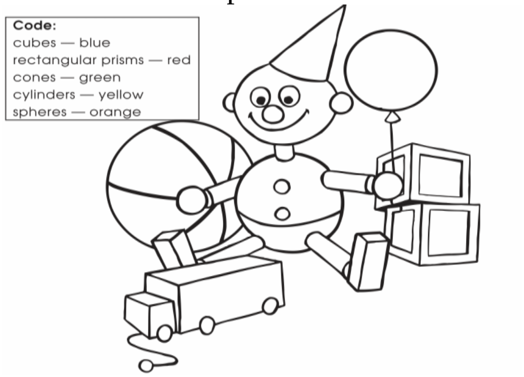

Şagirdlərin nailiyyətlərini yapışqanlı şəkillər vasitəsilə qiymətləndirmək olar:

Nəticə:

Xarici dilin tədrisində kommunikativ oyunların istifadəsi çox önəmlidir. Bu cür oyunlar xarici dili öyrənmək istəyən bütün yaş qrupundan olan insanlarda öyrənməni asanlaşdırır, dərsi daha əyləncəli edir. Oyunlar insanları motivasiya edir, öyrənmə stresini aradan qaldırır, qruplarda korporativ işləməyi öyrədir.

Mahnılar vasitəsilə şagirdlərə kommunikasiyanın tədrisi onları dərsə həvəsləndirir, monoton abu-havanı aradan qaldırır. Eyni zamanda kinolara, cizgi filmlərinə baxaraq dili inkişaf etdirmək olar. Cizgi filminin və ya filmin müəyyən bir hissəsinə baxdıqdan sonra müəllim dayanma düyməsini basaraq şagirdlərə həmin fraqmentdən müəyyən suallar verir, daha sonra şagirdlər izləməyə davam edirlər.

Xarici dilin tədrisini kommunikasiyasız təsəvvür etmək olmaz. Ən əsası da odur ki, kommunikativ oyunlar hər zaman heç bir avadanlıq tələb etmədən də oynanıla bilər.

Ədəbiyyat

1. *Загадки на Английском языке для начальной школы, М. П. Филипченко.*
2. *www.engvid.com.*
3. *Summer Express Scholastic Teaching Resources.*

A.A.İbrahimzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aishaibrahimzade@mail.ru

COĞRAFİYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN KARTOQRAFİK VASİTƏLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ METODİKASI (VI-VII SİNİFLƏR)

Xülasə

Ümumtəhsil məktəblərində coğrafiyanın öyrənilməsi prosesində formalaşan kütləvi coğrafi mədəniyyətin kartoqrafik komponenti kartoqrafik savaddır. Bu konsepsiya, S.Bulanovun tərifinə görə, şagirdlərin coğrafi təsvirlərin əsas növlərinin spesifik xüsusiyyətləri haqqında nəzəri biliklərini, onlardan coğrafi məlumatları çıxarmaq bacarığını, yer səthində ən mühüm obyektlərin formaları və ən sadə kartoqrafik məhsullar yaratmaq bacarığını, habelə yerləşmə, nisbi ölçülər haqqında bilikləri birləşdirməlidir. Məktəblilər arasında kartoqrafiya savadına olan təhsil şagirdləri cəmiyyətin sosial inkişafı prosesində dəfələrlə dəyişdirilmişdir.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ ПО КАРТОГРАФИЧЕСКИМ СРЕДСТВАМ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ (VI-VII КЛАССЫ)

Резюме

Картографическая грамотность – это картографический компонент массовой географической культуры, формирующийся в процессе изучения географии в общеобразовательной школе. По мнению С.Буланова, эта концепция должна сочетать в себе теоретические знания учащихся о специфике основных видов географических изображений, умение извлекать из них географическую информацию, умение создавать важнейшие объекты на земной поверхности и простейшие картографической продукции, а также расположение и относительные размеры. Картографическая грамотность учащихся неоднократно менялась в процессе общественного развития.

METHODOLOGY OF ORGANİZİNG STUDENTS' WORK ON CARTOGRAPHİC MEANS İN GEOGRAPHY LESSONS (VI-VII GRADES)

Summary

Cartographic literacy is a cartographic component of the mass geographical culture formed in the process of studying geography in secondary schools. According to S.Bulanov, this concept should combine students' theoretical knowledge of the

specific features of the main types of geographical images, the ability to extract geographical information from them, the ability to create the most important objects on the earth's surface and the simplest cartographic products, as well as location and relative dimensions. Pupils with cartographic literacy have been repeatedly changed in the process of social development.

Açar sözlər: *kartoqrafik vasitələr, qlobus, tədris xəritəsi, coğrafi mədəniyyət*
Ключевые слова: *картографические средства, глобус, настенная карта, географическая культура*
Key words: *cartographic tools, gloube, wall map, geographical culture*

Giriş. Coğrafiya müəllimləri və metodistlər yeni dərsliklərdən və kurikulumlardan istifadə etməklə məktəblilərə coğrafiyanı öyrətmək üçün artıq müəyyən tənqidi materiallar toplayıblar. Bu gün məktəb coğrafiyasının tədrisinin daha da təkmilləşdirilməsi, o cümlədən coğrafi təhsildə kartoqrafik məzmunun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin tarazlaşdırılması ilə bağlı bütün məsələlər və aspektlər ətrafında geniş müzakirələr aparılmışdır. Coğrafi təhsilin kartoqrafik komponentinin sosial və təhsil nüfuzu xeyli dərəcədə kurikulumun tələblərinin, digər tərəfdən isə tələbələrin tələbat və qabiliyyətlərinin optimal birləşməsindən asılıdır.

Şagirdlərin profil hazırlığının səviyyəsinə dair dövlət tələbləri planlardan, xəritələrdən və digər coğrafi məlumat mənbələrindən istifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur. Coğrafiya üzrə cari kurikulumlar məhz bu sənədin tələbləri əsasında qurulur. Fikrimizcə, kartoqrafik anlayışların formalaşmasının səmərəliliyinə tədris materialının məzmunu, onun öyrənilmə ardıcıllığı, coğrafiya kurikulumlarında mövzu və ayrı-ayrı kurslar üzrə bölüşdürülməsi böyük təsir göstərir. Coğrafiya kursunun öyrənilməsinin əvvəlində müəyyən əsas kartoqrafik səviyyə formalaşmalıdır, lakin bu, əlavə vaxt və digər metodoloji yanaşmalar tələb edir. Kartoqrafiya biliklərinin keyfiyyətcə formalaşmasında müəyyənedici amillərdən biri də dərslikdir. Coğrafiya üzrə yeni Azərbaycan məktəb dərslikləri kurikulumlar vasitəsilə şagirdlərin coğrafi hazırlığına dövlət tələblərinin dəyişməsinin nəticəsidir. Biz yeni dərsliklərdə orta məktəb şagirdlərinin coğrafi təhsilinin kartoqrafik komponentinin məzmununu ətraflı təhlil etdik. Hesab edirik ki, bu sual coğrafiya kursunda əsas suallardan biridir. Şagirdlər xəritə ilə əvvəlki siniflərdə tanış olmuşdular, lakin orta məktəb üçün coğrafiya fənni üzrə kurikulumun müəyyən etdiyi kartoqrafiya hazırlığına dair tələblər şagirdlərin fundamental hazırlığı olmadan həyata keçirilə bilməz.

Orta məktəb şagirdlərinin təhsil nailiyyətləri bir çox amillərdən asılıdır, lakin fikrimizcə, əsas amillərdən biri yüksək keyfiyyətli məktəb dərsliyinin olmasıdır. Coğrafiya da istisna deyil. Kurikulumda bu və ya digər coğrafi

kursun məzmunu nə qədər ideal şəkildə yazılsa da, dərsliyin olmaması (yaxud onun keyfiyyətsizliyi) həm kurikulumun müəlliflərinin, həm də müəllimlərin səylərini puça çıxaracaq. Bəzi dərsliklərdə təsvirin ümumiləşdirilməsi kimi xəritənin vacib bir xüsusiyyəti çox sadələşdirilmişdir. Müvafiq paraqrafda şagirdlərə xəritədə bütün obyektlərin təsvirinin qeyri-mümkünlüyündən bəhs edilir, bu isə təsvirin ümumiləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu bildirir.

Kartoqrafik bilik və bacarıqların əhəmiyyəti

VI-VII sinif coğrafiya kursunda şagirdlərin kartoqrafik bilik və bacarıqlarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodiki əsasları, o cümlədən humanistləşdirmə, demokratikləşmə, fundamentallıq, standartlaşdırma, inteqrasiya meylləri aşkarlanır.

Coğrafiya fənni üzrə VI-VII sinif şagirdləri üçün kartoqrafik bilik və bacarıqların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün hazırlanmış metodiki model coğrafi mədəniyyətin əsas komponenti kimi kartoqrafik bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına yönəlmiş strateji məqsədlə təmsil olunan hədəf komponenti və fənn məqsədini əhatə edir. Coğrafiyanın ilkin kursu çərçivəsində tələbələrin kartoqrafik bilik və bacarıqlarının keyfiyyətinin müəyyən edilməsinə yönəlmişdir

Coğrafiya üzrə standartı və kurikulumları müqayisə etdikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, ilkin coğrafiya kursunda kartoqrafik bilik və bacarıqlara xeyli vaxt ayrılır. Eyni zamanda coğrafiya üzrə metodik ədəbiyyatda bu problemin yalnız müəyyən aspektləri nəzərdən keçirilir, 6-cı sinif coğrafiya kursunda şagirdlərin kartoqrafik bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üçün tam sistem mövcud deyildir. Məktəb təcrübəsinin təhlili göstərdi ki, müəllimlər məqsədlərin müəyyən edilməsi, mərhələlərin, meyarların, qiymətləndirmə səviyyələrinin müəyyən edilməsi və effektiv formaların seçilməsi ilə bağlı kartoqrafik bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsində çətinlik çəkirlər.

Coğrafiya dərslərində şagirdlərin kartoqrafik biliyinin formalaşdırılması

Coğrafiyanın öyrənilməsində mühüm məqam coğrafi (kartoqrafik) mədəniyyətin formalaşmasıdır. Yaşlı nəsil xatırlayır ki, hər evdə coğrafi xəritə var idi. İnsanlar planetdə və ölkəmizdə baş verən bütün hadisələri diqqətlə izləyirdilər. Ölkənin xəritəsi dövlət rəmzlərinin ən mühüm atributu idi.

Təəssüf ki, hazırda öz vətəninin xəritəsini yaxşı bilən vətəndaşların sayı o qədər də çox deyil. Xəritəni bilmək təkcə dövləti, şəhəri göstərmək deyil. Fiziki və iqtisadi coğrafiya, mədəniyyət, tarix, siyasi quruluş sahəsində biliklərin olmasını nəzərdə tutur. Bu gün isə kartoqrafik savad təkcə alimə, müəllimə lazım deyil, hər bir insana lazım olur. Onun çatışmazlığı

iqtisadiyyatımıza və planlaşdırmamıza, təbiətə münasibətimizə, milli münasibətlərimizə, beynəlxalq siyasətə və əməkdaşlığımıza təsir edir. Buna görə də coğrafi xəritənin işlənməsi, öyrənilməsi biliyi məcburi və hər şeydən əvvəl məktəb partasından başlayaraq olmalıdır.

Coğrafiya dərsində materialın nümayişi mühüm amildir. Hər kəs çox yaxşı bilir ki, xəritəsiz coğrafiya da yoxdur. Xəritə tələbəyə kosmosda naviqasiya etməyə, ondan çoxlu sayda məlumat çıxarmağa imkan verir. Bilikləri təşkil edir, onların mənimsənilməsini və yadda saxlanmasını asanlaşdırır. Xəritənin rolunu N.N.Baranski mükəmməl şəkildə müəyyən etmişdir: "Xəritə coğrafiyanın ikinci dilidir... şagirdlərin qavrayışı üçün mətndən çox daha əlçatandır".

Xəritənin eskiz rəsmlərindən Yerin interaktiv təsvirlərinə qədər təkamülü insanın kartoqrafiyaya daimi marağından danışmağa imkan verir. Kartoqrafiya məlumatının elektron və ya çap şəklində öyrənilməsi bu gün məktəb coğrafiyasının əsas vəzifələrindən biridir. Xəritə coğrafi kəşfin məcburi şahididir. Müasir müəllim isə coğrafiya dərslərində yeni kəşflərə biganə qalmamalıdır.

Müasir cəmiyyətdə kartoqrafiya elminin rolunun artması tendensiyası müşahidə olunur. Müasir insan xəritələrdən kitablar və kompüterdən istifadə etdiyi kimi vərdişlərə sahib olmalı və sərbəst şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu marağı bir neçə faktorla izah etmək olar: məktəb coğrafiyasının praktiki yönümlü olması, bütün müasir elektron cihazlarda peyk xəritələrinin olması, rekreasiya coğrafiyasının artan rolu və insanın səyahət etmək qabiliyyəti.

Xəritələr tədris prosesində, elmi tədqiqatlarda, iqtisadiyyatda və hərbi işlərdə mühüm vasitə kimi istifadə olunur. Ona görə də müasir insan üçün kartoqrafik savad lazımdır.

Kartoqrafiya bilikləri məktəb coğrafiyasının bütün məzmununa nüfuz edir və müasir şagirdin kartoqrafik savadının formalaşdırılması coğrafi təhsilin məqsədlərindən biridir.

Nəticə. Təhsilin müasirləşdirilməsinin müasir mərhələsində kartoqrafik bilik və bacarıqlar şagirdlərin ümumi və coğrafi mədəniyyətinin əsasını təşkil edir, onlara kosmosda oriyentasiyanı, metafənni bilik və bacarıqlarının inkişafını təmin edir. Bu, şagirdlərin kartoqrafik bilik və bacarıqlarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi metodları problemini coğrafi təhsilin prioritet vəzifələri sırasına qoyur. Bu problemin həyata keçirilməsində coğrafiyanın ilkin kursu əsasdır.

VI-VII sinfin coğrafiya fənni üzrə şagirdlərin kartoqrafik bilik və bacarıqlarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodiki əsasları, o

cümlədən humanitarlaşma, demokratikləşmə, fundamentallıq, standartlaşdırma, inteqrasiya meylləri aşkarlanır; yanaşmalar sistemli, struktur-funksional, şəxsi-fəaliyyət, səriştə əsaslıdır; bütövlük prinsipləri, iyerarxiya, tələbələrin psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir.

VI-VII sinif şagirdlərinin əsas kartoqrafiya bilik və bacarıqları kartoqrafiya elminin müasir anlayışlarına, standart və proqramın tələblərinə, habelə şagirdlərin psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Eksperimental olaraq təsdiq edilmişdir ki, VI-VII sinif məktəb coğrafiyasında kartoqrafik bilik və bacarıqların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə işlənib hazırlanmış metodikanın tətbiqi nəzəri elmin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı kartoqrafik məzmunun daha yüksək keyfiyyətlə mənimsənilməsinə nail olmağa imkan verir və praktik xarakter daşıyır.

Yekun olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, kartoqrafik bilik və bacarıqların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi problemi tədqiqatımızın əhatə dairəsindən xeyli kənara çıxır, həmçinin əlavə tədqiq və dəqiqləşdirməyə ehtiyac duyur.

Ədəbiyyat

1. *Ümumitəhsil məktəblərinin VI - XI sinifləri üçün coğrafiya proqramı. Bakı, 2002.*
2. *Y. Bibik və başqaları. Orta məktəbdə coğrafiya təliminin metodikası. Bakı, Maarif, 1978.*
3. *N.N. Allahverdiyev, H. Ə. Sadıxlı. Coğrafiya tədrisi metodikası. Bakı, APİ nəşri, 1978.*
4. *A.Əliyev. Ümumitəhsilin müasir kurrikulumları və yeni pedaqoji texnologiyalar. "Kurrikulum" elmi-metodik jurnalı. Bakı 2006, №3*
5. *Гильберг Т. Г., Паламарчук Л. Б., Безуглий В. С. География: учебник для 10-х классов общеобразовательных учебных учреждений. К.: Генеза, 2009. 224 с.*

S.S.Rafiqova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
semaye.rafiqova98@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ VIII SİNİFLƏRDƏ COĞRAFİ TƏRBİYƏNİN FORMALAŞDIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ekoloji tərbiyənin təşkili zamanı qarşıya çıxan problemlərin həlli yollarına aid müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Texnika və texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi zamanda təbiət-insan əlaqələri kəskinləşmiş, insanların təbiətə təsiri artmışdır. Belə bir vaxtda ekoloji tərbiyə ən aktual məsələlərdəndir. Ekoloji tərbiyənin müasir metodlarla aşılanması üsulları ilə əlaqədar yaranmış problemlər araşdırılmışdır. Şagirdlər arasında soğu keçirilmiş, onların ekoloji bilikləri hansı üsul və metodlarda daha yaxşı mənimsəmələri ifadə olunmuşdur.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В VIII КЛАССАХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Резюме

В статье выдвигаются различные взгляды на пути решения проблем, возникающих при организации экологического образования. В период бурного развития техники и технологий обострились отношения между природой и человеком, усилилось воздействие человека на природу. В то же время экологическое образование является одним из наиболее актуальных вопросов. Исследуются проблемы, связанные с современными методами экологического образования. Был проведен опрос среди студентов, и было выражено, какими способами и методами они лучше усваивают свои экологические знания.

THE MAIN DIRECTIONS OF THE FORMATION OF GEOGRAPHICAL EDUCATION IN THE VIII GRADES OF THE GENERAL EDUCATION SCHOOL

Summary

The article puts forward various views on ways to solve the problems encountered during the organization of environmental education. At a time of rapid development of machinery and technology, nature-human relations have intensified, and human impact on nature has increased. At the same time, environmental education

is one of the most pressing issues. Problems related to modern methods of ecological education are investigated. A survey was conducted among the students, and it was expressed in what ways and methods they better master their ecological knowledge.

Açar sözlər: *ekoloji mədəniyyət, yaradıcı təfəkkür*
Ключевые слова: *экологическая культура, креативное мышление*
Key words: *ecological culture, creative thinking*

Giriş. Hazırki dövrdə diqqəti cəlb edən problemlərdən biri "təhsil əsrinin" ilk illərindən başlayaraq yeni pedaqoji texnologiyalara, fəal təlim metodlarına istinad etmək və milli təhsil sistemimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasına zəmin yaratmaqdır. (1, 5 s.) Qlobal mexanizmədə şagirdlərin ekoloji dünyagörüşünün formalaşdırılmasının ənənəvi metodlardan fərqli olaraq müasir dövrdə şagirdin müstəqil biliklərə yiyələnməsi daha ön plandadır. Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il fevralın 25-də "Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında" qanunu qəbul edilmişdir. Qanunda deyilur: Azərbaycan təbiətinə qayğıkeş münasibətin tərbiyə olunması, onun sərvətlərindən səmərəli istifdə edilməsi məqsədilə ekoloji biliklər və ekoloji mədəniyyət habelə Azərbaycan Respubllikasının təbiətindən istifadə qanunvericiliyi geniş təbliğ olunur. (2, 170 s.) Qanunda göründüyü kimi dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri də ekoloji təhsillə bağlıdır. Ekoloji təhsildə hər bir şagirdə fərd kimi yanaşılır. Onların fikir və düşüncələrinə qiymət verilir.

Ekoloji təhsilə yiyələnən şagird cəmiyyətdə birbaşa aparıcı mövqeyə sahib olur, hadisələrin gedişinə, təbiətdə gedən proseslərə müsbət formada müdaxilə edə bilir. "Təbiət indiyə qədər burada yaşayanların, indi yaşayanların və gələcəkdə yaşayacaq olanların mülkiyyətidir:" (3, 5 s) Belə ki informasiya əsrində sosial şəbəkələrdə dünyanın bir çox ölkələrində yayılan epidemiyalar, aclıqlar, müxtəlif gigiyenik xəstəliklər və s. şagirdlər tərəfindən oxunur, vizual görünür. Əsas məsələ şagirddə həmin məsələlərə reaksiya verə biləcək şüurun formalaşdırılmasıdır. Məsələn: Dərs prosesində dünyada baş verən epidemiya haqqında şagirdlərin fikir və görüşləri alınır. Onun qarşısını almaq üçün, epidemiyadan qorunmaq üçün evdə nə kimi tədbirlər gördükləri sual olunur. Şagirdlər müxtəlif fikirlər səsləndirirlər. Yoluxma tendensiyası şagirdlərə açıqlanır. Və daha diqqətli olmaları, gigiyenik qaydalara əməl etmələri tapşırığı verilir. Bu özü də ekoloji təfəkkür formalaşdırmağın bir növüdür. Şagird bir vətəndaş kimi bilməlidir ki, təbiəti qoruyaraq özündən sonra gələn nəsillərə təbii irs qoyur, məsuliyyət hissi formalaşdırır. Dərs prosesi heç də hər zaman rəvan, qarşılıqlı anlaşma ilə keçmir. Çox vaxt şagirdlər müəllimlərin dediklərini itaətkar formada qəbul etmirlər. (4, 25 s) Bu baxımdan da şagirdlərin öyrəndikləri elmi biliklər həyatla əlaqələndirilməlidir. Bir sözlə şagird öyrəndiyi biliyin mahiyyətinə inanmalıdır. Şagird fəaliyyətini müasir metodlara

uyğun təşkil etmək üçün müəllimin həm mənəvi, həm də maddi ehtiyacları ödənilməlidir. Məktəbdə coğrafiya meydançasında şagirdlər özləri eksperimentlər aparmalı və müəyyən nəticələrə gəlməlidirlər. Müxtəlif ekskursiyalar, ekoloji dərnəklər, məktəbdə ekologiya günləri, iməcliklərin təşkil oluması da bu baxımdan effektiv üsullardır. Şagirdlərə yaşadıqları ərazinin təbiətini qorumaq üçün yay tətilində müxtəlif tapşırıqlar verilə bilər. Belə tapşırıqlara misal olaraq:

-Yaşadığınız ərazidə 5 ağac əkin. Ağacların həftəlik böyümə prosseini dəftərə qeyd edin.

- Bağ və bostanınızı valideynlərinizin köməyi ilə səliqəyə salın. Lazımsız tullantıları dəyərləndirin. Bunlarla əlaqədar fotoalbom düzəldin.

- Yaşadığınız ərazidə ekoloji cəhətdən çirklənmiş bir ərazini təyin edin. Həmin ərazinin şəkillərini çəkin. Sizin fikrinizcə, burada hansı tədbirləri həyata keçirmək olar? və s. bu kimi tapşırıqlar şagirdlərin gözü qarşısında məsələnin mahiyyətinin nə dərəcədə vacib olmasını göstərəcək.

Tərbiyə hər şeydən əvvəl mövcud cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, ona uyğunlaşa bilən şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesidir. Tərbiyə zamanın tələblərinə uyğunlaşdırılmış idrak prosesidir. Beynin dərketmə fəaliyyətidir. Onun reallaşdırılması isə davranışdır. (4)

Müəllim ekoloji bilikləri şagirdlərə izah edərkən mütləq həyatla əlaqələndirməlidir. İnsan təbiətə təsir edir. Antropogen təsirin nəticəsində təbiətdə müxtəlif proseslər gedir. Ekoloji məzmunda olan işlər diyarşünaslıqla əlaqələndirildiyi təqdirdə şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına, tədqiqatçılıq meyllərinin inkişafına səbəb olur.

Quba rayonunu Zərdabi qəsəbəsində B.Şixəmirov adını daşıyan məktəb şagirdləri arasında şifahi sorğu keçirilmişdir. Sorğu keçirilən şagirdlər müxtəlif yaş dövründə, müxtəlif siniflərdə təhsil alırlar. Sorğuda şagirdlərə: Ekologiya nədir? Ekoloji bilikləri hansı şəraitdə öyrənmək onlar üçün daha maraqlıdır? Sualları verilmişdir. Nəticədə şagirdlərin böyük bir qismi ekologiyanı yalnız təbiətin mühafizəsi kimi gördüyü məlum olmuşdur. Araşdırma zamanı şagirdlərin əksəriyyətinin ekoloji bilikləri çöl şəraitində, ekskursiyalarda, coğrafiya kabinetində, təqdimat, slaydlar formasında öyrənməyin daha maraqlı olduğunu bildirmişlər. Onlar üçün şifahi şərh maraqsız və yorucudur. Şagird öyrəndiyi biliyin ona həyatda nə qazandıracağını bilməlidir. Cədvəllər şəklində səbəb-nəticə əlaqələrinə aid müxtəlif tapşırılarla həm təfəkkür prosesi həm də ekoloji tərbiyəyə aid müxtəlif anlayışlar inkişaf etdirilə bilər. Məsələn:

	Meşələrin məhv edilməsi
Yararlı torpaq sahəsinin azaldılması	

Yuxardakı cədvəldə şagirdlərdən səbəb nəticə əlaqəsini izah etmələri və cədvəli doldurmaqları tapşırığı verilir. (5, 133 s)

Müasir dövrdə təşkil edilən ekskursiya və müxtəlif gəzintilər daha çox turizm xarakteri daşıyır. Şagirdlər üçün təşkil edilən gəzinti və ekskursiyaların daha çox elmi xarakter alması daha məqsədəuyğun olardı. Müasir dərsliklərdə də ekskursiya və çöl tədqiqat işlərinə az yer verilmişdir. Şagirdlərin ekoloji biliyi öyrənmə prosesində müəyyən bir təbiət qoruğuna, zooloji parka aparmaqla həm şagirddə ekologiyanın yalnız təbiətin mühafizə mənasında işlənmədiyini eyni zamanda da mədəni irsin qorunmasında vacib səciyyəyə sahib olduğunu aşılamış olarıq. Aşağı sinif şagirdləri ilə birlikdə ekoloji təqvim günlərində küçə heyvanları üçün sığınacaqlar düzəltmək, quş yuvaları ağacdan asmaq, məişətdə istifadə etmədikləri qida rasionlarını heyvanlar üçün ayırmaq, istifadəyə yararsız olan bütün əşyaları zibilliklərə atmaq əvəzinə ev şəraitində fərqli məişət qabları kimi istifadə etmək, müxtəlif rəngli parça artıqlarından, geyimləri tullantı kimi atmaq əvəzinə xalça toxunma mərkəzlərinə, parça fabriklərinə vermək və s. kimi sadə tapşırıqlarla onlarda hələ kiçik yaşlardan ekoloji təfəkkür formalaşdırmaq mümkündür.

Dünyada ekoloji təhsillə əlaqədar müxtəlif kompleks tədbirlər görülür. Ekologiyaya aid elmi məqalələr həm ingilis dilində həm digər dillərdə şagirdlərə təqdim olunur. Həm şagirdlər ekoloji problemləri, həm də müxtəlif xarici dilləri öyrənirlər. (6, 63s.) Yalnız coğrafiyanın deyil, digər fənlərdə də ekoloji təhsil və tərbiyə məsələləri üçün kifayət qədər imkanlar vardır. Çünki ekoloji təhsil qlobal məsələdir. Bütün dünyanı əhatə edir. Bu nöqteyi nəzərdən ekoloji tərbiyədə inteqrasiya məsələsi də vacibdir. Təlim zamanı hər bir anlayış şagirdlərə öyrədilən zaman müxtəlif mərhələlərdən keçir. Ekoloji tərbiyəyə aid anlayışların formalaşdırılması prosesində də əvvəlcə müəyyən bir təsəvvür formalaşdırılır. Sonra ekoloji anlayışın əsas xüsusiyyətləri şagirdlər tərəfindən mənimsənilir. Əgər iki və ya üç ekoloji anlayış izah edilirsə onların oxşar və fərqli cəhətləri analiz edilir. Daha sonra şagird ekoloji anlayışa aid olan başqa terminləri də araşıdırır, mövzunu genişləndirir. Nəticədə şagirddə ekoloji anlayışla bağlı bir təfəkkür formalaşmış olur. Ekoloji təfəkkürün formalaşması şagirdin ekoloji tərbiyəsinin tamamlanması deyil. Şagird öyrəndiklərini bacarıq və vərdişlərə çevirdikdə onda ekoloji tərbiyə tam formalaşmış olur.

Nəticə. İnformasiya əsrinin tələblərinin ödənilməsi prosesində ekoloji tərbiyə və ekoloji təhsil də bu tələblərə uyğun aparılmalıdır. İstər kənd, istərsə də şəhər məktəblərində şagirdlərə ekoloji tərbiyədə bərabər hüquqlu şəxsiyyət kimi yanaşılır. Məqaələdə şagirdlər arasında keçirilən sorğunun nəticələri verilmişdir və məlum olmuşdur ki şagirdlər əsasən əyanilik və oyun şəraitində öyrənirlər. Ekoloji tərbiyənin formalaşdırılması prosesində şagirdlər arasında tez tez soruğular keçirilməsi vacibdir. Bu zaman onların məsələyə münasibəti əvvlcdənə öyrənilir. Üsul və vasitələr də buna əsasən seçilir.

Ədəbiyyat

1. *Fərqanə Əliyeva, Ümhani Məmmədova, Müasir təlim texnologiyaları, Bakı 2015 .*
2. *Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında hüququ sənədlər toplusu Bakı, Azərnəşr, 1992.*
3. *H.M. Mənsimov ekoloji tərbiyənini aktual məsələləri akı 1991.*
4. *G.Ə. Həmzəyev.Təbiət elmləri tədrisinin tərbiyə funksiyası (metodik vəsait) Bakı 2009.*
5. *Yeni təhsil proqramı (kurikulum) əsasında hazırlanmış test tapşırıqları. Dövlət imtahan mərkəzi. VII sinif .*
6. *E.Ə. Muradova. "Demokratik ekoloji təhsilin prinsipləri" Bakı-Elm 2009.*

R.Y.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Rayamammedova@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ VIII SİNFİNDƏ BİOLOGIYANIN TƏDRİSİNDƏ TƏLİM STANDARTLARININ REALLAŞDIRILMASI

Xülasə

Məqalədə biologiyadan məzmun xəttlərinə uyğun standart secilməsi , 8 ci sinifdə biologiyanın tədrisində təlim standartlarının reallaşdırılmasında müəllimin, məktəbin imkanları və standartın əhəmiyyəti araşdırılır. Biologiya dərsliklərində təlim standartlarının reallaşdırılması probleminin həlli imkanları ümümiləşdirilir. Biologiyadan təlim standartlarının reallaşdırılmasına dair metodik tövsiyyələr verilir.

ВНЕДРЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ В VIII КЛАССЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Резюме

В статье рассматривается значение учителя, возможностей школы и стандарта в реализации педагогических стандартов при обучении биологии в 8-м классе. Обобщены возможности решения проблемы внедрения образовательных стандартов в учебнике биологии. Даны методические рекомендации по реализации стандартов преподавания биологии.

IMPLEMENTATION OF LEARNING STANDARDS IN THE TEACHING OF BIOLOGY IN CLASS VIII IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Summary

The article examines the importance of the teacher's, the school's capabilities and the standard in the implementation of teaching standards in biology teaching in the 8th grade. Possibilities of solving the problem of implementing educational standards in biology textbooks are summarized. Methodical recommendations are given on the realization of the teaching standards in biology.

Açar sözlər: *təhsil, kurikulum, standart, məzmun xətti, dərslik, biologiya, mədə, bağırsaq, həzm*

Ключевые слова: *образование, учебная программа, стандарт, содержательная линия, учебник, биология, желудок, кишечник, пищеварение*

Key words: *education, curriculum, standard, content line, textbook, biology, stomach, intestine, digestion*

Kurikulum latın sözü olub, kurs, istiqamət, təlim kursu deməkdir. Təlim kurikulumlarından ilk dəfə ABŞ-da (1918) istifadə olunmuşdur. Milli kurikulum təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin təşkilini və həyata keçirilməsini əks etdirən konseptual sənəddir. Ümumi Təhsil Konsepsiyasında – Milli Kurikulumda, dövlət təhsil standartlarında, tədris planında, tədris proqramlarında, dərslik və dərs vəsaitlərində öz əksini tapır. Kurikulum islahatları tədris prosesinin təşkilinə, müəllim-şagird münasibətlərinə yeni məzmun gətirərək, müəllim-şagird münasibətlərinin tamamilə dəyişdirilməsini, onlar arasında əməkdaşlığa, qarşılıqlı hörmətə, bir-birinin ləyaqətinə, hüquq və azadlıqlarına hörmət etməyə əsaslanan yeni münasibətlərin yaradılmasını tələb edir. Belə olduqda şagird dinləyici deyil, fəal icraçı, bilikləri sərbəst və şüurlu şəkildə qəbul edən subyektə çevrilir. Dövlət təhsil standartları ,tədris planı, tədris proqramları, dərslik və dərs vəsaitlərində öz əksini Milli kurikulumda tapır.

Fənnlər üzrə təlim standartları şagirdlərin sinif səviyyələrində bilik və bacarıqlarının əks etdirir.

Təhsil standartı məzunların ümumi təhsil hazırlığına verilən tələblərin məcburi səviyyəsidir, təlimin və nəzarətin həmin tələblərə uyğun gələn məzmununu, metodlarını, formalarını vasitələrini özündə əks etdirir. Bunlar həm «norma», həm «nümunə» və həm də “ölçü”-dür.

Dövlət təhsil standartları təhsilin ayrı-ayrı pillələlərində məzmunun işlənib hazırlanmasında xüsusi rol oynayır. Təhsilin standartlaşdırılması ölkəmizdə vahid təhsil məkanının yaradılması zərurətindən irəli gəlir və müxtəlif tip məktəblərdə təhsil alanlar üçün vahid təhsil səviyyəsini təmin edir, digər tərəfdən dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmağımıza imkan yaradır.

Təhsil standartlarında məzmun elə qurulur ki, hər bir məktəbli maksimum gücüçatan səviyyədə oxuya bilsin və təlimdə müsbət nəticə versin. Dövlət təhsil standartları təhsilin məzmununun formalaşdırılmasında tədris planı, tədris proqramı, dərsliklər, dərs vəsaitləri, məsələ və çalışma kitabları və s. normativ sənədlərə önəm verir: Bu normativ sənədlər təhsilin məzmununun layihələndirilməsinin müvafiq səviyyəsinə (tədris planı – nəzəri təsəvvürlərin səviyyəsinə; tədris proqramı – tədris fənlərinin səviyyəsinə; tədris ədəbiyyatı – tədris materialının səviyyəsinə) uyğun gəlir. 8-ci sinifdə biologiya fənni 4 məzmun xətti üzrə qurulmuşdur.

I.	***Canlıların quruluşu və müxtəlifliyi***
II.	***Bioloji proseslər***
III.	***İnsan və onun sağlamlığı***
IV.	***Canlılar və ətraf mühit***

Məzmun xətti məzmunun zəruri hissəsi hesab olunur va fənn üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını təmin edir. Məzmun xətləri dəyişməzdir. Məzmun xəttinə əsasən əsas standartlar seçilir əsas standart bir neçə sinifdə və hətta ümumi təhsil pilləsi üzrə eyni formada ola bilər və əsasən dəyişməzdir. Əsas standartın iki funksiyası var. Bunlardan biri fənnlər üzrə müəyyən olunan təlim nəticələrini məzmun xətləri üzrə ümumi şəkildə ifadə edir, digəri isə fənlər üzrə summativ qiymətləndirmənin aparılmasını təmin edir.

Əsas standarta uyğun olaraq alt standartlar müəyyən olunur və alt standartlar sinifdən sinifə və sinif daxilində dəyişir. Alt standartın bir sıra funksiyası vardır:

I.	***Təlim məqsədlərinin dəqiq müəyyən edilməsində istifadə olunur ;***
II.	***Təlim strategiyalarının düzgün seçilməsində mühüm rol oynayır;***
III.	***Təlimin inteqrativliyini yaradir ;***
IV.	***Təlimin məzmununun davamlı inkişafını təmin edir.***

Dərsliyin imkanlarına dərslikdə mövzu üzrə materiallar standartları tam əhatə etmək daxildir. Müəllimin imkanlarına isə reallaşdırılacaq standartı şagirdlərə tam aydin şəkildə çatdırmaq, dərslə bağlı ilkin anlayışlar vermək və bu anlayışların onların həyatında nə kimi əhəmiyyətli olduğunu qeyd etməkdir. Müəllim standartların reallaşdırılması zamanı məktəbin imkanlarından geniş şəkildə istifadə edir. Mövzu üzrə reallaşdırılacaq standart üçün lazımi şərait yaradılır və maddi-texniki baza ilə təmin edilir. Məsələn, 8 ci sinifdə biologiyadan "Bədənimizin dirəkləri" mövzusunun tədrisində əyani vəsait kimi skeletdən və skeletə aid rəsmlərdən istifadə olunur. Bu isə şagirdlər tərəfindən mövzunun daha dərindən mənimsənilməsinə səbəb olur. Təcrübə tələb edən movzularda labaratoriya şəraitinin olmaması standartın reallaşdırılmasını təmin etmir. Xususi ilə orqanlara dair mövzuların tədrisində oraqanlara dair maketlərin, tabloların olması, müxtəlif təcrübələrin aparılması vacib məsələlərdəndir.

Məzmun standartı = bilik + fəaliyyət hissələrindən ibarətdir. 8-ci sinifdə biologiya fənnin tədrisində mövzuya uyğun standart seçilir. Məsələn, VIII sinifdə birinci məzmun xətti "Canlıların quruluşu və müxtəlifliyi"dir. Onun əsas standartı 1.1. *Canlıların quruluşu və müxtəlifliyi haqqında biliklərə malik olduğunu nümayiş etdirir*, kimidir. Onun 4 alt standartlarından biri 1.1.2. İnsan orqanizminin təşkil səviyyələrini təsvir edir. Müəllim hər hansı mövzunun tədrisində alt standartlarından birini və ya bir neçəsini reallaşdırmalı olur.

Məsələn, VIII sinif biologiya fənnində "Mədə və bağırsaqlarda həzm" mövzusunun tədrisində ikinci məzmun xəttinə uyğun gələn bioloji proseslər məzmun xəttinin 2.1 Bioloji proseslərin tənzimlənməsinə dair bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir. Əsas standartına uyğun olaraq "2.1.1 İnsan orqanizmində baş verən bioloji prosesləri izah edir" alt standartı reallaşdırılır.

Mövzu üzrə təcrübə riyazi hesablamalar aparılacaqsa "2.1.3 İnsan orqanizmində baş verən bioloji proseslərə dair təcrübələr və riyazi hesablamalar aparır və nəticələrini ümumiləşdirir" standartı seçilir. Standartın secilməsində müəllim sinifin səviyyəsini, mövzunun xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Təlimin əsas məqsədi, "mədə və bağırsaqlarda gedən həzm prosesini izah edir", ikinci təlim məqsədi isə "mədə və bağırsaqlarda gedən həzmə dair təcrübə aparır, nəticələri ümumiləşdirir" kimi müəyyən edilmişdir. Standartları reallaşdırmaq üçün Biologiya VIII sinif dərsliyi, Zoologiya VII sinif dərsliyi və Həyat bilgisi dərsliyinə inteqrasiya olunur. İş forması, qruplarla və kollektivlə iş şəklində aparılır.

İş üsulu kimi, təqdimat, tədqiqat, müzakirə, təcürbə və BİBÖ-dən istifadə olunur. Dərs zamanı VIII sinif biologiya dərslikdən, həzm sisteminə aid internet resurslarından, həzm orqanlarına aid şəkil və tablo resurslarından istifadə olunur.

Dərs motivasiya ilə başlayır. Dərsin motivasiya mərhələsində müəllim şar və ona bağlanmış lenti göstərərək şagirdlərə sual verir:

- Əlimdə gördüyünüz şar və lent orqanizmimizdəki hansı sistemə bənzəyir?

Şagirdlər müxtəlif fərziyyələr irəli sürür. Bir qismi bunun sinir sisteminə, bir qismi dayaq-hərəkət, bəziləri isə həzm sisteminə aid olduğu fərziyyəsini irəli sürür.

Bundan sonra müəllim BİBÖ cədvəli üzrə şagirdlərin bu mövzuya dair nələri bildiklərini, nələri bilmək istədiklərini müəyyən edir:

BİLİRƏM	**İSTƏYİRƏM BİLİM**	**ÖYRƏNDİM**
• Qida ağızda mexaniki və kimyəvi təsirə məruz qalır. • Həzm orqanlarına mədə bağırsaq aiddir. • Həzm ağızdan başlayır. • Qaraciyər həzm vəzisidir.	• Həzm prosesinin gedişatı • Mədə bağırsaqların xüsusiyyətləri və s.	

Tədqiqat sualı: İnsan orqanizmində həzm prosesi hansı orqanlarda gedir? İnsan orqanizmində həzm prosesi necə gedir?

Tədqiqatın aparılması mərhələsində müəllim şagirdləri qruplara bölərək mövzuya aid yazılmış iş vərəqələrini paylayır.

İş vərəqi 1. Onikibarmaq bağırsaq nəyə görə belə adlanır? Fikirlərinizi əsaslandırın.

İş vərəqi 2. Sizcə mədədə hansı mühit şəraiti var? Fikirlərinizi əsaslandırın.

İş vərəqi 3. Sizcə qaraciyər və ödün həzm sistemində nə kimi rolu vardır? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Aşağıdakı tapşırıq bütün iş vərəqlərində eyni verilir.

Məməlinin həzm sisteminə baxaraq insanın həzm sistemini adlandırın. Orqanların yerləşməsinə diqqət edin. ***(şəkil 1; şəkil 2)***

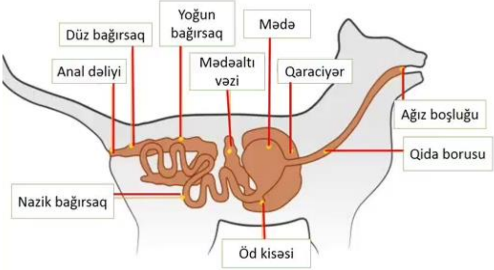

Şəkil 1

Şəkil 2

Müxtəlif iş vərəqlərində verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə şagirdlər məməlilərin həzm sistemi orqanları haqqında keçmiş bilikləri yada salır, məməlilərlə insanın həzm sistemi həm görünüşcə, həm də funksional olaraq bənzər olduğunu anlayırlar. Şagirdlər tapşırıqları aşağıdakı kimi yerinə yetirirlər:

İş vərəqi 1. Onikibarmaq bağırsaq nəyə görə belə adlanır?

- Onikibarmaq bağırsaq baş barmağımızın eninin 12 qatına bərabər olduğu üçün bu ad verilib.

İş vərəqi 2. Sizcə mədədə hansı mühit şəraiti var?

- Mədədə olan xlorid turşusu həzmin getməyinə birbaşa təsir edir. HCl turşu olduğundan mədənin mühiti turş mühitdir.

İş vərəqi 3. Sizcə qaraciyər və ödün həzm sistemində nə kimi rolu vardır?

- Qaraciyərin hazırladığı öd, öd kisəsində yerləşir və mədədə həzmə birbaşa təsir edir.

Məməlinin həzm sisteminə baxaraq insanın həzm sistemini adlandırın. Orqanların yerləşməsinə diqqət edin.***(şəkil 3)***

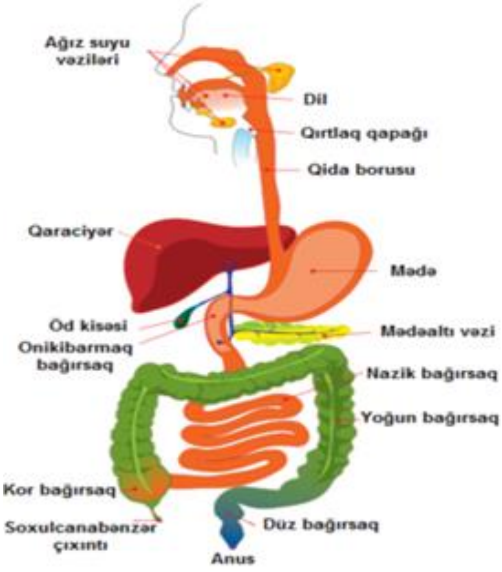

Şəkil 3

Tapşırıqlar şagirdlərin mövzu haqqında təsəvvürlərin genişlənməsinə təsir göstərir.

Dərsin *İnformasiya mübadiləsi mərhələsində* qrup liderləri tərəfindən qrupların cavabları təqdim olunur. Qruplar fəaliyyətlərinin nəticələrini təqdim edirlər. Hər qrup digərinin fikirləri ilə tanış olur.

İnformasiya müzakirəsi mərhələsində mövzu haqqında siniflə kollektiv şəkildə aşağıdakı suallar əsasında aparılır:

Sual 1. İnsanda həzm prosesi hansı ardıcıllıqla gedir?

- *Həzm prosesi ağız boşluğu→ udlaq→ qida borusu→ mədə→ onikibarmaq bağırsaq→ nazik bağırsaq→ yoğun bağırsaq→ düz bağırsaq ardıcıllığı ilə gedir.*

Sual 2. Həzm sisteminin ən geniş hissəsi hansıdır?

- *Həzm sisteminin ən geniş hissəsi mədədir.*

Sual 3. Həzm sistemi orqanları hansı boşluqlarda yerləşir?

- *Həzm sistemi orqanlarından; dil, dişlər və tüpürcək vəziləri ağız boşluğunda; qida borusu, udlaq döş boşluğunda; mədə, qaraciyər, öd, nazik və yoğun bağırsaqlar qarın boşluğunda; düz bağırsaq isə çanaq boşluğunda yerləşir.*

Sual 4. Həzm kanalının ən uzun şöbəsi hansıdır?

- *Həzm kanalının ən uzun şöbəsi nazik bağırsaqdır.*

Sual 5. Udlaq ilə mədə arasında yerləşən orqan hansıdır?

- *Qida borusu.*

Suaı 6. Bağırsaqda hansı fizioloji proses gedir?

- *Bağırsaqda həzm olunmuş qidanın sorulması prosesi gedir.*

Dərsin ümumiləşdirilməsi təqdim olunan videomaterial əsasında aparılır.

1. https://www.youtube.com/watch?v=sysfVUfswAA

Bu videomaterial əsasında müəllim şagirdlərə insanın həzm sistemi haqqında geniş məlumatı izah edir.

Mədədə həzm prosesinin izahı təcrübə əsasında göstərilir. Təcrübə üçün lazım olan materiallar: sınaq şüşəsi, NaCl, su, pepsin şirəsi, qaynadılmış yumurta ağı, əlcək, pipetka.

İşin gedişi zamanı 4 sınaq şüşəsi götürülüb cədvələ uyğun təcrübə aparılır***(şəkil 4; şəkil 5)***:

sınaq şüşəsi № 1	yumurta ağı + 10 damcı su + 0.5 ml pepsin şirəsi
sınaq şüşəsi № 2	yumurta ağı + 10 damcı 0.1 M HCl + 0.5 ml pepsin şirəsi
sınaq şüşəsi № 3	yumurta ağı + 10 damcı 0.1 M HCl + 0.5 ml su
sınaq şüşəsi № 4	yumurta ağı + 10 damcı 0.1 M HCl + 0.5 ml pepsin şirəsi

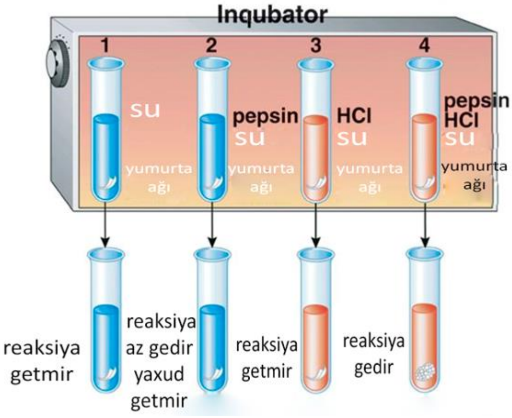

Şəkil 4

1-ci sınaq şüşəsində su və yumurta arasında heç bir reaksiya getmir. 2-ci sınaq şüşəsində su və pepsin ilə yumurta ağı reaksiyaya çox az gedir və ya getmir. 3-cü sınaq şüşəsində xlorid turşusu su ilə bərabər yumurta ağı ilə reaksiyaya getmir. 4-cü sınaq şüşəsində isə pepsin şirəsi xlorid turşusu və su ilə bərabər yumurta ağı ilə rahatlıqla reaksiyaya gedir. Təcrübədən məlum olur ki, qidanın həll olması üçün təkcə su və xlorid turşusu kifayət etmir. Qidaya eyni zamanda pepsin şirəsidə təsir etməlidir ki qida tam həll olsun.

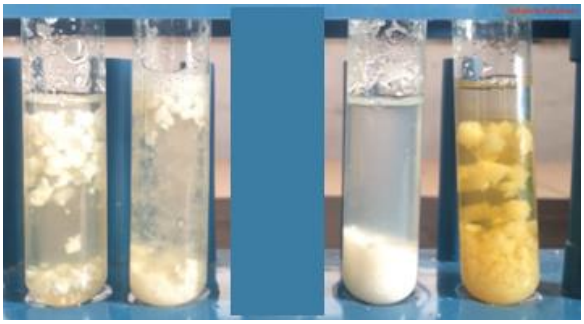

Şəkil 5

Təcrübənin əsasında HCl və pepsin şirəsinin həzm prosesində rolu öyrənildi.

2. https://youtu.be/S3lIQm1f_xE

Bu videoda isə mədədə həzm prosesinə aid təcrübə göstərilir.

Dərsin *yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində* şagirdlər həzm sisteminə aid rəsm çəkərək həzm sistemi orqanlarını adlandırırlar.***(şəkil 6)***

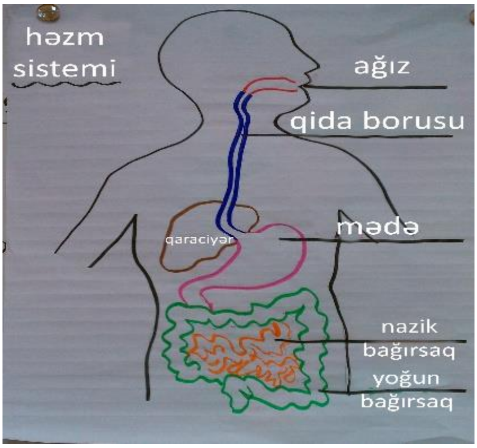

Şəkil 6

Müəllim şagirdlərə ev tapşırığı kimi tullantı məhsullarından istifadə edərək həzm sistemi maketini hazırlanmasını tapşırır.***(şəkil 7)***

Şəkil 7

Dərsin qiymətləndirmə mərhələsində şagirdlərin bilik və bacarıqları mədə və bağırsaqlarda gedən həzm proseslərini izah etmə, mədə və bağırsaqlarda gedən həzmə dair təcrübə aparma, nəticələri ümumiləşdirmə meyarı 4 səviyyə əsasında aparılır.

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
çətinliklə izah edir, təcrübəni çətinliklə aparır və ümümiləşdirir.	müəllimin köməyi ilə izah edir, müəllimin köməyi təcrübəni aparır və ümumiləşdirir.	sərbəst izah edir, təcrübəni sərbəst aparır və ümümiləşdirir.	ətraflı izah edir. təcrübəni ətraflı şəkildə aparır, müqayisə edir, ümümiləşdirir.

Qrupun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı meyarlar üzrə aparılır.

qrup	tapşırığı tam yerinə yetirib.	təqdimat.	əməkdaşlıq.	tərtibat.	vaxtında yerinə yetirib.
1	+	-	+	+	-
2	-	-	+	+	+
3	-	+	-	+	+

Dərsin bu cür təşkili - dərsdə iş vərəqlərinin verilməsi, sualların və cavabların müzakirəsi və eyni zamanda ev tapşırığı “2.1.1 İnsan orqanizmində baş verən bioloji prosesləri izah edir”, dərs zamanı aparılan təcrübə isə “2.1.3 İnsan orqanizmində baş verən bioloji proseslərə dair təcrübələr və riyazi hesablamalar aparır və nəticələrini ümumiləşdirir” alt standartını tam reallaşdırılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. *Ümumtəhsil kurikulumun əsasları Bakı-2014.*
2. *Hacıyeva G. “Biologiyanın tədrisi metodikası” Bakı-2018 .*
3. *Abbasov A. “Pedaqogika” Bakı-2010.*
4. *Hüseynov M., Məhərrəmov M. Biologiyanın tədrisi metodikası. Bakı-2003.*
5. *Məmmədova N., Həsənova B., Mahmudova K., Fətiyeva L. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün biologiya fənni üzrə dərslik. Bakı-2019.*
6. *https://www.youtube.com/watch?v=sysfVUfswAA*
7. *https://youtu.be/S3lIQm1f_xE*

İ.M.Kazımov, A.Z.Şıxəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
i_kazimov2017@mail.ru

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ MƏSƏLƏ HƏLLİ TEXNOLOGİYASINA YENİ YANAŞMA İMKANLARI

Xülasə

Məqalədə biologiyanın tədrisində tədbiq edilən məsələlər, tiplərinə görə xarakterizə edilir və nümunələr əsasında həlli yolları göstərilir.

ВОЗМОЖНОСТИ СОВРЕМЕННОГО ПОДХОДА К ТЕХНОЛОГИЯМ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ В ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ

Резюме

В статье характеризуются типовые задачи применяемые при преподавании биологии на основе примеров.

OPPORTUNITIES TO APPROACH PROBLEM SOLVING TECHNOLOGIES TEACHING BIOLOGY

Summary

In the article applied the problem in the teaching of biology are characterized, according to their types and solutions are shown based on examples.

Açar sözlər: *qiymətləndirmə vasitələri, qiymətləndirmə tapşırıqlarının funksiyaları, məsələ tipləri, standartlar, fəaliyyət istiqaməti*

Ключевые слова: *значения оценивания, функция оценочных заданий, типы проблем, стандарты, сферы деятельности*

Key words: *evaluation tools, functions of assessment tasics, issue type, standards, areas of activity*

Orta ümumtəhsil məktəblərində hazırda tətbiq edilən biologiya fənn kurikulumunun reallaşdırılmasında yüksək nəticələr əldə etmək üçün təlim prosesində qiymətləndirmə vasitələrindən məqsədyönlü istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan biologiyanın tədrisi texnologiyasında müxtəlif məzmunlu məsələlərin həllinə üstünlük verilməsi vacib olan şərtlərdən biridir. Çünki, məsələ həlli tapşırıqlar sistemində öyrənmə prosesini stimullaşdıran, qısa müddətdə ən az səy göstərməklə, yüksək nəticələr əldə

etməyə imkan verən fəaliyyət istiqamətidir. Ona görə də, şagirdlərdə məsələləri həll etmək bacarığının formalaşdırılması aktual problemlərdən biridir (3,4).

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda məsələ termini “problem”, “problemli vəziyyət”, tapşırıq və s. kimi adlandırılır. Təhsil tapşırıqları ilə idrak tapşırıqları arasında olan fərqli cəhətlər göstərilir. İdrak tapşırığı anlayışı müəyyən bir ziddiyyəti etiva edən və əlaqələrin yaradılmasına, ziddiyyətlərin və problemlərin həllinə səbəb olan bir sıra əməlləri nəzərdə tutan hadisəni təsvir edən təlim birləşməsi kimi təqdim olunur. Hər hansı tapşırıqlarda olduğu kimi idrak məsələsi də şərtlərdən, tapşırıq tələblərindən və həlli yollarından ibarətdir. L.M.Fredmana görə “Problemin şərtinə mövzunun aid olduğu sahə və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr daxildir” (1).

Məsələ həlli praktiki tədris metodlarına aid olan fəaliyyət istiqamətidir. Şagirdlərin yaradıcı, zehni fəaliyyətinə əsaslanaraq təlimverici, tərbiyəedici və inkişaf etdirici funksiyaları yerinə yetirir. Qiymətləndirmə tapşırıqlarının təsviredici funksiyası şagirdlərə bioloji proseslərə qanun və nəzəriyyələrə dair elmi-metodiki bilikləri verməklə, onların praktik bacarıqlarını inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Bir qayda olaraq, bilik o zaman mənimsənilmiş hesab edilir ki, öyrənən onu praktikada tətbiq edə bilsin. Problemin həlli praktiki fəaliyyətdir. Bu o deməkdir ki, tapşırıq eyni zamanda bilik və bacarıqların mənimsənilməsi səviyyəsini öyrənmək üçün meyar rolunu oynayır. Belə ki, müxtəlif bioloji hadisə və proseslərin, qanun və nəzəriyyələrin, qanunauyğunluqların bioloji mahiyyəti yalnız müəyyən məsələ-tapşırıqlara mütəmadi olaraq tətbiq edilərsə şagirdlərə problemin mahiyyəti aydın olur. Bioloji anlayışların formalaşdırılmasında məsələ həlli təsviredici funksiyanı yerinə yetirir. Politexnik anlayışların təsviri isə biologiya ilə həyat, texnologiya və istehsalat arasındakı əlaqəni öyrənməyə imkan yaradır.

Tapşırıqların tərbiyəvi funksiyası şagirdlərdə elmi dünyagörüşü formalaşdırmaqdır. Məsələlərin həllində həmçinin şagirdlərdə diqqət, qavrayış, yaddaş, təxəyyül və təfəkkürün fəallaşması ilə yaradıcı və məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə stimulverici imkan yaranır. Məktəb biologiya kursunda məsələlər istər məzmunu və istərsə də, didaktik məqsədləri baxımından çox müxtəlifdir. Onlar bir çox cəhətlərinə görə təsnifləşndirilir: şərtin ifadə üsuluna; çətinlik dərəcəsinə; məsələlərin şərtlərinin xarakterinə və məzmununa görə.

Hazırda qiymətləndirmə tapşırıqları əsasən test formasında tərtib edilir. Sadə üsulları ifadə edən tapşırıqların həlli zamanı bu və ya digər bioloji prosesi izah etmək və ya verilmiş şəraitdə onun necə davam edəcəyini proqnozlaşdırmaq tələb olunur. Bu tip tapşırıqların məzmununda heç bir ədədi məlumat olmur. Onların əksəriyyəti şifahi şəkildə həll olunur, verilən suallara

müvafiq cavabların əsaslandırılması zərurəti şagirdlərə düşünməyi öyrədir, bioloji qanunların mahiyyətini daha dərindən mənimsəməyə kömək edir (2,6).

Biologiyanın tədrisində kəmiyyət məsələləri də çoxluq təşkil edir. Belə ki, tapşırıq test şəklində verilməsinə baxmayaraq, cavabın tapılmasında hesablamaların aparılmasına zərurət yaradır. Bu zaman bioloji hadisə və prosesləri, qanun və nəzəriyyələri, özündə əks etdirən düsturlardan, ölçü vahidlərindən düzgün ifadə edilməsi və onların çevrilmə qaydalarına düzgün əməl edilməsi vacib olar şərtlərdəndir. Sadə hesablamalar şifahi olaraq da həll edilə bilər.

Eksperimental məsələlər həllində təcrübi məlumatlardan bu və ya digər dərəcədə istifadə edilən tapşırıqlardır. Onların təlim prosesində tətbiqi şagirdlərin müşahidə qabiliyyətini inkişaf etdirməklə yanaşı, laboratoriya avadanlıqları və alətləri ilə işləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə də kömək edir.

Qrafiklərdən, istifadə edilən tapşırıqlara dair məsələlərin həllinə biologiyanın tədrisində geniş yer verilməlidir. Çünki, bu tip məsələlər kəmiyyətlər arasındakı asılılığı öyrənməyə, ölçülər əsasında qrafikləri tərtib etmək bacarıqlarını formalaşdırmağa, inkişaf etdirməyə kömək edir.

Biologiya elminin tətbiq sahələrini, texnologiya və ya istehsal arasındakı əlaqəni əks etdirən texniki məzmunlu məsələlərin həllində şagirdlərin bütün diqqəti yeni terminlərin açıqlanmasına yönəldilir və quruluşla funksiya arasında olan qarşılıqlı əlaqənin səbəb və nəticələri aşkar edilir (5).

Məsələni həll etməyin müvəffəqiyyəti daha çox fənn müəllimindən, istifadə edilən tədris metodlarından aslıdır. Şagirdlərin müstəqil şəkildə məsələni həll etməsi isə, onlar üçün kiçik bir kəşfdir. Bu zaman şagirdlərdə özünəinam hissi formalaşır, idrak fəallığlı artır, onları öyrənməyə sövq edir.

Məsələlərin həlli texnologiyası problemi oxumaq, şərti tərtib etmək, məlum və məchul kəmiyyəti vurğulamaq, aralarında əlaqə qurmaq, məsələnin sualına cavab vermək üçün hesablama əməliyyatlarını seçmək, vahidləri sisteminə, onlar üzərində aparılmasına ehtiyac olan əməliyyatlara düzgün əməl etmək kimi ümumiləşdirilmiş bacarıqların formalaşdırılmasına yönəlir. Alqoritmlərdən istifadə məntiqi düşünmək, kəmiyyətlər arasındakı əlaqələri təhlil etmək, öyrənmədə vacib olanı vurğulamaq, məsələni həll etmək üçün optimal variantları tapmaq, fəaliyyət ardıcıllığını mərhələlərə ayırmaq kimi qabiliyyətləri inkişaf etdirir. Bu zaman prosesin müxtəlif mərhələsində İKT-e vasitələrindən istifadə məsələ həllini optimallaşdırır, eyni tipli məsələlərin həllini isə sürətləndirir həmçinin ayrılan vaxta qənaət edilir.

Biologiyanın tədrisində istifadə olunan hər hansı idrak məsələsi, bir növ bioloji hadisəni, hadisələr qrupunu və onlar arasında olan qarşılıqlı əlaqələri ifadə edir. Tələb olunan və məlum kəmiyyətlər arasındakı nisbət bu prosesin

içərisindədir. Bu əlaqələri tapmaq üçün təkcə verilmiş hadisənin mahiyyətini və onun parametrlər sistemini deyil, həm də verilmiş məsələdə bu elementləri ayırmağı bacarmaq lazımdır. Yəni məsələnin verilişi təhlil edilir və onun əsasında tərtib edilən şərtlər problemin həlli yolarını asanlaşdırır.

Mövcud standartlardan yeni nəsil təcrübə yönümlü standartlara keçid, problemli situasiya tapşırıqlar texnologiyası və layihə-tədqiqat fəaliyyəti ilə birlikdə həyata keçirilə bilər. Belə ki, situasiyalı öyrənmə fəaliyyət istiqamətlərinin inkişafına kömək etməklə, müxtəlif fənlər üzrə biliklərin inteqrasiyasına imkan verir. Təcrübə yönümlüdür. Fəaliyyətin rolunu müəyyən etməyə və anlamağa kömək edir. Biologiyanın tədrisində bu tip məsələlər inteqrativ xarakter daşıyır və müxtəlif məzmunlu ola bilər. Onların həllində digər məsələ tiplərindən də istifadə edilməsinə zərurəti yaranır. Məsələn, ekoloji problemlərə, infeksion xəstəliklərə, yaşıllaşdırma üçün uyğun bitki seçiminə, müasir dövrün biotexnoloji proseslərinə dair məsələlərin həlli canlı orqanizmlərin bioekoloji xüsusiyyətlərini, tətbiq sahələrini, faydalı və ya zərərli əlamətlərini riyazi hesablamalarla aşkar etməyə imkan yaradır. Bu zaman bioloji qanun və qanunauyğunluqlara istinad edilir.

Tapşırıq –q “a” və “b” canlıların birlikdə yaşayırlar. Əgər bunları bir-birindən ayırsaq, “a” canlısı məhv olduğu halda “b” canlısı yaşamağa davam edər. Bu iki canlı arasındakı əlaqə növü necə adlandırılmalıdır?

Əgər bu canlıları bir-birindən ayıran zaman “a” canlısı məhv olursa, deməli bu canlı özü qida maddələri sintez edə bilmir. Yəni o, “b”-nin hazırladığı üzvi maddələrlə qidalanırmış. Bu cür əlaqə isə parazitlik adlanır.

Məsələn. 100 q. qurudulmuş kartof yumurusunda toplanan karbohidratlar insanı maksimum neçə kC enerji ilə təmin edə bilər. IX sinif biologiyasında hüceyrənin kimyəvi tərkibi fəslində maddələr və enerji mübadiləsini əhatə edir. O, iki gedişli, çox da çətin olmayan hesablama ilə həll olunmalıdır. Dərslikdən məlumdur ki, qurudulmuş meyvələrdə və kartof yumrularında karbohidratların miqdarı onların ümumi çəkisinin 70%-ni təşkil edir.

Məsələnin həllində şagirdlər ilk növbədə 100 q qurudulmuş kartof yumrusunun tərkibindəki karbohidratın miqdarını müəyyən etməlidir:

100 q-100%

X q-70%

X=70 q.

Digər tərəfdən məlumdur ki, 1 q karbohidratın orqanizmdə tam parçalanması nəticəsində 17,6 KC enerji ayrılır. Məsələnin həllinin ikinci gedişində məsələnin şərtinə görə 100 q qurumuş kartof yumrusunda 70 q. karbohidratın olduğunu nəzərə alarıq:

1 q -17,6 kC

70 q – X kC

X=70 · 17,6 kC=1232 kC

Məsələ 2. Göy-yaşıl yosunlarda nüvə pərdəsi olsaydı, hansı bioloji proses baş verərdi?

Düzgün cavabı müəyyən etmək üçün şagirdlər bilməlidir ki, prokariot canlılarda nüvə membranı olmadığına görə irsiyyət maddəsi (halqa şəkilli DNT-dən ibarət tək xromosom) və ribosom sitoplazmaya səpələnmişdir. Reduplikasiya və transkripsiya kimi əksər biokimyəvi proseslər bilavasitə sitoplazmada gedir. Odur ki, əgər nüvə pərdəsi olarsa bu proseslər sitoplazmada deyil, eukatiot hüceyrələrdə olduğu kimi bilavasitə nüvə daxilində-karioplazmada gedərdi.

Ədəbiyyat

1. *Абдуллаева О.А. Педагогический потенциал учебно-познавательных задач: учебное методическое пособие – СПБ.: СПБФППО, 2010.*
2. *Высоцкая М.В. Тренировочные задачи. Волгоград, Учитель.: 2005.*
3. *Ümumtəhsil məktəbləri üçün Biologiya fənn kurikulumu, 2013.*
4. *Kazımov İ.M., Bayramova B. Biologiya. Ümumtəhsil məktəblərinin VI-XI sinifləri üzrə qiymətləndirmə vasitələri, gündəlik dərs planlaşdırılmasnın tərtibi. Metodik vəsait. ADPU nəşr. Bakı, 2019, 2014 c.*
5. *Kərimov C.R. Biologiya (Yeni proqram əsasında tərtib olunmuş dərs vəsaiti). Bakı, "Zərdabi Nəşr". MMV. 2021, 272 s.*
6. *Ümumtəhsil məktəbləri üçün yeni dərslik komplektləri.*

İ.M.Kazımov, A.M.Abdulazadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
axmedovanara@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ KİMYA FƏNNİ İLƏ İNTEQRASİYANIN İMKANLARI

Xülasə

Biologiyanın tədrisində nəzəri baxımdan fənlərarası inteqrasiya növlərinin təlim prosesində tətbiqi metodlarının reallaşdırılması göstərilir. Əsasən ümumtəhsil məktəblərində kimya fənni ilə qarşılıqlı əlaqələrin təşkilinə istinad edilir.

ВОЗМОЖНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИЯ ИНТЕГРАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ С ПРЕДМЕТОМ ХИМИИ НА ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УРОВНЕ

Резюме

В статье рассматривается методические приёмы и реализации в учебном процессе по биологии на основе теоретического понимания межпредметных связей и их классификации. Основной акцент сделан на взаимосвязи с предметом химии в общеобразовательной школе.

POSSIBLE TO ORGANIZE THE INTEGRATION THE TEACHING OF BIOLOGY WITH THE SUBJECT OF CHEMISTRY AT THE GENERAL EDUCATION LEVEL

Summary

On the basis of a theoretical understand of interdisciplinary connections and their classification, methodological techniques for their implementation in the educational process in biology are considered. The main focus is on the relationship with the chemistry.

Açar sözlər: *fənlərarası əlaqə, kimya fənni ilə fənlərarası əlaqə, biologiya, inteqrasiya*

Ключевые слова: *межпредметные связи, межпредметные связи с химией, биологией, интеграция*

Key words: *interdisciplinary connections, interdisciplinary connections with the chemistry, biology, integration*

Ümumtəhsil məktəblərində tətbiq edilən biologiya fənn kurikulumunun reallaşdırılmasında didaktik prinsiplərə, o cümlədən fənlərarası inteqrasiyanın təşkilinə müasir yanaşmanın təmin edilməsi aktual problemlərdəndir. Təlim prosesində fənlərarası inteqrasiyanın nəzərə alınmasında tədris vahidinə şüurlu surətdə mənimsənilməsini təmin etməklə yanaşı, bioloji bilik və bacarıqların formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bioloji hadisə və proseslərə, qanun, nəzəriyyə və qanunauyğunluqlara inteqrativ yanaşma şagirdlərin sosial həyata hazırlanmasında istiqamətverici rol oynayır (6).

Fənlərarası inteqrasiya pedaqoji ədəbiyyatlara əsasən elmi dünyagörüşü yaradan, elmlərarası əlaqə kimi xarakterizə edilir (4). Elmi-metodiki ədəbiyyatları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə isə bəzi hallarda onun inteqrasiyanın digər səviyyələri ilə eyniləşdirilməsinə rastlaşırıq (3). Proqram dərslik komplektlərinin fənlərarası inteqrasiyanın təlim prosesinə tətbiqi baxımından təhlili onu göstərir ki, bu sahədə fənn müəllimlərinə kömək məqsədilə metodik vəsaitlərin işlənməsinə daha çox ehtiyac vardır (5).

Biologiyanın digər fənlərlə, xüsusilə kimya ilə əlaqəli tədris etmək imkanalrı genişdir. Belə ki, istənilən canlı orqanizmin öyrənilməsinə, onların yaşayış şəraitinin xarakterizə edilməsi ilə başlanılır. Bu zaman mühitin kimyəvi xüsusiyyətlərinin xarakterizə edilməsinə zərurət yaranır. Bir qayda olaraq, orqanizmlərin morfoloji-anatomik əlamətlərini öyrəndikdən sonra orqanlar sisteminin təsviri verilir. Orqanlar sistemində gedən fizioloji proseslərin izahı isə kimya fənni ilə inteqrasiyanın qurulmasını tələb edir. Məsələn, bitkilərin qidalanması, tənəffüsü, onlarda gedən fotosintez prosesi, o cümlədən meyvə və toxumların tərkibi, bitki zərərvericiləri ilə mübarizə tədbiri öyrədilir.

VII sinifdə heyvanlar aləminə dair biliklərin verilməsi zamanı bir sıra mövzuların tədrisində mineral və üzvi maddələrin fikizi-kimyəvi xassələrinə istinad edilərək, bioloji hadisə və proseslər izah edilməlidir. İnsan kursunun tədrisində isə həm kimya fənni ilə bioloji proseslərin əlaqələndirərək, həm də digər fənlərlə birləşdirərək, inteqrasiyanın yaradılması daha çox tələb olunur. Çünki, orqanlar sisteminin və hüceyrənin tərkibindəki maddələrin duzlar, oksidlər, əsaslar, turşular, qazlar, ion və anion şəklində rast gələn bəsit və mürəkkəb maddələr, yağlar, karbohidratlar, zülallar, vitaminlər, fermentlər, hormonlar və s. haqqında ilkin kimyəvi biliklərin verilməsi ilə yanaşı onların bioloji proseslərdə məruz qaldığı çevrilmələrin izahı onların təlim materialını daha yaxşı mənimsəmələrinə müsbət təsir göstərir. Şagirdlər kimya fənni üzrə qazandıqları bilikləri sistemli şəkildə bioloji proseslərin öyrənilməsinə tətbiq etməklə yeni bilik və bacarıqlar əldə edir və onlarda elmi dünyagörüşü formalaşır (2).

IX sinif dərsliklərində “Canlı orqanizmlərin kimyəvi tərkibi” adlı fəsilə daxil edilmiş mövzular tamamilə kimya fənni ilə bağlıdır. Hüceyrənin quruluş

və strukturunun formalaşmasında, funksional bir vahid kimi fəaliyyət göstərməsində qeyri-üzvi və üzvi maddələrin rolunu onların fiziki-kimyəvi xassələrini izah etmədən nəticə hasil etmək imkan xaricindədir. Quruluş və funksiya arasındakı asılılıq kimya elminin dili ilə tədris edildikdə, şagirdlər bioloji proseslərin mahiyyətini dərindən dərk edirlər. Məlumdur ki, əgər biz amin turşularının kimyəvi quruluşunu, fiziki kimyəvi xassələrini mükəmməl öyrətməsək, zülalların sintezinin izahı müsbət nəticə vermir. Genetika bəhsinin öyrədilməsində də problemlərlə qarşılaşırıq. Məlumdur ki, canlıların ən kiçik və quruluş vahidi hüceyrədir. Hüceyrə eyni zamanda orqanizmlərin funksional və çoxalma vahididir. Hüceyrənin əmələ gətirən maddələr atomlardan əmələ gəlmişdir. Atomlar isə elektron, proton və neytron adı verilən daha kiçik hissəciklərin birləşməsindən formalaşır (1).

Kimyəvi elementlər atom növüdür. Molekulalar atomların müvafiq nisbətdə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Molekulaları eyni atomlardan ibarət olanlara bəsit, müxtəlif növ atomlardan ibarət olanlara isə mürəkkəb maddələr deyilir. Mürəkkəb maddələr öz növbəsində iki qrupa bölünür: qeyri-üzvi və üzvi maddələr.

Molekullar orqanoidləri, orqanoidlər isə canlı orqanizmlərin quruluş vahidi olan hüceyrəni meydana gətirir. Canlı orqanizmləri, müxtəlif kimyəvi maddələrin molekulaları uyğun nisbətdə birləşərək əmələ gətirir. Molekulaların əmələ gəlməsində iştirak edən atomlar arasında üç cür kimyəvi rabitə mövcuddur: ion rabitəsi, kovalent rabitə və hudrogen rabitəsi. Kovalent rabitələr daha çox üzvi maddələrin, ion rabitələri isə kristal şəklində olan birləşmələrin yaranmasında iştirak edir.

Hidrogen rabitələri biokimyəvi molekulaların struktur quruluşunda iştirak etməklə böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, H atomu elektronunu oksigen, azot və ya kükürd atomları ilə paylaşmaqla ion rabitəsindən daha zəif olan və kovalent rabitəyə bənzəyən rabitə əmələ gətirir. Bu rabitə temperatura davamlı deyildir. O, DNT və RNT nuklein turşularının struktur quruluşuna daxil olmaqla yanaşı DNT molekulunun ikiləşməsində də əsas rola malikdir. Həmçinin hidrogen rabitəsi DNT zəncirinə müvafiq zülal molekulunun sintezində iştirak edir.

Canlı orqanizmlər açıq sistemdir. Onlar öz həyatını davam etdirməsi üçün daima xarici mühitdən lazım olan qida maddələrini qəbul etməlidir. Qidalanma tipinə görə orqanizmlərin üç əsas qrupunu: avtotrofları, xemotrofları və heterotrofları nəzərdən keçirək. Xemotroflar mineral maddələri mənimsəməklə, onların kimyəvi çevrilmələri nəticəsində özünə gərəkli olan maddələri sintez edir. Qeyri-üzvi maddələrdən fotosintez prosesi nəticəsində qida maddələrini əmələ gətirməklə orqanizmini quran və fəaliyyətini davam etdirən digər bir qrup avtotroflardır. Heteretroflar isə bir qayda olaraq həyatını

davam etdirmək üçün xarici mühitdən lazım olan qida maddələrini hazır şəkildə alır və öz orqanizmlərini qurur, həmçinin fəaliyyətini davam etdirir. Hüceyrə və ya orqanizmlərin öz ehtiyac və funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün qəbul etmiş olduğu maddələr kimyəvi quruluşuna görə iki qrupa bölünür: qeyri-üzvi və üzvi birləşmələr.

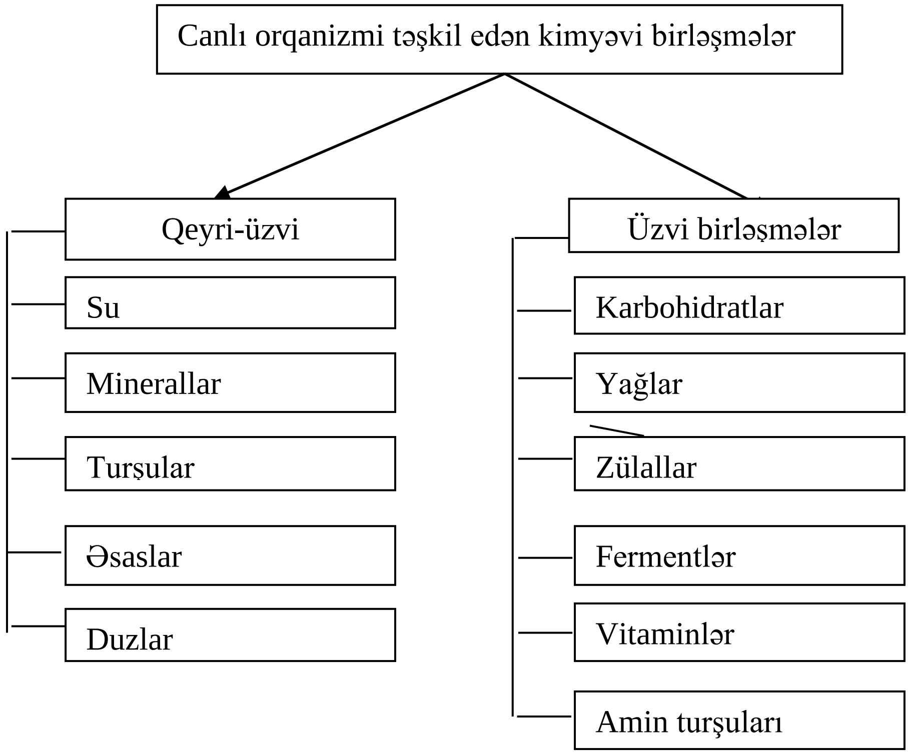

Su orqanizmin ən vacib maddələrindən biri olub, onun varlığı və yaşaması üçün varlığı əsas amildir. Ona görə ki, canlıların orqanizmlərinin böyük bir hissəsi sudan ibarətdir və faizlə miqdarı 65%-lə 95% arasında dəyişir. Məsələn, su bitkilərində onun miqdarı 98%-ə qədər yüksəlir. İnsan orqanizminin 65%-ni su təşkil edir və yaşlanma ilə bağlı azalması müşahidə olunur. Bitki toxumlarında isə suyun miqdarı 5%-dən 15%-ə qədər dəyişir.

Canlı orqanizmlərdə suyun bir çox funksiyaları vardır:

- Həzm kanalında qida maddələrinin parçalanmasında iştirak edir.
- Hormonların kimyəvi təsirlərinin həyata keçirilməsini təmin edir.
- Orqanizmdə əmələ gələn maddələrin daşınmasında və metobolizma nəticəsində əmələ gələn zərrəli tullantıların xaric edilməsində rol oynayır.
- Orqanizmdə hüceyrə səviyyəsində temperaturu tənzimləyir.

- Kalloid sistemlər üçün məsələn, hüceyrənin sitoplazmasında faydalı parçalanma mühiti formalaşdırır.
- Hüceyrə daxilində hormonların fəaliyyətini təmin etmək üçün mühitin pH-nı tənzimləyir.
- Bir həlledici kimi mühüm rol oynamaqla yanaşı, suda həll olan maddələrin daşınmasını da təmin edir.
- Su yaşıl bitkilərdə meydana gələn fotosintez prosesində karbondioksidlə birləşərək karbohidratları əmələ gətirir.

Mineral maddələr canlı oranizmlərin bədənində üzvi birləşmələrin tərkibində olduğu kimi həll olmuş duzlar şəklində də rast gəlir. Onlar vitaminlərin fermentlərin və hormonların mokelulyar quruluşunun tərkibinə daxil olurlar. Fermentlərin molekulyar quruluşuna daxil olan minerallar kofaktor funksiyasını yerinə yetirirlər. Həzm sistemində parçalanmaya uğramadan, bağırsaqlardan birbaşa qana sorulan mineral maddələr qanda osmotik təzyiqin tənzimlənməsində əzələlərin yığılmasında, sinir impulslarının ötürülməsində, sümük və dişlərin formalaşmasında, metobolizmanın davam etdirilməsində və sağlam həyat tərzinin təmin edilməsində yaxından iştirak edirlər. Orqanizm üçün daha çox qəbul edilməsi tələb edilən minerallar: kalsium, fosfor, natrium və kalium duzlarıdır. Bu mineral maddələr qida ilə qəbul edilməklə yanaşı, onların bir qismi orqanizm tərəfindən sintez oluna bilir. Xörək duzu orqanizm tərəfindən sintez olunmadığına görə, qida ilə mütəmadi qəbul edilir. 70 kq çəkisi olan insan orqanizmində mineral duzların miqdarı 3 kq-a yaxındır. Onların qalıqları orqanizmdən tər vəziləri, sidik kanalı və həzmin son məhsulları ilə birlikdə xaric edilir.

Canlı orqanizmlərin quruluş strukturunun formalaşmasında və onlarda gedən bioloji proseslərdə xüsusi əhəmiyyət daşıyan əsasən üzvi birləşmələrdir. Üzvi birləşmələrin bir qismi hüceyrədə enerji mənbəyi, bəziləri metabolizm prosesində tənzimləyici rol, bəziləri isə onun struktur quruluşunu formalaşdırır. Orqanizmlərdə enerji ehtiyacı yarandıqda üzvi maddələrin parçalanması növbəti ardıcıllıqla gedir: karbohidratlar, yağlar və zülallar. İnsan bədəninin ümumi çəkisinin 60%-i zülallardan, 35%-i yağlardan, 5%-i isə karbohidratlardan ibarət üzvi maddələrdən təşkil olunmuşdur.

Vitaminlər qeyd etdiyimiz kimi metabolik proseslərin gedişində tənzimləyici funksiyanı, nuklein turşuları isə hüceyrə fəaliyyətini yerinə yetirən üzvi birləşmələrdir.

Ədəbiyyat

1. *Seyidli Yaşar, Əliyeva Nailə, Əhmədbəyli Xumar. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün "Biologiya" fənni üzrə dərslik. Bakı 2016, 203 s.*
2. *Z.B.Muradova, H.M.Hacıyeva. Kimya və biologiyanın qarşılıqlı əlaqəli tədrisi imkanları (metodik vəsait). Bakı, 2004, s.84-124.*
3. *Hüseynov Ə.M. "Orta məktəbdə biologiyanın tədrisinin nəzəri və metodiki əsasları". (Monoqrafiya). Bakı, "Çaşıoğlu", 2000, s.179-203.*
4. *Интеграция предметов естественнонаучного цикла в формировании функциональной грамотности школьников в условиях 12-летного обучения. Методическое пособие. Астана: Национальная Академия образования им.Алтынсарина, 2013. 73 с.*
5. *Hacıyeva H.N. Biologiyanın tədrisi metodikası. Pedaqoji universitetlərin bakalavr pilləsi üçün dərslik. Bakı, 2021, s.111-119.*
6. *Смирнова М.А. Теоритические основы межпредметных связей. М.:2006.*
7. *https: //ru. wikipedia. orq. wiki*

N.Ə.Nəsirova, S.İ.Əliyev
Bakı Dövlət Universiteti
alisaleh56@mail.ru

VARVARA SU ANBARININ ZOOPLANKTONUNUN NÖV TƏRKİBİNİN FƏSİLLƏR ÜZRƏ DƏYİŞMƏSİ, EKOSİSTEMDƏ ROLU

Xülasə

Varvara su anbarında zooplanktonun tədqiqatı 2022-ci ildə fəsillər üzrə aparılmışdır. Varvara su anbarında zooplanktonun tədqiqat müddətində 42 növ orqanizm qeydə alınmışdır. Aşkar olunan orqanizmlərdən 19 növ rotatorilərə, 13 növ şaxəbığcıqlılara, 10 növ isə kürəkayaqlı xərçənglərə aiddir. Fəsillər üzrə orqanizmlərin inkişafı müxtəlif olmuşdur. Maksimal inkişaf yaz və yay fəsillərində, minimal inkişaf isə qış fəslində müşahidə olunmuşdur. Eyni zamanda tədqiqat zamanı zooplankton orqanizmlərin su ekosistemində rolu aydınlaşdırılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, bir sıra növlər təbii bioloji filtratorlar olub, suyun öz-özünə bioloji yolla təmizlənməsində iştirak edirlər.

ИЗМЕНЕНИЕ ВИДОВОГО СОСТАВА ЗООПЛАНКТОНА ВАРВАРИНСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА ПО СЕЗОНАМ ГОДА; ЕГО РОЛЬ В ЭКОСИСТЕМЕ

Резюме

Изучение зоопланктона Варваринского водохранилища проводилось в 2022 году по сезонам года. За исследуемый период в Варваринском водохранилище зарегистрировано 42 вида организмов. Из обнаруженных организмов 19 видов относятся к коловраткам, 13 – к Ветвистоусым (Cladocera) и 10 – к Веслоногим ракам. Развитие организмов меняется в зависимости от сезона. Максимальное развитие наблюдается в весенний и летний периоды, минимальное – в зимний период. В то же время определена роль организмов зоопланктона в водной экосистеме. Установлено, что некоторые виды являются естественными биологическими фильтраторами и способствуют биологическому самоочищению воды.

VARIATION OF SPECIES COMPOSITION OF ZOOPLANKTON OF VARVARA RESERVOIR OVER THE SEASONS OF THE YEAR; ITS ROLE IN ECOSYSTEM

Summary

The study of zooplankton in Varvara reservoir was conducted in 2022 by seasons. During the study period, 42 species of organisms were recorded in Varvara

reservoir. 19 species out of the found organisms belong to Rotifers, 13 species belong to Water fleas (Cladocera), and 10 species – to Copepods. The development of organisms varies over the seasons. The maximum development is observed during spring and summer seasons, while the minimum development monitored in winter period. At the same time, the role of zooplankton organisms in aquatic ecosystem has been determined. It was established that several species are natural biological filterers and contribute to biological self-purification of water.

Açar sözlər: *zooplankton, növ, biokütlə, say dinamikası, biotop*
Ключевые слова: *зоопланктон, виды (таксоны), биомасса, динамика численности, биотоп*
Key words: *zooplankton, species (taxa), biomass, number dynamics, biotope*

Azərbaycanda çoxlu su anbarları vardır. Su anbarlarının respublikamız üçün iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Su anbarlarından bir neçəsi Kür çayı üzərində tikilmişdir. Həcminə və sahəsinə görə Kür çayı üzərində tikilən ikinci su anbarı Varvara su anbarıdır. Varvara su anbarı Kür çayı üzərində yaradılmış, ilk böyük su hövzəsidir. Su anbarının yaradılmasının böyük iqtisadi əhəmiyyəti vardır. İlk növbədə əhalinin su təchizatında rolu çoxdur. Digər tərəfdən daşqınların, su basmalarının qabağı alınır. Çayın suyunun axın sürəti nizamlanır. Eyni zamanda su anbarından kənd təsərrüfatının suvarılma işlərində, enerji alınmasında, turizm və rekreasiyada istifadə olunur. Bundan başqa su anbarı balıqçılıq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün əlverişlidir. Hidrofaunanın genofondu qorunub saxlanılır. Kür çayının və Varvara su anbarının zəngin faunası vardır. 1912-ci il Kür çayının Varvara sahəsi nərə cinsi balıqların çoxalma yerləri olduğundan bu ərazi qoruq elan edilmişdir. Həmin dövrdən başlayaraq çayın hidrobioloji və hidrokimyəvi rejimi sistematik tədqiq olunurdu. Varvara ərazisində zooplanktona aid tədqiqatları N.F.Lixodeeva (1997), İ.Ə.Əhmədov (2006), A.R.Əliyev, İ.Ə.Əhmədov, Z.Y.Əbdürrəhmanova (2010), Z.Y.Əbdürrəhmanova (2014) və digərləri aparmışlar. Onun tərəfindən ərazi üçün 21 növ zooplankton qeyd edilmişdir. Burada rotatori və şaxəbığcıqlı xərçənglərin növ sayı eyni – 9 növ, kürəkayaqlı xərçənglər isə cəmi 3 növlə təmsil olunmuşlar (cədvəl 1, şək. 1).

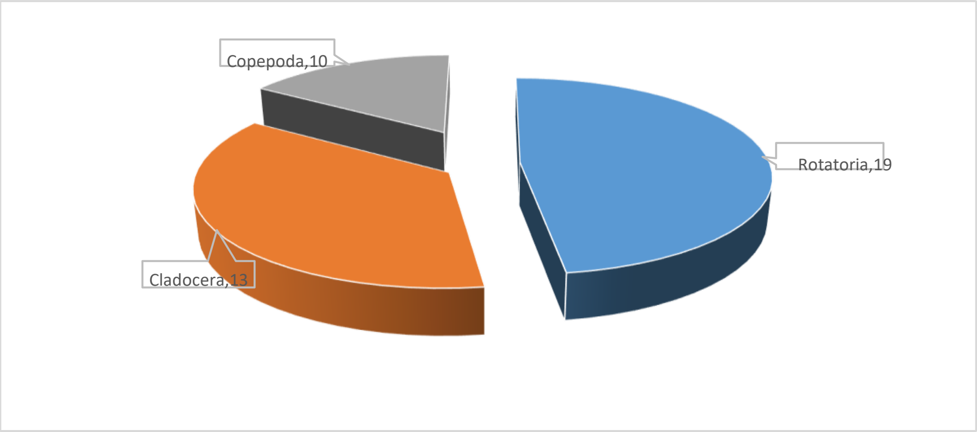

Varvara su anbarının ilk illərində N.F.Lixodeeva tərəfindən qeydə alınan *Polyarthra trigla, P.eurypetra* rotatoriləri və *Daphnia lumholizi* şaxəbığcıqlı xərçəngi son tədqiqatlarda tədqiqatçılar tərəfindən qeydə alınmamışdır. Çox güman ki, onlar Varvara su anbarının zooplanktonundan düşmüş və ya onların sayı həddindən artıq azalmışdır.

Sonrakı tədqiqat İ.Ə.Əhmədov (2006) tərəfindən aparılmış və zooplanktonda 38 növ orqanizm olduğunu müəyyən etmişdir. İ.Əhmədova görə zooplankton qruplaşmasının 19 növü həqiqi zooplanktondan, 12 növü bitkilərin arasında yaşayan formalardan və 7 növü isə bentik həyat tərzi keçirən formalardan ibarətdir (şək 1).

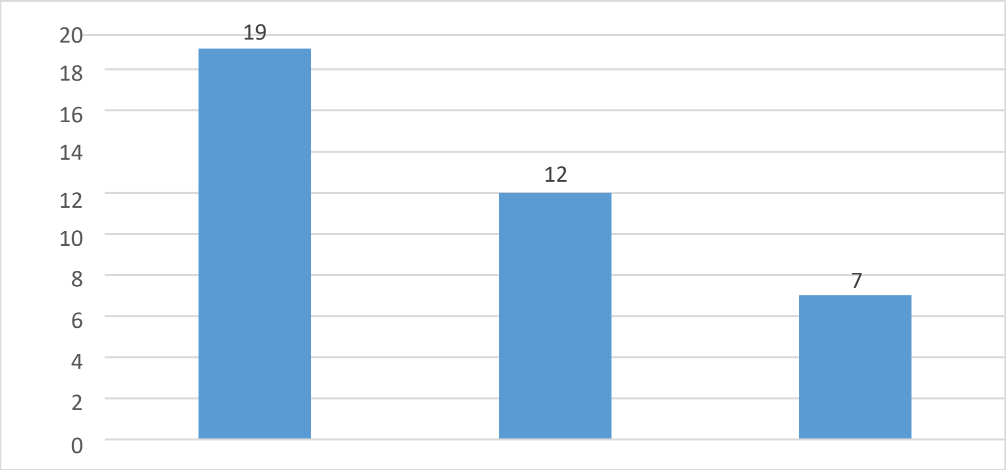

Bizdən öncə son tədqiqat işləri İ.Ə.Əhmədov tərəfindən 2006-cı ildə yerinə yetirilmiş, son məlumatına görə, zooplanktonun növ tərkibi stabilləşmiş,

33-34 növdən ibarət olmuşdur. Növ tərkibinə görə rotatorilər və şaxəbığcıqlı xərçənglər üstünlük təşkil edir. Rotatorilərin növ sayı 6-13, şaxəbığcıqlı xərçənglərin növ sayı 4-9, kürəkayaqlı xərçənglərin növ sayı isə 3-7 arasında dəyişilir. Zooplanktonda həqiqi plankton formalar üstünlük təşkil edir.

Son illər zooplanktonun miqdarının artması müşahidə olunur. Bu artım, çox güman ki, Varvara su anbarında zooplanktonla qidalanan balıqların və balıq körpələrinin miqdarının azalması ilə əlaqədardır. Bunu balıq ovu üzrə statistik məlumatlar da təsdiq edir. Belə ki, XX əsrin II yarısında 208-593 tondan çox balıq verən su anbarından hazırda çox az miqdarda balıq ovlanır. Ona görə də zooplanktonda yaranmış əlavə yem ehtiyatından səmərəli istifadə edilməsinin vaxtı çatmışdır.

Varvara su anbarının zooplanktonunun növ tərkibi (2022) **Cədvəl 1**

№	Tədqiqatlar / Növlər	Fəsillər		
		Yaz	**Yay**	**Payız**
Rotatoria				
1	*Philodina roseola Ehrb.*	+	+	
2	*Trichocerca elongate Gosse.*		+	+
3	*Synchaeta pectinata Ehrb.*	+	+	
4	*Polyarthra vulgaris Ehrb.*	+	+	+
5	*P.trigla Ehrb.*	+		
6	*P.euryptera Wierz.*	+		
7	*Asplanchna priodonta Gosse*	+	+	+
8	*Lecane luna Müller*	+	+	+
9	*Trichotria tetractis Ehrb.*	+	+	
10	*Lepadella ovalis Müller*	+	+	+
11	*Brachionus leydigii Cohn.*			+
12	*B.calyflorus Pallas*	+	+	
13	*B.bennini Leis.*	+	+	
14	*Keratella cochlearis Gosse*	+	+	+
15	*K.quadrata Müller*	+	+	
16	*Notholca acuminata Ehrb.*		+	
17	*Filinia longiseta Ehrb.*	+	+	+
18	*Hexarthra mira Hudson*	+		+
19	*Pedalia mira Hudson*	+		
Cladocera				
20	*Diaphasoma brachytorum(Liev.)*	+	+	

21	*Daphnia longispina(Müller)*	+	+	
22	*D.longispina hyalina(Leidig.)*	+	+	+
23	*D.lumholizi(Sars)*	+		
24	*D.pulex(De Geer)*	+	+	
25	*Simocephalus vetulus(Müller)*			+
26	*Moina brachiata(Jur.)*	+	+	+
27	*Ceriodaphnia reticulata(Jur.)*	+		+
28	*Chydorus sphaericus(Müller)*		+	+
29	*Alona rectangula(Sars)*	+	+	
30	*Basmina longirostis(Müller)*	+	+	+
31	*Leptodara kindtii(Foske)*	+	+	
32	*Leydigia acanthocercoides(Fisch.)*	+		
Copedopa				
33	*Arctodaptomus acutilobatus(Sars)*	+	+	+
34	*Diaptomus sarsi(Rylov)*	+		
35	*Macrocyclops fuscus(Jur.)*	+	+	
36	*Cyclops vicinus(Ulj.)*		+	
37	*C.strenuus(Fisch)*	+	+	+
38	*Metacyclops gracilis(Lill)*	+		
39	*Mesocyclops leuckarti(Claus)*		+	+
40	*M.dybowskii(Lande)*	+		
41	*Thermocyclops dybowskii(Lande)*	+	+	+
42	*Attheyella crassa(Sars)*	+	+	+
	Cəmi:	**35**	**30**	**20**

Qeyd etmək lazımdır ki, zooplankton orqanizmlər (hidrobiontlar) su hövzələrinin bioloji yolla təmizlənməsində fəal iştirak edirlər. Eyni zamanda indiqator orqanizmlərdir. Məlumdur ki, su anbarları insanlar tərəfindən çayların və ya göllərin əsasında yaradılan süni sututarlarıdır. Onlar əksər hallarda çayların üzərində tikilir. Bu məqsədlə çayın keçdiyi ərazi öyrənilir, orada əlverişli yer seçilir və çayın yatağında yatağa perpendukliyar istiqamətdə nəhəng bənd tikilir. Su anbarının məqsədindən və istiqamətindən asılı olaraq bəndin konstruksiyası seçilir. Hazırda kiçik su anbarlarından nəinki təkcə suvarma işlərində, eyni zamanda balıqçılıq təsərrüfatlarında da istifadə olunur. Su anbarlarını təbii su tutarlarından fərqləndirən əlamətlərdən biri onlarda

suyun səviyyəsinin qeyri-sabit olmasıdır. Su anbarlarında səviyyənin aşağı düşməsi ən çox yaz və yay fəslinin ilk aylarında baş verir.

Kür çayı üzərində tikilmiş SES-lərin ölkə üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Ölkəni enerji ilə təmin edir. Lakin SES-lər çaylarda və su anbarlarında toplaşan hidrobiontlara müəyyən dərəcədə ziyan vururlar. Məlumdur ki, çaylarda və su anbarlarında hidrofaunanın genofondu qorunub saxlanılır. Su anbarlarından enerji alınmasında əhalinin su təchizatında kənd təsərrüfatının suvarılmasında, balıqçılıq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində, turizmdə, rekreasiyada, idman su oyunlarında geniş istifadə olunur. SES-lərin bəndlərinin tikilməsi bir sıra hidrobiontların miqrasyasına mane olur. Hidrobiontlar çoxalma yerlərindən məhrum olurlar. Su təminatını yaxşılaşdırmaq üçün yalnız sudan istifadəni azaltnaq, ondan qənaətlə istifadə etmək kifayət deyil, həmçinin su ehtiyatlarının artırılması istiqamətində də tədqiqat işləri aparmaq lazımdır. Ancaq bu yolla əhalinin və iqtisadiyyatın bütün sektorlarını tələb olunan həcmdə və beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətli su ilə təmin etmək və eyni zamanda çay, göl və su anbarında stabil ekoloji vəziyyətə nail olmaq mümkündür. Su anbarlarında suyun keyfiyyəti ora tökülən çayların çirklənmə dərəcəsindən, onların yatağının sanitar-gigiyena vəziyyətindən asılıdır.

Çirkab suların təmizlənməsində müxtəlif metodlardan (kimyəvi, mexaniki, bioloji) istifadə olunur. Ancaq çirklənmiş dəniz, çay və göllərin təmizlənməsində ən əhəmiyyətli yollardan biri olan suyun öz-özünə təmizlənməsində hidrobiontların rolu böyükdür. Bu halda hidrobiontlar öz fəaliyyətləri zamanı çirkab sulardakı üzvi, mineral və radioaktiv maddələri öz hüceyrələrində toplayır və ya parçalayaraq zərərsizləşdirir. Beleliklə, təbiətdə sular mürəkkəb bioloji proseslər nəticəsində öz-özünə təmizlənir.

Hidrobiontların bu prosesləri passiv və aktiv süzmə yolu ilə aparılır. Passiv süzmə su hövzələrinin qabarma, çəkilmə zonalarında yaşayan dib orqanizmlərində müşahidə olunur.

Aktiv süzmə yolu ilə qidalanan canlılarda xüsusi aparatlar olur ki, bu aparatların fəaliyyəti su axını (cərəyanı) yaratmaqdır. İbtidai orqanizmlər arasında süzmə yolu ilə və çökmüş üzvi maddələrlə qidalananlara bir çox infuzorlar və qamçılılar daxildir. Onlar xüsusi kirpiklərin və qamçıların hərəkəti sayəsində ağız dəliyinə doğru xüsusi su cərəyanı yaradırlar ki, bununla maddələr sitostoma (hüceyrə ağızcığına), ordan isə sitoplazmaya ötürülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, süngərlər və poqonoforların bütün nümayəndələri ancaq çökmüş üzvi maddələrlə (sedimentasiya) qidalanırlar. Bu isə suyun bioloji təmizlənməsini, demək olar ki, tamamilə təmin edir.

Xərçənglərə gəldikdə isə, təcrübələr göstərmişdir ki, onlar suyun təmizlənməsində daha fəal iştirak edirlər. Məsələn, müəyyən olunmuşdur ki, bir bığayaq xərçəng hər litrində 5.5 -9.0 mq miqadarında Sanqaçal nefti olan suyun

sutka ərzində 0.8 litrini neftdən təmizləyirlər. Nəticə etibarinən, 1m2 kimi nazik bioloji təbəqədə olan həmin xərçənglər sutka ərzində 125 litrə qədər suyu süzərək su mühitini zərərli maddələrdən təmizləyirlər. İ.S.Əliyev (2020)

Demək olar ki, su hövzələrində yaşayan bütün canlılar çirkab suların təmizlənməsində iştirak etməklə bərabər zərərli maddələrin, xüsusilə radioaktiv maddələrin bir hissəsini də öz bədənlərində toplayırlar. Radioaktiv maddələrin canlılarda toplanması orqanizmlərdə ciddi surətdə dəyişilməsinə səbəb olur. Su mənbələrinin izotoplu elementlərdən təmizlənməsində də orqanizmlər xüsusi rol oynayır. Orqanizmlərin bədənlərində topladıqları və uzun müddət saxladıqları radioizotoplar (məsələn, stronsium – 90) çox qorxuludur. Belə ki, bu radioaktiv maddə qida zənciri vasitəsilə bir orqanizmdən digərinə keçərək nəhayət, balıqlara və insana keçə bilir. Bunu da qeyd edək ki, radioizotopların bir qismi ölmüş və suyun dibinə çökmüş heyvan cəsədlərindən torpağa keçməyərək təkrar su orqanizmləri tərəfindən qəbul olunur. Beləliklə, radioizotopların yeni dövriyyəsi başlayır. Radioaktiv maddələrin canlılarda ən çox toplanması planktonda yaşayan bitki və heyvanlarda müşahidə olunur. Şirin su bitkilərinin radioaktiv maddələri yığma qabiliyyəti heyvan orqanizmlərinə nisbətən çox yüksəkdir. Buna misal olaraq, göstərə bilərik ki, radioaktiv maddələrin xərçəng bədənində toplanma əmsalı 100-dən 250-yə qədər olduğu halda, su bitkilərində isə 600-dən 800-ə çatır. Nəticə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, su orqanizmlərinin radioaktiv maddələri öz bədənlərində toplamaları sayəsində suyun radioaktivliyi qat-qat aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. *Əbdürrəhmanova Z.Y. Orta Kür hövzəsinin Tovuzçay, Zəyəmçay və Orta Kür çaylarının zooplanktonu / Eksperimental biologiyanın inkişaf perspektivləri mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, BDU, Bakı, 2014, s. 45-46.*
2. *Əliyev A.R., Əhmədov İ.Ə., Əbdürrəhmanova Z.Y. Kür silsilə su anbarlarının zooplanktonu // Kür silsilə su anbarının biologiyası. Bakı: Elm, 2010, s. 54-64.*
3. *Əliyev S.İ. Kür silsilə su anbarlarının makrozoobentosu // Kür silsilə su anbarının biologiyası. Bakı: Elm, 2010, s. 65-99.*
4. *Халидов А.Р Зоопланктон Варваринского водохранилища // Биология Варваринского водохраница в Баку, Элм, 1997, с. 79-72.*
5. *Əhmədov İ.A. Varvara su anbarının zooplanktonu. IIAMEA zooloqlar cəmiyyətinin əsərləri, Bakı, 2006, s. 33-37.*
6. *Əliyev S.İ. Hirobiontların ekosistemdə rolu // Ekosistem xidmətləri və hidroenerji: Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinin çay hövzələrində Avropa ölkələrinin pilot tətbiqi, Bakı, 2020, s. 19-42.*

F.B.Bağırova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fidanbaghirova97@gmail.com

"Bilikli olmaq azdır, gərək bu bilikdən istifadə etməyi də bacarasan"
***Mark Tulli Siseron*.**

AZƏRBAYCANDA UŞAQ HÜQUQLARININ QORUNMASI İLƏ BAĞLI İŞLƏRƏ DAİR

Xülasə

Uşaq hüquqları — dünyadakı bütün uşaqların qanunla və ya əxlaqi baxımdan doğulduqları gündən sahib olduğu, təhsil, sağlamlıq, sığınma, fiziki, psixoloji və ya cinsi istismara qarşı qorunma kimi hüquqlarının hamısının birdən təyinində istifadə edilən universal anlayışdır. Uşaq hüquqları insan hüquqları anlayışının bir hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Bu gün, dünyanın bir çox yerində mövcud olan insan hüquqları pozuntuları, uşaq ölçüsündə daha geniş əhatəli və böyüyərək, müdaxilə edilməsi daha çətin bir şəkildə iştirak etməkdədir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası uşaqların hüquqlarını qorumağa söz vermiş ölkələrin mühüm sazişidir. Bütün hüquqlar bir-birinə bağlıdır, hamısı eyni dərəcədə vacibdir və onları uşaqlardan almaq olmaz. Azərbaycanda dövlət səviyyəsində uşaq hüquqlarının qorunması istiqamətində ciddi işlər görülür. Azərbaycan uşaqların maraqlarının qorunması ilə bağlı üzərinə beynəlxalq öhdəlik götürüb. Azərbaycan Respublikası 1992-ci il 21 iyul tarixində BMT-nin "Uşaq Hüquqlarına dair" Konvensiyasına, həmçinin sonradan həmin Konvensiyanın müvafiq protokollarına qoşulmuşdur. Dövlət orqanları ilə yanaşı qeyri-dövlət qurumları da bu məsələdə səfərbər olublar.

О ЗАЩИТЕ ПРАВ ДЕТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Права ребенка - это универсальное понятие, используемое всеми детьми в мире со дня их рождения, юридически или морально, для определения всех их прав, таких как образование, здоровье, убежище, защита от физической, психологической или сексуальной эксплуатации. Права детей следует ценить как часть концепции прав человека. Сегодня нарушения прав человека во многих частях мира становятся все более распространенными и увеличиваются в размерах детей, что затрудняет их вмешательство.

Конвенция Организации Объединенных Наций о правах ребенка является важным соглашением между странами, взявшими на себя обязательство защищать права детей. Все права взаимосвязаны, все они одинаково важны и не могут быть отняты у детей. В Азербайджане ведется

серьезная работа по защите прав детей на государственном уровне. Азербайджан взял на себя международное обязательство по защите интересов детей. 21 июля 1992 года Азербайджанская Республика присоединилась к Конвенции ООН о правах ребенка, а также к соответствующим протоколам к этой Конвенции. Наряду с государственными органами в этом отношении были мобилизованы и неправительственные организации.

ON THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN AZERBAIJAN

Summary

The rights of the child are a universal concept used by all children in the world from the day of their birth, legally or morally, to determine all of their rights, such as education, health, asylum, protection against physical, psychological or sexual exploitation. Children's rights should be valued as part of the concept of human rights. Today, human rights abuses in many parts of the world are becoming more widespread and growing in the size of children, making them more difficult to intervene.

The United Nations Convention on the Rights of the Child is an important agreement between countries that have pledged to protect the rights of children. All rights are interconnected, they are all equally important and cannot be taken away from children. Serious work is being done in Azerbaijan to protect the rights of children at the state level. Azerbaijan has made an international commitment to protect the interests of children. On July 21, 1992, the Republic of Azerbaijan acceded to the UN Convention on the Rights of the Child, as well as the relevant protocols to that Convention. Along with government agencies, non-governmental organizations have also been mobilized in this regard.

Açar sözlər: *uşaq hüquqları, konvensiya, qanun*
Ключевые слова: *права детей, конвенция, закон*
Key words*: children's rights, convention, law*

Uşaq Hüquqları Konvensiyası (UHK) hər hansı insan hüquqları sənədinin ən geniş beynəlxalq qəbulunu almışdır və iki dünya ölkəsi istisna olmaqla, onu ratifikasiya etmişdir.

Konvensiya uşaqlara aid insan hüquqlarının tam spektrini - mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları bir sənəddə birləşdirir. Konvensiya BMT Baş Assambleyası tərəfindən 20 noyabr 1989-cu ildə qəbul edilmiş və 1990-cı ilin sentyabrında qüvvəyə minmişdir.

"Azərbaycanda dövlət səviyyəsində uşaq hüquqlarının qorunması istiqamətində ciddi işlər görülür. Azərbaycan uşaqların maraqlarının qorunması ilə bağlı üzərinə beynəlxalq öhdəlik götürüb.

BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasına qoşulmuşuq. Qanunvericilik təkmilləşdirilir. Dövlət orqanları ilə yanaşı qeyri-dövlət qurumları da bu

məsələdə səfərbər olmuşlar. Bu Konvensiyanın məqsədlərinə uyğun olaraq, uşağa tətbiq olunan qanuna əsasən, yetkinlik yaşına vaxtından əvvəl çatmadığı təqdirdə, 18 yaşına çatmamış hər bir insan uşaq sayılır.[2] Bu konvensiyaya qoşulan dövlətlər irqindən, rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və ya digər əqidəsindən, milli, etnik və ya sosial mənşəyindən asılı olmayaraq, heç bir ayrı-seçkilik olmadan öz hüquqları daxilində hər bir uşağa bu Konvensiyada nəzərdə tutulmuş bütün hüquqlara hörmət edir və təmin edirlər. Həmçinin bu dövlətlər uşağın, uşağın valideynlərinin, qanuni qəyyumlarının və ya digər ailə üzvlərinin statusuna, fəaliyyətinə, ifadə etdiyi fikirlərə və ya əqidələrinə görə uşağın hər cür ayrı-seçkilik və ya cəzadan qorunmasını təmin etmək üçün bütün lazımi tədbirləri görürlər. Dövlət və ya özəl sosial təminat agentlikləri, məhkəmələr, inzibati və ya qanunverici orqanlar tərəfindən həyata keçirilən uşaqlarla bağlı bütün tədbirlərdə uşağın ən yaxşı mənafeləri əsas diqqət mərkəzində olmalıdır. İştirakçı dövlətlər, səlahiyyətli orqanlar məhkəmə qərarı ilə qüvvədə olan qanun və prosedurlara uyğun olaraq, uşağın ən yaxşı mənafeyinə uyğun olaraq belə ayrılmanın zəruri olduğunu müəyyən etmədikcə, uşağın öz valideynlərindən ayrılmamasını təmin edirlər. Belə bir qərar konkret halda, məsələn, valideynlər uşağa qarşı zorakılıq və ya laqeyd münasibət göstərdikdə və ya valideynlərin ayrıldığı və uşağın harada yaşaması ilə bağlı qərarın qəbul edilməsi lazım olduğu hallarda zəruri ola bilər.(1)

Bu konvensiyaya aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

- edildiyi zaman milli yaxud da beynəlxalq hüquqla qadağan olunmamış hərəkətə və ya hərəkətsizliyə görə heç bir uşaq cinayət qanunvericiliyi pozmuş hesab edilməsin, ya da onu pozmaqda təqsirləndirilməsin;
- cinayət qanunvericiliyini pozmuş hesab edilən və ya onu pozmaqda təqsirli bilinən hər bir uşaq ən azı aşağıdakı təminatlara malik olsun:
- onun təqsiri qanuna əsasən sübuta yetirilməyənə qədər təqsirsizlik prezumpsiyası;
- özünə qarşı irəli sürülən ittihamlar haqqında ona dərhal və bilavasitə, zərurət olduğu zaman isə, valideynləri və ya qanuni qəyyumlarının köməyilə məlumat verilməsi və öz müdafiəsinə hazırlaşarkən, müdafiəsini həyata keçirərkən hüquqi və digər zəruri yardımların göstərilməsi;
- qanuna müvafiq olaraq vəkilin və ya digər şəxsin iştirakı ilə məsələyə ədalətlə baxılan zaman səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz orqan və ya məhkəmə orqanı tərəfindən həmin məsələ ilə bağlı qərarın təxirə salınmadan və əgər uşağın ən yaxşı mənafeyinə zidd deyilsə, onun yaşı və ya valideynlərinin ya da qanuni qəyyumlarının vəziyyəti nəzərə alınmaqla çıxarılması;
- şahid ifadələri verməyə və ya təqsiri boynuna almağa məcbur edilməkdən azad olmaq;

- ittiham şahidlərinin verdiyi ifadələri ya müstəqil surətdə, ya da digər şəxslərin köməyi vasitəsilə öyrənmək və müdafiə şahidlərinin bərabər hüquqlu iştirakının və ifadələrinin öyrənilməsinin təmin olunması;
- əgər hesab edilərsə ki, uşaq cinayət qanunvericiliyini pozmuşdur, o halda qanuna uyğun olaraq müvafiq qərara və bununla əlaqədar yerinə yetirilmiş hər hansı tədbirlərə səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz yüksək orqan və ya məhkəmə orqanı tərəfindən təkrar baxılması;
- əgər uşaq istifadə olunan dili başa düşməzsə və ya bu dildə danışa bilməzsə, o zaman tərcüməçinin pulsuz köməyi;
- araşdırmanın bütün mərhələlərində uşağın şəxsi həyatına tam hörmətlə yanaşılması. (5)

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda uşaqların müdafiə olunması və onlara qayğı göstərilməsi istiqamətində çoxsaylı işlər görülüb və görülməkdədir. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı Azərbaycanda qanunvericilik bazası formalaşıb, “Uşaq hüquqları haqqında” Qanun və bəzi digər normativ-hüquqi aktlar qəbul edilib.

Ölkəmizdə uşaqların sosial və hüquqi müdafiəsi ilə bağlı məsələlər Konstitusiya, qanunverici və normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu sahədə əsas normativ sənəd 1998-ci il mayın 19-da qəbul edilmiş “Uşaq Hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Azərbaycan Respublikasında uşaqların hüquqlarını və azadlıqlarını, uşaqlar barəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, onların müdafiəsi sahəsində dövlət orqanlarının, digər hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Uşaq Hüquqları Bəyannaməsinə, Uşaq Hüquqlarına dair Konvensiyaya və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq bu qanunla müəyyən edilir. Bu qanunda nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlar yetkinlik yaşına (18 yaş) çatmayan və eyni zamanda tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməyən hər bir şəxsə aid edilir.

Ölkəmizdə uşaqlarla bağlı dövlət siyasəti hər bir uşağın zəruri maddi və məişət şəraitində böyüyüb başa çatmasının, tərbiyə olunmasının, mütərəqqi tələblər əsasında təhsil almasının və eyni zamanda layiqli vətəndaş kimi formalaşmasının təmin olunmasına yönəldilmişdir.

Uşaq hüquqlarının qorunması ilə bağlı dövlət siyasəti həm milli, həm də yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaq şərtilə yaradılmış məqsədli uşaq sosial proqramları əsasında həyata keçirilməkdədir. Bu proqramların yerinə yetirilməsinə nəinki dövlət orqanları, həmçinin də digər hüquqi və fiziki şəxslər iştirak edə bilərlər. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına müvafiq olaraq uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir. Azərbaycan Respublikasında uşaqların hüquqlarının müdafiəsini müvafiq icra hakimiyyəti, məhkəmə və prokurorluq orqanları, bələdiyyələr, habelə ictimai birliklər, həmkarlar ittifaqları təşkilatları da təmin etməlidirlər.

Qeyd edilən bu orqanlar, birliklər və təşkilatlar öz fəaliyyətlərində uşaq hüquqlarının üstün mühafizəsi prinsipini əsas götürməlidirlər. (2)

Uşaq hüquqlarının tam təmin edilməsi, uşaq problemlərinin ardıcıl həlli ölkəmizdə dövlətin bu sahəyə müdaxiləsi üçün prioritet məsələdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qlobal iqtisadi böhran fonunda 2009-cu ili "Uşaq ili" elan etdi. Bu Prezidentin Azərbaycanın gələcəyi olan uşaqlara göstərdiyi diqqət və qayğının nəticəsi idi. Uşaqlar cəmiyyətimizin ən həssas hissəsidir. Uşaqlıqda onlara göstərilən qayğı və məhəbbət gələcək fiziki sağlamlığın, mənəvi saflığın və zənginliyin açarıdır. Azərbaycan cəmiyyəti həmişə uşaqlara qayğı və diqqətin ən gözəl nümunəsi olub. Bu gün qüvvədə olan standartlara cavab verən təhsil müəssisələrində uşaqlar sağlam mühitdə böyüyür, təhsil alırlar. Uşaqlara yüksək dünya standartlarına cavab verən yüksək keyfiyyətli təhsil və tibb xidmətlərinin göstərilməsi, onlara hərtərəfli qayğı göstərilməsi, onlara lazımi şəraitin yaradılması, böyüməkdə olan nəslin layiqli vətəndaş kimi formalaşması Azərbaycanda Milli Uşaq Siyasətinin başlıca prinsiplərindən biridir. Müasir dövrdə Prezident İlham Əliyevin və ölkəmizin birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın uşaqların problemlərinə diqqəti bu sahəyə diqqətin artmasına səbəb olmuşdur. (3)

Heydər Əliyev Fondu uşaqların hərtərəfli inkişafının təmin edilməsinə, onlara müasir təhsil və tibbi xidmət göstərilməsinə sadiqdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası kontekstində Azərbaycanda uşaq hüquqları haqqında qanunun qəbulu ilə son illərdə milli qanunlar və normativ hüquqi aktlar davamlı olaraq təkmilləşdirilmiş, hüquqların müdafiəsinə yönəlmiş bir çox proqram tədbirləri həyata keçirilmişdir. Hazırda ölkəmizdə uşaq problemlərinin həlli istiqamətində onlarla dövlət proqramları həyata keçirilir. Uşaqlıq sahəsində digər problemlərin həlli üçün ən vacib məsələlərdən biri də regionlarda sağlam həyat tərzi ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması istiqamətində işlərin aparılmasıdır. Uşaq hüquqlarının tam reallaşması, hər bir uşağın öz potensialını ortaya qoyması üçün mükəmməl hüquqi baza yaradılmışdır. Azərbaycanda təhsilin inkişafı kimi gənclərimizin sağlam və savadlı böyüməsi üçün Heydər Əliyev Fondunun "Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı", "Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb" proqramı və "Təhsilə dəstək" siyasəti prioritet istiqamətlər kimi layihələr bu sahədə müəyyən yüksəlişə səbəb olmuşdur.

Heydər Əliyev Fondu, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi və "Nur" Uşaq və Gənclər İctimai Birliyinin təşkilatçılığı ilə Bakıda Azərbaycan uşaqları üçün "Uşaqlıq ilinin yekunlarına və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Uşaqlıq haqqında" Konvensiyasının 20 illiyinə həsr olunmuş forum (17-18 dekabr 2009-cu il) keçirilib. Forumda ölkənin müxtəlif

bölgələrindən 250-dən çox uşaq iştirak edib. Uşaqların özlərinin rəhbərlik etdiyi forumda onları maraqlandıran bütün suallar geniş müzakirə olundu.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası uşaq hüquqlarının hərtərəfli müdafiəsini əhatə edən beynəlxalq sənəddir. Azərbaycan hökuməti artıq BMT-nin müvafiq komitəsinə dörd dövri hesabat təqdim edibdir. Bu, Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 20 illiyi münasibətilə (2012-ci il) ölkəmizdə bu sahəyə artan diqqətin göstəricisidir. Azərbaycan hökumətinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə birgə təşkil etdiyi "Azərbaycanda uşaqların müdafiəsi sahəsində islahatlar" mövzusunda konfrans bu istiqamətdə mühüm işdir. Mütəxəssislərin iştirakı ilə uşaqlara aid ən vacib mövzularda müzakirələr və təqdimatlar aparılıb. (4)

Ədəbiyyat

1. Əliyev.Ə. İnsan hüquqları. Bakı, 2013.
2. http://www.e-qanun.az/framework/3292
3. Mehdiyev.F. Nəzəriyyədə və təcrübədə insan hüquqları. Bakı, 2013
4. https://aztehsil.com/mel/175-uaq-huquqlar-v-vziflri.html
5. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya.

Z.Z.Əhədov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zaminehedov90@gmail.com

CƏMİYYƏT MƏZMUN XƏTTİNƏ UYĞUN VII SİNİF COĞRAFİYA DƏRSLİYİNDƏ ŞAGİRD FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Elmi məqalədə cəmiyyət məzmun xəttinin bu gün ki, reallıqda əhəmiyyətindən bəhs olunmuş, dərslərin maraqlı və effektli olması üçün təlimin təşkilinə nümunələr göstərilmişdir.

ОРГАНИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В КЛАССЕ ГЕОГРАФИИ VII КЛАССА ПО СОДЕРЖИМОЙ ЛИНИИ СООБЩЕСТВА

Резюме

В научнои статье рассматривае тся значение содержатель ной линииобщества в современных реалиях, приводятся примери оргаантзации обучения, чтобы уроки были интереснымии еффективными.

ORGANIZATION OF STUDENT ACTIVITY IN THE 7TH CLASS GEOGRAPHY CLASSROOM ACCORDING TO THE COMMUNITY CONTENT LINE

Summary

The scientific article discusses the importance of the social content line in today s reality, and gives examples of the organization of training to make lessons interesting and effective.

Açar sözlər: *cəmiyyət məzmun xətti, şagird fəaliyyətinin təşkili*

Ключевые слова: *линия содержания общества, организация студентческой деятельности*

Key words: *society content line, organization of student activities*

Giriş. Cəmiyyət məzmun xətti üzrə mövzuların öyrənilib dərk edilməsi olduqca önəmlidir. Bu müasir dövrün tələblərindən irəli gəlir. Müasir dövr digər elm sahələri kimi coğrafiya elminin qarşısınada mühim tələblər qoyur. Bu tələblərdən biri də, cəmiyyətin öyrənilməsidir. Müxtəlif elm sahələrinin öyrənilməsində insanın nə qədər əhəmiyyətli olduğunu anlasaq cəmiyyət məzmun xəttinin əhəmiyyətini də dərk edə bilərik. Bir sözlə cəmiyyətin

inkişafı və onun inkişafına uyğunlaşmaq cəmiyyətin nə dərəcədə öyrənilməsindən çox asılıdır.

Hələ kurikulm təhsil proqramı tətbiq edilmədiyi vaxtda da cəmiyyət məzmun xətti üzrə mövzular tədris edilib. Buna səbəb insanı öyrənmədən coğrafiyanı öyrənməyin qeyri mümkünlüyüdür.

VII sinif coğrafiya dərsliyində cəmiyyət məzmun xətti üzrə verilən biliklərdə şagirdləri zamanın tələbinə uyğun formada yetişdirməyə hesablanıb. Burada cəmiyyət məzmun xəttinə daxil olan biliklər iki bölmə üzrə öyrənilir:

- Dünya dövlətlərinin müxtəlifliyi
- İqtisadiyyat və coğrafiya

Cəmiyyət məzmun xətti üzrə şagird fəaliyyətinin təşkilinə aid müxtəlif nümunələr göstərə bilərik.

Nümunə. VII sinif coğrafiya dərsliyində cəmiyyət məzmun xəttində "Dünya dövlətlərinin müxtəlifliyi" bölməsi üzrə "Biz hansı regionda yaşayırıq" mövzusuna aid şagird fəaliyyətinin təşkli nümunələri.

- Biz hansı regionda yaşayırıq?
  A) Cənub Şərqi Asiya
  B) Şimali Afrika
  C) Cənubi Qafqaz
  D) Şərqi Avropa
  E) Cənub Şərqi Avropa

- Azərbaycanla həmsərhəd ölkələri tapın ?
  1. Ukrayna 2. Gürcüstan 3. İraq
  4. Qırğızstan 5. İran 6. Türkiyə
  7. Qətər 8. Rusiya 9. Ermənistan
  A) 2, 4, 6, 8, 9
  B) 2, 5, 6, 8, 9
  C) 1, 2, 3, 6, 8
  D) 4, 5, 6, 8, 9
  E) 2, 3, 4, 7, 8

- Azərbaycanla su ilə həmsərhəd olan ölkələri tapın ?
  1. Türkiyə 2. İran 3. Türkmənistan
  4. Ermənistan 5. Qazaxıstan 6. Rusiya
  A) 1, 2, 3, 5
  B) 2, 3, 5, 6
  C) 1, 4, 5, 6
  D) 2, 3, 4, 5
  E) 1, 3, 4, 6

- Kontur xəritədə Azərbaycanı göstərin

- Azərbaycanla həmsərhəd ölkələri kontur xəritədə rəngləyin

- VII sinif coğrafiya dərsliyi cəmiyyət məzmun xəttində "İqtisadiyyat və Coğrafiya" bölməsi üzrə "Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyatı" mövzusunun tədrisində aşağıdakı formalarda şagird fəaliyyətini təşkil etmək olar.

Cədvəli dəftərinizə çəkin . Cədvəldə göstərilmiş məhsulları ixrac və idxal olaraq quruplaşdırın. 1. Neft 2. Pambıq 3. Qəhvə 4. Manqo 5. Kivi 6. Banan 7. Taxıl 8. Avtomobil 9. Təyyarə 10. PUA 11. Mobil telefon	
İXRAC	
İDXAL	

- Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas yeri tutan təsərrüfat sahələrini qeyd edin.

Nümunə: Neft-qaz hasilatı

- Azərbaycan iqtisadiyyatına daxil olmayan təsərrüfat sahələrinin verildiyi düzgün variantı tapın?
  1. Neft hasilatı 2. Pambıqçılıq 3. Şəkər qamışı yetişdiriciliyi
  4. Təyyarə 5. Kondisioner 6. Qaz hasilatı
  A) 1, 2, 6
  B) 1, 3, 4
  C) 3, 4, 5
  D) 2, 3, 4
  E) 4, 5, 6

Nəticə. Elmi məqalədə cəmiyyət məzmun xəttinin əhəmiyyətindən bəhs olunmuş və cəmiyyət məzmun xəttinin müasir təhsil sisteminə uyğun təşkilinə nümunələr göstərilmişdir. Elmi məqalədə göstərilən təlimin təşkili nümunələri effektiv öyrənmə mühitinin formalaşmasına və müəllim-şagird münasibətlərinin tənzimlənməsinə yönəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. *VII sinif coğrafiya dərsliyi. Bakı-2018*
2. *Vikipediya.az metodik vasitələr.*
3. *Vikipediya.az təlimin təşkilinə verilən tələblər.*

F.E.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fidaneliyeva536@gmail.com

VIII SİNİFDƏ "COĞRAFİ MƏKAN" MƏZMUN XƏTTİ ÜZRƏ ŞAGİRD FƏALİYYƏTİNİN ALT STANDARTLARLA TƏHLİLİ

Xülasə

Elmi məqalədə coğrafiya fənn kurikulumundan istifadə zamanı, təlim prosesinin cari planlaşdırılmasındakı problemlər göstərilmişdir. Müasir coğrafiya müəllimlərinin qarşısına çıxan problemlərdən bəlkə də ən önəmlisi, alt standartların mövzular üzrə müəyyən edilməsi və reallaşdırılması diqqətə çatdırılır. Fənn müəllimlərə kömək məqsədi ilə məqalədə VIII sinifdə "Coğrafi məkan" məzmun xətti üzrə şagird fəaliyyətinin alt standartlarla təhlili verilmişdir.

Məqalə müəllifi VIII sinifdə "Coğrafi məkan" məzmun xəttinin alt standartlarını təhlil edərək, bilik və fəaliyyət hissələrinə bölmüş və onun əhəmiyyətini göstərmişdir. Kateqoriyalara bölməyin şagird fəaliyyətinin təşkil edilməsindəki əhəmiyyətinin elmi izahını vermişdir.

АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ С ПОД СТАНДАРТАМИ ПО СОДЕРЖАТЕЛЬНОЙ ЛИНИИ "ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО" В VIII КЛАССЕ

Резюме

В научной статье показаны проблемы современного планирования учебного процесса при использовании учебной программы по географии. Пожалуй, самой важной из проблем, стоящих перед современными учителями географии, является определение и реализация подстандартов по темам. В помощь учителям-предметникам в статье приводится анализ успеваемости учащихся VIII класса по содержательной линии «Географическое пространство» с субстандартами.

Автор статьи проанализировал подстандарты содержательной линии «Географическое пространство» в VIII классе, разделил ее на части знания и деятельности и показал ее значимость. Он дал научное объяснение важности деления на категории в организации студенческой деятельности.

ANALYSIS OF STUDENT ACTIVITY WITH SUB-STANDARDS ON THE CONTENT LINE "GEOGRAPHICAL SPACE" IN VIII GRADE

Summary

The scientific article shows the problems in the current planning of the learning process when using the geography subject curriculum. Perhaps the most important of the problems faced by modern geography teachers is the definition and implementation of sub-standards on topics.

The author of the article analysed the sub-standards of the content line "Geographical space" in the VIII grade, divided it into parts of knowledge and activity and showed its importance. He gave a scientific explanation of the importance of dividing into categories in the organization of student activities.

Açar sözlər: *alt standart, coğrafi məkan, şagird fəaliyyəti*
Ключевые слова: *подстандарт, географическое положение, студенческая деятельность*
Key words: *substandard, geographical location, student activity*

Fənn kurikulumundan istifadə zamanı bəzən müəllimlərin qarşısında bir sıra problemlər dayanır. Yeni təhsil sisteminin yaranması yaşlı nəslin nümayəndələri üçün daha çətin idi. Ənənəvi təhsil sisteminə alışmış müəllimlərin, birdən-birə fəal təlim sisteminə keçidi onlar üçün bir sıra çətinliklər yaratdı. Kurikulum sisteminə keçid eyni zamanda şagirdlər və valideynlər üçün də müəyyən problemlərə səbəb oldu. Fənn kurikulumun yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi üçün İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyası (İKT) bacarıqları çox vacibdir.

Aydındır ki, informasiya əsridir və dünyada baş verən hər bir yeni informasiya, kəşf, tədqiqatlar coğrafiyaya birbaşa və ya dolayı yolla təsir edir. Beləliklə də, elmdə baş verən dəyişikliklər, yeniliklər coğrafiya fənninə təsir edir və bunun nəticəsində də bu fənnin tədris kurikulumunda yeniliklərin, yəni yeni üsul, metod və vasitələrin müəyyən edilməsini və tətbiq edilməsini tələb edir. Müasir təhsil sistemini kompütersiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür və məktəblərin texnoloji avadanlıqlarla təmin olunması öyrənmə prosesinə, müəllimlərin mövzuları asanlıqla şagirdlərə çatdırmasına əlverişli imkan yaratmış olur. İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyası (İKT) bacarıqları, alt standart əsasında mövzunun məğzinə uyğun şagird fəaliyyəti təşkil etməyi bacarmaq müəllimin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Bunları bacaran müəllim dərsini əvvəlcədən planlaşdıraraq, hazır şəkildə sinifə daxil olur və keyfiyyətli tədrisi həyata keçirmiş olur.

Elmi məqalədə coğrafiya fənn kurikulumun yazılması təhsilin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Dərs prosesini keyfiyyətli tədris etmək coğrafiya müəlliminin əsas uğurudur. Xüsusilə alt standartların

mövzular üzrə təhlili göstərir ki, müəllim dərsini planlı şəkildə həyata keçirir və şagirdlər də yeni mövzuları tapşırıqlar əsasında həvəslə mənimsəyir və onlarda məntiqi, yaradıcı təfəkkür inkişaf edir.

Coğrafiya müəllimi VIII sinifdə "Coğrafi məkan" məzmun xətti üzrə alt standartı reallaşdırmaq üçün şagird fəaliyyəti təşkil edir. VIII sinifdə 3 əsas və 5 alt standart mövcuddur. I əsas standartda 1 alt standart, II əsas standartda 2 alt standart və III əsas standartda isə 2 alt standart var. Alt standartlar aşağıdakılardır:

1.1.1. Yeni elm sahələrinin yaranmasını izah edir.

1.2.1. Günəş şüalarının Yer kürəsinə düşmə bucağının dəyişməsini hesablayır.

1.2.2. Yer hərəkətinin coğrafi nəticələri ilə həyatın inkişafı arasındakı əlaqəni izah edir.

1.3.1. Kartoqrafik təsvirlərin müxtəlifliyini, əhəmiyyətini izah edir.

1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamalar aparır.

Müəllim şagirdləri fəaliyyətə cəlb etmək üçün alt standartların təhlilini apararaq, onlara müxtəlif tapşırıqlar verir.

1.2.1. Günəş şüalarının Yer kürəsinə düşmə bucağının dəyişməsini hesablayır.

VIII sinifdə bu standartın bilik hissəsi: "Günəş şüalarının Yer kürəsinə düşmə bucağının dəyişməsini" bilir və deklorativ bilikdir. Onları "hesablayır" isə idraki fəaliyyətdir.

Bu alt standartı həyata keçirmək üçün müəllim Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanmasına aid tapşırıqlar verir. Dərslikdə Günəş şüalarının düşmə bucağını tapmaq üçün H= 90°- (f±b) düsturu verilmişdir və şagirdlər bu düstur əsasında verilən tapşırıqları yerinə yetirməyə çalışırlar.

Tapşırıq 1. 45° şimal enliyində yerləşən A məntəqəsinə Günəş şüaları 30° bucaq altında düşərsə, Günəş hansı paraleldə zenitdədir?

Tapşırıq 2. Mərkəzi 60° şm.e və 55° ş.u-da yerləşən və şimala meyilliyi 10° olan dağlıq əraziyə qış gündönümündə günəş şüalarının neçə dərəcə bucaq altında düşdüyünü tapın.

Tapşırıq 3. Yay gündönümü günü Günəş 80° c.e-də hansı bucaq ilə görünər?

Tapşırıq 4. Sinqapura Günəş şüaları 25° bucaq altında düşərsə Günəş hansı paraleldə zenitdədir?

1.3.1. Kartoqrafik təsvirlərin müxtəlifliyini, əhəmiyyətini izah edir.

VIII sinifdə bu standartın bilik hissəsi: "Kartoqrafik təsvirlərin müxtəlifliyi strukturların bilik hissəsidir və deklorativ bilik növüdür. Onların "əhəmiyyətini izah edir" hissəsi isə standartın fəaliyyətini bildirir ki, bu da idraki fəaliyyət növüdür.

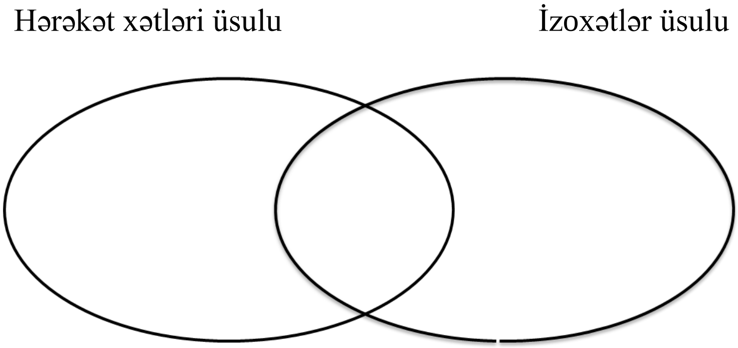

Sxem 1.

Tapşırıq 1. Müəllim Xəritələrdə təsvir üsullarını bir-birindən fərqləndirməyi bacarmaları üçün şagirdlərə hərəkət xətləri və izoxətlər üsulunun müqayisəsi tapşırığını verir. (Sxem 1)

1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamalar aparır.

VIII sinifdə bu standartın bilik hissəsi: "Kartoqrafik təsvirləri" bilir və deklorativ bilikdir. Onlar "üzərində hesablamalar aparır" idraki fəaliyyətdir.

Bu alt standartı həyata keçirmək üçün müəllim Kartoqrafik təsvirlərə aid hesablama işləri tapşırıqları verir.

Tapşırıq 1. Miqyası 1:400000 olan Azərbaycanın Fiziki xəritəsində Girdimançay çayının uzunluğu 8 sm olarsa, çayın həqiqi uzunluğunu tapın.

Tapşırıq 2. Miqyası verilmiş xəritə üzərində Bakı ilə Dehli şəhərləri arasındakı məsafəni kurvimetr vasitəsilə hesablayaraq, onlar arasındakı həqiqi məsafəni hesablayın.

Tapşırıq 3. 1:300000 miqyaslı xəritədə boru kəmərinin həqiqi uzunluğu 15 km olarsa, kəmərin xəritə üzərindəki məsafəsini tapın.

Tapşırıq 4. Sahəsi 300 km² olan Ceyrangölün, 1:700000 miqyaslı xəritədə sahəsini tapın.

Tapşırıq 5. Miqyası 1:200000 olan xəritə üzərində paletka yerləşdirilmişdir və buna əsasən Qobustan qoruğunun həqiqi sahəsini hesablayın (Paletkanın bir daması 0,25 sm²-dır).

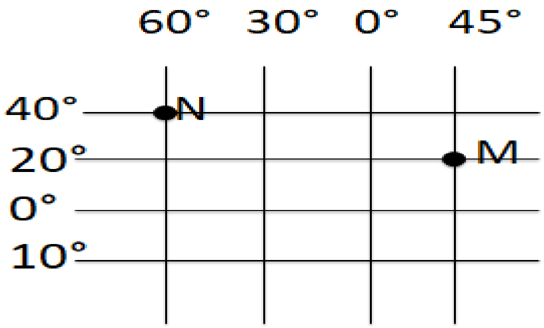

Sxem 2.

Tapşırıq 6. 40°-lik paralel üzərində olan N məntəqəsi 60°q.u-da, 20°-lik paralel üzərində olan M məntəqəsi 45° ş.u-da yerləşir. Onlar arasında həqiqi məsafəni tapın (Sxem 2).

Nəticədə, yuxarıda qeyd olunanlara yekun olaraq bildirmək lazımdır ki, coğrafiya fənni üzrə müasir kurikulum sistemində VIII sinif üzrə alt standartı reallaşdıran müəllim, şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsini nəzərə alaraq onlarda motivasiya yaratmaq, yeni mövzuları daha dərindən mənimsətmək üçün müxtəlif fəaliyyət növləri təşkil etməyi bacarmalıdır. Şagirdləri fəaliyyətə cəlb etməyi bacaran müəllim dərs prosesinin daha əyləncəli və maraqlı keçməsinə imkan yaratmış olar.

Ədəbiyyat

1. ***Coğrafiya-8, Z.N.Eminov, Q.M.Səmədov, A.R.Əliyeva.*** *Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik, Bakı, Xəzər Etiket, 2015, səh 192*
2. *"Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün coğrafiya fənn kurikulumu (VI-XI siniflər)", Bakı, 14 yanvar 2011.*
3. *"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 2009.*
4. *Coğrafiya-8, Yeni təhsil proqramı (kurikulum) üzrə qiymətləndirmə tapşırıqları, Bakı, 2019, səh 280.*
5. *www.e-derslik.gov.az*
6. *www.anl.az*
7. *www.e-derslik.edu.az/site/books.php*
8. *www.kurikulum.az*
9. *www.e-test.edu.az*

Ü.R.Rzaquluzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ulker.rza@mail.ru

QLOBAL İQLİM DƏYİŞİKLİYİ

Xülasə

Məqalədə əsasən iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar olaraq dünyada baş verən hadisələr şərh edilmişdir. Həmçinin məqalə siniflər üzrə alt standartlar vasitəsilə şagirdlərin bu hadisələri qavraması və bilik, bacarıq, vərdişlərə yiyələnməklə təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Şagirdlər dünyada iqlim dəyişikliyinin gələcəkdə təbiətdə hansı dəyişikliklər yaradacağını təhlil edərək öz ideyalarını inkişaf etdirmişlər. Qlobal iqlim dəyişikliklərinin başlanmasına nələr səbəb olmuşdur, onun qarşısını almaq üçün hansı tədbirlər görülür və ya görülə bilər və s. barədə müzakirələr davam edir.

ГЛОБАЛЬНОЕ ИЗМЕНЕНИЕ КЛИМАТА

Резюме

В научной статье в основном комментировались события, происходящие в мире в связи с изменением климата. Статья также направлена на повышение качества образования за счет подклассных нормативов, восприятия учащимися этих событий и приобретения знаний, умений и навыков. Студенты разработали свои идеи проанализировав, как изменение климата в мире повлияет на природу в будущем. Что послужило причиной начала глобального изменения климата, какие меры принимаются или могут быть приняты для его предотвращения и т.д. обсуждения продолжаются.

GLOBAL CLIMATE CHANGE

Summary

The scientific article mainly commented on the events taking place in the world in connection with climate change. The article is also aimed at improving the quality of education through sub-standards for classes, students' perception of these events and the acquisition of knowledge, skills and habits. Students developed their ideas by analyzing how climate change in the world will affect nature in the future. What caused the onset of global climate change, what measures are being taken or can be taken to prevent it etc. discussions continue.

Açar sözlər: *alt standart, iqlim dəyişikliyi, qlobal istiləşmə*

Ключевые слова: *подстандарт, изменение климата, глобальное потепление*

Key words: *substandart, climate chage, global warming*

Son illərdə iqlim dəyişikliyi dünyada böyük problemlər yaratmışdır. Bu dəyişiklik planetimiz üçün ciddi təhlükə hesab edilir. Bu problemlərdən ən mühümü "Qlobal İstiləşmə" dir. Su buxarı, karbon, dioksid, metan qazları günəşdən gələn şüaların yer səthinə tam səpilməsinin qarşısını alırlar, həyat üçün zəruri temperatur təmin edilir. Bu qazların miqdarı çoxaldıqda Yer kürəsi üçün təhlükəli hal baş verir. Temperatur çox artır və təhlükə yaranır. Normadan çox belə dəyişikliyin olması "İstixana Effekti" adlanır. Günəşdən gələn şüalar Yerə yaxın qatlarda toplanır və atmosferin qızmasına səbəb olur. Bunun nəticəsi olaraq, temperatur kəskin artır, buzların əriməsinə səbəb olur. Kəskin iqlim dəyişiklikləri baş verir, iqlim bəşəriyyətə sərt üzünü göstərir. Bu dəyişikliklər belə davam etsə, gələcəkdə su ehtiyatları tükənə bilər. Qlobal istiləşmənin nəticəsində səhraların sahəsi arta bilər, su qıtlığı yarana bilər. Ona görə də dünya həyəcan təbili çalır. 2019 – cu ildə verilən məlumata görə, dünyanın ən böyük adası olan "Qrenlandiya" adasında son 30 ildə nəzərə çarpacaq dərəcədə ərimə müşahidə edilmişdir. 2015- ci ildə "Paris İqlim Razılaşması" əsasında atmosferin qızmasının qarşısını almaq üçün "İstixana Effekti"nin yaranmasına səbəb olan qazların təsirini azaltmaq yönündə tədbirlər həyata keçirilmişdir. Lakin təsiri gözlənilən olmamışdır, əksinə son 10 ildə ərimə 4 dəfə artmışdır.

Qütb dairəsinə yaxın ərazidə Rusiyanın Verxoyansk şəhərində 2020-ci il 20 iyunda ən yüksək temperatur +38 dərəcə selsi qeydə alınmışdır. Bu dünya üçün xüsusən Arktika üçün ciddi təhlükə hesab olunur. Dekabrın 14-də Ümumdünya Meteoroloji Təşkilatı bunu təsdiqləmişdir.

Biz 6-cı sinifdə "Atmosferin quruluşu" mövzusuna toxunduq. Təbiət məzmun xəttinin 2.1.3 "Yerin hava qatını şərh edir" adlı alt standartı əks olunmuşdur. Burada atmosferin əhəmiyyəti və quruluşu təlim nəticələri həyata keçirilmişdir.

Müəllim şagirdlərdə ilk olaraq motivasiya yaratmaq üçün əvvəlcə fikirlərini dinləyir sonra üzərində çalışmaları üçün tədqiqat sualı tərtib etmişdir. Tədqiqat sualı ətrafında şagirdlər birgə müzakirələr aparmışlar.

Təlimin nəticəsi olaraq yer səthindən yuxarıya doğru qalxdıqca havada dəyişikliklər yarandığı və buna görədə ayrı-ayrı təbəqələrdən ibarət olduğu izah edilir. Troposfer qatında havanın 80 faizi toplanmışdır.

Atmosferin tərkibində canlı aləmin yaşaması üçün oksigenin vacib element olunduğu izah edilmişdir.

8-ci sinifdə "İqlim və onun yaranması" mövzusuna toxunuldu. Təbiət məzmun xəttinin 2.1.3. "İqlim əmələ gətirən amilləri və dünyanın iqlimində baş verən dəyişiklikləri izah edir" adlı alt standartında verilmişdir. Motivasiya üçün müəllim ilk olaraq mətni izah edir, şəkillərdən, iqlim xəritələrindən istifadə edir.

Təlimin nəticəsi olaraq şagirdlər xəritə üzərində işləmək bacarıqlarını artırırlar. Xəritədə hər hansı bir ərazinin coğrafi enliyini, hava kütlələrini, səth örtüyünü təyin edib, həmin ərazidə baş verə biləcək iqlim dəyişiklərini müəyyən edə bilirlər. İqlim xəritələri vasitəsilə ilin ən isti və ən soyuq aylarını izah edirlər. İzoxətlər üsulu ilə temperaturu izotermlərlə, təzyiqi izobarlarla və yağıntını izogiyetlərlə göstərirlər.

9 - cu sinif dərsliyində İqlim və onun təsərrüfatda rolu bölməsinin 2.1.3. "Atmosferdə baş verən hadisə və proseslərin iqtisadi həyata təsirini təhlil edir" adlı alt standartında əks olunmuşdur. Burada dərsi keçərkən müəllim aşağıdakı təlim nəticələrini qarşıya qoymuşdur.

Müəllim temperaturun günəş radiasiyasından, yer səthinin albedosundan asılılığını izah edərək şagirdlərə prosesləri asan yadda saxlaması üçün əyani vasitələrdən istifadə edir. Əyani vasitələr iqlim xəritələri, şəkillər, sxem formasında və s. göstərilə bilər.

Günəş radiasiyası coğrafi enliklər üzrə müxtəlif paylanmışdır. Belə olmasının səbəbi təhlil edilmiş və ən çox günəş radiasiyası tropik enliklərdə, ən az isə qütblərdə olduğu bildirilmişdir. Günəş şüaları düz və səpələnən şəkildə paylanır. Düz radiasiya əsasən tropik və qütblərdə hakimdir. Düz radiasiyanın səpələnən olmasına səbəb buludluluq, su buxarı, aerozol hissəciklərin təsiri ilə səpələnən şəkildə yer səthinə çatmasıdır. Şagirdlər cədvəl çəkib hansı ərazilərdə günəş şüaları yer səthinə düz radiasiya şəklində və ya səpələnən şəkildə düşür, bunu asan şəkildə əyani vasitələrdən istifadə edərək təyin edə bilərlər.

11-ci sinif dərsliyində "Meteoroloji hadisələr" mövzusuna diqqət yetirildi. Məzmun xəttininin 2.1.3. "Atmosfer hadisələrinin yaratdığı ekoloji problemlərə dair məlumat və təqdimatlar hazırlayır" adlı alt standartında iqlimin yer kürəsində yaratdığı problemlər əks olunmuşdur.

Müəllim əvvəl şagidlərə iqlim hadisələr və onların yaratdığı problemləri haqqında məlumat ötürür; məlumatı əsasən videolar, slaydlar vasitəsilə edir.

Təlim nəticələrinə əsasən tayfun, toz burulğanları və qasırğaların insanların həyat fəaliyyətini məhdudlaşdırması və yaranan problemlər göstərilmişdir.

Dünyada baş verən iqlim dəyişmələri yer kürəsi üçün dağıdıcı və təhlükəli ola bilər. Bunlara temperaturun normadan çox olması, güclü küləklər, leysan yağışlar, çovğun və s. iqlim hadisələri aiddir. Güclü küləklər keçdiyi yerdə hər şeyi məhv edir. Onlardan biri ABŞ-da baş vermiş tornado burulğanıdır. İnsanların evlərini, sənaye obyektlərini və s. etmişdir. Təhlükəli atmosfer hadislərindən biri də tayfunlardır. Tayfunlar güclü qasırğalardır. Əsasən cənub–şərqi Asiyada baş verir, böyük dəniz dalğaları, daşqınlar yaradır. İnsanlar həyatlarını itirirlər, evləri su altında qalır, əkinçilik sahələrinə böyük

ziyan vurur. Toz burulğanları səhralıq ərazilərdə yaranır. Toz burulğanı baş verdiyi zaman hər yer – nəqliyyat yolları, yaşayış məntəqələri qumla örtülür. Havada olan qum hissəciklərindəki zəhərli maddələri insanlar istəmədən udur və bu da müxtəlif xəstəliklər yaradır.

Azərbaycandada palçıqlı yağışlar müşahidə edilir. Bu digər ölkələrdə yaranan toz burulğanları ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. Coğrafiya – 6 ._Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Coğrafiya fənni üzrə dərslik, Bakı -2017,160 səh.
2. Elbrus Kərim oğlu Əlizadə, Nərminə Səftər qızı Seyfullayeva,İ rkən Fatixovna Aktoprak Yelena Ələkbər qızı Şabanova.
3. Coğrafiya – 8._Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün
4. Coğrafiya fənni üzrə dərslik, Bakı -2019,192 səh.
5. Eminov Zakir Namin oğlu, Səmədov Qabil Mahmud oğlu, Əliyeva Aygün Rafiq qızı
6. Coğrafiya - 9 Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik,Bakı-2020,204 səh.
7. N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, E.Əlizadə, İ.Aktoprak
8. Coğrafiya - 11 Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik, Bakı-2018, 208 səh.
9. Nərminə Seyfullayeva, Zaur İmrani, Yelena Şabanova
10. 4.www.e-derslik.gov.az

E.Q.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
emil_z2011@inbox.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜNÜ İNKİŞAF ETDİRMƏ İMKANLARI

Xülasə

Məqalədə məntiqi təfəkkürün ümumi məsələlərindən danışılır və şagirdlərdə məntiqi bacarıqların formalaşdırılması ümumi təhsil prosesinin, xüsusən də Azərbaycan dili təliminin əsas vəzifələrindən biri kimi dəyərləndirilir. Yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçid dövründə dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydaları məzmun xətləri üzrə işlərin düzgün qurulması, inteqrativliyin təmin edilməsi, ümumilikdə qrammatik məfhumların dərk edilməsi şagirdin məntiqi təfəkkür qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir. Qeyd edilir ki, müasir fənn kurikulumlarını əhatə edən materiallar da məntiqi təfəkkür kateqoriyalarına əsaslanmaqla tərtib edilir və motivasiya, tədqiqat sualları ilə iş şəraitində şagirdin təfəkkür fəallığı dil tədrisinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir.

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

В статье рассматриваются общие вопросы логического мышления и рассматривается формирование логических навыков у учащихся как одна из основных задач общеобразовательного процесса, особенно обучения азербайджанскому языку. При переходе от школы памяти к школе мышления с логическим мышлением учащегося связаны аудирование и говорение, чтение, письмо, языковые правила, правильная организация работы над содержательными линиями, обеспечение интеграции, понимание грамматических понятий в целом. Отмечается, что материалы, освещающие современные учебные программы по предметам, также опираются на категории логического мышления, а интеллектуальная деятельность учащегося в контексте мотивации, исследовательских вопросов является одним из основных направлений обучения языку.

POSSIBILITIES FOR THE DEVELOPMENT OF SCHOOLCHILDREN'S LOGICAL THINKING IN AZERBAIJANI LANGUAGE CLASSES

Summary

The article deals with general issues of logical thinking and considers the formation of logical skills in students as one of the main tasks of the general educational process, especially teaching the Azerbaijani language. In the transition from the school of memory to the school of thinking, listening and speaking, reading, writing, language rules, the correct organization of work on content lines, ensuring integration, and understanding grammatical concepts in general are associated with the student's logical thinking. It is noted that the materials covering modern curricula in subjects are also based on the categories of logical thinking, and the student's intellectual activity in the context of motivation, research issues is one of the main areas of language teaching.

Açar sözlər: *təlim prosesi, məntiqi təfəkkür, fənn kurikulumu, motivasiya və tədqiqat sualı*

Ключевые слова: *учебный процесс, логическое мышление, учебный план, мотивация и исследовательский вопрос*

Key words: *educational process, logical thinking, curriculum, motivation and research question*

Müasir məktəbin mühüm vəzifələrindən biri inkişafetdirici təlim şəraiti yaratmaqla şagirdlərin ümumi inkişafını təmin etmək, onlarda düşünmə, təhliletmə, fakt və hadisələrə yaradıcı yanaşma qabiliyyəti formalaşdırmaqdır.

İnformasiya axını, məlumat bolluğu öyrənmə prosesinə maraq oyatmaqla bərabər, seçim etmə tələbatı da yaradır, təlimdə inkişafetdiriciliyin, şəxsiyyətyönümlülüyün bünövrəsi də məhz bu istiqamətlərdə aparılan təlimi işlər əsasında qoyulur. Şagirdlərə düşünməni öyrətmək zəruri tələbat kimi qarşıya çıxır.

Ümumilikdə təlim prosesinə yeni yanaşma idraki fəallıq, inkişafetdirici və qabaqlayıcı təlim kimi prinsipləri müasir dərsi qurmanın təməl istiqamətləri kimi qəbul edir.

İnkişafetdirici təlim ideyasının müəllifi olan L.S.Vıqotski hesab edirdi ki, təlimdə effektlilik mənimsənilən biliyin səviyyəsi, həcmi ilə deyil, uşağın qarşıdakı inkişaf zonasına təsiri nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir.

“Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” adlı dərslikdə bu məsələ belə belə şərh edilir: “Təlim inkişafı qabaqlamalı, uşağın qarşıdakı (yaxın) inkişaf zonasına yönəlməlidir. Şagirdin potensial imkanları bu zonadadır və müəllim ona tapşırıqları müstəqil həll etmə təklifləri etməklə problemin həllinə istiqamətləndirməlidir” (2,130).

Klassik fransız alimi Antuan de Sent-Ekzüperi bu prosesi nəzərə alaraq uşaqları hazır düsturlarla təmin etməməyi, onları faktlarla yükləməməyi təklif edirdi. O, uşağın qavramına, düşüncəsinə, sərbəst mühakiməsinə kömək edəcək metod, üsul və yollar öyrətməyi daha zəruri hesab edir, insanda insanlıq tərbiyə etməyi daha vacib bilirdi.

Hazırda məktəb kurikulumunun bütün tədris materialı məntiq, məntiqi əlaqə, məntiqi təfəkkür kateqoriyalarına əsaslanmaqla tərtib edilir və qeyd edilir ki, ilkin təfəkkür üsullarını müəyyənləşdirmədən tədris materialının dərindən mənimsədilməsi mümkün deyildir. Problem situasiya vəziyyətindən şagird təfəkkür fəallığı, "kəşflər" vasitəsilə çıxmalı, onda gələcək "kəşflər" üçün stimul yaradılmalıdır.

Şagirdlərdə məntiqi bacarıqların formalaşdırılması Azərbaycan dili tədrisinin əsas vəzifələrindən hesab olunur və təlim prosesində ümumi didaktik bacarıqların yaranması da təlim materialının şüurlu mənimsənilməsindən asılıdır. Ümumi bacarıqların formalaşması üçün isə məfhum, söz, onların qarşılıqlı əlaqəsi idraki və məntiqi cəhətdən düzgün əsaslandırılmalı, söz və söz birləşmələrindən kənarda məfhumun yaranmadığı əsaslandırılmalıdır. Aydınlaşmalıdır ki, "söz və söz birləşmələri olmadan məfhumların formalaşdırılmasından, onların üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlardan danışmaq yersizdir". (3, 59).

Digər elmlərlə inteqrasiya, bütövlükdə şagird şəxsiyyətinin inkişafı dil və təfəkkür məsələlərinin vəhdətdə mənimsədilməsindən çox asılıdır. Ümumtəhsil məktəblərində məntiqi təfəkkürün inkişafı üçün pedaqoji şəraitin yaradılması cəmiyyətin yaradıcı şəxslərə olan ehtiyacını təmin etməli, şagirdi yaşayacağı sosial mühitin aktiv üzvünə çevirməlidir.

Bu prosesi müsbət sonuclandıran amillər sırasında aparıcı rol müəllimə məxsusdur və şagird təfəkkürünün, əqli fəaliyyət üsullarının düzgün formalaşması onun "bələdçiliyindən" çox asılıdır.

Müəllim təhsildə bərabər imkanların yaradılması prinsipini gözləməklə fərdi qabiliyyət və xarakterindən asılı olmayaraq bütün şagirdlərə məntiqi düşünmə, yaradıcı yanaşma şəraiti yaratmalı, hər bir şagird təlim prosesinə azad insan kimi qoşulmalıdır.

Əgər məktəbin vəzifəsi yetişdirdiyi şəxsiyyətin məktəb divarlarından kənarda inkişafını təmin etməkdirsə, həmin şəxsiyyətə bütün təlim səviyyələrində məntiqi düşünmə şəraiti yaradılmalıdır.

Məntiqi təfəkkürün inkişafı problemi L.S.Vıqotski, Y.K.Babanski, İ.Y.Lerner, M.İ.Maxmutova, S.A.Rubinşteyn, N.S.Rojdestvenski, Ə.Əlizadə, B.Əhmədov, H.Balıyev və başqaları tərəfindən kifayət qədər əhatəli araşdırılsa da, hələ də onun əlavə həllini, tədqiqini gözləyən məsələlər vardır. Bunları təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Müasir dərsliklərdəki mətn və tapşırıqlar üzərində işlərdə şagirdlərin təfəkkürünün necə inkişaf etdirilməsi;
- Dəqiq fənlərlə, əsasən də riyaziyyat fənni ilə inteqrasiyada məntiqi təfəkkürün genişləndirilməsi;
- Xüsusi seçilmiş tapşırıqlar sistemi ilə məntiqi təfəkkürün inkişafına zəmin yaradılması;
- Azərbaycan dili dərslərində məntiqi təfəkkürün inkişafı üçün təsirli pedaqoji şərtlərin müəyyənləşdirilməsi.

Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmə baxımından Azərbaycan dili riyaziyyat fənnindən sonra ikinci pillədə qərarlaşan və böyük potensiala sahib olan bir fənndir. Riyaziyyatda riyazi əməllər, tənliklər, riyazi tərif və anlayışlar hansı məntiqi ardıcıllıqla mənimsənilirsə, qrammatik anlayışlar, onların forma və məzmunu da təxminən o ardıcıllıq, o məntiqi nəticə çıxarma vasitəsilə mənimsənilir.

Riyaziyyatda məntiqi anlama hesablama əməllərindən, sadə tənliklər sistemindən başlanırsa, dildə səsdən, sözdən başlanır və sintaktik mətndə tamamlanır. Qrammatik əlamətlər müəyyən məntiqi ardıcıllıqla aydınlaşdırılır. “Şagirdlər əvvəlcə morfoloji məfhumların birinci, sonra ikinci, üçüncü və sair əlamətlərini mənimsəyirlər” (2, 25).

Azərbaycan dili üzrə məktəb kursunun xüsusiyyətləri, qrammatik məfhumların ümumiləşdirilməsi imkanları həmin anlayışların digər fənlərlə müqayisədə daha tez mənimsənilməsinə imkan yaradır. Məsələn, isimlərin cəm və tək olması ilə bağlı qrammatik məlumat, onun qrammatik əlamətləri məntiqi nəticə ilə dərk edilir və yüzlərlə fərqli söz o prizmadan düzgün şərh edilə bilir.

Psixoloq-metodistlər bu qənaətdədir ki, uşaqlarda şifahi məntiqi təfəkkür aşağı yaşlardan formalaşmağa başlayır və məntiqi təfəkkürə sahiblənmə təxminən 14-15 yaşlarda tamamlanır. İbtidai təlim mərhələsində mənimsənilən qrammatik anlayışlar 5-9-cu siniflərdə kateqoriyalar üzrə sistemləşdirilir, ümumiləşdirilir, 10-11-ci siniflərdə isə artıq onlar məntiqi baxımdan təhlil edilir.

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili tədrisinin psixoloji və pedaqoji əsaslarını araşdıran tədqiqatçılar bu qənaətə gəlir ki, doğma dildə məna və məntiq baxımından düzgün dərk edilən sözlər, onlara aid qrammatik anlayışlar digər fənlərlə bağlı anlayışları da dəqiq, məntiqə münasib dərk etməyə imkan yaradır.

Azərbaycan dilinin digər fənlərdən üstünlüyü həm də onunla izah edilir ki, dil ailədən, ibtidai təhsilin birinci sinfindən etibarən öyrədilir, bu da məntiqi ardıcıllığı təmin etməyə, məntiqi təfəkkür sahəsində işlər aparmağa imkan verir.

Tutaq ki, I sinifdə əşyanın adı, əlaməti, hərəkəti haqqında verilən ilkin məlumatlar məntiqi əsasda dərk edildikdə, sonrakı mərhələdə də isim, sifət, feil

kimi qrammatik anlayışların da məntiqi baxımdan düzgün dərk edilməsinə təlimi şərait yaradır.

Azərbaycan dili dərslərində tərif və qaydaların nəzəri cəhətdən əsaslı mənimsədilməsi həmin qaydaya uyğun gələn sözləri bir xətt altında sistemləşdirməyə, fərqləndirməyə də imkan yaradır.

Sadədən mürəkkəbə məntiqi mülahizələrin aparılması, induksiya-deduksiya, nəticələr həlqəsinin qurulması, sübutlar və təkziblər qrammatik məfhumları, kateqoriyaları məntiqi cəhətdən dərk etməyə tam imkan yaradır.

Məntiqi təfəkkür məntiqi əməliyyatların köməyi ilə həyata keçirilən təfəkkür növü olduğu üçün mətnaltı sual və tapşırıqlar, çalışma və testlər onun yaranıb formalaşmasına xidmət edir. Məntiqi dərk və düşüncə şagirdin şüurunda təmsil olunmadıqca, o, analitik təfəkkür əməliyyatları da apara bilmir, yəni öyrəndiyi tərifə aid əməliyyatların həllində çətinlik çəkir, əlaqəsiz, məntiqsiz nəticələr həlqəsi yaranır.

Məsələn, şagird sifət və feil haqqında anlayışları məntiqi cəhətdən düz başa düşüb onların əsas əlamətlərini dərk etmirsə, sonrakı mərhələdə feili sifəti də dərk etməkdə çətinlik çəkir. İkinci dərəcəli əlamət əsas əlaməti üstələyir və məntiqsizlik, xaos yaranır. Ona görə də müəllim şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafı ilə qazanılan səriştə arasındakı əlaqəyə diqqət yetirməlidir.

Qabiliyyətin inkişafında yarımçıqlıq varsa, deməli tərif, qayda, anlayış məntiqi cəhətdən düz dərk edilməyib. Təbii ki, düzgün yazı, düzgün danışıq, dilin nəzəri aspektləri ilə bağlı qabiliyyətlər anadangəlmə deyil, o təlimi idrak prosesində əldə olunur. Bu qazanma məntiqi cəhətdən həllini tapmayanda növbəti mərhələlərdə problemlər yaradır.

Bəzi müəllimlər hesab edirlər ki, verilmiş nümunələr əsasında iş qurmaqla avtomatik olaraq məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək olar. Yəni onlarla qoşmalı, bağlayıcılı, ədatlı cümlələr üzərində iş aparmaqla köməkçi nitq hissələrini məntiqi baxımdan mənimsətmək olar.

Bəziləri isə əksinə, düşünür ki, akademik fənn kimi tərifin, qaydanın əzbərlədilməsi məntiqi düşüncəni formalaşdıra bilər. Halbuki, ikinci yol daha səmərəsizdir. Ancaq induktiv-deduktiv yolu düzgün seçməklə ortaq məxrəci tapmaq və məntiqi düşüncəni formalaşdırmaq mümkündür.

Müşahidələr göstərir ki, motivasiya qurmaq, tədqiqat sualları ətrafında fikir mübadiləsi aparmaq üçün maraqlı fənlərdən biri Azrbaycan dili fənnidir. Tərif, qayda ətrafında aparılan tətbiqi əməliyyatlar, söz “oyunları” şagirdlərin düşünmə qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsinə, nəticələri sübut edən məntiqi bacarıqların formalaşdırılmasına gətirib çıxarır. Qrammatik məfhumla bağlı istənilən fərziyyənin təsdiqlənməsi məntiqi təfəkkürün inkişaf amillərini müəyyənləşdirir və təlimi fasiləsizliyi təmin edir.

Şagird müəllimin köməyi ilə düşünməyi, əsas əlaməti vurğulamağı, müxtəlif dil faktlarını təhlil etməyi, onları müqayisədə öyrənməyi bacarır. Artan informasiya axını isə maraq dairəsinə görə sistemləşdirilir və şagirdin zehni qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir edir. Bütövlükdə şagirdlərin inkişafına təsir edən təlim şəraiti formalaşır.

Ədəbiyyat

1. *Balıyev H., Balıyev A. Azərbaycan dilininn tədrisi metodikası. Bakı, 2019, 380 s.*
2. *Fərəcov Ə. Qrammatik məfhumların mənimsənilməsi. Bakı, 1967, 120 s.*
3. *İsrafilov M. Məntiq. Bakı, 1987, 333 s.*
4. *Виноградов С.Н., Кузмин А.Ф. Логика. Москва, 1954, 170 ст.*

N.D.Vəliyeva
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
nigarnesibova109@gmail.com

ANA DİLİNİN METODOLOGİYASI VƏ YENİ METOD ANLAYIŞI

Xülasə

Metodika dərsliklərində "metodologiya" termininə tez-tez rast gəlinir ancaq bu terminin mənası heç də hər kəs üçün başa düşülən olmur. Metodologiya hər hansı bir elmin siyasi əsası olmaqla onun metodları sisteminin doktrinasıdır. Ölkəmiz keçmiş Sovet Rusiyasının əsarətində olduğu dönəmlərdə cəmiyyət də kommunist-bolşevik ideologiyasına məruz qalırdı. Dövlət idarəçiliyindən tutmuş dərsliklərdə verilən nümunələrə qədər hər şey kommunist ideyalarını əks etdirmək məcburiyyətində idi. 1990-cı il 20 yanvar hadisəsindən sonra Azərbaycan Respublikası şərqdə ilk müstəqil dövlət olaraq tanındı. Zamanla bütün istiqamətlərdə olduğu kimi təhsil islahatlarında da dəyişikliklər baş verdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu azərbaycançılıq ideologiyasına keçid edildi. Təhsilin, elmin metodologiyası onun siyasi məqsədi üzərində qurulur. Azərbaycan təhsil strategiyasında, eləcə də təhsil islahatlarında baş vermiş dəyişiklik, zamanla əsas tədris metodu, feodal dövrünə məxsus olan bir metod növü və bu metodla mollaların şagirdlərə hərflərin adını əzbərlətmələri, eləcə də bir-birindən maraqlı məqamlar məqalədə araşdırılıb təhlil edilib.

МЕТОДОЛОГИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА И КОНЦЕПЦИЯ НОБОГО МЕТОДА

Резюме

Термин «методология» часто встречается в методических учебниках, но смысл термина не всем ясен. Методология есть политическая основа любой науки и учение о системе ее методов. В период, когда наша страна была порабощена бывшей советской Россией, общество также подвергалось воздействию коммунистически-большевистской идеологии. Все, от государственного управления до примеров в учебниках, должно было отражать коммунистические идеи. После событий 20 января 1990 года Азербайджанская Республика была признана первым независимым государством на Востоке. Со временем, как и во всех сферах, в реформе образования произошли изменения. Осуществлен переход к идеологии азербайджанства, заложенной общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. Методология образования и науки основана на ее политическом назначении. В статье рассматриваются и изменения в образовательной стратегии Азербайджана, а также

образовательные реформы, основной метод обучения с течением времени, тип метода, относящийся к феодальному периоду и использование этого метода муллами для запоминания названий букв, а также интересные моменты.

MOTHER TONGUE METHODOLOGY AND NEW METHOD CONCEPT

Summary

The term "methodology" is often found in methodological textbooks, but the meaning of the term is not clear to everyone. Methodology is the political basis of any science and the doctrine of its system of methods. During the period when our country was enslaved by the former Soviet Russia, the society was also exposed to the communist-Bolshevik ideology. Everything from public administration to the examples in the textbooks had to reflect communist ideas. After the events of January 20, 1990, the Republic of Azerbaijan was recognized as the first independent state in the East. Over time, as in all areas, changes have taken place in education reform. The transition to the ideology of Azerbaijanism, founded by national leader Heydar Aliyev, was made. The methodology of education and science is based on its political purpose. The article examines and changes in the education strategy of Azerbaijan, as well as educational reforms, the main method of teaching over time, a type of method belonging to the feudal period and the use of this method by mullahs to memorize the names of letters, as well as interesting points.

Açar sözlər: *metodologiya, fəal təlim metodu, dilin tədrisi, təlim üsulları*

Ключевые слова: *методология, активный метод обучения, преподавание языка, способы чения*

Key words: *methodology, active learning method, education of language, training methods*

Giriş. XIX əsrə kimi, Azərbaycanda təhsil mollaxana və mədrəsələrdə verilirdi. Mollaxanalar indiki hazırlıq mərhələsi kimi idi. Mollaxanalar, demək olar ki, hər bir şəhərdə, onların məscid olan məhəllələrində, hətta kəndlərdə də var idi. Onları mollalar özləri açır və hər şagirdin valideynindən həftədə və ayda müəyyən miqdarda pul(maaş) alırdılar. Bu məktəblərdə uşaqların anlamadığı bir dildə onlara öyrədilən mətnlər feodal-ruhani mənafeyinə xidmət edən materiallardan ibarət olurdu (1,s.4).

Həmin dövrdə Azərbaycanda "höccələmə" (hərf-heca) metodu əsas tədris metodu idi. Bu metod feodal dövrünə məxsus olan bir metod növü idi. Bu metodla mollalar şagirdlərə hərflərin adını əzbərlədir, lakin hansı səsi çıxardığını demirdi. Nəticədə isə şagirdlər oxumağı bacarmırdılar. Bu da "Höccələmə" metodunun tədris zamanı yaratdığı çətinliklərin sübutu idi. Savad təlimi XIX əsrin sonlarına kimi bu üsulla aparılmışdır.

Daha sonra məktəblərdə sövti (səs) metodu tətbiq etməyə başlanıldı. Bu metodu Avropa təhsilinə XVI əsrdə alman pedaqoqlarından İkelzamer və

Stefani gətirmişdir. Türk-tatar məktəblərində isə bu üsul XIX əsrin sonlarında İsmayıl bəy Qaspıralının təşəbbüsü ilə tətbiq olunmağa başlanmışdır (6, s. 73). Lakin səs metodu ilə yanaşı, məktəblərimizdə “höccələmə” metodundan da istifadə edilirdi. Bu haqda prof. Ə.Abdullayevin fikirləri maraq doğrur: “XIX əsrin sonundan Azərbaycanın müxtəlif yerlərində yeni üsullu məktəblər açılmağa başlayır və burada sövti üsulla dərs demək təşəbbüsləri göstərilir. Lakin ərəb əlifbasında olan çətinlik və uyğunsuzluqlar savad təlimini düzgün aparmaq üçün böyük əngəllər törədirdi. Bu məktəblərdə tətbiq edilən sövti üsul əsas etibarilə köhnə höccələmə (hərfi) üsulunun müəyyən dərəcədə islah olunmuş forması idi. Bu üsulda hərflərin köhnə adları, məsələn, əlif, bey, tey, sey, cim və s. deyilmir, bunların yerinə a, b, t, s, c deyilirdi. Burada müəllim samit səsləri mümkün qədər qısa söyləyib keçir və bir neçə səs - hərf öyrədən kimi, onlardan heca və sözlər düzəldirdi (3,s. 75). Ə.Abdullayev sövti metodu höccələmə metodunun islah edilmiş forması kimi izah edir və bu metod vasitəsilə savad təlimində sözlərin oxusu ilə yanaşı hərflərin yazılmasına aid məşğələlərin keçirildiyini, bununla da keçmişdə yalnız görmə və danışma vasitəsilə tədris olunan savad təliminin yazı məşğələləri ilə möhkəmləndirildiyini söyləyir.

1881- ci ilin yanvar ayında Qafqaz canişini verdiyi təlimata görə, Cənubi Qafqazda yaşayan bütün xalqlar təhsilini ana dilində almalı idilər. Bu səbəbdən də, Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin ilk inspektoru Aleksandr Osipoviç Çernyayevski 1882-ci ildə topladığı materiallar əsasında “Vətən dili” dərsliyinin I hissəsini, 1888-ci ildə isə Səfərəli bəy Vəlibəyovla bərabər II hissəsini çap etdirir. Dərslikdə Həsənli xan Qaradağinin tərcümələri, orijinal əsərləri, Firudin bəy Köçərli, Qasım bəy Zakir, Abbas Səhhət, Mirzə Əbdürrəhim bəy Talıbzadə, Musatafa Arif Şıxlinski, Molla Vəli Vidadinin əsərləri daxil edilmişdir (5, s.7).

“Vətən dili” dərsliyi qırx ilə yaxın bir vaxtda Azərbaycanda istifadə edilmiş və yüzlərlə azərbaycanlının inkişafında, təhsil almasında müstəsna rol oynamışdır. Bu dərsliyin əsas məqsədini şagirdlərə ana dilini tədris etmək təşkil edirdi.

Dərsliyin I hissəsi sövti (səs) metodu əsasında qələmə alınmışdır. Bu metoddan istifadə edilməsi dərslikdə olan tədris-təhsil proseslərini asanlaşdırmağa kömək etmişdir. Bu hissə birinci sinif şagirdləri üçün hazırlanmışdır. Kitabın birinci hissəsində İ.A.Kırılovun “Tülkü və Üzüm”, “Xoruz və Mirvari danəsi”, “Uşaq və İlah” təmsillərinin tərcümələri, K.D.Uşinskinin yazdığı “Siçanlar” hekayəsinin tərcüməsi və “Uşaqlar yazda” şeiri verilmişdir.

Dərsliyin ikinci hissəsi isə ikinci və üçüncü siniflər nəzərə alınaraq hazırlanmışdır. Burada kitabın müəllifləri yeni qaydalardan və durğu işarələrindən bəhs etmişlər. Həmçinin bu hissədə də müxtəlif təmsil və

hekayələrə yer verilmişdir. Ümumiyyətlə, bu dərsliyin ana dilinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsində böyük rolu olmuşdur. Metodiki baxımdan yanaşsaq, bu dərsliyin birinci hissəsinin sövti metodla yazılmasının, ikinci hissədə isə durğu işarələrindən və yeni qaydalardan istifadə edilməsinin tədris işini nə qədər asanlaşdırdığını görə bilərik.

Əlifbanın tədrisi metodikasının dəyişdirilməsi, yəni sövti metodun tətbiq edilməsi məsələsi həmin dövrdə türk xalqları arasında böyük ictimai və mədəni bir hadisə kimi qəbul edilmiş, buna görə də illərlə mətbuatda, ədəbiyyatda və digər ictimai təşkilatlarda yeni metodun (üsuli-cədid) tərəfdarları və onların əleyhinə olanlar arasında mübahisə davam etmişdir, bütün bunlarla birlikdə sövti üsul geniş yayılmışdır. Prof. Bəkir Çobanzadə öz yaradıcılığında həmin dövr üçün xarakterik olan bütün bu üsul və metodlar barədə ətraflı məlumat vermişdir. Məsələn, o yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz səs metodunu belə izah edir: "Sövti üsulla əlifbanı öyrətmək istəyən müəllim dilin ən bəsit ünsürü olaraq səsi, yazının ən bəsit ünsürü olaraq hərfi alır və hər səsə qarşı bir hərf verməyə çalışır (7,s. 44).

Daha sonra B.Çobanzadə səs metodunun üç şəklini (tərkibi-qoşma, təhlili-ayırma və təhlili-tərkibi, qoşma-ayırma) göstərmiş və onlara belə bir izah vermişdir: "Sövti üsulun tərkibi forması ayrı-ayrı səsləri və bunların qrafik işarələri olan hərfləri öyrədərək bunlardan hecalar, hecalardan sözlər, sözlərdən cümlələr təşkilinə doğru gedir. Höccələmə üsulunda səslərin ənənəvi sırasına qarşı, sövti üsulda onların sırası asanlıq və çətinlik prinsipinə görə təyin edilir. Halbuki, höccələmə üsulundan hərflərin qəti, hətta "müqəddəs" bir prinsipi vardır ki, heç kəs heç bir müəllim onu poza bilməzdi. Bundan başqa, yeni üsulda səslərdən hecalar, onlardan də sözlərin yaradılması səslərin öyrənilməsi ilə müvazi şəkildə aparılır, bunun üçün bütün əlifbanın öyrənilməsi gözlənilmirdi. Məsələn, uşaqlar (b), (a) səslərini keçən kimi bunlardan dərhal "ba" hecasını və "baba" sözünü düzəldirdilər (7, s. 44).

Sövti metodun təhlil formasından bəhs edərkən B.Çobanzadə qeyd edir ki, bu üsul tərkibi üsulun tamamilə əksidir: tərkibi üsulda səsdən heca, hesabdan isə söz yaralıdığı halda, təhlil üsulunda sözlər hecalara, hecalar isə səslərə ayrılır. B.Çobanzadənin fikrincə, təhlil üsulu daha əlverişlidir. O, məktəbə təzə başlamış və hələ yazı ilə tanış olmayan uşaqlar üçün işə sözlərdən başlanılmasını daha asan hesab edir. Məsələn, şagird quş, daş, kənd sözlərini söylədiyi zaman bunlarda nə qədər və nə kimi səslərin olduğunu bilmir və birdən-bir bunun kimi uşaq üçün məlum olmayan mücərrəd şeylərlə əlifba tədrisinə başlanıldığı zaman böyük çətinliklər çəkə bilər. Bir sözlə desək, səs uşaq üçün məchul vı anlaşılmaz bir şeydir. Bu səbəbdən də, professor təhlil üsulunun şagirdin anlaq səviyyəsinə daha yaxın olduğunu düşünür (7, s. 45).

Bunu qeyd etməliyik ki, səs metodunun da qüsurları var idi. Çobanzadə sövti üsulun qüsurlarını belə izah edir: "Sövti üsul bir tərəfdən canlı dildən

cocuqları ayırır, digər tərəfdən, elmi lisaniyyatın əsaslarına müxalifdir". Bunu bu cür izah edir ki, səslər özbaşına ayrı-ayrı mövcud ola bilməzlər. Saitləri ayrı-ayrı tələffüz etmək mümkün olsa da samitləri heç bir sait olmadan, yəni heca olmadan tələffüz edə bilmərik. Belə bir nümunə göstərir ki, (b+a)=ba. Burada "b+a" ilə "ba" hecasının tələffüz zamanı eyni olmadığını qeyd edir və əlavə edir ki, əgər bu cür yaranan heca doğrudursa, onda "b+əlif= ba" tərkibi də eyni şəkildə doğru olmalıdır. Çünki, hər iki birləşmədə də ayrı-ayrı hecalar birləşdirilərək bütöv hecalar əmələ gəlir. Bu halda demək olar ki, höccələmə üsulu ilə sövti üsul arasında qətiyyən böyük fərq yoxdur. Burada sövti üsulun höccələmə üsuluna qarşı üstünlüyü yalnız hərflərin adlarının bəsitləşdirilərək "əlif" yerinə "a", "sad" yerinə "s" kimi dəyişdirilməsindən başqa bir şey deyil (6, s.76).

Nəhayət, B.Çobanzadə səs metodunun şagirdlərin zehinlərinə girməyəcək dərəcədə xəyali və anlaşılmaz hadisələrlə məşğul olduğundan əlverişsiz bir üsul hesab edir.

Əsrlər boyu cəmiyyəti təhsilləndirmək üçün yüzlərlə təlim metodlarına müraciət edilmişdir. Bunların sırasına illüstrativ-əyani, evristik, tədqiqatçılıq, reproduktiv, problemli axtarış, müstəqil iş, məntiqi, nəzarət və özünənəzarət və s. kimi metodlar daxildir.

2000-ci ilin əvvələrinə qədər təhsil sistemində aparıcı rola malik olan ənənəvi təlim metodunda təhsilalanlara bir obyekt kimi baxılmış, təhsildə avtoritar idarəçilik üstünlük təşkil etmişdir. Ənənəvi təlim prosesində öyrədən və öyrənənlərin konkret xarakterləri müəyyənləşdirilmişdi. Ənənəvi təlim forması demək olar ki, imperativ xarakter daşıyırdı. Təlim prosesində şagirdlərin şəxsiyyət xüsusiyyətləri, tələb və ehtiyacları nəzərə alınmırdı. Bu təlim prosesində şagirdlərə müəllimin əmrlərinə tabe olan obyekt kimi yanaşılırdı. Pedaqoji texnologiyanın çevik olmaması ənənəvi təlimin əsas problemlərindən biridir. Müasir dövrdə informasiya axını çox sürətlə inkişaf edir və toplanmış informasiyaları şagirdlərə çatdırmaq, bütün bu materialları şagirdlərin mənimsəməsi müşkül məsələyə çevrilmişdi.

Bugünə qədərki ana dili dərslərinin məzmununa ümumi şəkildə nəzər yetirsək, hər keçən dövrlə müqayisədə sonrakı dövrdə təlimə yanaşma, dərslərin təşkili, idarə edilməsi, istifadə edilən metodlar baxımından inkişaf, irəliləyiş olduğunu görərik.

XX əsrin ortalarından XXI əsrin əvvəllərinədək ana dili dərslikləri indikindən fərqli olaraq linqvistik materiallar, qrammatik məlumatlar və onlara uyğun sual və tapşırıqlardan ibarət idi. Şagird ibtidai sinfi başa vurduqdan sonra ona leksikologiya, söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis bölmələri ardıcıl şəkildə məktəbi bitirənə qədər tədris olunurdu. Şagirdlər isə həmin bölmələrdə verilən nəzəri materialları öyrənir, müəllimə əzbər sürətdə nəql edir, daha sonra öyrəndiklərini müvafiq tapşırıqlar əsasında möhkəmləndirirdi.

Pedaqoji prosesdə müəllimin mühazirəsinə, mövzu ilə bağlı qaranlıq qalan məsələləri izah etməsinə daha çox vaxt ayrılırdı. Bu isə şagirdlərin nitqinin zəif inkişaf etməsinə, dərsin sıxıcı olmasına gətirib çıxarırdı. İndi isə müasir dövrdə yeni təlim modeli olan kurikulum əsasında qurulan ana dili dərslərinə ümumi şəkildə nəzər salaq.

Kurikulum sistemi ilə təhsil alan şagirdlər artıq ibtidai sinifdən yaş səviyyələrinə müvafiq olan nəzəri məlumatlarla tanış olurlar. Buna görə də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dilçilik bəhslərini sıfırdan öyrənmək əvəzinə ibtidai siniflərdə əsası qoyulan bilikləri daha da artırırlar. Dərsliklərdə ilkin mənbə olaraq zəruri olan fakt və məlumatlar yığcam şəkildə verilir. Bu sistemin daha bir müsbət tərəfi isə hər hansı bir dilçilik bölməsinə aid olan nəzəri məlumatların ardıcıl şəkildə eyni sinifdə öyrədilməməsidir. Belə ki, şagirdlər yuxarı siniflərə keçdikcə eyni bəhsin yaş və anlaq səviyyələrinə uyğun olan bölməsini öyrənirlər. Bununla da rəngarəng bölmələr və yaş səviyyələrinə müvafiqlik onlarda öyrənməyə motivasiya yaradır. Müasir ana dili dərslərində şagirdin nitqi, müstəqil fikir söyləməsi, araşdırma qabiliyyəti, tətbiq etmə bacarqıları inkişaf edir. Dərsin mərhələlərinin – motivasiya, problemin qoyulması, tədqiqat aparılması, informasiyanın müzakirəsi, nəticə və ümumiləşdirmə, yaradıcı tətbiqetmə, qiymətləndirmə və refleksiyanın yeni təlim metodları ilə təşkil edilməsi, dərslikdə verilən mətnlər vasitəsilə dil materiallarının öyrədilməsi, mətnlərin öyrədici, tərbiyəedici, inkişafetdirici xüsusiyyətləri ilə şagirdlərin hərtərəfli inkişaf etməsi yeni təlim metodunun üstünlüklərindəndir.

Təbii ki, istər ənənəvi təlimin istərsə də fəal təlimin nöqsanları mövcuddur. Ənənəvi təlimin əsas nöqsanı nəzəri biliyin üstünlük təşkil etməsi, öyrənənlərin passiv iştirakı, problemin həll yollarının şagirdlərə hazır şəkildə verilməsi təşkil edirdi. Fəal təlimdə əsas çətinlik kimi onu qeyd etmək olar ki, müəllimin istiqamətverici kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, dərsin planlaşdırılırması mürəkkəb olduğundan, o dərsə hazırlıq üçün çox zaman və vaxt sərf edir və bu isə müəllimlərin əlavə yüklənməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1978. 280 s.*
2. *Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının formalaşması, Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2011. 209 s.*
3. *Abdullayev A. S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı: Azərnəşr, 1958.*
4. *Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2007, 421 s.*
5. *Çernyayevski A. O. "Vətən dili" Türki-Azarbaycan dilində, Bakı, 1904. 64 s.*

X.T.Sadıxlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xedicesadiqli@gmail.com

COĞRAFİYA FƏNNİ ÜZRƏ İNTERAKTİV DƏRSLƏRDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ

Xülasə

Məqalədə interaktiv(fəal) dərs anlayışı izah edilmiş, interaktiv dərs prosesi və dərs zamanı interaktiv metodlardan istifadə araşdırılmış, coğrafiya dərslərində interaktiv təlim metodları ilə aparılan dərslərin müsbət və mənfi cəhətləri təhlil edilmişdir. İnteraktiv metodlar ilə keçirilən dərslərdə "İnteraktiv vasitə" və "web2" alətlərdən istifadənin şagird və müəllimlər(ə) verdiyi əlavə imkanlar mövzusuna toxunulmuşdur.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ УЧЕБНЫХ МЕТОДОВ ПО ИНТЕРАКТИВНЫХ УРОКОВ ПО ГЕОГРАФИИ

Резюме

В статье объясняется понятие интерактивного (активного) обучения, исследуется процесс интерактивного обучения и использование интерактивных методов на занятиях. Были проанализированы плюсы и минусы интерактивных методов обучения на уроках географии, а использование «интерактивных инструментов» и инструментов web2 в интерактивных методах обучения коснулось дополнительных возможностей, создаваемых учащимися и учителями.

APPLİCATİON OF İNTERACTİVE TEACHİNG METHODS İN İNTERACTİVE LESSONS ON GEOGRAPHY

Summary

The article explains the concept of interactive (active) teaching, explores the interactive teaching process and the use of interactive methods during the lesson. The pros and cons of interactive teaching methods in geography lessons were analyzed, and the use of "interactive tools" and web2 tools in interactive teaching methods touched upon additional opportunities created by students and teachers.

Açar sözlər: *interaktiv metod, web2 alətləri, interaktiv (fəal) dərs mərhələləri, interaktiv vasitələr*

Ключевые слова: *интерактивный метод, инструменты web2, этапы интерактивного урока, интерактивные инструменты*

Key words: *interactive method, web2 tools, interactive (active) lesson stages, interactive tools*

İnteraktiv təlim prosesində müəllim fasilitator (bələdçi), şagird tədqiqatçı rolunda çıxış etməyə başlayır. İnteraktiv dərslərdə təlim dialoq şəklində irəliləyir və şagirdlər yeni bilikləri tədqiqat zamanı dərk edirlər. Müasir dövrümüzdə inkişaf olduqca surətli getməkdədir. Bu tərəqqi təhsil sahəsində də nəaliyyətlərə səbəb olur. Hal - hazirda mövzuların şagirdlərə daha yaxşı aşılanması məqsədi ilə bir çox üsul və vasitələrdən istifadə olunur. Bu üsullardan ən yeniləri interaktiv təlim vasitələri və web2 alətləri ilə dərsin təşkil olunmasıdır. Bu vasitələrə və alətlərə təhsil saytları və mövzular haqqında məlumatlana bilinəcək saytları (www.edu.az, wikipediya, google map,google earth və s.) onlayn testlər (Learning apps.org, Kahoot.it və s.), xəritə çəkmə proqramları(Mapİnfo, ArcGİS və s.) dərsin daha yadda qalan olası üçün obyektləri canlandıran praqramlardan (Easy Gif və s.) eyni zamanda şagirdlərin mövzuları istənilən şəraitdə öyrənə bilməsi üçün e – dərsliklərdən istifadə olunmaqdadır.

İnteraktiv təlim metodları ilə keçirilən dərslərdə interaktiv vasitələrdən istifadə

Fəal dərs prosesi mərhələli təşkil olunmaqdadır. Fəal dərs mərhələləri:

1. Motivasiya (problemin qoyulması, fərziyyələrin irəli sürülməsi) bu mərhələdə interaktiv vasitələrin və web2 alətlərinin (komputer, prayektor, promethan lövhə, ağıllı lövhə, ArcGİS və s.) köməyi ilə şagirdlərə müxtəlif şəkillər, videolar, animasiyalar göstərilir, yaxud düşündürücü suallar verilir.
2. Tədqiqatın aparılması bu prosesdə fərziyyələri yoxlamaq üçün faktlar axtarılır.
3. Məlumat mübadiləsi.
4. Məlumat müzakirəsi mərhələsində əldə edilmiş məlumatlar təqdim edilir, məlumatın müzakirəsi, təsnifi, əlaqələndirilməsi həyata keçirilir.
5. Ümumiləşdirmə və nəticələrin çıxarılması zamanı nəticələrin fərziyyələrlə müqayisəsi və onların təsdiq olub olmaması haqqında nəticə çıxarılır.
6. Produktiv (yaradıcı tətbiqetmə).
7. Qiymətləndirmə və refleksiya bu hər mərhələdə ola bilər. İndi isə fəal dərs formasında keçdiyimiz VIII sinif dərsliyində olan “Siklon və Antisiklonlar” mövzusunu təhlil edək.

Mövzu: Siklon və Antisiklonlar, VIII sinif;

Təlimin məqsədi: Siklon və antisiklon anlayışı və onlara xas olan əlamətlərin izahı, Siklonların hansı ərazilərə xas olduğunu, həmin ərazidə nə kimi izlər buraxdığını öyrənmək;

İnteqrasiya: fənn daxili inteqrasiya – VII sinif Küləklərin yayılması;
İş forması: kollektiv, qruplarla iş;
İş üsulu: klaster, bibö, müzakirə;
Dərsin tipi: induktiv (xüsusidən ümumiyə);
Dərsin metodu: illustrasiya, demonstrasiya;
Resurslar: xəritə, vidio çarx və gif, foto və s.
Motivasiya: Bu mərhələdə ilk öncə aşağıdakı şəkilləri nümayiş etdirirəm.

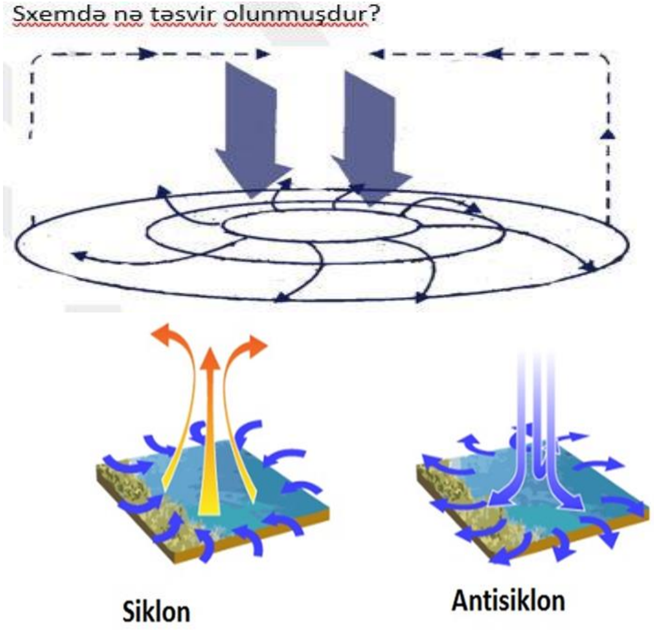

Daha sonra şagirdlərin fikrini keçiriləcək mövzuya yönəltmək üçün bele bir suala müraciət edirəm.

Azərbaycan ərazisində hava şəraitinin fəsillər üzrə özünə xas olmayan şəkildə dəyişməsi nə ilə əlaqədardır?

Şagirdlərin fikirləri dinlənildikdən sonra mövzunun adı açıqlanır. Bundan sonra şagirdlər siklon və antisiklon anlayışını daha yaxşı qavrasın deyə şəkillər üzərində Siklon və antisiklonun hərəkətini eyni zamanda bu zaman havanın hərəkətini izah edirəm.

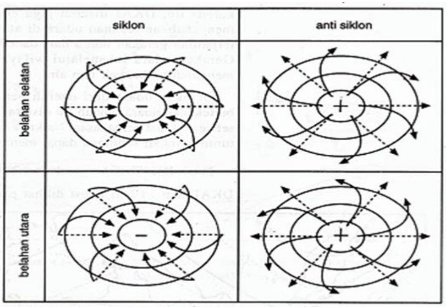

BİBÖ üsulundan istifadə edərək dərsin əvvəlində şagirdlər mövzu ilə bağlı bildiklərini, cədvəlin 1-ci bölməsində, bilmək istədiklərini cədvəlin 2- ci bölməsinə yazirlar.

Bilirik	**İstəyirik bilək**	**Öyrəndik**
Siklon və antisiklon anlayışı	Siklonlar və antisiklonlar nədir və necə yaranır? Təbiətə hansı təsirləri var? Ən çox hansı ərazilərdə baş verir?	

Daha sonra şagirdləri 3 qrupa bölüb adlandırdıqdan sonra tədqiqat sualını elan edirəm. I Qrup, II Qrup, III Qrup

I Qrup

1**.**Antisiklon və siklona aid olanları uyğunlaşdırıb cədvəldə qeyd edin.

Antisiklon	Əlamətlər	Siklon
	1.Hava yuxarı qalxır 2. Saat əqrəbinin hərəkətinin əksi istiqamətində olur. 3. Mərkəzdən kənarlara doğru küləyin sürəti artır. 4. Az rütubətli olur. 5. Buludsuz hava şəraiti yaranır. 6. Tropik, subtropik və mülayim enliklər.	

2.Xəritəyə əsasən Siklonun baş verdiyi əraziləri göstərin.

II Qrup

1.Antisiklon və siklona aid olanları uyğunlaşdırıb cədvəldə qeyd edin.

Siklon	Əlamətlər	Antisiklon
	1.Hava aşağı enir. 2. Saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində olur. 3. Kənardan mərkəzə doğru küləyin sürəti artır. 4. Bol rütubət verir. 5. Buludlu hava şəraiti yaranır. 6. Tropik, subtropik və mülayim ərazilərdə yaranır.	

2.Aşağıda gördüyünüz şəkildə siklon və antisiklonları qeyd edin.

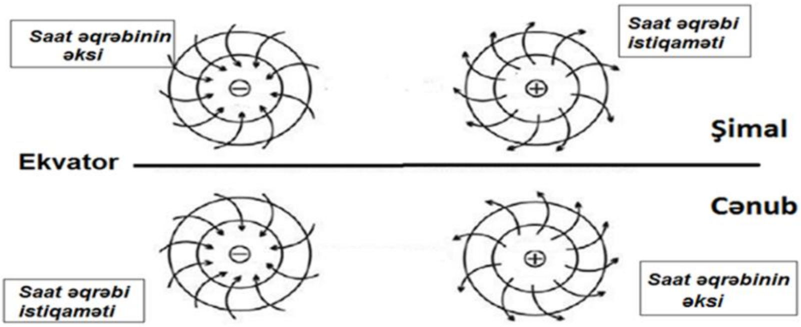

III Qrup

1.Antisiklon və siklona aid cədvəldə göstərilən məlumatları doğru və ya yalnış olaraq cədvəldə qeyd edin.

	Doğru	Yalnış
Siklon havanın enən hərəkətidir.		
Antisiklon zamanı		

Tornado yaranır.		
Siklonlar bol rütubət verir.		
Antisiklon cənub yarımkürəsində saat əqrəbi istiqamətində hərəkət edir.		
Antisiklon tropik, subtropik və mülayim ərazilərdə yaranır.		

2.Siklonlar nəticəsində yaranan burulğanların hansı ərazilərə aid olduğunu uyğunlaşdırın.
a)Tornado b)Tayfun c)Tufan

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi

Qruplarla iş yekunlaşdıqdan sonra hər bir qrup nümayəndəsi işini təqdim edir və məlumatlar müzakirə olunur: 1) Azərbaycan əzazisinə hansı hava kütlələri təsir edir? 2) Bu təsirlər hava şəraitini necə dəyişir? 3) Sizcə siklon prosesində baş verən burulğanların mənfi təsirlərini azaltmaq üçün hansı tədbirlər görülə bilər?

Sualları verərək mövzunu şagirdlərin ümumi müzakirəsinə verirəm

BİBÖ

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndik
Siklon və antisiklon anlayışı	Siklon və antisiklonların xüsusiyyəti Hansı ərazilərdə yayılması Təbiətə təsirləri	Siklon və antisiklonların xüsusiyyəti Hansı ərazilərdə yayılması Təbiətə təsirləri

Ümumiləşdirici nəticələr

Bu mərhələdə isə mövzu haqqında əsas məlumatları ümumiləşdirib şagirdlərə ötürürəm. Mərkəzində alçaq təzyiq sahəsi olan qapalı ərazi siklon adlanır. Siklonun mərkəzində havanın yuxarıya hərəkəti yağıntılara səbəb olur. Mərkəzində yüksək təzyiq sahəsi olan ərazilərdə antisiklon yaranır. Antisiklonun mərkəzində hava aşağıya hərəkət etdiyinə görə yağıntı olmur. Tropik siklonlarda leysan düşür, güclü küləklər əsir. Siklonlar atmosferin qapalı alçaq təzyiq sahəsində əmələ gəlir. Hava kənardakı yüksək təzyiq sahəsindən mərkəzdəki alçaq təzyiq sahəsinə yönəlir. Yerin fırlanması nəticəsində küləklər Şimal yarımkürəsində saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətinin əksinə, Cənubda saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində əsir. Havanın yuxarı hərəkəti bol yağıntılara səbəb olur. Tropik siklonlar dənizlərdə güclü dalğalanmaya səbəb olur, quruya hərəkət edərkən yaranan güclü küləklər və leysan yağıntıları böyük dağıntılar əmələ gətirir.

Qiymətləndirmə mərhələsində meyarlara əsasən şagirdləri qiymətləndirirəm.

1. Şagirlər mövzunu yaxşı qavrayıb və dərsdə daha fəal iştirak edir.
2. Mövzunu qavrayıb, bilmədiklərini örgənməyə səy göstərir.
3. Mövzunu zəif qavrayıb, lakin qrup üzvlərindən öyrənməyə çalışır.

Ədəbiyyat

1. *Eminov.Z, Səmədov Q, Əliyeva A. VIIIsinif Coğrafiya dərsliyi. Çaşoğlu Eİ MMC. Bakı 2019.192 s.*
2. *Həsrətov.A, Aslanov. N, Əsədov.R.Tədrisdə İKT-dən istifadə metodikası. İTE TV-10 / Nəşr03 / 10.01.2019. 222 s.*
3. *Web 2.0 How-to for Educators, Second Edition (Gwen Solomon and Lynne Schrum)*
4. *Kərimov.Y. Təlim metodları. Bakı "Poliqraf". 2009.*
5. *Veysəlova.Z. Fəal / İnteraktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Unicef. 2007. 156 s.*
6. *http://eprints.ucm.es/28547/.*
7. *http://ucmadrid.maps.arcgis.com/apps/OnePane/basicviewer/index.html?appid=db455dc4e4214f58a491b8858b9e0af5*

F.V.Salmanova
Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti
salmanovafidan9@gmail.com

COĞRAFİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ TURİZM VƏ REKREASİYA EHTİYATLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə coğrafiya dərslərində turizm və rekreasiya ehtiyatlarına aid biliklərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti, orta məktəb şagirdlərinə turizm biliklərinin çatdırılması məsələləri təhlil edilmişdir. Həmçinin, orta məktəb dərsliklərində turizm və rekreasiya ehtiyatlarına aid biliklər araşdırılmışdır.

ИЗУЧЕНИЕ РЕСУРСОВ ТУРИЗМА И ОТДЫХА В ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ

Резюме

В статье анализируется важность изучения знаний, связанных с туристско-рекреационными ресурсами, на уроках географии в современное время, вопросы донесения туристских знаний до школьников. Также знания, связанные с туристско-рекреационными ресурсами, изучались в школьных учебниках.

STUDY OF TOURISM AND RECREATION RESOURCES IN TEACHING GEOGRAPHY

Summary

The article analyzes the importance of studying knowledge related to tourism and recreation resources in geography lessons in modern times, the issues of delivery of tourism knowledge to secondary school students. Also, knowledge related to tourism and recreation resources was examined in high school textbooks.

Açar sözlər: *coğrafiya, turizm, rekreasiya, dərslik*
Ключевые слова: *география, туризм, отдых, учебник*
Key words: *geography, tourism, recreation, textbook*

Mövzunun aktuallığı. Coğrafiyanın tədrisi zamanı turizm və rekreasiya ehtiyatlarının istifadəsi, onlardan istifadə zamanı qarşılaşılan problemlər, bu ehtiyatlardan düzgün istifadə olunması məsələləri də hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Bildiyimiz kimi, ölkəmizdə olduqca zəngin və çox çeşidli turizm və rekreasiya ehtiyatları mövcuddur. Bu

ehtiyatların potensialından düzgün istifadə olunması gələcəkdə Azərbaycanı region ölkələri içərisində turizmin inkişafına görə də lider ölkəyə çevirə bilər. Belə ki, turizmin inkişafı bölgələrdə də xidmət sahələrinin inkişafı, bu sahədən gələn gəlirlərin həm dövlət büdcəsinə, həm də əhalinin gəlirlərinə birbaşa müsbət təsir etməsi deməkdir. Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, regionların davamlı inkişafının təmin edilməsində də turizmin rolu böyükdür. Mövzunun əsas aktuallığı ondan ibarətdir ki, mütəmadi olaraq dəyişən, inkişaf edən təhsil sistemimizdə şagirdlərə daha praktiki və real şəkildə bu mövzuda bilik və bacarıqları mənimsədilməsi, turizm və rekreasiya əhəmiyyətli əraziləri şagirdlərə tanıtmaqdır.

Müasir dünyada ölkələrin iqtisadiyyatının əhəmiyyətli bir hissəsini turizmdən gələn gəlirin tutduğunu nəzərə alsaq, öz ölkəmizdə də bu sahənin inkişaf etdirilməsinin nə qədər vacib olduğunu anlaya bilərik. Turizm sahəsi nisbətən yeni sektor hesab olunur və bu sektorun inkişafı da yeni nəslin bu sahəni tanımasına və inkişaf etdirməsinə bağlı olacaqdır. Azərbaycanda turizmin inkişafı sahəsində qarşıya qoyulan əsas məqsədlər sırasında turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi və onların genişləndirilməsi, turistlərin istirahəti, onların tələbatının ödənilməsi üçün zəruri olan xidmətlərin, ekskursiya və digər mədəni tədbirlərin çeşidinin genişləndirilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması, sanatoriya-kurort sərvətlərinin öyrənilməsi və davamlı istismarı, mehmanxanaların və digər turizm obyektlərinin tikintisinin genişləndirilməsi, turizm marşrutlarının artırılması, turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi, prioritet turizm növü kimi mədəni turizm, ekoloji turizm və kənd yaşıl turizmi, rekreasiya turizmi sahəsində dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi, milli adət-ənənələrimizi, Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsini, ayrı-ayrı regionların və şəhərlərin tarixini əks etdirən materialların nəşr etdirilməsi və yayılması, milli sənətkarlıq və suvenir məhsullarının istehsalının, həmçinin, satışının genişləndirilməsi kimi istiqamətləri qeyd etmək olar.

Azərbaycanın rekreasiya ehtiyatlarının öyrənilməsi, tanıdılması məsələlərini də vurğulamaq vacibdir. Ölkəmizdə çox zəngin rekreasiya ehtiyatları mövcud olmasına baxmayaraq, bu sahədə təbliğat işləri nisbətən zəif gedir. Şagirdlərə vətənpərvərlik, dövlətçilik ənənələri, tarixi irsimizə qarşı sevgi və ehtiram hisslərinin aşılanması mühüm problemlərdəndir. Qeyd edilən məsələlərin qabardılması orta məktəb coğrafiya dərsliklərində öz əksini tapmalıdır. Rekreasiya ehtiyatlarının yaxşı öyrənilməsi həm də, şagirdlərin gələcəkdə ölkə hüdudlarından kənarda vətənimizi layiqincə təbliğ etməyi üçün də olduqca yararlıdır.

Eyni zamanda, Azərbaycanı turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraiti olan ölkə kimi dünyada tanıtmaq məqsədi ilə yeni Azərbaycan turizm əmtəə nişanının (loqosunun) və turizm sahəsində olan Azərbaycan brendlərinin reklam-təbliğat və məlumat-sorğu fəaliyyətinin canlandırılması, beynəlxalq

proqramlar çərçivəsində regional mədəni turizm marşrutlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi prioritet istiqamətlərdəndir.

Turizmin müxtəlif sahələrinin öyrənilməsi və tanıdılması orta məktəbdən başlayır. Turizmin inkişafı aşağıdakı istiqamətlərdə böyük əhəmiyyət kəsb edir:

- Turizmin təşkili əsasında yeni iş yerləri açılır və müəssisələr yaranır.
- Yerli əhalinin əlavə gəlir və qazanc əldə etmək imkanları meydana gəlir.
- Yerli mallara daha çox istehsal tələbatı yaranır. Yeni bazar açılır.
- Ölkədə turizmin inkişafının yeni infrastrukturu formalaşır. Həmçinin, bütün xidmət obyektləri, kommunal sahələr modernləşdirilir.
- Turizmin inkişafı ilə əlaqədar olan yeni ixtisaslar və texnologiyalar meydana gəlir.
- Ətraf mühitin qorunmasının əhəmiyyəti daha düzgün dərk olunur və bu istiqamətdə cəmiyyət tərəfindən əsaslı işlər görülür.
- Torpağa münasibət yaxşı mənada köklü şəkildə dəyişir, ona qayğı artır.
- Dövlət səviyyəsində səhiyyə xidməti də yeni keyfiyyət zəminində inkişaf etdirilir və dünya standartlarına uyğunlaşdırılır. Beləliklə də, cəmiyyətin həyatında əsaslı inkişaf baş verir. (1)

Şagirdlərin turizm və rekreasiyaya aid bilikləri dərindən mənimsəməsi üçün onlara bu barədə məlumatları hələ kiçik yaşlarından praktik şəkildə təqdim edilməsi lazımdır. Orta məktəb dərsliklərinə nəzər saldıqda burada bəzi problemlər nəzərə çarpır:

- Turizm və rekreasiya ehtiyatları mövzusuna aid biliklərə yetərincə yer ayrılmaması;
- Turizm və rekreasiya ehtiyatlarına aid biliklərin praktiki cəhətdən öyrənilməməsi;
- Şagirdlərin müstəqil işləri üçün verilən tapşırıqların az sayda olması;
- Turizm və rekreasiya ehtiyatlarına aid biliklərdə inteqrativliyin az olması, fənlərarası inteqrasiyanın bu mövzuda zəif olması.

Bundan əlavə, turizm və rekreasiya ehtiyatlarına aid əlavə tədris materiallarının olmaması da problemlərdən biridir. Mütəxəssislərin fikrincə, dərslik məsələsi Azərbaycan turizm təhsilində ən ciddi problemlərdən biridir. Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin Turizmin təşkili və idarə edilməsi kafedrasının müdiri Bahadur Bilalov deyir ki, hazırda tələbələr və şagirdlər az sayda dərsliklərdən istifadə edə bilirlər: "Turizm İnstitutu (indiki

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti) fəaliyyətə başladığı gündən tədris prosesinin dərslik və dərs vəsaiti ilə təmin olunması yönündə işlərini davam etdirir.”

«İndi istifadə edilən dərs vəsaitlərinin, turizmin müxtəlif istiqamətləri üzrə qəzetlərdə, jurnallarda çap edilmiş məqalələrin müəllifləri bir yerə toplaşıb bu məsələni birlikdə müzakirə etməli, problemin həlli yollarını aramalıdırlar. Hazırda Həbibə Sultanova, Samir Babazadə, Bahadur Bilalov, Səyavuş Yeqanlının müəllifi olduğu dərsliklərdən Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti, Qərb Universiteti və digər turizm profilli fakültələri olan ali təhsil müəssisələrində vəsait kimi istifadə edilir. Amma bunlar çox azdır. Mənim təklifim odur ki, bu müəllifləri maddi baxımdan həvəsləndirmək üçün müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları layihələr çərçivəsində vəsaitlər ayırsınlar. Turizmin müxtəlif qolları və hotelçilik üzrə daha geniş və keyfiyyətli dərs vəsaitləri yazılmalıdır. Çünki dərslik yazmaq həm çətin, həm də məsuliyyətli bir işdir. Hər bir müəllif öz yazdığı fikrə görə cavabdehlik daşıyır. Yazılan dərs vəsaitləri ali təhsil ocaqlarının elmi şuralarında müzakirə edilməli və oradan keçməlidir. (2)

Nəticə və təkliflər. Ümumtəhsil məktəblərində turizm və rekreasiya ehtiyatlarının öyrənilməsi şagirdlər üçün ətraf-mühitin öyrədilməsi, diyarın tanıdılması, praktik olaraq turizm və rekreasiya ehtiyatlarını ayıra bilmək, vətənpərvərlik hissinin aşılanması məsələlərində çox önəmlidir. Bu mövzuda problemlərin həlli üçün dərsliklərin daha da təkmilləşməsi, fənnin proqramında turizm və rekreasiya ehtiyatları mövzuları daha əhatəli və inteqrativ şəkildə təqdim edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. http://beu.edu.az/root_panel/upload/files/beu_edu_az/documents/Kitab_Turizm.pdf
2. https://medeniyyet.az/page/news/5772/--Turizm-tehsilinde-derslik-meselesi-.html?lang=ru
3. https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1030
4. https://e-derslik.edu.az/portal/book.php?id=145
5. https://science.gov.az/institutes/1019
6. http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_dekabr2009/100581.htm
7. http://www.e-qanun.az/framework/14919

E.E.Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
elkhan_el@yahoo.com

KİNO SƏNAYESİ ÜÇÜN MARKETİNQ TEXNOLOGİYASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Bütün dünya ictimaiyyətinin gözlədiyi yeni filmin premyerası xoş və səs-küylü hadisədir. Sevincli, səbirsiz gözlənti mühiti yaratmaq üçün vasitə filmin yaradılması prosesini əhatə edən qeyri-müəyyənlik pərdəsini bir qədər açan reklamdır. Reklam filmin əhval-ruhiyyəsini çatdırır, emosiyaları qıdıqlayır, lağ edir və filmin həqiqətən də yaxşı olub olmadığını yoxlamaq istəyi yaradır. Uzun gözləmədən yorulan tamaşaçı sanki bayram günü kimi seansa gedir.

Bütün bunlar marketinq araşdırması və onun əsasında qurulmuş səlahiyyətli reklam strategiyası sayəsində baş verir. Təəccüblüdür ki, bəzən filmin reklamı filmin özündən daha unikal və maraqlı olur, lakin mütəxəssislərin dəqiq hesablaması yenə də filmi kassa uğuruna çevirəcək.

Artıq qeyd edildiyi kimi - marketinq, reklam və PR - filmin uğursuz olmasına imkan verməyəcək sığorta komponentidir. Kino dünyasında dolaşan astronomik məbləğlərə gəldikdə, söhbət getdikcə daha yaradıcı texnologiyaların tapılmasından gedir - buna görə də film reklamları bir çox digər məhsul reklamlarının sıralarından üstündür. Kino məhsullarını tanıtmağın müxtəlif və daim təkmilləşən yolları reklamı istehsalın başqa sahələrində də təkamül etməyə məcbur edir. Kinoda reklam belə bir nümunə kimi çıxış edir: "Reklam tərəqqinin mühərrikidir".

ВАЖНОСТЬ МАРКЕТИНГОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ КИНОИНДУСТРИИ

Резюме

Премьера нового фильма, которого дожидалась вся мировая общественность - приятное и громкое событие. Инструментом создания атмосферы радостного, нетерпеливого ожидания выступает реклама, чуть приоткрывающая завесу неизвестности, окружающую процесс создания фильма. Реклама передает настроение фильма, щекочет эмоции, дразня и вызывая желание проверить - действительно ли фильм так хорош. Истомившись долгим ожиданием, зритель отправляется на сеанс как на праздник.

Все это благодаря маркетинговым исследованиям и построенной на её основе грамотной рекламной стратегии. Удивительно, что порой реклама

фильма уникальней и интереснее, чем сам фильм, но точный расчет специалистов все равно сделает фильм кассовым.

Как уже говорилось - маркетинг, реклама и PR - являются страхующей составляющей, которая не допустит провала фильма. Когда речь идёт о таких астрономических суммах, которые циркулируют в киномире, дело не стоит за поиском всё более впечатляющих воображение технологий - поэтому рекламные ролики фильмов на голову выше по уровню среди рекламы многих других продуктов. Разнообразные и постоянно развивающиеся способы продвижения кинопродукции, вынуждают эволюционировать рекламу и в других сферах производства, выступая примером высказывания: «Реклама - двигатель прогресса».

IMPORTANCE OF MARKETING TECHNOLOGY TO THE MOVIE INDUSTRY

Summary

The premiere of a new film, which the entire world community was waiting for, is a pleasant and high-profile event. The tool for creating an atmosphere of joyful, impatient expectation is advertising, which slightly opens the veil of uncertainty surrounding the process of creating a film. Advertising conveys the mood of the film, tickling emotions, teasing and causing a desire to check whether the film is really that good. Exhausted by the long wait, the viewer goes to the session as if it were a holiday.

All this thanks to marketing research and a competent advertising strategy built on its basis. It is surprising that sometimes the advertising of a film is more unique and interesting than the film itself, but the exact calculation of specialists will still make the film a box office success.

As already mentioned - marketing, advertising and PR - are the insurance component that will not allow the film to fail. When it comes to the kind of astronomical sums that circulate in the movie world, it's not about finding ever more imaginative technologies - so movie commercials are head and shoulders above the ranks of many other product ads. Diverse and constantly evolving ways to promote film products are forcing advertising to evolve in other areas of production, acting as an example of the saying: "Advertising is the engine of progress."

Açar sözlər: *biznes, kino, kino biznesi, televiziya, tamaşaçı, mədəniyyət, cəmiyyət, kino sənayesi, reklamın əhəmiyyəti, yaradıcı reklam, yenilikçi reklam, kreativ reklam*

Ключевые слова: *бизнес, кино, кинобизнес, телевидение, аудитория, культура, общество, киноиндустрия, значение рекламы, креативная реклама, инновационная реклама, креативная реклама*

Key words: *business, cinema, film business, television, audience, culture, society, film industry, importance of advertising, creative advertising, innovative advertising, creative advertising*

Başlamaq üçün kinoda istifadə olunan inteqral marketinq texnologiyaları üzərində dayanaq, çünki film eyni kommersiya məhsuludur və rus musiqili film prodüseri Vladimir Kilburqun dediyi kimi, "kino sərt şəkildə yerləşdirilməlidir. Və bunu aqressiv edin. Bir çox prodüserlərin səhvi odur ki, onlar şah əsərin reklama ehtiyacı olmadığına inanaraq, reklam üçün pula qənaət edirlər. Amerikada səriştəli marketinq və reklam kassanın 15-20%-ni təmin edir". Onun sözlərini müasir reallıq da təsdiqləyir - istənilən bazar şəraitində geniş istehlakçı kütləsi arasında reklam dəstəyi olmadan heç bir məhsul satılmayacaq.

Film istehsalı da istisna deyil və bunu aydın anlamaq üçün bəzi nüanslara nəzər salaq. Birincisi, kinoteatrlarda nümayiş olunmaq üzrə olan film, xidmət kimi təsnif edilir. Baxışdan əvvəl qiymətləndirilə bilməz və bilet almadan baxıla bilməz. Qeyri-maddi xidmətin alınması həmişə istehlakçı üçün maddi malın alınmasından daha böyük risk yaradır. İstehlakçı müəyyən kinoteatra getməyə üstünlük verdikdə və tamaşanı müşayiət edən xidmətlərin səviyyəsinin (oyun avtomatları, bufet, bar, stullar, bu kinoteatrda səs keyfiyyəti) onun üçün kifayət qədər uyğun olduğuna əmin olduqda belə, onda gördüklərini bəyənəcəkmi?

Deməli, film marketinqinin əsas vəzifəsi filmi elə təqdim etməkdir ki, insanlar onu görməklə mənəvi dəyər qazanacaqlarına (filmdə olmasa belə) əmin olsunlar və kinoteatra getsinlər. İkincisi, DVD-dəki film mallar kateqoriyasına aiddir - maddidir, satın almadan əvvəl görünə bilər. Beləliklə, istehlakçıları təkcə kinoya getməyə deyil, həm də film çəkilişi almağa həvəsləndirmək lazımdır. Və filmlərin yaradılmasına külli miqdarda vəsait ayrıldığından, kino sənayesində marketinq texnologiyalarından istifadə etmək zərurəti yarandı (investisiyaların film istehsalına getməsi üçün investorlar öz gəlirlərinə əmin olmalıdırlar). Təcrübə göstərir ki, düzgün reklam kampaniyası nəinki istehsala xərclənən büdcəni geri qaytara bilər, həm də ən bacarıqlı filmə belə astronomik gəlir gətirə bilər.

Kino marketinqi bir tərəfdən mənəvi ehtiyacların öyrənilməsinə və ödənilməsinə, digər tərəfdən isə kino məhsulundan maksimum qazanc əldə etməyə yönəlmiş bir elmdir. Bu yazıda biz bu aspektlərdən ikincisinin alətlərini nəzərdən keçiririk.

Marketinq işi əsasən filmin kommersiya potensialından və onun təşviqi üçün verilən məbləğdən asılıdır. Bəzi hallarda reklam xərcləri filmin büdcəsini üç dəfə üstələyir (Oksana Bıçkovanın rus filmi "Piter FM" filmində belə idi). Reklam büdcəsinin ölçüsü aşağıdakıların olub olmadığını müəyyən edir:

- Auditoriyanı öyrənmək (potensial tamaşaçıların sayı, onların sosial, demoqrafik, psixoqrafik xüsusiyyətləri),
- Rəqabət mühitinin təhlili (bu ilin əvvəlki və ya qarşıdan gələn yüksək səviyyəli premyeraları, kassa),

- Filmin bazar payının müəyyən edilməsi (gəlirliliyin qiymətləndirilməsi və potensial gəlir səviyyəsinin hesablanması),
- Reklam kampaniyası.

Filmin kommersiya uğuru birbaşa tamaşaçıların sayından asılıdır. Buna görə də reklam kampaniyasını tənzimləməklə hətta filmin yaradılması mərhələsində də onu artırmaq üçün marketoloqlar Markov Zənciri modelindən istifadə edirlər. Markov Zəncirləri görkəmli rus riyaziyyatçısının adını daşıyır. Təsadüfi dəyişənlərin ehtimal əlaqəsinin tədqiqinə ilk dəfə başlayan və "ehtimal dinamikası" adlandırıla bilən nəzəriyyə yaradan A.A.Markov yaratdığı modelə görə tamaşaçıları şərti olaraq 6 kateqoriyaya bölür:

1. Reklam kampaniyası başlamazdan əvvəl bütün izləyicilər qərarsız sayılır.
2. Reklam kampaniyasının başlaması ilə tamaşaçının davranışı dəyişir və izləyicilərin bir hissəsi baxmağa qərar verənlər kateqoriyasına keçir. Tamaşaçıların bir hissəsi, əksinə, reklam vədləri ilə maraqlanmayacaq və izləməmək qərarına gələcək.
3. Filmin premyerasından sonra ona baxmağa qərar verənlərin bir hissəsi kinoteatrda olacaq. İzləməyə qərar verən qrupun digər hissəsi isə kirayənin sonuna qədər bu vəziyyətdə qalmağa davam edir və ya izləməməkdə qərarlı olur.
4. Kinodan ayrılan tamaşaçıların bir qisminin təəssüratları müsbət və ya mənfi olur.
5. Bütün filmi izləyənlər filmin kassa uğurunda mühüm amil olan "ağızdan ağıza" şəbəkə yaradırlar. Belə ki, bu zəncir baxmağa qərar verənlərə, hələ filmi görməmişlərə və baxmamaq qərarına gələnlərə təsir edir.
6. Film haqqında danışıq kəsildikdən bir müddət sonra tamaşaçı passivləşir və artıq filmə maraq göstərmir.

Tamaşaçı marağını canlı saxlamaq üçün insanları yenidən filmə diqqət yetirməyə - disk və ya hansısa saytda abunəlik alıb yenidən baxmağa sövq edən müxtəlif texnologiyalardan istifadə olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, tamaşaçı ilk növbədə film layihəsinin janrını və aktyor heyətini bilməlidir. Sonra - direktorun adı və mənşə ölkəsi məlum olur. Ona görə də hər hansı bir filmin reklamında videonun sonunda və ya əvvəlində mütləq aparıcı aktyorlar sadalanır, bəzən rejissor çağırılır və həmişə janr göstərilir.

Reklam kampaniyasını birləşdirən ideya çox önəmlidir, reklamın təsirinin tezliyi və intensivliyi, kampaniyanın müddəti, reklamın yayılması üsulları və kanalları önəmlidir. Filmin qarşıdan gələn premyerası həmişə hadisəyə çevrilir, insanlar film haqqında daha çox məlumatı öyrənirlər. Filmə baxmağa pul xərcləməyə dəyərmi, bunu öyrənməyə can atırlar. Filmin uğuru üçün ən faydalı vəziyyət fikirlərin bölünməsidir və rəylər nə qədər çox olarsa,

filmin tamaşaçıları da bir o qədər sürətlə böyüyür. Rəylərin qeyri-müəyyənliyi hətta qrupdan baxmamaq qərarına gələn şəxsi sessiyada iştirak etməyə təşviq edə bilər.

Filmi tanıtmaq üçün marketinq səylərinin effektivliyi aşağıdakı göstəricilərlə göstərilir:

1. Nağd pul qəbzləri (bu gün bu, reklam kampaniyası zamanı da istifadə olunan ən inandırıcı göstəricidir).
2. Reklam kampaniyasının dəyərinin kassa ölçüsünə nisbəti.

Marketinq yeni filmin uğurunun müəyyənedici komponentinə çevrilir. Tamaşaçı araşdırması və onun əhval-ruhiyyəsinə uyğun reklam texnologiyaları sayəsində kino sənəti əsəri kulta çevrilir və yaradıcılarına milyardlarla dollar gəlir gətirir. Filmi qaçılmaz uğura məhkum etmək üçün marketoloqlar, reklamçılar və PR mütəxəssisləri öz təxəyyüllərini gərginləşdirərək, bu əsərin ikinci fəslinin inandırdığı kimi, filmin populyarlaşdırılması üsullarına getdikcə daha orijinal formalar verirlər.

Ədəbiyyat

1. Azoev, G. Müsabiqə: təhlil, strategiya, təcrübə [Mətn] / Q. Azoev. - M: 1996
2. Alekseev, A. Marketinq tədqiqatının əsasları [Mətn] / A. Alekseev. - M.: İqtisadiyyat nəşriyyatı, 1998
3. Ahrens, B. Müasir reklam [Mətn] / B. Ahrens. - M: Dövğan, 1995
4. Batra, R. Reklamın idarə edilməsi [Mətn] / Z. Batra. - Sankt-Peterburq: Williams, 2000
5. Biznes bələdçisi. Kinoteatrlarda reklam perspektivləri [Elektron resurs] / Biznes bələdçisi. - http://www.bisgid.ru/razv/reklama/kinozal/
6. Veselov, S. Reklamda marketinq [Mətn] / S. Veselov. - M: Beynəlxalq Reklam İnstitutunun nəşriyyatı, 2000
7. Vikipediya. Hollywood İşarəsi [Elektron resurs] / Vikipediya. - www.wikipedia.org
8. Qladçenko, A. Hollivuddan marketinq dərsləri [Elektron resurs] / Bisnesstimes. - http://biztimes.ru/index.php?artid=1655
9. Qladilşikov, Yu. - Yuri Qladilşçikovun kino bloqu. - http://www.forbesrussia.ru/blogpost/48738-utomlenie-utomlennymi-solntsem
10. Qrant, J. 12 mövzu: 21-ci əsrin marketinqi [Mətn] / J. Qrant. - M: Kommersant nəşriyyatı ilə birgə nəşrlər, 2000
11. Juler, A. Reklamda yaradıcı strategiyalar [Mətn] / A. Juler - Sankt-Peterburq: Peter, 2003
12. Evstafiev V. Nəyi, harada və necə reklam etmək olar. Praktik məsləhət [Mətn] / - Sankt-Peterburq: Peter, 2005

N.N.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Scastye723@gmail.com

DÖVRİ ELMİ NƏŞRLƏR QARŞISINDA QOYULAN TƏLƏBLƏRƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə milli elmi jurnalların, tədqiqatçıların və müəssisələrin fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi, onların elmi məhsuldarlığının müqayisəli təhlili üçün jurnalların beynəlxalq elmi bazalarda təmsil olunmasının vacibliyi vurğulanır. Respublikada elm və təhsil müəssisələrin təsisçiliyi ilə nəşr olunan dövrü elmi jurnalların mövcudluğu beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə aparılmış monitorinqin ilkin nəticəsində aşkarlanmış problemlər nəşrlər qarşısında təxirəsalınmaz vəzifələr qoyur. Belə ki, onların müasir dövrdə mövcudluğu və inkişafı üçün beynəlxalq bazaların tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində ardıcıl işlər aparılmalı və ilkin mərhələdə həmin bazalarda təmsilçiliyi üçün minimal tələblər təmin olunmalıdır. Məqalədə qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətlər araşdırılaraq mövzunun təhlil predmetinə çevirir.

О ТРЕБОВАНИЯХ К НАУЧНО- ПЕРИОДИЧЕСКИМ ПУБЛИКАЦИЯМ

Резюме

В статье подчеркивается важность представленности журналов в международных научных базах для объективной оценки деятельности национальных научных журналов, исследователей и предприятий, сравнительного анализа их научной продуктивности. Проблемы, выявленные в результате первичного мониторинга, проведенного с целью адаптации существования научно- периодических журналов, издаваемых научн и учебными учреждениями республики, к международным требованиям, ставят перед публикациями актуальные задачи. Таким образом, для их существования и развития в современности должна быть проведена последовательная работа по адаптации их к требованиям международных баз и на начальном этапе должны быть обеспечены минимальные требования к их представительству в этих базах. Рассматриваемые указанные в статье особенности, становятся предметом анализа.

ON REQUIREMENTS FOR SCIENTIFIC PERIODICAL PUBLICATIONS

Summary

The article emphasizes the importance of the representation of journals in international scientific bases for the objective evaluation of the activity of national scientific journals, researchers and enterprises, and the comparative analysis of their scientific productivity. The problems revealed as a result of the initial monitoring conducted with the aim of adapting the existence of scientific periodical journals published by scientific and education institutions in the Republic to international requirements pose urgent tasks for the publications. Thus, for their existence and development in modern times, consistent work should be done in order to adapt them to the requirements of international bases, and minimum requirements for their representation in those bases should be provided at the initial stage. By examining these features mentioned in the article, they become the subject of analysis.

Açar sözlər: *dövrü-elmi nəşr, tələb, elmi-kütləvi kitablar, təklif*

Ключевые слова: *периодическое научное издание, спрос, научно-массовые книги, предложение*

Key words: *periodical-scientific publication, demand, scientific-mass books, offer*

Yeni şəraitdə ölkədə müstəqillik əldə edildikdən sonra yaranan münasibətlər nəşriyyat işinin bütün sahələrində olduğu kimi, elmi və elmi-kütləvi ədəbiyyat nəşrində də yeni tendensiyalar doğurdu.

Elmi ədəbiyyatdan bir az fərqli anlam daşıyan elmi-kütləvi ədəbiyyat nəşrinə gəldikdə isə, ilk öncə onu demək lazımdır ki, hələ sovet dönəmində Azərbaycanda elmi-kütləvi ədəbiyyatın o qədər də geniş çap olunmadığı bəllidir. Bu ondan irəli gəlirdi ki, bu iş müəllifdən xüsusi peşəkarlıq tələb etdiyindən heç də hər kəs elmi-kütləvi mövzuda əsər yazmağı bacarmırdı. Yeri gəlmişkən, elmi-kütləvi ədəbiyyat kimi uşaq ədəbiyyatı yaratmaq da asan sayılmırdı. Məhz buna görə də dövlət bu kateqoriyadan olan ədəbiyyata xüsusi önəm verir, müəllifləri həvəsləndirmək üçün hər il prestijli mükafatlar təsis edirdi.

Bu sahədə başqa bir tendensiya ondan ibarətdir ki, hazırda heç bir nəşriyyat bazara işləmədiyindən nəşriyyatlar arasında elmi və elmi-kütləvi ədəbiyyat nəşri sahəsində rəqabət öz mənasını itirmiş kimidir. Bazar yoxdursa, nəşr olunan kitabların 1 faizi belə bazarda satılmırsa, rəqabət nəyin üstündə gedə bilər? Günümüzün paradokslarından biri də budur ki, şeir kitabları kimi elmi ədəbiyyat da çap olunub müəllifin özünə verilir və müəllif bu əsərini yaxın çevrəsi arasında yaymaq və ya iri kitabxanaların kataloqlarına saldırmaqla (əgər lazım bilsə), işini bitmiş sanır. Hazırda nəşriyyatlar arasında kimə daha çox sifariş verilməsi üstündə rəqabətdən söhbət gedə bilər (2, s.90).

Tədqiqatçıların, jurnalların və qurumların fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi, elmi biliklərin analizində bibliometrik göstəricilər və istinadlardan geniş istifadə olunur. Bu məlumatlar xüsusi istinad verilənləri bazasında toplanılaraq təyinatına görə emal olunurlar. İstinad indeksi adlandırılan həmin analitik-informasiya sistemlərinin təyinatı, bibliometrik və elmmetrik tədqiqatlarda istifadəsi haqqında elmi ədəbiyyatda ətraflı məlumatlar vardır. Dünyada bu sahədə tanınmış mövcud sistemlərdən Thomson Reuters kompaniyasının Web of Science (WoS) və Elsevier-in Scopus bazalarını misal gətirmək olar. Onlar multidissiplinar elmi bazalar olaraq bütün elm sahələrini əhatə edir.

Elmi cəmiyyətlərdə elmi və innovasiya nailiyyətləri haqqında operativ informasiyanın mənbəyi kimi tanınan elmi nəşrlər bu sistemlərin informasiya təminatını təşkil edir. Bu bazaların həcminin böyüklüyünü yalnız jurnallarının (kitab, monoqrafiya, konfrans materialları və s. haqqında məlumatlar verilmədən) sayı ilə müəyyən etmək olar. Belə ki, WoS-da 12000, ona nəzərən 5 dəfə cavan və 10 illik yaranma tarixi olan Scopus-da isə 21000 jurnal qeydiyyatdan keçmişdir. Bazalarda təmsil olunan jurnallar haqqında məlumatlar elmi tədqiqatçının, jurnalın, qurumun və ölkənin qiymətləndirilməsi üçün lazım olanları özündə əks etdirir. Jurnalda dərc olunan məqalələrin müəllif xülasələri jurnalın tematikası və əhatə etdiyi elmi problemlər haqqında biliklər əldə etmək imkanı verir. Müəllif, təşkilat, istinad olunmuş ədəbiyyatlar və s. haqqında olan informasiya isə bibliometrik və elmmetrik tədqiqatlar üçün istifadə olunur. Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilli olmayan ölkələrin jurnallarının bu bazalarda az sayda təmsil olması jurnalların və ümumiyyətlə, elmin səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədar olmayıb, bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən asılıdır (3, s.87):

1. Dil məhdudiyyəti. Bu bazalarda əsas etibarilə, ingilis dilində olan jurnallar emal edilir. Lakin Azərbaycanda nəşr olunan və elmi ictimaiyyət tərəfindən müəyyən nüfuza malik olan bir çox jurnalların belə bir imkanı olmadığından onların həmin bazalara düşmək şansı aşağıdır.
2. İstinad indeksinə görə jurnalların seçilməsi. Bazalar, əsas etibarilə, impakt-faktoru nəzərə almaqla jurnalları öz siyahısına daxil edirlər. Məlumdur ki, impakt-faktor jurnalda çap olunan məqalələrə olunan istinadların sayı ilə müəyyən edilir. Dil faktoru burada da mühüm rol oynayır.
3. Azərbaycan jurnallarının səviyyəsi. Bazalara jurnalların seçilməsi bir sıra şərtlərdən asılıdır ki, bunlara da jurnalın keyfiyyəti, onun dünya standartlarına cavab verməsi, çapının müntəzəmliyi, məqalədə biblioqrafik məlumatın olması və məqalədə olan istinadların sayı aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan elmi nəşrləri bu sahədə hələ ki, xarici aparıcı jurnallardan çox geri qalır.
4. Müxtəlif sahələr üzrə elmin inkişaf xüsusiyyətləri. Elə elmi istiqamətlər mövcuddur ki, onların geniş inkişafı ancaq hər hansı bir ölkə və ya region

daxilində lokal (məhdud) formada baş verir. Bu tendensiya ən çox ictimai və humanitar elm sahələrinə aiddir. Ona görə də xarici ölkə alimləri bu elmi sahələrdə nəşr olunan məqalələrə təbiət elmləri sahələrinə nisbətən çox az istinad edirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu tip problemlərlə nəinki Azərbaycan, eyni zamanda digər qeyri-ingilis dilli ölkələr də qarşılaşırlar. Qeyd olunanlar araşdırılan problemin aktuallığını bir daha təsdiq edir (1,s.56).

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının (AR) elm, təhsil müəssisə və təşkilatlarında bu və ya digər elm sahələrini əhatə edən çoxlu sayda elmi nəşrlər vardır. Həmin nəşrlər ölkə miqyasında elmi informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsində, elmi nəticələrin geniş ictimaiyyətə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan nəşr olunan jurnalların beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması və beynəlxalq nüfuzlu bazalarda təmsilçiliyinin təmin edilməsi həlli zəruri olan məsələlərdəndir.

Elmi jurnalların beynəlxalq elmi bazalara daxil edilməsi üçün redaksiya və nəşriyyatların həmin sistemlərin qəbul etdiyi seçilmə kriteriyalarına əməl etməsi tələb olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bazaların tələblərinin əksəriyyəti elmi nəşrlərin beynəlxalq standartlarına uyğundur və bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmir. Ona görə də respublikada nəşr olunan elmi jurnalların səviyyəsinin qaldırılması və beynəlxalq bazalarda təmsilçiliyinə dəstək məqsədi ilə əsas tələblərə nəzər salaq. Scopus-un jurnallara minimal tələbləri aşağıdakılardır (4,s.67):

- dərc olunan məqalə rəydən keçməlidir;
- jurnal müntəzəm əsaslarla nəşr olunmalı, yəni periodik olmalı və İSSN Beynəlxalq Mərkəzində qeydiyyatdan keçməlidir (İSSN kodu olmalıdır);
- jurnalda hər məqalənin ingilis dilində müəllif xülasəsi (referatı) olmalıdır;
- məqalələrin ədəbiyyat siyahısı Roman (latın) əlifbası ilə yazılmalıdır;
- elmi etikaya riayət edilməsi haqqında jurnalın saytında məlumat olmalıdır.

Qeyd olunmuş minimal tələblərin ödənilməsi təsdiq olunduğu halda jurnal ekspertizaya buraxılır. Jurnalın ekspetizaya təqdim olunmasına qədər (“released for review”) Elsevier-in (Scopus Team) əməkdaşları tərəfindən bir sıra hazırlıq işləri görülür. Həmin işlər çərçivəsində 5 minimal tələbin ödənildiyi təsdiq olunduğu halda jurnal qeydiyyatdan keçirilir və STEP (Source Titles Evaluation Platform) platforması vasitəsilə ekspertizaya təqdim olunur. Beləliklə, jurnal əvvəlcə Scopus Team əməkdaşları tərəfindən müəyyən parametrlər üzrə, sonra isə bu hazırlanmış məlumatlar əsasında müstəqil ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilir.

Scopus-un ekspert sistemi STEP-də qiymətləndirmə 13 seçim meyarı əsasında aparılır (5). Bu meyarlar jurnalın siyasəti, məzmunu, tanınan olması

(Journal Standing), müntəzəmliyi və onlayn əlyetənliyi kimi 5 kateqoriyaya bölünür:

Birinci kateqoriyaya jurnalın inandırıcı siyasəti, rəy verilmənin növü, redaksiya şurası üzvlərinin və müəlliflərin beynəlxalq müxtəlifliyi meyarları aiddir.

İkinci kateqoriya bilik sahəsinə elmi töhfə, referatın aydın olması, keyfiyyət və elan edilmiş məqsəd və həcmə riayət və məqalələrin oxunaqlığı meyarlarını cəmləşdirir.

Üçüncü kateqoriyaya Scopus-da jurnalın məqalələrinə istinadlar, redaktorların tanınan olması meyarları daxildir.

Dördüncü kateqoriya nəşrin qrafikinə riayət edilməsi meyarını birləşdirir.

Nəhayət, axırıncı kateqoriyaya jurnalın veb səhifəsinin ingilis dilində əlyetənli olması və saytın keyfiyyətli olması meyarları aiddir. Ekspertlərin qiymətləndirməsi 10-ballıq şkala üzrə aparılır: 0-5,9 bal - inkar edilir, 6-7,9 bal - ekspertin istəyi ilə şərti (bir ildən sonra jurnalın göstəriciləri yoxlanıla bilər) və 8-10 bal qeyri-şərti qəbul olunur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının (AAK) dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlər siyahısına daxil olan jurnallar üçün də müəyyən tələblər qoyulmuşdur. AAK-ın "AR-də dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər" (9) AAK-nın rəsmi saytında yerləşdirilmişdir. AAK-nın tələblərini aşağıda göstərilmiş 5 qrupa ayırmaq olar:

- Təsisçiyə irəli sürülən tələblər;
- Nəşrin tərtibatına dair irəli sürülən tələblər;
- Qeydiyyat tələbləri;
- Nəşrin və məqalələrin format və struktur tələbləri;
- Nəşrin və məqalələrin məzmununa dair irəli sürülən tələblər (5).

AAK-nın dövrü elmi nəşrlər qarşısında qoyduğu tələbləri aşağdakılardır:

1. Dövri elmi nəşr Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatından keçməlidir.

2. Dövri elmi nəşr Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi (İSSN) almalıdır. Əgər dövri elmi nəşrin elektron variantı varsa, onda o da qeydiyyatdan keçərək E-İSSN kodu almalı və internetdə yerləşdirilməlidir.

3. Dövri elmi nəşrin internetdə saytı olmalı və onun «online» olaraq məqalə qəbul etmək imkanı olmalıdır.

4. Dövri elmi nəşrin təsisçisi və ya təsisçiləri aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

5. Dövri elmi nəşrin redaksiya heyəti olmalıdır. Müxtəlif elm sahələri üzrə məqalələr dərc edən dövri elmi nəşrdə hər bir elm sahəsinin ayrıca redaktoru, redaksiya heyəti, uyğun elm sahələri üzrə mütəxəssislərdən ibarət anonim rəyçiləri olmalı və bu rəyçilər siyahısının anonimliyi dövri elmi nəşrin redaksiya heyəti tərəfindən qorunmalıdır. Redaksiya heyətinin üzvləri dövri elmi nəşrin profilinə uyğun görkəmli mütəxəssislərdən ibarət olmalı və onların redaksiya heyətinə daxil edilməsi üçün yazılı razılığı olmalıdır. Dövrü elmi nəşrdə redaksiya heyəti üzvlərinin hər birinin adı (tam şəkildə), elmi titulu, elmi dərəcəsi və elmi adı qeyd olunmalıdır.

6. Məqalələr anonim rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim olunmalıdır. Məqalənin sonunda onu çapa təqdim edən sahə redaktorunun və ya redaksiya heyəti üzvünün adı (tam şəkildə), onun elmi titulu, elmi dərəcəsi və elmi adı qeyd olunmalıdır. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda dövri elmi nəşrin redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə əsaslandırılmış imtina cavabı göndərməlidir.

7. Dövri elmi nəşrin redaksiyası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası ekspert şuralarının sorğularına cavab olaraq tələb olunan məqalənin dərc olunmasına dair verilmiş rəyləri vaxtında təqdim etməlidir.

8. Ali məktəb və ya elmi müəssisə tərəfindən nəşr olunan dövri elmi nəşr müəssisənin elmi fəaliyyət istiqamətlərinə, yüksək ixtisaslı elmi kadr potensialına, mövcud elmi infrastrukturuna, elmi tədqiqat və mütəxəssis hazırlığı istiqamətinə və s. uyğun olmalıdır.

9. Dövri elmi nəşr öz profilinə uyğun məqalələri dərc etməlidir. Əgər dövri elmi nəşr müxtəlif elm sahələri üzrə məqalələr dərc edirsə, onda dövri elmi nəşrdə bölmələr olmalıdır: məsələn, riyaziyyat, fizika, astronomiya və s., yaxud ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik və s.

10. Dövri elmi nəşrdə onun dövriliyi göstərilməli və gözlənilməlidir. Dövri elmi nəşrə 1-2, 3-4, 3-5 kimi nömrələr qoymağa icazə verilmir.

11. Dövri elmi nəşrin redaksiyasının poçt ünvanı, telefon nömrəsi, elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

12. Dövri elmi nəşrin formatı jurnal formatında olmalı və 250x180 mm-dən kiçik olmamalıdır.

13. Dövri elmi nəşr, elm sahələrinə uyğun olaraq, aşağıdakı beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləndirmə sistemlərindən ən azı birinə daxil olmalıdır: Web of Science, Chemical Abstracts, Current Abstracts, CAB Abstracts, Computer and Control Abstracts, Physics Abstracts, BIOSIS/Biological Abstracts, Historical Abstracts, Sociological Abstracts, Geological Abstracts, SCOPUS, Web of Knowledge, Astrophysics, Pub Med, Mathematics, Springer, Agris, Index Copernicus, AGRICOLA, GEOBASE, EBSCOhost,

Mathematical Reviews, Zentralblatt Math, Index Veterinarius, ABI/Inform, ANBAR, COREJ, Business Periodical Index, Philosopher's Index, Science Citation Index Expanded, Arts and Humanities Citation Index, Social Sciences Citation Index, INSPEC, EMBASE, SPIN, Electrical and Electronics Index, Energy Research Abstracts, Current Physics Index, GeoRef və s.

14. Dövri elmi nəşrin hər hansı bir nömrəsində və ya onun adında dövri elmi nəşr redaksiyasının əvvəlcədən müəyyən etdiyi yalnız bir seriyanı göstərməyə icazə verilir.

15. Dövri elmi nəşrdə «müəlliflərin mövqeyi redaksiyanın mövqeyi ilə üst-üstə düşməyə bilər» kimi ifadələrə rast gəlindikdə həmin dövri elmi nəşrin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısı»ndan çıxarılması məsələsinə baxılır.

16. Məqalələr dövri elmi nəşrin təsis sənədlərində qeyd edilmiş dildə və ya dillərdə (məsələn, Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) dərc oluna bilər. Xarici dildə məqalələr dərc edən dövri elmi nəşrin redaksiya heyəti üzvlərinin sırasında dərc olunan məqalənin aid olduğu elm sahəsi üzrə xarici dili bilən tanınmış mütəxəssis olmalıdır.

17. Dövri elmi nəşr hansı dillərdə məqalə dərc edirsə, həmin dillərin hər birində məqalə müəllifləri üçün qaydalar verilməlidir.

18. Dövri elmi nəşrdə baxılan elm və ya texnologiya sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına yer verilməlidir.

19. Məqalələrin mətnləri Times New Roman-12 şrifti ilə (məsələn, Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası ilə) 1 intervalla çap olunmalıdır.

20. Hər bir məqalə yeni səhifədə verilməli və səhifənin yuxarısında dövri elmi nəşrin adını, ilini, cildini, sayını, məqalənin başlanğıc və son səhifələrini bildirən başlıq (zastavka) olmalıdır.

21. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.

22. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

23. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla (məsələn, (1) və ya (1, s.119) kimi işarə olunmalı) ya da əlifba ardıcıllığı ilə nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

24. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

25. Məqalənin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir (9).

Respublikamızda magistr təhsili alan tələbələr üçün elmi jurnallarda məqalə dərc etdirmək mühüm şərtdir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin magistrantlar üçün nəzərdə tutulmuş dövri elmi jurnalında məqalə dərc etmək üçün müəyyən tələblər mövcuddur. Həmin tələblər bunlardır:

- “Magistrant” dövri elmi jurnalında magistraturada təhsil alan magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir.
- Məqalə Microsoft Word proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- Başlıq ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalənin həcmi 4-7 səhifə (15000-18000 işarə) həcmində qəbul edilir.
- İstinadlar mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: (5, s.152).
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən(monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezisin adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır (8).

Beləliklə, milli elmi jurnalların, tədqiqatçıların və qurumların elmi fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi, onların elmi məhsuldarlığının müqayisəli təhlili üçün jurnalların beynəlxalq elmi bazalarda təmsil olunması vacibdir. Respublikada nəşr olunan elmi jurnalların beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə aparılmış monitorinqin ilkin nəticəsində aşkarlanmış problemlər jurnallar qarşısında təxirəsalınmaz vəzifələr qoyur. Belə ki, onların müasir dövrdə varlığı və inkişafı üçün beynəlxalq bazaların tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində ardıcıl işlər aparılmalı və ilkin mərhələdə həmin bazalarda təmsilçiliyi üçün minimal tələblər təmin olunmalıdır.

Azərbaycanın elm, təhsil müəssisələri və təşkilatlarında bu və ya digər elm sahələrini əhatə edən çoxlu sayda elmi nəşrlər mövcuddur. Həmin nəşrlər ölkə miqyasında elmi informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsində, elmi nəticələrin geniş ictimaiyyətə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Lakin Azərbaycanın beynəlxalq elmi əlaqələrinin sürətlə genişləndiyi informasiya cəmiyyəti şəraitində həmin jurnallar bəzi parametrlər üzrə qəbul olunmuş normativ beynəlxalq standartlara cavab vermir və elmi nailiyyətlərin beynəlxalq miqyasda tanıdılmasında ciddi maneələr yaradır. Bu baxımdan, nəşr olunan jurnalların beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması və beynəlxalq nüfuzlu bazalarda təmsilçiliyinin təmin edilməsi zəruri məsələlərdəndir. Bu məqsədlə qrant layihəsi çərçivəsində həyata keçirilmiş monitorinq elmi jurnalların beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması, beynəlxalq elmi bazalarda təmsil olunmasına nail olunması və bununla da, Azərbaycan elminin dünya standartlarına uyğun inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq elmi ictimaiyyətdə tanınması məqsədi daşıyır (3, s.89).

Qeyd edək ki, elmi jurnalların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, eyni zamanda, Azərbaycan milli istinad indeksinin işlənilməsi üçün zəmin yaradır. Milli istinad indeksinin yaradılması və onun əsasında aparılan elmmetrik təhlillər elmi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, elmi qurumların, jurnalların və tədqiqatçıların reytinqlərinin hazırlanması və elmin idarə edilməsi zamanı obyektiv qərarların qəbulu üçün geniş imkanlar açır. Araşdırmalar göstərir ki, ingilisdilli olmayan ölkələrin jurnallarının bu bazalarda az sayda təmsil olunması jurnalların və ümumiyyətlə, elmin səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədar olmayıb, yuxarıda qeyd etdiyimiz bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov B., Mahmudov M. Nəşriyyat işinin əsasları. – Bakı: 2006. - 223 s.
2. Azərbaycanda nəşriyyat işi. – Bakı: Yeni nəsil, 2000. - 160 s.

3. *İsrafilov H.A., Hacızadə E.M., Bağırzadə E.R. Magistrant referatlannın yerinə yetirilməsi üzrə metodiki tövsiyə. Bakı: ADtU-nun mətbəəsi, 2009,* - 48 *səh.*
4. *Musayeva A. Mətnşünaslığın nəzəri və təcrübi əsasları.* – Bakı: Elm, 2007. – 200 s.
5. *Rüstəmov T. Ədəbi redaktənin nəzəriyyə və təcrübəsi. – Bakı: 1981.* - 165 s.
6. *Umudlu İ. Kitab nəşri bu gün. – Bakı: 2004.* - 322 s.
7. *Vəliyev İ. Redaksiya-nəşriyyat işinin əsasları. – Bakı: 2004.* - 140 s.
8. https://adpu.edu.az/index.php/az/science/elmi-jurnallar
9. http://www.aak.gov.az/single/614

E.V.Müslümzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
16.11.17.eltac@gmail.com

TAM ORTA MƏKTƏBLƏRİN NƏTİCƏYÖNÜMLÜ İDARƏ EDİLMƏSİ. REALLIQLAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR

Xülasə

Yeni nəslin formalaşması dövründə fəal, yaradıcı şəxsiyyətin inkişafına yönəlmiş təhsil şəraitinin və texnologiyalarının yenilənməsi zəruridir. Gənc nəslin mənəvi dəyərlərinin tərbiyəsi, xalqların mənəvi irsini qorumaq və artırmaq təhsil sisteminin və bütövlükdə dövlətin əsas vəzifəsidir. Təhsil sistemlərinin idarə edilməsi sahəsində və müasir pedaqoji texnologiyalar sahəsində əldə olunan nailiyyətləri praktikada tətbiq etmədən, daim dəyişən şəraitə və yeni reallıqlara uyğunlaşan qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malik şəxsiyyətin formalaşması mümkün deyil.

ОРИЕНТИРОВАННОЕ НА РЕЗУЛЬТАТ УПРАВЛЕНИЕ СРЕДНИМИ ШКОЛАМИ. РЕАЛИИ И ВЫЗОВЫ

Резюме

В период формирования нового поколения педагогическое сообщество осознает необходимость обновления образовательных условий и технологий, направленных на развитие активной, творческой личности. Воспитание нравственных ценностей подрастающего поколения, защита и приумножение нравственного наследия народов, проживающих в Азербайджане, является главной задачей системы образования и государства в целом. Невозможно сформировать личность, способную принимать решения, адаптирующиеся к постоянно меняющимся условиям и новым реалиям, без применения на практике результатов, полученных в области управления системами образования, и достижений в области современных педагогических технологий.

RESULTS-ORİENTED MANAGEMENT OF SECONDARY SCHOOLS. REALİTİES AND CHALLENGES

Summary

During the formation of a new generation, the pedagogical community understands the need to renew educational conditions and technologies aimed at the development of an active, creative personality. Education of the moral values of the young generation, protecting and increasing the moral heritage of the peoples living in Azerbaijan is the main task of the education system and the state as a whole. It is impossible to form a personality capable of making decisions that adapt to constantly changing conditions and new realities without applying the results obtained in the

field of educational systems management and the achievements in the field of modern pedagogical technologies in practice.

Açar sözlər: *tam orta məktəb, yeni nəsil, texnologiya, informasiya*
Ключевые слова: *вуз, новое поколение, технологии, информация*
Key words: *high school, new generation, technology, information*

Giriş

Danılmaz həqiqətdir ki, təhsil hər bir ölkənin inkişafında mühüm rol oynayır. Təhsil təşkilatları təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə çalışır. Bu təkmilləşmənin aspektlərindən biri də məktəb resurslarının nəticəyönümlü idarə olunmasıdır. Təhsil insan cəmiyyətinin onurğa sütunudur. Gənc nəslin daha yaxşı inkişaf etməsinə əmin olmaq üçün onlara güclü və keyfiyyətli təhsil vermək vacibdir. Hər kəsin gələcəyini təmin edən açıq fikirli qlobal vətəndaşların inkişafını təmin etmək üçün gənc nəsli güclü təhsil bazası ilə təmin etmək vacibdir. Bu gün mövcud olan qabaqcıl texnologiyalar, müəllimlər, valideynlər və məktəb işçiləri arasında həmrəyliyi təşviq etmək üçün təhsillə bağlı prosesləri tənzimləməkdə mühüm rol oynayır.

Bilik iqtisadiyyatı sayəsində yaranmış böyük həcmdə yeni məlumatların təhsil mühitinə düzgün ötürülməsi üçün idarəçilərin müstəqil səyləri kifayət etmir. Buna görə də, dəyişən və yenilənən məlumatlara uyğun olaraq məktəblərdə təlim fəaliyyətlərini yenidən planlaşdırmaq üçün öyrənmə modelləri hazırlanmalıdır. Texnologiyanın sürətli tərəqqisi məktəblərin öyrənməyə açıq olması və idarəçilərin və müəllimlərin öyrənməni kəşf etməsi üçün həvəsləndirici amildir. Nə qədər ki, texnologiya sosial dəyişikliklərə və iqtisadiyyata hakimdir, idarəçilər və müəllimlər uğurlu nəticələr əldə etmək üçün dəyişikliklərə uyğun yeni öyrənmə imkanları yaratmalıdırlar.

Məktəblərdə texnoloji yeniliklər müəllimlərin, idarəçilərin dünya görüşü ilə formalaşmalıdır, hansı proseslər vasitəsilə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini təkmilləşdirə bilər. Bu proseslərdə texnologiyadan necə və nə dərəcədə istifadə olunacaq. Texnologiya lideri olaraq məktəb rəhbərləri məktəbin tədris fəaliyyətində innovativ texnoloji vasitələrdən istifadə etmək üçün məktəbin təşkilati strukturu ilə onun insan resursları arasında əlaqə nöqtəsidir (1, s. 121).

Moyle texnoloji dəyişikliklərə uyğun hərəkət etmək üçün tam orta məktəb idarəçilərinin məşğul olmalı olduğu əsas elementləri müəyyənləşdirir. Bu elementlər aşağıdakılardır:

- Tam orta məktəbin missiyası,
- Tam orta məktəbin vizyonu,
- Tam orta məktəbin strateji planı,

- Tam orta məktəbin sinif mühiti,
- Tam orta məktəbin məktəb büdcəsi,
- Tam orta məktəbin müəllimləri,
- Tam orta məktəbin sinif otaqları,
- Tam orta məktəbin risklərinin idarə edilməsi strategiyaları və s.

Məktəblərin texnologiyaya əməl etmək bacarığı müəllimlərin, idarəçilərin və şagirdlərin yaradıcılığı və yeniliklərə açıq olmaq qabiliyyəti ilə bağlıdır. İdarəçilər öz məktəblərinin tədris və təlim fəaliyyətlərində innovativ proseslərin inkişaf etdirilməsində və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmək üçün məktəb təşkilatında və insan resurslarında mühüm rol oynayırlar. Buna görə də, liderlər öz müəllimlərini və şagirdlərini texnoloji yenilikləri izləməyə həvəsləndirmək üçün texnoloji liderlik səlahiyyətlərini gücləndirməlidirlər (3, s. 12).

Texnologiyanı izləyə bilən innovativ məktəblərdə müəllimlərin, valideynlərin və cəmiyyətin digər hissələrinin yüksək səviyyədə əməkdaşlıq, risk götürmə və innovasiya bacarıqlarına açıq olduğu görünür. Məktəb-cəmiyyət əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi, məktəb və cəmiyyət arasında əlaqələrin gücləndirilməsi, etik və intellektual azadlıqlarla əlaqələrin möhkəmləndirilməsi cəmiyyətdəki texnologiyaların məktəbə, məktəbdəki texnologiyaların isə cəmiyyətə əks olunmasını asanlaşdıra bilər.

Tədris texnologiyaları son illərdə artan sürət ilə təhsil mühitlərinin bir hissəsinə çevrilsə də, texnologiyanın inteqrasiyası və istifadəsi və onun islahatlara rəhbərlik etmək gücü gözləntilərdən aşağı olduğunu göstərir. Texnologiyanın təhsildə sistemli şəkildə yerləşdirilməsi pedaqoqları təhsil fəaliyyətlərində müxtəlif tətbiqlərə aparır. Texnologiyanın transformasiya qüvvəsi kimi təhsildə istifadə edilməsi üçün sistemli addımlar atılmalıdır. Yenilikçi perspektivlər, kurikulum, liderlik, ortaq baxış və dəyişikliklərin idarə edilməsi kimi elementlər təhsildə texnologiyadan səmərəli istifadənin əsas komponentləridir. Texnologiyadan istifadənin transformasiyasında çətinliklərdən biri olan riskdən yayınma davranışının qarşısını almaq üçün pedaqoqların yeniliyin müsbət emosiyalarını yaşaması üçün imkanlar yaradılmalıdır. Pedaqoqların şəxsi inkişafını artırmaqla özlərinə inam təmin edilməli, pedaqoqlara yeni bacarıqlar aşılanmalıdır (2, s. 9).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istər tədris prosesinə, istərsə də təhsili idarəetmə sisteminə intensiv şəkildə tətbiqi təhsil məkanını bürümüş ümumi tendensiyadan xəbər verir. Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasına artan marağı müasir cəmiyyəti bürümüş qlobal proseslər, yəni rəqəmsal nəslin, rəqəmsal şəxsiyyətin formalaşması və s. diktə edir. Buna görə də təhsil prosesində və təhsil müəssisəsinin idarə edilməsi sahəsində mütəxəssislərin hazırlanmasında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə ehtiyac var (8, s. 7).

Təhsil təşkilatının idarə edilməsi təcrübəsində toplanmış böyük nəzəri və praktiki materiala baxmayaraq, ümumi təhsil müəssisəsinin idarə edilməsi ilə bağlı proseslər çətinliklər yaradır. Beləliklə, bir qrup müəllifə görə, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) “informasiya yaratmaq, ötürmək və yaymaq və xidmətlər göstərmək (kompüter avadanlığı, proqram təminatı, telefon xətləri, mobil rabitə, e-poçt, mobil və peyk texnologiyaları, şəbəkələr) üçün istifadə olunan geniş rəqəmsal texnologiyalardır. “Simsiz və kabel rabitəsi, multimedia, həmçinin internet” (5, s. 66).

Yuxarıdakı tərifə əsaslanaraq iddia edə bilərik ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları insan fəaliyyətinin bütün sahələrində tətbiq oluna bilər və tam orta məktəblərin idarə olunmasında nəticəyönümlü rəqəmsal texnologiyalardan istifadə istisna deyil; üstəlik, yalnız müasir rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə təhsil təşkilatlarının idarə edilməsində qərarların qəbulu prosesini optimallaşdırmaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi təhsil müəssisəsinin idarə edilməsi nizamlı fasiləsiz pedaqoji prosesin qurulmasına və təhsil müəssisəsinin idarəetmə sisteminin keyfiyyətcə yeni formata keçirilməsinin təşkilinə yönəlmiş tədbirlər məcmusudur.

Hərəkətlərin məcmusu dedikdə həm təhsil təşkilatı rəhbərlərinin, həm də məktəb müəllimlərinin hərəkətlərinin məcmusunu nəzərdə tuturuq. Bu proses ən yaxşı şəkildə idarəetmə fəaliyyətinin formalaşmasının fundamental prinsiplərinə əsaslanan idarəetmə modelindən istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Pedaqoqların şəxsi inkişafını artırmaqla özlərinə inam təmin edilməli, pedaqoqlara yeni bacarıqlar aşılanmalıdır. Pedaqoqların innovasiya potensialını artırmaq üçün pedaqoqlara vaxtın idarə edilməsi, kursların hazırlanması, innovasiyaya əsaslanan təcrübələr və yeniliklərin paylaşılması kimi mövzularda təlimlər təşkil edilməlidir (4, s. 99).

Texnologiya inteqrasiyasında uğur qazanmış məktəblərdə məktəbin bütün maraqlı tərəflərinin davamlı inkişafı vacib hesab edilir və onlar müəyyən plan çərçivəsində hərəkət edirlər. Texnologiyanın inteqrasiyası prosesində formalaşacaq komandaların sosial əlaqələri güclü olmalıdır. Texnologiyanın inteqrasiyası şagirdlərin öyrənmələrinə və sinif mühitində uğurlarına müsbət təsir göstərir (6, s. 23).

Gündəlik tədris proqramlarını və fəaliyyətlərini planlaşdıran pedaqoqlar texnologiyanın təhsil tətbiqlərində istifadəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sinif mühitində pedaqoqların texnologiyadan istifadəsinə təsir edən iki mühüm amil inzibati və texniki dəstəkdir. İnzibati dəstək pedaqoqlara fərdi inkişaf imkanları təqdim etmək, büdcə və planlaşdırma planları hazırlamaq, texniki dəstək isə texnologiyaya çıxış, proqram təminatı və avadanlıqdan istifadə ilə bağlı asan çıxışdır. Təhsil işçilərinin məktəblərdə texnologiya təcrübəsi əldə etmələri, texnologiyaya çıxış imkanlarını artırmaq və texnologiyadan istifadə

bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün siyasətlər müəyyən edilməlidi. Texnologiyadan müntəzəm və effektiv şəkildə istifadə edən bir mühitdə formalaşan müəllim və şagirdlərin sinif mühitində texnologiyadan daha çox istifadə etmək istəyi olduğu görünür. Buna görə də, texnologiya ilə bağlı siyasətlər təkcə məktəbə əsaslanmamalı, bütün məktəb mühitini əhatə etməlidir (7, s. 32).

Nəticə

Tam orta məktəblərin işçilərinin texnologiyadan istifadə ilə bağlı nöqsanlarını üzə çıxarmaq və nöqsanların aradan qaldırılmasına imkan yaratmaq lazımdır. Pedaqoqların texnologiyadan istifadə ilə bağlı ehtiyac və səriştələrini üzə çıxarmaq məqsədilə aparılan bir çox araşdırmada pedaqoqların texnoloji vasitələrdən düzgün istifadə etmək üçün təlimə ehtiyacı olduğu dəfələrlə vurğulanıb.

Tam orta məktəblərdə nəticəyönümlü təhsildə innovativ yanaşmaları tətbiq etmək üçün texnoloji vasitələrdən və tətbiqlərdən faydalanmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. *Ağayev Ə. və b. Pedaqogika. Bakı, 2020.*
2. *Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006*
3. *Mərdanov M. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı, 2018.*
4. *Cabbarov R. Təlim-tərbiyə müəssisələrinin idarə olunması məsələləri. Bakı, 2021.*
5. *Nəzərov A., Mollayeva E. Müasir dövrün təhsil problemləri. (Mühazirə xülasələri). Dərs vəsaiti, Bakı, 2019.*
6. *Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı, 2019.*
7. *Nəzərov A. "Müasir təlim texnologiyaları" fənni üzrə proqram. Bakı, 2021.*
8. *A.Namazov, H. Əlizadə, S. Rüstəmova, S. Əlizadə "Distant həhsilin pedoqogiyası" Bakı. 2021.*

N.R.Rəcəbli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rnurxan@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL SİSTEMİ 1993-2003-CÜ İLLƏRDƏ

Xülasə

Müasir dövrdə ölkələrin gücü, qüdrəti sadəcə onun hərbi potensialı və iqtisadi resursları ilə deyil, eyni zamanda insan kapitalının inkişafı ilə əldə olunur və bu inkişafa gedən yol isə təhsilin inkişaf etdirilməsindən keçir. Azərbaycan Respublikası da müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bu sahədə uğurlu addımlar atmışdır və bu proses hələ də davam etməkdədir. Müstəqilliyimiz bərpa edildikdən sonra əsas diqqət yetirilən əhəmiyyətli sahələrdən biri də təhsil sistemi olmuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqın təkidi və tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də tənəzzülün və dağıdıcılıq prosesinin qarşısı alınmışdır. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində təhsil sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən fərmanlar imzalanmış, milli təhsilin bərpa edilməsi üçün uğurlu addımlar atılmışdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bünövrəsini qoyduğu bu siyasəti Prezidentimiz İlham Əliyev uğurla davam etdirməkdədir.

СИСТЕМА ОБРАЗОВИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В 1993-2003 ГГ

Резюме

В современном мире сила и мощь стран достигается не только их военным потенциалом и экономическими ресурсами, но и развитием человеческого капитала, и путь к этому развитую проходит в развитии образования. В результате обшенационального лидера Гейдара Алиева возвращения к власти по настоянию и требованию народа он предотвратил процесс упадка и разрушения в сфере образования, как и во всех сферах. Были предприняты успешные шаги по восстановлению образования. Эта политика,заложенная и успешно проводимая Великим Лидером Гейдаром Алиевым, успешно продолжается его преемником Ильхамом Алиевым.

EDUCATION SYSTEM OF THE REPUBLIK OF AZERBAIJAN IN 1993-2003

Summary

The strength and power of countries are achieved not only by their military, potential and economic resources, but also by the development of human capital, and the way to this development is through the development of education in the contemporary world. The Republic of Azerbaijan also took successful stepts in this field after regaining its independence. After the restoration of our independence, one

of the important areas that received the main attention was the education system. As a result of the return to power of Great National Leader Heydar Aliyev at the insistence and demand of the people, the decline and destructive process was prevented in the field of education as well as in all fields. During the years of Heydar Aliyev`s rule, decress of great importance in the field of education were signed, an successful steps were taken to restore national education. Prezident Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev is successfully continuning this policy, which was laid by the National Leader Heydar Aliyev.

Açar sözlər: *Ulu Öndər Heydər Əliyev, təhsil sistemi, milli təhsil, müstəqillik illəri, demokratiya, məktəb, müəllim, fərman, islahat*
Ключевые слова: *Великий лидер Гейдар Алиев, система образования, национальное образование, годы независимости, демократия, школа, учитель, декрет, реформа*
Key words: *Great Leader Heydar Aliyev, education system, national education, ears of independence, democracy, school, teacher, decree, reform*

”Gələcək bilikli, elmli insanların çiyinləri üzərində qurulacaqdır”.
Heydər Əliyev

“Təhail haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyildiyi kimi, təhsil cəmiyyətdə və dövlətin inkişafının əsasında durmaqla strateji əhəmiyyətə malik olan və üstün inkişaf etdirilən fəaliyyət sahəsidir. Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi milli zəminə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanır və demokratik xarakter daşıyır. Bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsilin idarə edilməsi sahəsində də yeniləşmə gedir. Təhsilin strukturunu, məzmununu yaratmaq, onu dərsliklərlə, maddi-texniki vasitələrlə təmin etmək təkcə təhsil sahəsində çalışanların deyil, bütün ölkə vətəndaşlarının şərəfli və vacib vəzifəsidir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev təhsil sahəsində çalışanlara müraciət edərkən demişdir: “Məktəblərimizdə Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin, azadlığının mənası, məzmunu çox geniş tədris olunmalıdır. Xalqımızı, Millətimizi, gənclərimizi tariximizə, mədəniyyətimizə, ənənələrimizə uyğun tərbiyə etmək təhsilin əsas istiqaməti, məktəblərimizin, müəllimlərimizin borcudur” (1, s.36).

Həqiqətən də öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində bundan daha şərəfli bir vəzifə yoxdur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev müəllimlərə müraciətlə demişdir: ”Məktəb elə bir prosesdir, orqanizmdir ki, hamı-şagird də, tələbə də, müəllim də, bütün kollektiv də inkişafdadır”. Bu orqanın canlı, ahəngdar inkişafını təşkil etmək təhsil sahəsində çalışanların hamısının, ən başlıcası isə müəssisə rəhbərlərinin vacib vəzifəsidir. Qazanılan müvəffəqiyyət həmin vəzifənin necə yerinə yetirilməsindən asılıdır (1, s.37).

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən və müdrik siyasəti nəticəsində qısa müddət ərzində dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə dair çox ciddi addımlar atılmışdır. Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də böyük işlər görülmüşdür. 1991-ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikası parlamenti Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktını qəbul etmiş və Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etmişdir. 20-ci yüzilliyin 70-ci illərindən əsası qoyulan sürətli tərəqqi artıq zəifləyərək tənəzzülə keçid etmiş, 80-ci illərin sonundan başlayaraq artıq bu tənəzzül təhsil sahəsində də özünü göstərmiş, təhsilə qayğı unudulmuş və cəmiyyətdə təhsilin aparıcı mövqeyi lazımınca qiymətləndirilməmişdir. Müstəqillik illəri dövründə mədəniyyətimizin, elmin, cəmiyyətin inkişafının, mənəviyyatımızın inkişafının ən əsas vasitəsi kimi təhsilə diqqət və qayğının artırılması dövlət siyasətinin əsas prinsipi kimi qeyd edilmişdir. Danılmaz həqiqətdir ki, müasir dövrdə ölkələrin gücü, qüdrəti sadəcə onun hərbi potensialı və iqtisadi resursları ilə deyil eyni zamanda insan kapitalının inkişafı ilə əldə olunur və bu inkişafa gedən yol isə təhsilin inkişaf etdirilməsindən keçir. Ölkənin inkişafını təmin edən ən vacib vasitə təhsilin inkişafıdır.

1992-ci ildə "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilib. Qanunla bağlı müvafiq əsasnamələrin, normativ aktların hazırlanmasına başlandı. Təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi, proqram və dərsliklərin yenidən yazılması sahəsində də təşəbbüslər edildi. Bütün bunlara baxmayaraq, XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonunda digər sahələrdə olduğu kimi, təhsildə də özünü göstərən geriləmə və tənəzzül müstəqilliyimizin ilk mərhələsində - 1991-1993-cü illərdə xüsusilə geniş miqyas aldı. Müstəqilliyin və demokratik təmayülün qərar tapması ilə keçmiş ideoloji, siyasi və mənəvi dəyərlər yararsız hala düşdü, yeni qaydaların, yaşayış normalarının, dəyərlərin yaradılması zərurəti lazımi şəkildə dərk olunmadı və bu istiqamətdə gözlənilən addımlar atılmadı. Ölkənin səriştəsiz rəhbərliyi mövqecə tarixi məqamın unikallığını dərk etmək bacarığından uzaq olduğundan, cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi hadisə və mənəvi prosesləri cilovlaya bilmədi. 1993-cü ilin sonunadək Azərbaycan ərazisinin 20 faizi ermənilər tərəfindən işğal olunmuş, bir milyondan çox əhali məcburi köçkün və qaçqın vəziyyətinə düşmüşdü. Dağlıq Qarabağın, onun ətrafındakı rayonların düşmən tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində təhsilimizə böyük maddi zərbə dəymiş, 220 körpələr evi-uşaq bağçası, 616 ümumtəhsil məktəbi, 35 məktəbdənkənar tərbiyə müəssisəsi, 11 peşə məktəbi, 4 orta ixtisas təhsil müəssisəsi və 1 ali məktəb dağıdılmışdı (3).

1993-cü il iyun ayında xalqın təkidili tələbi ilə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıtması sözün həqiqi mənasında ölkəmizin məhv olmaqdan qurtulması və yeni inkişaf yoluna qədəm qoyması ilə nəticələndi.

1993-cü ilin iyun ayından başqa sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də tənəzzülün, dağıdıcı və təhlükəli meyillərin qarşısı alındı. Elmin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli mühit yaradıldı. Heydər Əliyevin müstəqillik və dövlət quruculuğu strategiyasının əsasında milli elm və milli təhsil anlayışları dururdu.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasından sonra 1993-1995-ci illər tariximizə islahatlara başlamaq üçün sabitliyin yaranması dövrü kimi daxil olub. 1997-ci ildə bakalavriaturanın ilk buraxılışı oldu, eyni zamanda həmin il ilk dəfə olaraq magistr hazırlığına başlandı (3).

Dövlətin ən vacib, strateji əhəmiyyətə malik olan sahəsi kimi təhsilin inkişaf etdirilməsi həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə təhsil sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur: təhsil sistemində milli kadrlara üstünlüyün verilməsini, ölkənin hər yerində xüsusilə də kəndlərdə məktəblərin inşa edilməsini, müəllimlərə diqqət və qayğının artırılmasını, gənclərin təhsil almaq imkanlarının genişləndirilməsini, ali məktəblərinin sayının artırılmasını və s. göstərmək olar.

1999-cu ildə mart ayında Heydər Əliyev təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında demişdir: "Təhsil sistemi elə bir sistemdir ki, burada heç bir inqilabi dəyişiklik ola bilməz. Ümumiyyətlə, bizim həyatımızın bütün sahələrində dəyişikliklər təkamül xarakteri daşıyır. Heç vaxt yol vermək olmaz ki, onillərlə yaranmış şeyi bir gündə vurub dağıdasan, ondan sonra heç bilmədiyin yeni bir qanun yaradasan". Ulu Öndərimizin qeyd etdiyi bu prosesin nə qədər doğru düşünülmüş bir yanaşma olduğunu istər öz hakimiyyəti, istərsə də, İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə qəbul edilmiş qərarlardan və onların müsbət nəticələrindən görmək mümkündür (2, s.75).

Elm və təhsil sahəsində atılmış mütərəqqi addımlardan biri də 1995-ci il noyabr ayının 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilən Müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsində qeyd edilən hər bir vətəndaşın pulsuz icbari təhsil almaq hüququnun təsbit edilməsi olmuşdur. 1996-cı ildə Heydər Əliyevin tapşırığı əsasında peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Bu qərarın əsasında yeni peşə məktəb və liseyləri yaradılmış, peşə təhsilinə xüsusi diqqət ayrılmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il 30 mart tarixində imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" sərəncamı, həmçinin 1999-cu il 15 iyun tarixində təsdiqlədiyi "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı" təhsil sahəsindəki islahatların mərhələlərlə keçirilməsinə və müasir dövr standartlarına uyğunlaşmasına təkan verdi (2, s.76).

10 il müddəti özündə əks etdirən bu proqram müəllimlərin peşə hazırlığının müasir tələblərə uyğun şəkildə yenidən qurulması, təhsilin məzmununun yenilənməsi, qiymətləndirmənin yeni mexanizminin yaradılması,

təhsildə elmin və elmi tədqiqatların inkişafı, informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsi, təhsilin hamı üçün bərabər və əlçatan olması və s. kimi məsələləri əhatə edirdi.

1999-cu ildə ümumi təhsilin dövlət standartları və bazis tədris planı təsdiq edilmişdir. Həmin tədris planı əsasında ümumtəhsil məktəbləri üçün 1999-2008-ci illəri əhatə edən işçi tədris planları tətbiq edilmişdir. Həmin tədris planının təsdiq olunması şəxsiyyətyönümlü tədris proqramlarının və dərsliklərin yaradılmasına real imkanlar yaratmış və bu istiqamətdə uğurlar qazanılmışdır (3, s.29).

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 15 may 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Elmlər akademiyasına "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası" statusu verilmişdir. Beləliklə də akademiyanın fundamental elmi inkişafında əldə etdiyi uğurları, Azərbaycan xalqının təşəkkülündə oynadığı rolu ölkənin inkişafının əsas təminatçısı olduğunu bir daha təsdiq etmişdir. Müstəqillik illəri dövründə Ümumilli Lider Heydər Əliyevin imzaladığı, təhsilin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti olan qərarlardan biri də 18 iyun 2001-ci ildə "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman olmuşdur (2, s.80-81).

Təhsilimizin yaxın dostu və himayəçisi Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan daha bir mühüm tədbir-ümumtəhsil məktəblərinin şagirdlərinə dərsliklərin pulsuz verilməsinə başlanmasıdır. Həmin dövrdə təhsil sahəsində özünü göstərən ən ciddi yeniliklərdən biri də latın qrafikalı əlifbanın tətbiqinin reallığa çevrilməsidir. Böyük fəxrlə qeyd olunmalıdır ki, Heydər Əliyevin "Bizim bugünümüz, gələcəyimiz məhz latın qrafikası ilə bağlıdır" tarixi çıxışı və bununla əlaqədar verdiyi xüsusi fərman təhsil sistemində bu məsələnin tam həlli ilə nəticələndi (3).

Ölkə əhalisinin 20%-ni təşkil edən Azərbaycan şagirdlərinə ən böyük diqqət və qayğını da məhz Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev göstərmiş dövlət hesabına şagirdlərin mərhələli şəkildə dərsliklərlə təmin edilməsi haqqında sərəncam imzalanmışdır. Heydər Əliyev öz çıxışlarında gənclərin yaxşı təhsil almasının zəruriliyini diqqətə çatdırmışdır: "Gənclərimiz təhsil almalıdırlar. Çünki ali təhsil olmasa, gənclərimizin istənilən gələcəyi də olmayacaqdır" (2, s.83).

Müstəqillik illəri ərzində təhsilə göstərilən diqqət və qayğının digər əsas göstəricilərindən biri də təhsil işçilərinin sosial-rifah halının yüksəldilməsi məqsədi ilə 1993-2001-ci illər ərzində təhsil işçilərinin əmək haqqının doqquz dəfə artırılması olmuşdur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev təhsil müəssisələrinin təkmilləşdirilməsi barədə islahatların aparılmasına da xüsusi diqqət yetirirdi. Heydər Əliyevin 2000-ci il 13 iyun tarixdə imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı mövcud sahədə aparılan islahatların keyfiyyət cəhətdən yeni

mərhələyə keçidinin əsasını qoydu. Fərmanın icrasına əsasən ali məktəblərin bir neçəsinə universitet statusu verildi. Təhsil tariximizdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun 12 regionda filialı yaradıldı (3).

Bu fərman təhsil sisteminin təkmilləşməsinə, beynəlxalq standartlara və dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasına zəmin yaratmışdır.

Təhsil prosesinin ümumi keyfiyyətinə təsir edən əsas amillərdən biri də ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasıdır. Bu istiqamətdə atılan uğurlu addımlardan biri Heydər Əliyev tərəfindən 2002-ci il 4 oktyabr tarixində "Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" sərəncamın imzalanması olmuşdur. Sərəncama uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına başlanmış və uğurla davam etmişdir.

Heydər Əliyev gəncləri təhsilli, savadlı və zəkalı görə bilmək üçün onların xarici ölkələrdə təhsil ala bilmələri üçün də hər cür şəraiti yaratmışdı. Müstəqillik illərində Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan elmi, təhsil sistemi uzun müddət ərzində mövcud olan məhrumiyyətdən azad olmuş və dirçəliş yolunda uğurla addımlamışdır.

2003-cü il 15 oktyabr prezident seçkilərində Azərbaycan xalqının yüksək etimadı nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən İlham Əliyev Ulu Öndərin müəyyənləşdirdiyi həm daxili, həm də xarici siyasəti uğurla davam etdirməkdədir. İlham Əliyevin uğurlu fəaliyyəti bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sisteminə də öz bəhrəsini vermiş, təhsildə yeni-yeni nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Nəticə:

Müasir dövrdə dünya ölkələrinin inkişafını göstərən əsas göstəricilərdən biri də məhz təhsil sistemidir. Təhsil sistemi inkişaf etməyən ölkə heç vaxt inkişaf edə bilməz. Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə təhsilin bütün sahələrində uğurlu addımlar atılmış, müstəqil Azərbaycanın gələcəyini müəyyənləşdirən tutarlı qərarlar verilmişdir. Təhsilin inkişafına xüsusi yer ayrılmış və bu sahədə mütəmadi olaraq islahatlar aparılmış, mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına mühüm töhfə verilmişdir. Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu bu siyasəti onun layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilir.

Ədəbiyyat

1. *O.H.Rzayev,S.M.Məmmədov,Ş.N.İsmayılov Təhsilin idarə olunmasının əsasları Bakı 2010, səh 36-37.*
2. *Hümeyir Əhmədov Azərbaycan Təhsilinin İnkişaf Strategiyası Bakı 2010, səh 75-83.*

3. *https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/azerbaycan-tehsili-musteqillik-illerinde-2122*
4. *Misir C.Mərdanov "Azərbaycan Təhsili İslahat Yollarında: uğurlar, problemlər, vəzifələr..." Bakı, 2001, 40 səh.*
5. *Misir C.Mərdanov "Təhsil millətin gələcəyidir" Təhsil Nəş-tı, 2002, (Əsgər Quliyevlə birgə, 574 səh).*
6. *Misir C.Mərdanov "Azərbaycan təhsili müstəqillik illərində" Bakı 2003, Çaşıoğlu Nəş-tı, (Almaz məmmədova və Mahir Zeynalovla birgə, 368 səh).*

A.M.Şirinzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aysunsirinzad@gmail.com

TƏLİM PROSESİNDƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN YERİ VƏ REALLAŞDIRILMASI VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Məqalənin məqsədi daim inkişaf edən cəmiyyətimizdə təhsilin qarşıya qoyduğu məqsədə nail ola bilməsi üçün qiymətləndirmədən düzgün istifadə olunmasından ibarətdir. Həmçinin, qiymətləndirmənin təlim prosesində yeri və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu vurğulanmışdır. Qiymətləndirmənin məktəbdaxili forması haqqında ümumi məlumat qeyd olunmuşdur. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində hansı tədbirlərin görülə biləcəyindən bəhs olunur. Məktəbdə rəhbərliyin düzgün təşkili, müəllimlərin şagirdlərlərlə qurduğu əməkdaşlıq prosesi, dəstəkləyici mühitin yaradılmasının bu işə, yəni təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsiri haqqında məlumat verilmişdir.

МЕСТО ОЦЕНКИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ И СИТУАЦИЯ ЕЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ

Резюме

Цель статьи состоит в том, чтобы правильно использовать оценивание для достижения цели образования в нашем постоянно развивающемся обществе. Также была подчеркнута роль оценивания в процессе обучения и роль повышения качества образования. Была предоставлена общая информация о внутришкольной форме оценивания. Обсуждается, какие меры можно предпринять для повышения качества образования. Была предоставлена информация о правильной организации управления школой, процессе сотрудничества между учителями и учениками, влиянии создания благоприятной среды на эту работу, т.е. повышении качества образования.

THE PLACE OF ASSESSMENT IN THE EDUCATIONAL PROCESS AND ITS IMPLEMENTATION SITUATION

Summary

The aim of the article is to use assessment correctly in order to achieve the goal of education in our constantly evolving society. The role of assessment in the learning process and the role of improving the quality of education were also emphasized. General information about the in-school form of assessment was noted. It discusses what measures can be taken to improve the quality of education. Information was provided on the proper organization of school management, the

process of cooperation between teachers and students, the impact of creating a supportive environment on this work, ie improving the quality of education.

Açar sözlər: *təhsilin rolu, təhsilin keyfiyyəti, təhsilin inkişafı, qiymətləndirmə, diaqnostik, formativ, summativ*
Ключевые слова: *роль образования, качество образования, развитие образования, оценивание, диагностика, формирующее, суммативное*
Key words: *role of education, quality of education, development of education, assessment, diagnostic, formative, summative*

Təlimin həyatımızdakı rolu olduqca əvəzedilməz və böyük olduğundan, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələsinə ciddi yanaşılmalıdır. Bu yüksəlmənin həyata keçirilməsindəki xüsuslardan biri və ən önəmlisi də qiymətləndirmə prosesidir. Əgər yerinə yetirilən, əmək sərf edilən, əziyyət çəkilən hər hansı bir iş sonda dəyərləndirilər, qiymətləndirilərsə bu işi həyata keçirən şəxs onun daha da mükəmməl olması üçün çalışır. Çünki verilən dəyər onun üçün çox önəmlidir və bu işi daha da mükəmməlliyə itir.

Təhsil cəmiyyətdə həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün güclü bir vasitədir. Bunun səbəbi təhsilin tələbələrə şəxsi və peşəkar inkişafın mütərəqqi səyləri istiqamətində elementar olan müxtəlif həyatlarını inkişaf etdirməyə kömək edən bilik və bacarıqlar verir. Bu gün təhsilin idarə edilməsi istiqamətində müxtəlif strategiyalar mövcuddur. Bununla belə, strategiyalar cəmiyyətdə insanların ehtiyac və gözləntilərinin artması və bütün dünyada sosial və mədəni dinamikanın dəyişməsindən ilhamlanan mütərəqqi maraqlar səbəbindən davamlı olaraq yoxlanılır.

Keyfiyyətli təhsil insan hüququ və ictimai sərvətdir. Hökumətlər və digər dövlət orqanları keyfiyyətli təhsil xidmətinin erkən uşaqlıqdan yetkinliyə qədər bütün vətəndaşlar üçün pulsuz olmasını təmin etməlidir. Keyfiyyətli təhsil cəmiyyətdə ədalətin əsasını təmin edir. Keyfiyyətli təhsil insanlara insan və cəmiyyətin üzvləri kimi öz potensiallarını həyata keçirmək üçün bütün atribut və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Keyfiyyətli təhsil ən əsas dövlət xidmətlərindən biridir.

Təhsil sahəmizdə bir çox məqsədyönlü islahatlar həyata keçirilmişdir və keçirilməyə davam edir. Müəllimlər artıq şagirdlərin məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafı istiqamətində çalışırlar. Təhsilimizdə yeni məzmun, yeni strategiyalar müəllimlərin daha da böyük səy göstərmələrini, öz üzərində daha çox işləməsini, yeniliklərə, innovasiyalara açıq olmasını tələb edir. Bununla yanaşı çətinliklərlə qarşılaşan müəllimlərimiz vardır. Çətinliklərdən biri qiymətləndirmə aparılarkən hansı üsul və vasitələrdən istifadə olunması, ümumilikdə onun necə aparılmasıdır. Şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi həm pedaqoji, həm də psixoloji tələblərə uyğun dəqiq və ədalətli aparılması təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində

mühüm rol oynayır. Düzgün həyata keçirilməmiş qiymətləndirmənin nəticələri müəllimin fəaliyyəti, bu fəaliyyətin şagirdlərin tələbatına nə dərəcədə cavab verməsi, habelə kurikulumda, planlaşdırmada və dərsliklərdə aparılması zərurəti haqqında qərar qəbul etməyə şərait yaradır.

Qiymətləndirmə zamanı əsas götürülən prinsip məqsədəuyğunluq prinsipidir. Məqsədlə qiymətləndirmənin arasında uzlaşma olmalıdır. Qiymətləndirmə əvvəlcədən planlaşdırılmalı, onun xidmət edəcəyi məqsədlər, nə zaman, hansı vasitələrdən istifadə edilməklə keçiriləcəyi, məlumatların toplanılması və təhlili üsulları müəyyənləşdirilməlidir.

Müəllimlərin şagird nailiyyətlərinin məktəbdaxili qiymətləndirilməsinə dair vasitələrin hazırlanması zamanı müəllimlərin xüsusi olaraq diqqət yetirməli olduqları məqamlar vardır. Təlim məqsədləri və təlim strategiyalarında dəyişiklik etmək istəyən müəllim diaqnostik qiymətləndirmə aparmalıdır. Onun bu zaman məlumatlı olmalı olduğu mövzular bunlardır: şagirdlərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsi, il ərzində və yaxud da aşağı sinifdə tədris edilmiş materialı necə mənimsədikləri, əldə olunmuş bilik və bacarıqları həyatla əlaqələndirə bilmələri, əməkdaşlıq etmələri, hansı tipdə tapşırıqların icrasının şagirdlərdə maraq yaratdığı və s. Ancaq bu vəziyyətdə müəllim sinifdəki şagirdlərlə işə hardan başlanılmalı, şagirdlərin müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnmələri üçün hansı məsələlərə xüsusi diqqət yetirməli olduğunu özü dəqiqləşdirə bilər.

Qiymətləndirmə standartlarına əsasən aparılan summativ qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması da müəllimlər üçün olduqca böyük çətinlik yaradır. Müəllimlərin unutmamalı olduğu məqamlardan biri də, istər böyük, istərsə də kiçik summativ qiymətləndirmə zamanı yalnız test üsuluna üstünlük verilməməlidir. Şifahi sorğu, tapşırıqvermə, layihə, yaradıcılıq və əl işləri, yoxlama yazı işləri də qiymətləndirmə üsullarındandır. Əsasən, təbiət fənnlərinin tədrisi zamanı şifahi sorğu, tapşırıqvermə üsullarından istifadəyə yer verilməlidir. Nəzərdə tutulmuş məzmunun şagird tərəfindən necə və hansı səviyyədə mənimsənilməsinin yoxlanılması, ümumi şəkildə desək, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi davamlı, dinamik və şəffaf olmalı, şagirddə daim müsbət emosiya yaratmalıdır. Müəllim səhvləri vurğulamaq yerinə, nailiyyətləri ön plana çıxarmalı, cəzadan çox dəstək verməyə çalışmalıdır.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmədən təşkil olunur. Diaqnostik qiymətləndirmə vasitəsilə müəllim təlim məqsədləri və təlim strategiyalarında çevik dəyişikliklər aparmasına imkan yaradır. Diaqnostik qiymətləndirmə əsasında müəllim "şagirdlərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsi necədir?", "əldə olunmuş bilikləri tətbiq edə bilirlərmi?", "sinifdəki şagirdlərlə işə hardan başlanılmalıdır?", "şagirdlərin müəyyən bilik və yiyələnmələri üçün hansı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir?" kimi suallara cavab tapır.

Məktəbdaxili qiymətləndirmənin digər növü olan formativ qiymətləndirmə qəbul edilmiş standartların reallaşmasına istiqamətlənən irəliləyişlərin monitorinqi: sinifdə hər bir şagirdin inkişafının hərəkətverici amilinə, təlimin həlledici komponentinə çevrilir. Bu qiymətləndirmə fənni tədris cdən müəllim tərəfindən məzmun standartlarından irəli gələn təlim məqsədləri əsasında hazırlanmış meyarlar üzrə dərs ili ərzində müntəzəm olaraq aparılır.

Yekun (summativ) qiymətləndirmə standartların mənimsənilməsi istiqamətində şagirdlərin əldə etdiyi irəliləyişləri dəyərləndirir. Bu qiymətləndirmə il ərzində bəhs və ya bölmələrin, həm da tədris ilinin sonunda qiymətləndirmə standartlarına əsasən həyata keçirilir. Qiymətləndirmə standartları təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün əsas meyarları təyin edir, şagird nailiyyətlərinin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi üçün istifadə olunan qiymətləndirmə üsulları və vasitələrinin keyfiyyətini təsvir edir, qiymətvermə prosesinin qanuniliyinə zəmanət verir.

Tədqiqatlar müəyyən etdi ki, məktəblərdə müvəffəqiyyət səviyyəsinə çatmaq dəyərlər, münasibətlər, inanclar və təlim təcrübələrində dəyişikliklə yanaşı, uzun illər davam edən məktəb öhdəliyi tələb edə bilər. Məktəbin aydın və ortaq diqqəti təhsil məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir və formalaşdırır.

Tədris mühitində yüksək səviyyəli əməkdaşlıq təhsil performansı üçün də əhəmiyyətlidir, çünki tələbələr müəllimlərlə əməkdaşlıq etdikdə və tələbələrlə müəllimlər arasında qarşılıqlı əlaqə asan və rəvan olduqda motivasiya təmin olunur. Üçüncü vacib atribut effektiv məktəb rəhbərliyidir, çünki yalnız liderliyə malik məktəb şagird nailiyyətləri üçün düzgün istiqamət verir. Keyfiyyətli təhsili müəyyən etmək üçün seçilmiş dördüncü ən mühüm xüsusiyyət dəstəkləyici təlim mühitidir, çünki tələbələr yalnız dəstəkləyici və tələbənin öyrənmə nəticələrinə adekvat qayğı göstərən mühitdə aldıqları həvəsləndirmə və motivasiyaya ehtiyac duyurlar.

Məktəblərin təhsil məqsədlərinə aydın şəkildə diqqət yetirməsi gözlənilir və yüksək performans göstərən məktəblərin müəllimləri və tələbələri üçün aydın baxış, məqsədlər və təhsil məqsədləri lazımdır. Məktəblər tələbələrin öyrənməsinə diqqət yetirməli və təhsildə yüksək standartlara nail olmağa çalışmalıdırlar. Məktəblərin həmçinin dəyişməyə dair ümumi baxışa və şagird öyrənməsi üçün aydın əməliyyat direktivləri ilə aydın məqsədlərə ehtiyacı var. Bütün məktəblər bilməlidir ki, hansı istiqamətə və niyə gedirlər. Məktəblər təhsil məqsədləri ilə bağlı diqqət mərkəzində olmalı və şagirdlərin təlim nəticələri və performansı baxımından məqsədlər qoymalıdırlar.

Məktəblərdə aydın və ortaq diqqət adətən müsahibələr və sorğularla ölçülür. Məktəb rəhbərliyi ilə müsahibə aparılır və ya sorğu anketləri təqdim olunur və onlar məktəbin baxışına uyğun olaraq diqqət və təhsil məqsədləri haqqında məlumat verirlər.

Yüksək səviyyəli əməkdaşlıq və ünsiyyət tələbələr və işçi heyəti arasında yaxşı əməkdaşlığa malik dinamik mühitin əlamətidir və bu cür davamlı qarşılıqlı əlaqə öyrənmə vəziyyətində məhsuldarlığı və yüksək performansı göstərir.

Məktəblərdə və təhsil müəssisələrində ünsiyyət və yaxud əməkdaşlıq səviyyələri sorğular və müşahidə üsulları ilə ölçülür. Kameralar və digər monitorinq cihazları kimi texniki vasitələrdən istifadə etməklə işçilər, müəllimlər, tələbələr və rəhbərlik arasında əməkdaşlıq və ünsiyyət səviyyəsini öyrənmək mümkündür.

Effektiv məktəb rəhbərliyi məqsədləri ilə birləşmiş və üstün təlimə yönəlmiş dinamik liderlik kimi müəyyən edilir. Dəyişiklik proseslərini həyata keçirmək üçün effektiv təlimat və inzibati rəhbərlik tələb olunur. Effektiv liderlər proqramlar həyata keçirir, strategiyalar planlaşdırır və bu strategiyalardan düzgün şəraitdə istifadə olunması üçün düşünülmüş qərarlar qəbul edir. Məktəblərdə tətbiq olunan hər hansı tədris proqramı məktəb mədəniyyətini yüksəltməyə kömək edir və bu cür proqramlar öyrənmə və peşəkar inkişaf üçün əlverişlidir. Effektiv liderlik proqramlarının həyata keçirilməsi üçün strategiyaların müəyyən edilməsinə kömək edir. Effektiv liderlərin də fərqli üslubları və rolları var. Nəzarətçilər, menecerlər, müəllimlər və digər işçilər effektiv rəhbərliyin bir hissəsidir və çox vaxt liderlik roluna malikdirlər.

Keyfiyyətli təhsil tez-tez effektiv məktəb rəhbərliyi tərəfindən idarə olunur, çünki dinamik və paylanmış liderlik aydın məqsədlər və proqramları həyata keçirəcək və beləliklə, stimullaşdırıcı və məhsuldar öyrənmə mühiti yaratmağa kömək edəcəkdir.

Məktəblərin diqqəti ümumi baxışa nail olmaq üzərində olmalıdır və məktəblər bu vizyona nail olmaqda müstəsna rol oynayır. Vizyon və aydın məqsədlər ümumi inanc və dəyərlər əsasında hazırlanır və cəlb olunan müəllimlər, tələbələr və məktəb rəhbərləri üçün ardıcıl istiqamət yaradır.

Məktəbdə həvəsləndirici və həvəsləndirici öyrənmə mühiti olmalıdır ki, tələbələr öz öyrənmələrində üstün olmağa həvəslənsinlər və öyrənməyə həvəsli olsunlar. Öyrənməyə maraq və ya həvəs yaratmaq öyrənmə prosesində vacib addımdır. Məktəbdə təhlükəsiz, sivil, sağlam və intellektual stimullaşdırıcı təlim mühiti olmalıdır. Şagirdlər daha sonra müəllimlərə hörmət və bağlılıq hiss edəcək və tədris prosesində fəal iştirak edəcəklər.

Yüksək keyfiyyətli təhsil, yüksək performans və məhsuldarlıq üçün dəstəkləyici öyrənmə mühiti vacibdir. Tələbələr, həm gənc öyrənənlər, həm də böyüklər bütün təlim nəticələrinə uğurla çatmaq üçün həvəsləndirməyə və motivasiyaya ehtiyac duyurlar. Dəstəkləyici mühit tələbələri uğursuzluğa baxmayaraq daha yaxşı işləməyə təşviq edən müsbət rəyə əsaslanan mühitdir. Şagirdlər təhsil almağa və məktəblərdə psixoloji, sosial və təhsil dəstəyi

almağa həvəsləndikdə, üstün olmağa təşviq edilir və öz əlavə səylərini göstərməyə meyllidirlər. Bu, yüksək keyfiyyətli təhsil və daha yaxşı tələbə performansı üçün xüsusilə əlverişlidir.

Aparılmış təhlillərdən belə nəticəyə gəlinmişdir ki, şagird nailiyyətlərinin məktəbdaxili qiymətləndirilməsinin daha səmərəli qurulması və həyata keçirilməsi, daha düzgün və obyektiv nəticələrin əldə olunması üçün qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması zamanı aşağıdakı elmi, pedaqoji və metodik tələblərin nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilir: yarımil və ya il ərzində reallaşdırılmış məzmun standartlarında nəzərdə tutulmuş bütün bacarıqların yoxlanılmasına imkan yaradılmalı, o qiymətləndirmə səviyyələrinin nəzərə alınması açıq sualların konkret cavabının olması, bir neçə düzgün cavabın seçi halda, bu cavabların qruplaşdırılması, göstərilməsi tələb olunduğu hazırlanmış tapşırıqların icrasının çərçivəsində mümkünlüyü, nəzərdə tutulan vaxt nəticələrin sxem və şəkillərlə təqdim olunmasına imkan yaradılması, tapşırıqların şərtinin dəqiqliyi, nəticələrin konkret şəkildə göstərilməsi, məlumatların (məsələn, tarix, sinif, şagirdlərin adı və s.) qeyd olunmasına imkanın yaranması və s.

Nəticə etibarilə, nəzərə alınmalıdır ki, hər müasir dərsin müasir tələblərə cavab verməsi müəllimdən peşəkarlıq, yaradıcılıq və məsuliyyət tələb edir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Azərbaycan məktəbi, 2013, N°5, s. 6-17*
2. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2009.*
3. *Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı:Mütərcim, 2007, 448 s.*
4. *Kərimov Y. Ş. Təlim metodları. Bakı: RS Poliqraf, 2009, 280 s.*
5. *Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedaqogika, 2004, 432 s.*

G.Q.Zamanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunayzaman1999@gmail.com

PEŞƏ SEÇİMİNDƏ DOĞRU QƏRARIN VERİLMƏSİNDƏ ÖZÜNÜTANIMANIN ÖNƏMİ

Xülasə

Müasir qloballaşan dünyada fərdlərin həyatda qalması və digər fərdlərlə rəqabət aparması onların öz resurslarından ən səmərəli şəkildə istifadə etmə bacarığından asılıdır. İnkişaf etməkdə olan iş dünyası və rəqabət mühiti həyatlarının çox hissəsini peşəkar fəaliyyətlərini yerinə yetirməklə keçirən fərdlər yaratmışdır. İnsanlar sosial mühitdən çox iş mühitində vaxt keçirməyə daha çox meylli olurlar. Bu vəziyyət məmnunluq və işə motivasiya kimi anlayışları əhəmiyyətli hala gətirmişdir. Motivasiya ilə işləmək nəticəsində yüksək məmnuniyyəti təmin etmək üçün insan öz işini assimilyasiya yolu ilə görməlidir. İlk addım uyğun peşə seçməkdir ki, iş mənimsənilə bilsin. Peşə seçimi mərhələsində fərd yalnız şəxsi xüsusiyyətləri, maraqları, qabiliyyətləri və dəyərləri kimi amilləri nəzərə alaraq seçim etdikdə iş məmnunluğuna nail oluna bilər.

ВАЖНОСТЬ УВЕРЕННОСТИ В СЕБЕ В ПРИНЯТИИ ПРАВИЛЬНОГО РЕШЕНИЯ В ВЫБОРЕ КАРЬЕРЫ

Резюме

В современном глобализированном мире выживание людей и их способность конкурировать с другими людьми зависят от их способности использовать свои ресурсы наиболее эффективно и действенно. Люди чаще проводят время в рабочей среде, чем в социальной среде. Эта ситуация сделала важными такие понятия, как удовлетворение и мотивация к работе. Чтобы добиться высокого удовлетворения в результате работы с мотивацией, человек должен выполнять свою работу через ассимиляцию. Первый шаг — выбрать правильную профессию, чтобы можно было освоить работу. На этапе выбора карьеры удовлетворение работой может быть достигнуто только тогда, когда человек выбирает такие факторы, как личные характеристики, интересы, способности и ценности.

THE IMPORTANCE OF SELF-CONFIDENCE IN MAKING THE RIGHT DECISION IN CAREER CHOICE

Summary

In today's globalized world, the survival of individuals and their ability to compete with other individuals depends on their ability to use their resources most efficiently and effectively. People are more likely to spend time in a work environment

than in a social environment. This situation has made important concepts such as satisfaction and motivation to work important. In order to achieve high satisfaction as a result of working with motivation, a person must do his job through assimilation. The first step is to choose the right career so that the job can be mastered. In the career selection phase, job satisfaction can only be achieved when an individual chooses factors such as personal characteristics, interests, abilities and values.

Açar sözlər: *peşə, seçim, qərarsızlıq, məsuliyyət, özünüdərk*
Ключевые слова: *профессия, выбор, нерешительность, ответственность, самосознание*
Key words: *profession, choice, indecision, responsibility, self-awareness*

Bəşəriyyət tarixi yaranandan bəri insanlar həyatlarını əməklə davam etdirmiş və əməklə həyatlarını zənginləşdirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Bunun nəticəsidir ki, hər yaşda iş insanlar tərəfindən müxtəlif cür başa düşülür. Belə ki, insanlar doğulduğu andan həyatlarını başa vurduqları vaxta qədər bir sıra karyera inkişaf dövrlərindən keçir və hər dövrə xas olan karyera inkişafı vəzifələrini yerinə yetirməyə çalışırlar. Bu proseslərdən keçərkən bəzən çətinliklərlə üzləşə və qərar qəbul etmə prosesində münaqişələr, qərarsızlıqlar yaşaya bilərlər. Fərdin həyat karyerasının planlaşdırılmasında xüsusi diqqət yetirilməli olan ən mühüm məsələlərdən biri peşə seçimidir. Çünki fərdin peşə seçimi onun həyat üstünlüklərinə uyğun aparılmazsa, uyğunsuzluğun sonrakı dövrlərdə mümkün fəsadları birbaşa fərdin həyat karyerasına təsir edəcək. Fərd üçün fərdin həyatına birbaşa təsir edəcək belə mühüm bir qərar verməsi son dərəcə çətin və mürəkkəbdir.

Peşə seçimi prosesinin mürəkkəbliyi və fərdin şəxsi xüsusiyyətlərinin peşə xüsusiyyətləri ilə uzlaşdırılması zərurəti peşəyə qərar vermə prosesini çətinləşdirir. İnsanlar hər gün həyatları ilə bağlı bir çox qərarlar qəbul edirlər. Peşə seçimi ilə bağlı olan qərarlar da insanların verməli olduğu qərarlar sırasındadır. Bəzi insanlar heç bir çətinliklə qarşılaşmadan bu cür qərarları olduqca asanlıqla qəbul edə bilsələr də, bir çoxları qərar verməzdən əvvəl və ya qərar vermə zamanı çətinliklərlə üzləşirlər və bəzən peşəkar yardıma ehtiyac duyurlar. Bu insanların fərdi xüsusiyyətlərindən, dəyərlərindən asılı olaraq dəyişir. Fərdi dəyərlər sosial mühitdə inkişaf etdiyinə görə sosial sistemin və ya mədəniyyətin məhsulu olur. İnsan doğulduğu andan ölümünə qədər valideynlərinin, dostlarının və ya sevdiyi insanların təcrübəsinin, qanunların, adət və ənənələrin, dinin, təhsilin və medianın təsiri ilə dəyərləri öyrənir. Beləliklə, fərd cəmiyyətdə davamlı sosiallaşma prosesi vasitəsilə inkişaf edir.

Peşə seçimi zamanı yaranan qərarsızlıq ilə bağlı araşdırmalarda peşə seçimi qərarsızlığının bir çox səbəbi qeyd edilir. Məsələn, fərdlərin maraq və qabiliyyətləri bir-birilə uyğunlaşmadığı üçün qərarsızlıq yaşaya bilər və ya hər sahədə üstün potensiala malik olduqları halda birdən çox sahədə özlərini ortaya

qoyma imkanlarına sahib olduqları üçün qərar verməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Qərarsızlığın səbəbi alternativlərin müqayisəsi prosesini əhatə edir və insanların peşələri müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkməsindən qaynaqlanır. Bununla belə, mənlik haqqında məlumatın olmaması və ya öz seçimlərini aydınlaşdırmaqda çətinliklər peşə seçimi qərarsızlığının yaranmasına səbəb olur. Bundan əlavə, qərar qəbul etmə vəziyyətində təkbaşına qalan fərdlərin bəzi hallarda başqalarının təsdiqinə ehtiyac duyduqları, onların rəhbərliyini effektiv şəkildə axtardıqları və özlərinəinam problemlərinin olduğu ifadə edilir. Bu, karyera qərarlarının qəbulunda şəxsiyyət dəyişənlərinin (məsələn, özünü effektivlik) əhəmiyyətini vurğulayır.

Peşə seçimində qərarsızlığın olmasında hazırlıqsızlıq, biliyin olmaması və tam məlumatlanmama böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hazırlığın olmaması fərdin karyera inkişafı prosesində peşə seçərkən malik olduğu motivasiya və irrasional inancların olmamasıdır. Bilik çatışmazlığı fərdin peşələr və peşəkar qərarların qəbulu prosesində məlumatın olmamasını əhatə edir. Uyğun olmayan məlumatlar isə fərd haqqında məlumatla onun seçməyi düşündüyü peşələr haqqında məlumat arasındakı ziddiyyətlərdir. Digər tərəfdən, peşəyə qərarvermə prosesində yaşanan çətinlikləri nəzərə alaraq, istedad və maraqların ayrılmazlığı, birdən çox sahədə üstün və ya bərabər qabiliyyətə malik olmaq, peşəkar inkişaf tapşırıqlarını yerinə yetirməmək, xroniki qərarsızlıq yaşamaq, seçim mövzusunda ailə ilə ziddiyyət təşkil etmək, bir sıra problemlərin olması kimi bir sıra səbəblərin olduğu görülür.

Peşə seçimi ilə bağlı qərarvermə çətinlikləri və peşə qərarları bağlı araşdırmalarının aparılması: Mutlu tərəfindən aparılan araşdırmada orta məktəb şagirdlərinin peşəyə qərarvermə səlahiyyətləri artdıqca məlum olub ki, peşə seçimi qərarları verməkdə çətinliklər azalıb. Eynilə, peşə seçiminə qərarvermə ilə bağlı yüksək gözləntiləri olan fərdlərin peşə qərarsızlığının daha aşağı səviyyədə olduğu müəyyən edilmişdir. Üç il davam edən araşdırmanın nəticələri göstərdi ki, yüksək peşə qərar vermə gözləntiləri olan şəxslər daha az peşə qərarsızlığı yaşayırlar. Nəticə olaraq, yuxarıdakı izahatlara əsaslanaraq, peşə qərarları ilə bağlı səriştənin, peşəyə qərarvermə çətinliklərinin olmasının mühüm əhəmiyyəti olduğu düşünülür.

Ədəbiyyatda peşə seçimində qərar vermə çətinlikləri və ailə təsiri araşdırmalarının aparılması; Ailənin övladlarının peşəkar inkişaf prosesinə müsbət təsir göstərən münasibətinin, uşaqların peşəkar qərarsızlığını azaldacağı bildirilir. Eyni şəkildə, ailənin sosial və mədəni səviyyəsinin peşə qərarının verilməsində çox mühüm təsirə malik olduğu vurğulanır. Qərar vermə prosesində ailənin avtoritar, yeniyetmənin şəxsi xüsusiyyətlərini tanıması və qərar verməsi prosesində tərəddüd yaşamasına səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, demokratik ailə rəftarı fərdlərin peşə seçməsinə müsbət təsir göstərir. Bu, onların qərarsızlığını azaldır. Nəticə olaraq, yuxarıdakı izahlara əsaslanaraq

demək olar ki, ailə təsirləri peşəseçmədə qərarlarının verilməsində əhəmiyyətli bir faktordur.

Peşəseçmədə qərarsızlığın azalması üçün insan özünü tanımağa çalışmalı, öz maraq və qabiliyyətlərinə uyğun hərəkət etməli, öz həyatı üçün özündən başqa heç kimin məsuliyyət daşımadığını anlamalıdır. Öz həyatı üçün məsuliyyət daşımaq şəxsi məsuliyyətin başlanğıcı və əsas elementidir. Fərd həyatda şəxsi məsuliyyətlərini qəbul etməyi və ya bu məsuliyyətlərdən qaçmağı öyrənir. Əgər fərd hissləri, hərəkətləri, düşüncələri və emosional vəziyyətləri üçün öz məsuliyyətini qəbul etməkdən necə qaçdığını cəsarətlə söyləyə bilirsə, bu, onun rifaha bir addım daha yaxınlaşması deməkdir. Fərdi məsuliyyət həyatda aydın məqsədlər qoymaq və bu məqsədlərə çatmaq üçün bütün məsuliyyət və vəzifələri tam şəkildə qəbul etməkdir. Məsuliyyəti yüksək olan fərd öhdəsinə götürdüyü işi, çox çətin olsa da, yerinə yetirir, əməlinin nəticələrini öz üzərinə götürür. Bu insanlar adətən görüləcək iş olduqda, başqaları tərəfindən tapşırığı yerinə yetirmək üçün seçilir (12, s.84).

İnsan öz hərəkətlərini seçir və buna görə də təkcə gördüyü işlərə görə deyil, həm də düşündüyü və hiss etdiyi hər şeyə görə məsuliyyət daşıyır. Bu məsuliyyət anlayışı, bir insanın başqalarının ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə müdaxilə etmədən öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə aiddir. Mövcud ədəbiyyatda yuxarıdakı təriflərdən başqa peşə “bir şəxsin arzuladığı həyat tərzini təmin etmək üçün uzun müddət ərzində əldə etdiyi və ya əldə edəcəyi təhsil, bacarıq və təcrübələrin toplanması” kimi müəyyən edilir. Demək olar ki, bu tərif daha çox fərdin iş və həyat tərzi arasında tarazlığa nail olmaq cəhdinə diqqət yetirir (1, s.14).

Şəxsi karyera planlamasında birinci mərhələ öz peşəsini seçməkdir. Peşəseçimi insanın həyatında etdiyi ən vacib seçimlərdən biridir. İdeal fərdlərin etmək istədikləri edə biləcəyi peşələri seçmələri olsa da, bugün müxtəlif səbəblərdən fərdlər onlara daha rahat həyat sürmək imkanı verən peşələri seçməyə meyllidirlər.

Şəxsin sosial mənşəyi, valideynləri ilə münasibətləri, ailəsinin sosial-iqtisadi səviyyə və onun yerləşdiyi mühit isə peşə seçiminə təsir edən əsas sosial amillərdir. Fərdlərin peşələrə baxışları ümumiyyətlə cəmiyyətdən cəmiyyətə fərqlidir. Bəzi peşələr cəmiyyətdə hörmətin göstəricisi olsa da, bəzilərində adi sayıla bilər. Ona görə də fərdlər öz cəmiyyətləri tərəfindən qəbul edilən və dəyərli peşələri seçməyə meyllidirlər.

Fərdin peşə seçiminə təsir edən amilləri dörd əsas başlıq altında toplamaq olar: fərdlərin dəyərləri, gözləntiləri, inancları və rəftarları. Fərdlərin yaşadıqları cəmiyyətdən, ailələrindən və təhsilini başa vurduqları məktəbdən əldə etdikləri inanclar onların peşə seçimində mühüm amildir. Ümumiyyətlə, fərdlər öz dəyərlərini dəyişməyə böyük müqavimət göstərirlər. Fərdlərin peşə seçiminə təsir edən başqa bir amil fərdin gözləntiləridir. Bu gözləntilər maddi

və ya mənəvi ola bilər. Zaman və nəsil dəyişikliyi bu gözləntiləri formalaşdırır. Bu gün peşə seçimləri pul, güc və şöhrət kimi maddi gözləntilər nəzərə alınmaqla həyata keçirildiyindən, fərdlərin karyera seçimləri sürətlə yüksəlmək imkanı əldə edəcəkləri peşələrə doğru meyl edir.

Müəyyən sosial sistemin üzvləri digər sosial sistemlərdən öz dəyər sistemlərinə görə fərqlənirlər. Bununla belə, qadınlar və kişilər müəyyən bir cəmiyyətdə və ya sosial sistemdə bəzi ümumi dəyərləri paylaşsalar da, mədəni olaraq müəyyən edilmiş sosial gender rollarına uyğun münasibət və təcrübələr nəticəsində fərqli özünüinkişaf proseslərinə məruz qalırlar. Bu baxımdan, kişi və qadınların fərqli gözləntiləri və ehtiyacları olması və buna görə də böyüdükləri zaman öyrədilən fərqli dəyərlərə görə fərqli münasibət və davranışlar göstərmələri gözlənilir.

Fərdin şəxsiyyəti də peşə seçimində mühüm amildir. Şəxsiyyət oriyentasiyası ilə peşə seçimi arasındakı əlaqəni müəyyən edən tədqiqatlar, insanların öz şəxsiyyətləri və oriyentasiyaları ilə harmoniyada işləməyə meylli olduqlarını ortaya qoymuşdur (2, s.90). Mövzu ilə bağlı ən əhəmiyyətli araşdırma John Holland tərəfindən hazırlanmış "Tipoloji Şəxsiyyət Nəzəriyyəsidir". Bu nəzəriyyəyə görə fərdlər öz şəxsiyyət quruluşlarına uyğun işləməyə meyllidirlər. Hollanda görə; Şəxsiyyət oriyentasiyası yalnız peşəseçiminin ən yaxşı proqnozlaşdırıcısı deyil, həm də şəxsiyyət və peşə arasında yaxşı uyğunluq olduqda fərdlərin öz peşələrini dəyişmək ehtimalının daha az olduğunu təsdiqləyir (9, s.565).

İnsanların peşə seçiminə böyük təsir göstərən amillərdən biri də insanların özlərinin gələcəyi ilə bağlı fikirləridir. Fərdlər peşələri haqqında qərar verdikləri zaman özlərini tanımalıdırlar. Özünü tanımaq göründüyündən də çətin bir prosesdir. İnsanın öz rəftarını müşahidə edib şərh etməsi və qərarlarının düzgünlüyünü sonrakı təcrübələri ilə sınaması üçün ən azı müəyyən dövrlərdə özünü və başqalarını mühakimə etməyi dayandırmalı, qarşılaşacağı çətinliklər ilə cəsarətlə üzləşməli, yaşadığı duyğulara dözməyi bacarmalıdır. Özünü tanıma prosesində vaxtaşırı başqalarının da qiymətləndirməsini almaq və bunun başqa insanlar üzərində yaratdığı təsirləri müşahidə etmək faydalı məlumatlar verir. Bu çətin yolda cəsarət göstərib, səy göstərənlər daha keyfiyyətli və qaneedici insan münasibətləri qurmaqla öz səylərinin bəhrəsini alırlar. Keyfiyyətli və qaneedici insan münasibətlərinin qurulması özünü və başqalarını tanımaqla mümkündür (7, s.14).

Peşə seçimində qərarvermə çətinliklərini azaltmaq üçün psixoloji rəhbərlik və psixoloji maarifləndirmə işləri həyata keçirilməlidir. Psixoloq tərəfindən şagirdlər üçün özünütanıma (maraqlar, qabiliyyətlər, dəyərlər və şəxsiyyət xüsusiyyətləri baxımından), məqsəd qoymaq, problem həll etmək və peşələr haqqında bilikləri genişləndirmək kimi fəaliyyətlər planlaşdırıla bilər. Belə olduğu zaman orta məktəb şagirdləri də peşə qərarları ilə bağlı

gözləntilərini daha yaxşı başa düşə bilərlər. Eyni şəkildə, psixoloq tərəfindən ailələr şagirdlərin peşə qərarlarının verilməsində çətinliklərlə bağlı qarşılaşa biləcəkləri vəziyyətlər barədə məlumatlandırıla və onları bu prosesdə istiqamətləndirmək üçün motivasiya edə bilərlər. Çünki ailədə informasiya dəstəyinin peşə seçimi qərarsızlığında təsirli faktor olduğu görünür. Ailələri və orta məktəb şagirdlərini sağlam informasiyanın mənimsənilməsi prosesi ilə bağlı istiqamətləndirmək vacibdir. Peşə seçiminə qərarvermə prosesi ilə bağlı fərdi araşdırmalarda və qrup işlərində ailənin prosesə daxil ediləcəyi seanslar planlaşdırıla bilər. Tələbələrin peşəseçimi qərarsızlığının səviyyəsinə təsir edə biləcək amilləri müəyyən etmək üçün onların müxtəlif dəyişənlərlə əlaqəsi müzakirə olunmalı və onlara yardım göstərilməlidir.

Texnologiyanın inkişafı nəticəsində hər il iş həyatına yeni peşələr əlavə olunur və bəzi peşələr iş həyatından silinir və ya formasını dəyişərək varlığını davam etdirə bilir. Peşələr üzrə də ixtisaslaşmanın artdığı görünür. Texnologiya inkişaf etdikcə bu sürətli dəyişiklik davam edəcək və bu dəyişikliyi izləmək günü-gündən çətinləşir. Bu dəyişikliklərin ən parlaq nümunələrindən biri 2019-cu ilin dekabr ayında Çində başlayan və bütün dünyaya sürətlə yayılan Koronavirus (COVID-19) epidemiyasının gətirdiyi dəyişikliklərdir. Bu dəyişikliklər arasında demək olar ki, bütün dünyada təhsilin rəqəmsallaşması, evdən işləmənin artması və insanlarla üz-üzə sosial əlaqələrdən uzaqlaşaraq sosial əlaqələrin rəqəmsal dünyaya ötürülməsi var. Bu dəyişikliklər həm fərdləri, həm də şirkətləri, biznes qurumları qlobal epidemiya ilə özlərini yenidən qiymətləndirməyə vadar etdi. Bu dəyişikliklər nəticəsində yeni bir həyat tərzi yarandı. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, durmadan inkişaf edən, dəyişən dünyada fərdləri öz xüsusiyyətlərinə uyğun peşələrə yönləndirmə zəruri hala çevrilmişdir.

Məqalənin aktuallığı: Müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı nəticəsində hər il iş həyatında yeni peşələr yaranır, bəziləri silinir və ya formasını dəyişir. Fərdin doğru peşə seçimi etməsi üçün ilk öncə özünü tanıması daha sonra isə peşə ilə bağlı ətraflı məlumat əldə etməsi zəruri hala çevrilmişdir. 21-ci yüzillikdə çalışanlar hər keçən gün daha çox rəqabətlə qarşılaşırlar. Bu rəqabətdə qalib olmaq üçün doğru seçimin edilməsi hal-hazırki dövrdə aktuallığını saxlayır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Peşə seçimində qərar vermə çətinliklərini azaltmaq üçün özünü tanıma, planlaşdırma, məqsəd qoymaq, problem həll etmək və peşələr haqqında bilikləri genişləndirmək kimi məsələlər əks olunmuşdur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, ali və orta ixtisas tələbələri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Anafarta, N. (2001). Orta Düzey Yöneticilerin Kariyer Planlamasına Bireysel Perspektif, Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, s. 14
2. Aytaç, S (1997). İş Yaşamında Kariyer Yönetimi, Planlaması, Geliştirilmesi, Sorunları, İstanbul: Epsilon, s.90
3. Hamamcı, Z. ve Hamurlu, M. K. (2005). Anne babaların meslek gelişimine yardımcı olmaya yönelik tutumları ve bilgi düzeylerinin çocuklarının mesleki kararsızlıkları ile ilişkisi. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 6(10), 55-69.
4. Kaner, S. (1993). Kontrol Kuramı ve Gerçeklik Terapisi. Ankara Üniversitesi, E.B.F: Dergisi, 26,
5. Mutlu, T. (2011). Lise öğrencilerinde kariyer kararı verme güçlükleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
6. Özen, Y.(2001). Yarına kalmak adına sorumluluk eğitimi. Ankara: Nobel Yayınları
7. Özmen, E. (2006). Kendini Tanıma Rehberi, İstanbul: Sistem, s. 14
8. Öztemel, K. (2014). Kariyer kararsızlığı ile mesleki karar verme öz yetkinlik ve kontrol odağı arasındaki ilişkiler. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 32(2), 459-477
9. Arnold, J. (1998). Work Psychology G.B: Financial Times Professional Limited, s.565
10. Ferry, N. M. (2006). Factors influencing career choices of adolescents and youngadults in rural Pennsylvania. Journal of Extension, 44(3), 1-6.
11. Kush, K. ve Cochran, L. (1993). Enhancing a sense of agency through career planning. Journal of Counseling Psychology, 40(4), 434
12. Nelson D. B. ve G. R, Low. (2004). Personal Responsibility Map, WI: Oakwood Solutions, s. 84
13. Nota, L., Ferrari, L., Solberg, V. S. H. ve Soresi, S. (2007). Career search self-efficacy, familysupport, and career indecision with Italianyouth. Journal of career assessment, 15(2), 181-193

Ş.F.Seyidov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sahinseyidov1998@gmail.com

IX SİNİF ÜMUMİ TARİX KURSUNUN TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRDLƏRDƏ HADİSƏ VƏ PROSESLƏR HAQQINDA TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASINDA MÖVZULAR ÜZRƏ VERİLƏN MƏNBƏLƏRİN ROLU

Xülasə

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərinin tarix dərslərində mənbələrlə için təşkili formaları və əhəmiyyəti, şagirdlərdə tarixi təsəvvürlərin formalaşdırılmasında mənbələrin əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Tədqiq olunmuş və sistemləşdirilmiş tarixi bilik mənbələri ilə iş "Ümumi tarix" fənninin əsasını təşkil edir. Buna görə də tarixi mənbələr ilə iş şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına, tarixi faktların təhlili, ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsinə imkan verir. Məqalədə mənbələrlə işin təşkil olunmasının vacibliyinə toxunulmuş, şagirdlərdə tarixi faktlar üzrə təsəvvürlərin formalaşdırılmasında mənbələrin əhəmiyyəti vurğulanmış və IX sinif Ümumi tarix dərsliyində mövzu üzrə verilmiş mənbələr təhlil olunmuşdur.

РОЛЬ ИСТОЧНИКОВ ПО ТЕМАМ В ФОРМИРОВАНИИ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ УЧАЩИХСЯ О СОБЫТИЯХ И ПРОЦЕССАХ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ОБЩЕИСТОРИЧЕСКОГО КУРСА IX КЛАССА

Резюме

В статье освещены формы и значение организации общеобразовательной школы с источниками на уроках истории, значение источников в формировании исторических представлений у учащихся, позволяет разрабатывать, анализировать, обобщать и систематизировать исторические факты. В статье подчеркивается важность организации работы с источниками, подчеркивается значение источников в формировании представлений учащихся об исторических фактах, анализируются источники по данной теме в учебнике Всеобщей истории IX класса.

THE ROLE OF SOURCES ON TOPİCS İN THE FORMATİON OF STUDENTS' PERCEPTİONS OF EVENTS AND PROCESSES İN THE TEACHİNG OF GENERAL HİSTORY COURSE IX GRADE

Summary

The article emphasizes the forms and importance of the organization of secondary schools with sources in history lessons, the importance of sources in the formation of historical ideas in students. Allows the development, analysis, generalization and systematization of historical facts. The article emphasizes the importance of organizing work with sources, emphasizes the importance of sources in the formation of students' perceptions of historical facts, and analyzes the sources on the subject in the textbook of General History IX grade.

Açar sözlər: *tarixi biliklər, bilik mənbələri, təsəvvürlərin formalaşdırılması, mənbələrlə iş üsulları*

Ключевые слова: *историческое знание, источники знаний, формирование представлений, приемы работы с источниками*

Key words: *historical knowledge, sources of knowledge, formation of ideas, methods of working with sources*

Bilik təhsil prosesində təhsilalanlar tərəfindən əldə olunan əsas komponentdir. Təlim prossesində mənimsənilən bu biliklər cəmiyyətin sosial təcrübəsini ümumiləşdirmək və müasir həyatda baş veren hadisələrin müxtəlifliyini, mürəkkəbliyini, ziddiyyətlərini təhsilalanlar tərəfindən düzgün başa düşməsi üçün zəruridir. Tarixin tədrisi prosesində mənimsənilən tarixi biliklər şagirdlərin dünyagörüşünün, əqidəsinin, təfəkkürünün formalaşmasında müstəsna əhəmiyyəti vardır. Tarixi biliklər təlim prosesində müxtəlif məqsədləri yerinə yetirir. Onlar tarixi həqiqət, elmi mənzərə, bəşər cəmiyyətinin inkişaf istiqamətləri barəsində təsəvvürlər formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Tarix dərslərində bilikləri möhkəmləndirməyin yollarından biri məktəblilərə tarixi fakt və hadisələri, tarixi şəxsiyyətlərin adlarını, coğrafi adları, tarixi anlayışları möhkəm və şüurlu şəkildə qavranasına kömək etmək, onların bilik bacarıq, vərdiş keyfiyyətə təsir etmək, əvvəllər qazanılmış biliklərlə daha sıx əlaqələndirmək, mənimsəmənin nə dərəcədə möhkəm olduğunu yoxlamaqdır. Tarix dərslərində verilən material şagirdlər tərəfindən mənimsənilir və bu zaman kəsiyində biliyin həcmi daha da artır. Psixologiya elmi, araşdırılan faktları və hadisələri unutmağın tədqiqatdan dərhal sonra şagirdlərin yaddaşında ikinci dəfə təkrarlanmaması halında xüsusilə böyük olduğunu iddia edir. Buna görə də, artıq yeni bir material öyrənmə prosesində, şagirdlərin əvvəllər mənimsədiyi biliklərlə inteqrasiya etmek lazımdır. Sonrakı mərhələdə öyrənilən materialı daha da möhkəmləndirmək, bacarıq və

vərdişlərin formalaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə mövzu ilə bağlı əyani təlim vasitələrindən,dərslikdə verilen mənbələrdən istifadə edilir. (4, s.41).

Tarix dərslərini mənbələrsiz təsəvvür etmək olmaz. Şagirdlərdə tarixi hadisə və proseslər haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılmasında mövzular üzrə verilmiş mənbələrin xüsusi əhəmiyyəti var. Bu problemi araşdırmazdan əvvəl təsəvvür dedikdə nə başa düşülür, təhsil alanlarda keçmiş haqqında təsəvvür necə formalaşdırılır. Tədris materialını mənimsəməyin əlverişli olmasının əsaslarından biri də təsəvvürlərin formalaşdırılmasıdır (1, s.187). Tarixi təsəvvürlərin təşəkkülü ilə yanaşı, tarixi təsəvvürləri yaratmaq sahəsindəki işin idraki əhəmiyyəti var. Məktəb tarix kursunun əsas vəzifələrindən biri şagirdlərdə konkret hadisə və proseslər haqqında təsəvvür formalaşdırmaqdır. Şagirdlərdə keçmiş haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılmasının idraki əhəmiyyəti vardır. Tarixi anlayışların formalaşdırımasının əsasını da, tarixi təsəvvürlərin yaradılması təşkil edir.

Təhsil alanların təfəkküründə öyrənilən dövrün hadisələrinin dairəsi nə qədər geniş və zəngin olarsa formalaşan anlayışların məzmunu da bir o qədər asan olar. Tarixi təsəvvürlər yalnız hadisə və proseslər haqqında formalaşdırılmır. Tarix təlimində zaman, ardıcıllıq və miqdar haqqında da təsəvvürlər formalaşdırılır (1, s.189). Yəni hadisələrin yalnızca keyfiyyət cəhəti, hadisə və proseslərin əlamət və xassələri ilə deyil, həmçinin kəmiyyət xüsusiyyətləri haqqında da təsəvvürlərə malik olmaq istəyirlər. Tarixi təsəvvürlərin formalaşdırılması şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün formalaşmasına əsaslı təsir göstərir. Tarix təlimində təsəvvürlər müxtəlif üsullardan istifadə edilərək formalaşdırıla bilər. Bu üsulları aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik.

1. Maddi və təsviri əyani vasitələr
2. Tarix müəlliminin canlı nitqi
3. Bədii ədəbiyyat əsərləri
4. Xəritələr (icmal, ümumi, mövzu)
5. Tarix dərnəkləri, diyarşünaslıq və ekskursiyalar
6. Radio, televiziya, qəzet və jurnallar

Bu üsullar dərs prosesində birbaşa istifadə olunur. Şagirdlərin mənimsədikləri təsəvvürlərin dəqiqliyini müəllim aşağıdakı qaydalarla nizamlamalıdır.

1. Müəllim şagirdlərə müxtəlif təsəvvürləri sistemləşdirməyə, xronoloji cəhətdən onları sistemə salmağa, onların mənbələrini tapmaqda şagirdlərə kömək etməlidir;
2. Məktəbliyə dəqiq məlumatı olan ədəbiyyata istinad etməyi məsləhət görmək;
3. Müəllim tarixi materialları izah edərkən mənbələrin məzmununa istinad etməklə məsələnin qoyuluşunu şərh etməsi lazımdır.

Təlim prosesində biz bu bilikləri müxtəlif mənbələrdən alırıq. Tarix elmini mənbəsiz təsəvvür etmək olmaz. Böyük yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə qeyd edirdi ki, biz tariximizi ona görə öyrənirik ki, gələcəkdə səhvlər etməyək (6, s.7). Tarixi mənbələrdə insanın yaratdığı hər şey, o cümlədən ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələrinin nəticələri, maddi mədəniyyət obyektləri, adətlər, ayinlər, yazılı abidələr yer alır. F.P.Karovkin və N.İ.Zaporojestin Qədim dünya və Orta əsrlər tarixinin tədrisində sənədli və maddi mənbələrdən istifadə edilməsinin çox böyük təhsil, tərbiyəvi əhəmiyyəti olduğunu bildirir (2, s.103). Tarixin təlimində mənbələrlə iş prosesində əsas məsələ ilk növbədə mənbənin düzgün seçilməsi və ondan istifadə edərək şagirdlərdə idraki bacarıqların formalaşadırılmasıdır. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dərslikdə verilmiş mövzu üzrə mənbəni əsas götürmək lazımdır. İstifadə ediləcək mənbə şagirdlərin qavrama, fərdi və yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Sinifdə yeni tədris materialının daha dərindən mənimsənilməsinin vacib şərt və vasitəsi öyrənilən faktların və ümumiləşdirmələrin sistematik şəkildə birləşdirilməsidir.

Tədris materialını mənimsəməyin əlverişli olmasının əsaslarından biri də təsəvvürlərin formalaşdırılmasıdır. İxtiyari mövzunun tədrisində sənədli, nəqli xarakterli, arxeoloji (maddi) mənbələrdən istifadə edilə bilər. Keçmiş dövr haqqında məlumatlar mənbələr vasitəsilə əldə olunur. Bu baxımdan tarixin tədrisində mənbələrin rolu doğru qiymətləndirilməli, əlverişli təlim metodları seçilərək, mənbələrdən düzgün istifadə edilməlidir. Bəşər tarixində baş vermiş fakt və hadisələri təsdiq edən mənbələr şagirdlərdə keçmiş haqqında təsəvvürləri formalaşdırır. Onlarda tarix fənninə dair marağın artmasına səbəb olur. Mənbələrdən istifadə edərək şagirdlərdə düşünmə, yaddaş, müşahidə kimi qabiliyyətləri inkişaf etdirmək mümkündür. Mənbələr üzərində iş müxtəlif formalarda təşkil etmək olar. Bu iş formalarına müşahidə, sənədlə iş, müəllimin şifahi nitqi və b. aiddir. Mənbələrlə işin təşkilinə aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

IX sinif üzrə “Ümumi tarix” dərsliyinin təhlilindən belə nəticəyə gəlinir ki, mövzular üzrə verilmiş mənbələr şagirdlərdə tədris olunan dövr haqqında müfəssəl təsəvvürlər formalaşdırmağa imkan verir. Həmin dərsliyin “Çin, Hindistan və Yaponiya” mövzusu üzrə verilmiş mənbələrə diqqət edək (7.s.20). Qeyd edilən mövzuda mənbələr üərində iş müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Məsələn: dərslikdə verilmiş xəritə və sxemlərlə iş təşkil etmək olar. Tarixi hadisələr nəinki zaman, həm də məkan daxilində baş verir. Əksər hallarda tarixi hadisələr yalnız müəyyən məkan şərtləri ilə əlaqədar olaraq düzgün başa düşülə bilər. Şagirdlərdə tarixi hadisələrin baş verdiyi yer haqqında düzgün təsəvvür yaradılmasının, hadisələrin zaman daxilində inkişaf etməsi haqqında təsəvvür hasil edilməsindən heç də az əhəmiyyəti yoxdur.

Ərazi bütün tarixi hadisələr üçün meydandır və yer şəraiti çox vaxt hadisələrin konkret gedişini müəyyən edir. Bu şərti bilmək bir sıra hallarda

tarixi hadisələrin izahına kömək edir. Tarixi hadisələrin müəyyən bir yerə aid edilməsi onların lokallaşdırılması adlanır (1.s.291). Lokallaşdırma əyani vasitələrin - tarix xəritələrinin və sxematik planların köməyi ilə əldə edilir. Dərslikdə verilmiş xəritələr şagirdlərdə baş vermiş hadisələrin məkanı haqqında təsəvvürlər formalaşdırır. Bu əyani vasitələrdən istifadə edərək öyrənənlərdə ölkələrin ərazisi, coğrafi mövqeyi, sərhədləri, döyüşlərin baş verdiyi ərazi və s. haqqında təsəvvürlər formalaşdıra bilərik. Bundan başqa sənədlərlə iş də təşkil edə bilərik. Tarix təlimində mövzuların tədrisində sənədlərdən istifadə böyük rola malikdir. Sənədlə iş şagirdlərin əldə etdikləri bilikləri aydın şəkildə təsvir etmək, tarixi dövrün orijinallığını dərk etmək məqsədilə istifadə olunur. Sənədlə iş şagirdlərə emosional təsir göstərir.

Ədəbi və elmi mahiyyəti, idrak fəallığı və marağının inkişafı, zehni əmək texnikasının təkmilləşdirilməsi üçün kifayət qədər məlumat məzmununa malikdir. Verilmiş mövzuda Nankin sülh müqaviləsi, Pekin sülh müqaviləsi, Portsmut sülh müqaviləsi haqqında məlumat verilir. Həmin sənədlərin təhlili şagirdlərdə həmin dövrdə ölkələrin siyasi vəziyyəti iqtisadi həyatı, müharibələrin nəticələri və s. anlayışlar yaranır. Dərslikdə verilmiş mənbələrdən biri də şəkillərdir. Mövzu ilə bağlı tiryək müharibəsi, taypinlərin döyüşü kimi hadisə şəkilləri verilmişdir. Hadisələrlə zəngin şəkil siyasi həyatı, hərbi tarixi haqqında təsəvvürlər formalaşdırır.

Tarix dərslərində bu cür mənbələrlə işin təşkili təlimin keyfiyətinin yüksəldilməsinə, şagirdlərin məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürünün inkişafına, şagirdlərdə təsəvvürlərin, dünyagörüşünün formalaşdırılmasına xidmət edir.

Məqalənin elmi yeniliyi: xüsusi bir metodoloji problem olaraq tarixi mövzunu öyrənməyin ilkin mərhələsində ümumi təhsil məktəblərində tarixi biliklər üzrə təsəvvürlərin formalaşdırılmasında tarixi mənbələrlə işləmə məsələləri müəyyənləşdirilib və araşdırılıb. Şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafına şərait yaradan, Ümumi tarix dərslərində tarixi mənbələrin öyrənilməsinin bir sıra metodoloji yolları əsaslandırılıb (mənbənin növü, ondan istifadənin imkan və yolları, interaktiv təlimin müxtəlif üsul və formalarının seçilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır).

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tarixi mənbənin öyrənilməsi və şagirdlər arasında tarixi hadisənin müəyyənləşdirilməsi olduqca vacib əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də tarixi mənbələr ilə iş şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına, tarixi faktların təhlili, ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsinə imkan verir. Belə dərslər tarixi mənbələr üzərində şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini formalaşdırır.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda “tarixi mənbələrlə iş” mövzusunda geniş tədqiqat işləri aparılmamışdır. Məqalədə mənbələrlə işin təşkil olunmasının vacibliyinə toxunulmuş, şagirdlərdə tarixi faktlar üzrə təsəvvürlərin formalaşdırılmasında mənbələrin əhəmiyyəti

vurğulanmış və IX sinif "Ümumi tarix" dərsliyində mövzu üzrə verilmiş mənbələr təhlil olunmuşdur.

Tarixi mənbələrlə işin təşkili şagirdlərdə tarixi biliklər üzrə təsəvvürlərin formalaşmasına, məntiqi, yaradıcı, tənqidi təfəkkürünün inkişafına, müqayisə etmə, təhlil aparmaq bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Bu mənbələrlə iş məktəblilərdə mövzunu mənimsəmək, kitabla, elmi məqalə ilə işləmək, tarixi materialı ardıcıl və məntiqi surətdə araşdırmaq, çıxarılmış nəticəni əsaslandırmaq və s. baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun təsviri ilə bağlı təklif kimi bunu qeyd etmək lazımdır ki, ümumitəhsil məktəblərinin tarix dərslərində tarixi mənbələrlə işin təşkilinə geniş yer verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Mübariz Əmirov - "Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası" (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti), Bakı – 2011
2. Təranə İsayeva. Ümumitəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində mətn üzərində işin təşkili. Bakı-2021, ADPU-nun nəşriyyatı, 160 səh.
3. Əmirov M.M. "Pedqoji tədqiqat metodları" Bakı, 2019
4. Ümumtəhsil məktəbllərinin V-XI sinifləri üçün tarix proqramları. Bakı: "Maarif", 2000, 197 s.
5. Əliyev P.B. Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili.Bakı, "Təhsil" 2004. 220 səh.
6. Həsənov A. Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı, Nasir 2007,496
7. Mahmudlun Y, Nəcəfli T. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinifi Ümumi tarix fənni üzrə dərslik Bakı. Şərq-Qərb.2020.140 səh
8. Bəhrəmova S. , Kərbalayeva A. . Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinifi Ümumi tarix fənni üzrə metodiki vəsait Bakı, Şərq-Qərb. 2020-140 səh

L.F.Mirzəyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lmirzayeva11@gmail.com

TƏHSİLİN İDARƏ OLUNMASINDA TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Xülasə

Müasir dövrdə elm-tərəqqi inkişaf etmiş, texnologiyanın inkişafı mühüm yer tutmuşdur. Bununla da, dünyanın hər yerində, hər sahədə texnologiyanın inkişafı sürətlənmiş və həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Hər sahədə olduğu kimi təhsil sahəsinə də texnologiyanın istifadəsi təsir etmişdir. İstənilən təhsil müəssisəsində, hal-hazırda internetdən, texnoloji avadanlıqlardan, kompüterlərdən və s. istifadə olunur. Texnologiyanın istifadəsi və tətbiqinin inkişafı təhsil sahəsinə olduqca müsbət təsir edir. Həm vaxt, həm də maddi cəhətdən daha sərfəli olan texnologiya müasir dövrdə müəllimlərin və tələbələrin ən böyük köməkçisidir. Dünyanı texnologiyasız düşünmək çətindir.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ В УПРАВЛЕНИИ ОБРАЗОВАНИЕМ

Резюме

В новое время получил развитие научный прогресс, важное место заняло развитие техники. В то же время развитие технологий ускорилось во всем мире, во всех областях и стало неотъемлемой частью нашей жизни. Как и в любой области, использование технологий повлияло на сферу образования. В любом образовательном учреждении в настоящее время Интернет, технологическое оборудование, компьютеры и т.д. используется. Развитие использования и применения технологий оказывает очень положительное влияние на образование. Технологии, которые более экономичны как по времени, так и по деньгам, сегодня являются величайшим помощником для учителей и учащихся. Трудно представить мир без технологий.

USE OF TECHNOLOGIES IN EDUCATION MANAGEMENT

Summary

In modern times, scientific progress has developed, the development of technology has taken an important place. At the same time, the development of technology has accelerated all over the world, in every field, and has become an integral part of our lives. As in any field, the use of technology has affected the field of education. In any educational institution, currently, the Internet, technological equipment, computers, etc. is used. The development of the use and application of technology has a very positive impact on education. Technology, which is more cost-

effective in both time and money, is the greatest helper for teachers and students today. It is difficult to think of the world without technology.

Açar sözlər: *texnoloji yeniliklər, texnoloji avadanlıqlar, internet, təhsil, təhsildə səmərəli inkişaf, təhsil sistemi, cəmiyyət, kompüter, texnoloji biliklər, yeni metodlar, kurikulum, keyfiyyət, monitorinq, internet imkanları*

Ключевые слова: *технологические инновации, технологическое оборудование, интернет, образование, эффективное развитие в образовании, система образования, общество, компьютер, технологические знания, новые методы, учебная программа, качество, мониторинг, возможности интернета*

Key words: *technological innovations, technological equipment, internet, education, effective development in education, education system, society, computer, technological knowledge, new methods, curriculum, quality, monitoring, internet opportunities*

Müasir dünyada elmi və texnoloji inkişaflar həm yeni təhsil ehtiyacları yaratmaqda, eyni zamanda da təhsilin daha uğurlu tətbiqi üçün yeni imkanlar təqdim etməkdədir. Texnologiyalar şübhəsiz ki, bu imkanlar sırasında ilklərdə gəlir. İlk əvvəllər hərbi məqsədlər üçün istifadə olunan texnoloji avadanlıqlar sonralar ictimai-sosial həyatın bir çox şah əsərində istifadə edilməyə başlanmış, hətta gündəlik həyatın ayrılmaz bir parçası halına gəlmişdir. Texnoloji avadanlıqlar yaranma müddətində müxtəlif mərhələlərdən keçmiş və 1946-cı ildə texnologiya üçün mühüm olan universal adlı ilk kompüter yaradılmışdır. Bununla da, texnologiyaların həyatımızda istifadəsinə zəmin yaranmışdır. Son zamanlarda, cəmiyyət həyatında texnologiyanın müxtəlif növlərindən, xüsusilə kompüterlərden istifadənin sürətlə yayılması, gələcək dünyanın bu gündən daha fərqli, estetik və irəli səviyyədə olacağı fikrini göz önünə gətirir. Müasir dövrdə dünyanın hər yerində hər sahədə texnologiyalardan istifadə edildiyi kimi təhsil sahəsində də geniş şəkildə tətbiq olunmaqdadır. Uzun müddətdir ki, dünyanın bir çox ölkələri bu sahədə bir sıra uğurlu addımlar atmışdır. ABŞ-da kompüter texnologiyasından əsasən XX əsrin 60-70-ci illərindən ictimai həyatın müxtəlif sahələrində geniş istifadə edilməyə başlanması buna nümunə ola bilər. Bu mövqedə Avropa ölkələri də öndə gedən ölkələr sırasındadır.

Bildiyimiz kimi, XXI əsrdə texnologiya ən geniş yayılmış sahədir. Müasir dünyada insanların ən yaxın dostu olan texnologiyanın, o cümlədən internetin insanlara təsiri ilə bərabər təhsilə, mədəniyyətə və s. təbəqələrə də təsir etdiyi açıq-aşkar görünür. Lakin bu mövzuda ikitərəfli fikirlər var.

Texnologiyanın təhsilə xeyrindən çox zərəri olduğu fikrini irəli sürən birinci tərəf insanlar, bu kimi insanların daha çox Sovet təhsil sistemi dəstəklədiyi də hiss olunur. Digər tərəfdə olan fikirlər isə, əksinə, texnologiyanın təhsildə daha çox xeyirli olduğunu düşünürlər. Onların fikrinə görə, texnologiya təhsil sahəsində istifadə edilməyə başladıqdan sonra bir sıra

yeni metodlar ortaya çıxmış və təhsilin tədrisinə və inkişafına müsbət təsir etmişdir. Bu fikri irəli sürüb dəstəkləyənlər isə daha çox Qərb dünyası təhsil sisteminə üstünlük verənlərdir.

Artıq uzun bir müddətdir ki, Azərbaycanda da texnologiyadan geniş istifadə edilməyə başlamışdır. Avropaya inteqrasiyadan sonra Azərbaycanda bu sahədə işlər daha da gücləndirildi. Bu təxminən 2000-ci ildən bu günə kimi olan dövrü əhatə edir. İlk vaxtlar insanlarda texnologiya sahəsində çox az biliklər var idi. Lakin illər keçdikcə, dövr dəyişdikcə bu sahədə daha çox biliklər əldə edildi.

Müasir dövrdə texnologiyanın təhsildə rolu çox genişdir. Deyə bilərik ki, dünyada, o cümlədən Azərbaycanda bütün təhsil müəssisələrində, istər universitetlərdə, istərsə də məktəblərdə və digər təhsil ocaqlarında artıq bir çox dərslərin tədrisində texnologiyaların istifadəsi zəruri hal alıb və əlbəttə ki, bu sahədə ilk vasitə kimi internetdən istifadə olunur. Eyni zamanda, bu sahədə də fikirlər ikiyə bölünür:

İnternet imkanlarından istifadə edə bilənlər və bilməyənlər. Bu iki toplum arasında ciddi fərqlər vardır. İnternetdən istifadə edə bilməyənlər, daxil ola bilməyənlərin qarşısında çox da böyük imkanlar yoxdur. İnternet imkanlarından istifadə edə bilənlərin, internetə girişi olanların qarşısında isə böyük imkanlar durur. Beləliklə, internetdən istifadə edə bilənlərin Azərbaycanda yaşamaqla dünyanın bir çox ölkələrinin tələbələri, müəllimləri ilə söhbət imkanları var. Bundan əlavə axtardığı istənilən kitabı oxumaq imkanı, dünya kitabxanalarına pulsuz baxış, istənilən informasiyanı tapmaq imkanı və s. kimi geniş imkanları vardır. Hər mövzuda, hər cəhətdən texnologiyanın-internetin təhsilə çoxlu müsbət təsiri vardır. Bu gün yeni təhsil sisteminə, kurikulum metoduna uyğun müəllimlər (müasir müəllimlər) tələbələrini internetdən bilik axtarmağa yönəldirlər. Bu, eyni zamanda, tələbələrə də rahatdır. Məsələn, tələbə gedib kitabxanada axtaracağı kitabı evdən internet vasitəsilə, texnoloji avadanlıqlar vasitəsilə əldə edə bilər. Bu həm vaxta qənaət, həm də maddi cəhətdən daha sərfəlidir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanda təhsil müəssisələri artıq informasiya texnologiyalardan kifayət qədər istifadə edir. Bunu necə əsaslandıra bilərik? sualına isə belə cavab verə bilərik; təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi istiqamətində təhsil müəssisələrinin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsinə yeni tələblər qoyulduğu üçün, eyni zamanda idarəetmə və nəzarətin təşkilinin səmərəsini artırmaq üçün informasiya texnologiyalarından istifadə mütləqdir. Başqa sözlə desək, mövcud vəziyyəti daha dəqiq təhlil etmək, qiymətləndirmək və nəticədə əsaslandırılmış optimal qərarlar qəbul etmək üçün təhsilin idarə olunmasında texnologiyaların istifadəsi qaçınılmazdır. Dövrün tələbinə uyğun olaraq, belə sistemin yaradılmasında ən əsas məqsəd informasiya texnologiyaları əsasında təhsilin

səmərəli, keyfiyyətli idarəolunması sistemini formalaşdırmaq, təhsilin inkişafı üçün dövlət proqramlarının hazırlanması, reallaşdırılması və monitorinqi proseslərini idarə etmək, təhsil sisteminin qısamüddətli, həmçinin uzunmüddətli perspektiv inkişafını proqnozlaşdırmaqdır. (1)

Ədəbiyyat

1. R.Məmmədzadə, A.Abdullayev, F.Kərimova; Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı-2008
2. https://markzone.az/texnologiyanin-heyatimizda-rolu/
3.https://steemit.com/steempress/@elsen/texnologiyannhyatmzdakrolutexnologiyandir-464vr5tfzt
4. Akif Nəzərov: pedaqoji texnologiyalar
5. http://anl.az/down/meqale/525/2011/aprel/169808.htm

T.M.Babayev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
togrulbabayev1998@mail.ru

ARXAİK LEKSİKANIN MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ ƏYANİLİKDƏN İSTİFADƏ

Xülasə

Azərbaycan dili fənni üzrə tədris olunan mövzulardan biri də arxaizmlərdir. Bu mövzu 5-ci sinifdə tədris olunsa da 11-ci sinifə qədər şagirdlər arxaizmlərlə qarşılaşırlar. Arxaizmlərin şagirdlər tərəfindən daha yaxşı mənimsədilməsini təmin etmək üçün dərs zamanı əyanilikdən istifadə mühümdür. Əyaniliyin təmin olunması üçün müxtəlif vasitələr mövcuddur. Əyanilikdən daha çox tarixizmlərin və semantik arxaizmlərin öyrədilməsi zamanı istifadə etmək daha məqsədə uyğundur. Bu tarixizmlərin və semantik arxaizmlərin mahiyyətindən irəli gəlir. Müəllimlər əyaniliyi təmin etmək üçün təlimin müasir texniki vasitələrindən sərbəst və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИЗУАЛЬНЫХ СРЕДСТВ ПРИ УСВОЕНИИ АРХАИЧНОЙ ЛЕКСИКИ

Резюме

Одной из тем, изучаемых на азербайджанском языке, являются архаизмы. Хотя эта тема преподается в 5-м классе, ученики 11-го класса сталкиваются с архаизмом. Использование наглядных пособий на уроках важно для лучшего усвоения учащимися архаизмов. Существуют различные средства обеспечения наглядности, более целесообразно использовать наглядность при обучении историзмам и семантическим архаизмам, в этом суть историзмов и семантических архаизмов. Учителя должны иметь возможность свободно и целенаправленно использовать современные средства обучения для обеспечения наглядности.

USE OF VİSUAL AİDS İN THE ACQUİSİTİON OF ARCHAİC VOCABULARY

Summary

One of the topics taught in the Azerbaijani language is archaisms. Although this topic is taught in the 5th grade, students in the 11th grade face archaisms. The use of visual aids in the classroom is important to ensure that archaisms are better mastered by students. There are various means to ensure visibility. It is more appropriate to use visibility in the teaching of historisms and semantic archaisms. This is the essence of historisms and semantic archaisms. Teachers must be able to use modern teaching aids freely and purposefully to ensure visibility.

Açar sözlər: *tədris, təlim prinsipləri, əyanilik, arxaizm, tarixizm*
Ключевые слова: *преподавание, принципы преподавания, наглядность, архаичность, историография*
Key words: *teaching, teaching principles, visibility, archaism, historiography*

Giriş. Təlimin prinsipləri pedaqoji ədəbiyyatlarda təlimin səmərəliliyini artıran başlıca tələb, əsas ideya, ilkin ideya kimi izah edilmişdir. Əgər müəllim bu prinsiplərə düzgün əməl edərsə, təlim prosesi müvəffəqiyyətlə nəticələnər.

Müasir təlimdə qəbul olunan əsas prinsiplər bunlardır:

- Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi.
- Təlimin təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici prinsipi.
- Təlimdə elmilik prinsipi.
- Təlimdə sistemlilik və ardıcıllıq prinsipi.
- Təlimdə əyanilik prinsipi
- Təlimdə şüurluluq, fəallıq və müstəqillik prinsipi.
- Təlimdə fərdi yanaşma prinsipi (1, s.94)

Əsas hissə. Əyanilik prinsipi təlim prosesini mücərrəd sözlər əsasında deyil, təhsilalanlar tərəfindən birbaşa qavranılan əşyalar, hadisələr əsasında təşkil etməyə deyilir. XVII əsrin tanınmış pedaqoqu Komenski filosof Bekonun fəlsəfi fikirlərinə əsaslanaraq əyanilik prinsipini irəli sürmüşdür. Komenski biliyə yiyələnməkdə duyğu orqanlarının rolunu xüsusi qeyd edirdi. Komenski məşhur "Böyük didaktika" əsərində yazır: "Duyğularda olmayan heç bir şey, şüurda da olmadığından ağıl bütün düşüncələr üçün materialı yalnız duyğulardan alır". (5, s.227) O, təlimdə biliyin hissi qavrayışdan başlamasını irəli sürmüş və vurğulamışdır ki, söz qabıq, əşya isə onun nüvəsidir, başı nüvəsiz olan qabıqla doldurmaq lazım deyil. O, əyaniliyini təlimin "qızıl qayda"sı adlandırırdı. Deyirdi ki, qoy təlim üçün mümkün olan hər şeyi duyğularla qavramağa təqdim etmək qızıl qayda olsun. Görünən görmə duyğusuna, səs eşitmə duyğusuna, iy iybilmə duyğusuna, toxunula bilən lamisə duyğusuna təqdim olunsun. Əgər bir şeyi eyni anda bir neçə duyğu üzvü ilə qavramaq mümkündürsə, bir neçə duyğu üzvü ilə qavrama təmin edilsin.

Əyaniliyin aşağıdakı funskiyalarından istifadə etməklə təlim prosesinin idarəolunmasını yaxşılaşdırmaq mümkündür:

- əyanilikdən empirik məlumatları əldə etmək vasitəsi kimi;
- əyanilikdən deduktiv nəticələrin təsdiqi vasitəsi kimi;
- əyanilikdən induktiv nəticəyə gəlmək, ümumiləşdirmənin, sistemləşdirmənin əsaslandırılması vasitəsi kimi;
- əyanilikdən, bərpaedici fəaliyyətdən evristik fəaliyyətə keçid şəraitinin yaradılması vasitəsi kimi;
- evristik fəaliyyətin illüstrasiya təminatını yaxşılaşdırmaq vasitəsi kimi. (4, s.618)

Əyanilik həyata keçirilməsi müxtəlif vasitələrlə mümkündür:

a) təbii əyanilik: təbii halda əşya və proseslərin nümayiş etdirilməsi;

b) təsviri əyanilik: əşyanın şəkli, maketi, diafilm, kino, televiziyadan istifadə;

c) sxematik əyanilik: sxem, cədvəl, diaqram və s. üzrə iş;

ç) obrazlı əyanilik: şagirdlərin şəxsi təcrübəsi, təsəvvürləri, müəllimin sözü, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsilə canlı obrazlar, təsəvvürlər yaratmaq;

d) simvolik əyanilik: qlobus, xəritə və s. üzrə iş.

Azərbaycan dili dərslərinin tədrisi prosesində əyanilik prinsipini gözləməklə şagirdlərdə təlim prosesinə həvəs yaratmaq, mövzunun daha tez, asan, şüurlu mənimsənilməsini təmin etmək, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək mümkündür. Azərbaycan dili fənninin orta ümumtəhsil məktəbləri üçün tərtib olmuş proqramındakı bütün bölmələrin tədrisi zamanı əyanilikdən istifadə etmək mümkündür. Sadə bir misal kimi qeyd edə bilərik ki, müəllim isim bölməsini tədris edərkən şagirdlərdən sinifdə gördükləri əşyaları saymalarını istəyə bilər. Şagirdlər əşyaları saydıqca müəllim sayılan adları lövhəyə yazıb sonra bunu isim mövzusu ilə əlaqələndirə bilər. Bu əyaniliyə sadə misaldır. Müəllim əyaniliyi yüksək səviyyədə təmin etmək, şagirdlərin dərsə olan marağını və diqqətini daha da artırmaq istəyirsə, mütləq təlimin müasir texniki vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalı, internet resursları ilə işləməyi bilməli, müxtəlif kompüter proqramlarında sərbəst şəkildə lazım olan materialları hazırlamağı bacarmalıdır.

Təlimin texniki vasitələri üç yerə bölünür:

1. Akustik (məktəb radio qovşağı, maqnitafon);
2. Vizual (epidiaskop, kodoskop, proyektor);
3. Audio-vizual (televizor, video-maqnitafon, kompüter və s.) (3, s.328)

Arxaizmlərin tədrisi zamanı da əyanilikdən istifadə etmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusən də tarixizmlərin və semantik arxaizmlərin tədrisi zamanı da əlverişlidir. Bildiyimiz kimi tarixizmlər köhnəlmiş sözlərin elə bir növüdür ki, tarixizmin ifadə etdiyi əşya, məfhum müsir dövrümüzdə artıq istifadə olunmur. Ona görə də bu sözlərin şagirdlərə mənimsədilməsi nisbətən çətindir. Bu sözləri şagirdlərə izah edərkən əyanilikdən istifadə etmək xüsusi önəm daşıyır. Əyaniliyin də təsviri əyanilik növündən istifadə etmək üçün imkanlar daha genişdir. Məsələn, müəllim əbanın nə olduğunu şagirdlərə izah edəcək. İlk olaraq onu da qeyd edək ki, müəllimin nitqi də əyaniliyi təmin edən vasitələrdəndir və düzgün istifadə olunsa, əvəzsizdir. Müəllim əbanı sözlə təsvir edə bilər, onun şəklini göstərə bilər, natural əyanilikdən istifadə edib əbanın özünü göstərə bilər. Bu saydıqlarımızdan daha cəlbedici olan hər hansı bir filmdən müəyyən bir hissə nümayiş etdirə bilər. Məsələn, "Dəli Kür" filmindən olan Molla Sadığın keçdiyi hər hansı bir hissəni göstərə bilər. Əba sözündən çıxış edərək deyə bilərik ki, tarixizmlərin izahında əyaniliyin çox

ciddi rolu vardır. Qalxan sözü də tarixizm kimi qəbul olunur. Qalxanın nə olduğunu şagirdlər izah edərkən eyni qaydada müəllim sözlər vasitəsilə də əyanilik yarada bilər, təsviri əyaniliyin vasitələrindən də istifadə edə bilər. Müəllim dərsi daha maraqlı etmək üçün "Babək" filmində maraqqlı səhnələrdən biri olan Cavidanla Əbu İmranın üz-üzə gəlməsi səhnəsini nümayiş etdirə bilər. Burada qalxanın nə olduğunu, necə istifadə olunduğunu əyani şəkildə müəllim şagirdlərə nümayiş etdirə bilər. Qopuz sözünü izah edərkən bu musiqi aləti haqqında məlumat verdikdən sonra əyaniliyi təmin etmək üçün müəyyən şəkillər göstərilə bilər. Dərsi daha maraqlı etmək üçün "Dədə Qorqud" filmindən qopuzun əks olunduğu bir səhnəni göstərmək olar.

Semantik arxaizmlər o arxaizmlərə deyilir ki, sözün tərkibində heç bir dəyişiklik olmur, ancaq sözün əvvəl ifadə etdiyi mənası ilə indiki mənası fərqli olur. Bu tipli sözlərin tədrisi zamanı müəllim əyaniliyi təmin etmək üçün cədvəllərdən istifadə edə bilər. Məsələn, üç sütunlu cədvəl tərtib edib birinci sütuna arxaik sözü, ikinci sütuna əvvəlki mənasını, üçüncü sütuna indiki mənasını yazıb şagirdlərin daha asan qavramasına imkan yaratmaq olar.

Arxaikləşmiş söz	Əvvəlki mənası	İndiki mənası
Dinlənmək	Dincəlmək,rahatlanmaq	Eşidilmək
Siyasət	Cəza,əziyyət	Dövlətin və s. fəaliyyəti
Afərin	Xilqət	Əhsən
Bar	Yük	Məhsul
Xəstə	Yorğun	Naxoş
Naxoş	Xoşa gəlməyən	Xəstə
Pir	Qoca	Ziyarətgah

Bu tipli cədvəlləri müəllim özü də tərtib edib şagirdlərə təqdim edə də bilər, şagirdlərə tapşırıq kimi də verə bilər. Müəllimin şagirdlərin köməkliyi ilə hazırlaması daha uyğun olar. Təlim sistemində əyani vasitələrin tətbiqi zamanı aşağıdakı tələblər gözlənilməlidir:

1. Təlim prosesi əyani vasitələrlə həddindən artıq yüklənməməlidir, əks halda tədris materiallarının başa düşülüb mənimsənilməsində şagirdlərin müstəqilliyini və fəallığını aşağı salır. Əyani vasitələrin çoxluğu biliklərin mənimsənilməsinə maneçilik törədir, axtarış prosesinə mənfi təsir göstərir.
2. Əyani vasitələrdən istifadə edilməsinin aydın məqsədi olmalıdır. O, əqli fəaliyyətin növlərinin idarə olunmasını şərtləndirməlidir.
3. Şagirdlərdə kənar assosiasiyalar yaratmaq üçün əyani vasitədə lüzumsuz heç bir şey olmamalıdır.
4. Əyani vasitə tətbiq edərkən şagirdlərin imkanları nəzərə alınmalıdır. Belə bir fikir yanlışdır ki, aşağı siniflərdə yalnız şəkilli əyani vasitələrdən istifadə olunmalıdır. Uşaqları şərti təsvirlərdən istifadə etməklə əlaqələri, asılılıqları başa düşməyə alışdırmaq zəruridir.

Nəticə. Dərsin keyfiyyətli keçməsi üçün təlimin prinsiplərindən düzgün şəkildə istifadə edilməlidir. Bu prinsiplərdən biri də əyanilik prinsipidir. Azərbaycan dili dərslərinin təşkili zamanı orta məktəb proqramındakı bölmələrin hamısında əyanilikdən istifadə etmək mümkündür. Arxaizmlərin tədrisi zamanı da əyaniliyin önəmi böyükdür. Xüsusən də tarixizm və semantik arxaizmlərin tədrisi zamanı əyanilikdən istifadə imkanı genişdir. Tarixizmlərin tədrisində təsviri əyaniliyin vasitələrindən istifadə etmək, semantik arxaizmlərin tədrisində isə sxematik əyanilik vasitələrindən daha geniş istifadə imkanı var.

Ədəbiyyat

1. *Abbasov Ə., Cavadov İ., İbadova B. və b. Kurikulum bələdçisi. Bakı: Elm və təhsil, 2019.*
2. *Balıyev H., Balıyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014.*
3. *Həsənli B. Ədbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2016.*
4. *İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika.I cild. Bakı: Mütərcim, 2012.*
5. *Qasımova L., Mahmudova R. Pedaqogika.Dərslik. Bakı: Çaşıoğlu, 2012.*

Ə.A.Əsgərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e.asgerova126@mail.ru

DİL TƏDRİSİNDƏ OYUNLAR İNTERAKTİV TƏLİM ÜSULU KİMİ

Xülasə

"Yaxşı müəllim - ümidi ilhamlandıra, təxəyyülü alovlandıra və öyrənməyə məhəbbət aşılaya bilən kəsdir."- Brad Henry (Teacher Appreciation Journal, s.120) Müəllimlər olaraq, diqqət etməli olduğunuz bir çox məsələ vardır. Peşəmizlə bağlı olaraq, bizlər öz üzərimizə bir çox məsuliyyətlər götürürük. Tələbələrin dərsə cəlb edilməsi, sinif idarəçiliyi, tədris strategiyaları və s. Göstərdiyimiz səylərin boşa getməməsini təmin etmək üçün sinifdə effektiv tədris metodlarından istifadə edilməlidir. Məlumdur ki, texnologiya günü-gündən inkişaf edir. Bu da sinif və təlim mühitinə təsirsiz ötüşmür. Əlavə olaraq, müasir şagird və tələbələrin maraqları, əvvəlkilərə nisbətən daha fərqlidir. Bu səbəbdən tədris mühitində artıq müasir təlim metodları ənənəvi metodları əvəzləməkdədir. Aydın bir tədris planı və ya strategiyası üzərində qurulmayan təlim sınmış qabı doldurmağa çalışmaq kimidir. Onu nə qədər doldurmağa çalışsaq da, həmişə sızdıracaqdır. İnnovativ tədris üsulları sınmış qabı möhürləməyə və tədrisin effektiv olmasına kömək edir.

ИГРЫ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ - КАК ИНТЕРАКТИВНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ

Резюме

«Хороший учитель может вселить надежду, разжечь воображение и привить любовь к учебе». - Брэд Генри (Журнал признательности учителей, стр. 120) Нам, как учителям, нужно уделять внимание многим вещам. В связи с нашей профессией мы берем на себя много обязанностей. Вовлечение учащихся в уроки, управление классом, стратегии обучения и т. д. В классе должны использоваться эффективные методы обучения, чтобы наши усилия не были напрасными. Известно, что технологии развиваются день ото дня. Это также влияет на классную комнату и учебную среду. Кроме того, интересы современных школьников и студентов иные, чем раньше. По этой причине современные методы обучения уже заменяют традиционные методы в учебной среде. Преподавание, не основанное на четкой программе или стратегии, похоже на попытку наполнить разбитый горшок. Как бы мы ни старались его заполнить, он всегда будет протекать. Инновационные методы обучения помогают запечатать разбитый горшок и сделать обучение более эффективным.

GAMES IN LANGUAGE TEACHING - AS AN INTERACTIVE TEACHING METHOD

Summary

"A good teacher can inspire hope, ignite the imagination, and instill a love of learning." -Brad Henry (Teacher Appreciation Journal, p.120) As teachers, there are many things we need to pay attention to. In connection with our profession, we take on many responsibilities. Involvement of students in lessons, classroom management, teaching strategies, etc. Effective teaching methods should be used in the classroom to ensure that our efforts are not in vain. It is known that technology is evolving day by day. This also affects the classroom and learning environment. In addition, the interests of modern pupils and students are different than before. For this reason, modern teaching methods are already replacing traditional methods in the teaching environment. Teaching that is not based on a clear curriculum or strategy is like trying to fill a broken pot. No matter how hard we try to fill it, it will always leak. Innovative teaching methods help seal the broken pot and make teaching more effective.

Açar sözlər: *müasir tədris metodları, oyunlara əsaslanan öyrənmə, tapmaca-pazllar, marker, interaktiv metod*

Ключевые слова: *современные средства обучения, игровое обучение, пазлы, маркер, интерактивный метод*

Key words: *modern teaching aids, game-based learning, jigsaw-puzzles, marker, interactive method*

Giriş. Demək olar ki, hər kəs gənc və ya yaşlı olmasından asılı olmayaraq oyun oynamağı sevir. Uşaqlıq dövründən başlayan oyun oynamaq həvəsi əksər uşaqların həyatının böyük bir hissəsinə çevrilir və onların inkişafında da böyük rol oynayır. Uşaqlar yetkinlik dövrünə qədəm qoyduqda, onların oynadıqları oyunlar daha mütəşəkkil və planlı olmaları baxımından digər oyunlardan fərqlənməyə başlayır və adətən müxtəlif qaydalar və konkret məqsəd əsasında qurulur. Əksər oyunları oynayarkən iştirakçılar oyunun davam edə bilməsini təmin etmək üçün demək olar ki, bir-biri ilə ünsiyyət qurmağa məcbur olurlar. Oyunlar zamanı ünsiyyət ehtiyacı və qeyri-rəsmi oyunların təmin edilməsi tələbələri danışmaqdan qorxmamağa təşviq edir ki, bu da onların nitqinin səlisliyini, ünsiyyət bacarığının inkişafını təkmilləşdirir. Bu məqamı nəzərə alaraq deyə bilərik ki, müəllimlərin müsbət öyrənmə mühiti yaratmaq və tələbələri arasında həm xarici dilə, həm də mədəniyyətə marağı oyatmağa çalışması çox vacibdir, çünki bu, dil öyrənmə prosesinin müvəffəqiyyəti və məhsuldar nəticələrin əldə edilməsi üçün vacibdir. Oyunlar bu məqsədlərə çatmağa kömək edir, çünki onlar tələbələr üçün dil öyrənmə prosesinin əyləncəli, maraqlı və effektiv olması tələbini ödəməyə kömək edir.

Bir vaxtlar təlim prosesi öyrənənlərin sinifdə passiv iştirakından və sadəcə dərsi dinləməsi üzərində qurulurdusa, artıq bu gün öyrənənlər sinifdə

daha fəal mövqe nümayiş etdirirlər və müəllimlərin tədris etdikləri dərsləri daha effektiv və maraqlı etmələri və tələbələrin fəallığını təmin etmələri üçün siniflərində istifadə edə biləcəkləri müasir tədris metodlarından biri də interaktiv oyunlardır. Bildiyimiz kimi, müəllimlərin üzləşdiyi əsas problemlərdən biri də tələbələrin dərsdə aşağı fəallığı, dərsə diqqətlərini toplamamalarıdır. Dərsə diqqətin və marağın olmaması öyrənmə prosesinin səmərəliliyini aşağı salır. İnteraktiv oyunlar müəllimlərin şagirdlərdə maraq yaratmaq üçün istifadə etdiyi müxtəlif tədris üsullarından biridir. Adından da göründüyü kimi, bu, müəyyən bir mövzunu öyrətmək üçün oyunları əhatə edən bir tədris metodudur. Axı, oyunları uşaqlar qədər, böyüklər də çox sevir. Odur ki, bu metod hər yaş üçün uyğunlaşdırılması mümkün olan və dərsdə fəallığın artmasına və dərsin daha maraqlı formada qurulmasına müsbət təsir göstərən üsuldur. Təlimin effektiv olmasını təmin etmək üçün dərs prosesinə viktorinalar, zəka oyunları, liderlik lövhələri və s. əlavə etmək mümkündür. Gəlin bu metoda aid nümunələrə nəzər salaq.

Binqo (Bingo) - Tələbələri öyrənmə prosesində həvəsləndirən sadə və effektiv bir oyun. Ləvazimatlar: ağ lövhələr və qələm, yaxud, kağız və qələm, düyməciklər, mövzuya aid terminlərin və ya keçilən yeni anlayışların siyahısı, məsələn: rəqəmlər, keçilən yeni sözlər, lüğət, elmi düsturlar və ya tarixi şəxsiyyətlər. Gedişat: Tələbələrə öz lövhələrində və ya kağız parçalarında 5 x 5 (bundan daha kiçik və ya böyük ola bilər) ölçülü cədvəl çəkmələrini tapşırın, sonra öz cədvəllərinə çəkmək (yazmaq) üçün verilmiş siyahıdan 5 söz və ya şəkil seçmələrini tapşırın. Daha sonra siyahıdan təsadüfi bir söz seçin və həmin sözü səsləndirin. Tələbələr öz cədvəllərində (əgər varsa) o sözü işarələyirlər. Tələbələrdən biri cədvəlini ən tez tamamlayana və "binqo!" deyənə qədər müxtəlif sözləri seçməyə və onları tələbələrə deməyə davam edin (həmçinin ardıcıl 3 bal alan ilk tələbəyə mükafat da verə bilərsiniz). Həmçinin bu oyunu müxtəlif nitq hissələri üzrə tələbələrin biliyini təkmilləşdirmək üçün istifadə edə bilərsiniz. Məsələn, siyahıdan "qırmızı" sözünü seçirsiniz və onu tələbələr üçün sözün özünü istifadə etmədən izah etməyə çalışırsınız. Məsələn, "bu söz sifətdir, rəng bildirir və s." Yaxud, siyahıdan "Bakı" sözünü seçirsiniz və "bu, xüsusi isimdir, şəhər adıdır və s." yollarla tələbələr üçün izah edirsiniz. Tələbələr də bu sözün hansı söz olduğunu təxmin edir və əgər varsa, öz cədvəllərində bu sözü işarələyirlər. Bu üsulla, cədvəlini ən tez tamamlayan tələbə oyunu qazanmış olur.

Tapmaca-pazllar (Jigsaw puzzles) - Bu kreativ qrup oyunu tələbələri birlikdə işləməyə və akademik anlayışları mücərrəd şəkildə vizuallaşdırmağa təşviq edir. Ləvazimatlar: çap edilmiş və ya kart (kağız) üzərində yapışdırılmış və təsadüfi formalarda kəsilmiş şəkillər, sözlər, hesablamalar və ya konsepsiyalar, məs. riyaziyyat hesablamaları, kimyəvi tənliklər, mövzu lüğəti, tarixi şəxsiyyətlər, cümlələr və s.

Gedişat. Sinfinizi qruplara ayırın, sonra hər qrupa birlikdə tapıb birləşdirəcəkləri pazl hissələrini paylayın. Məsələn, dərsdə keçilən mətnin cümlələrini müxtəlif hissələrə ayırıb tələbələrə cümlələri düzgün sırayla sıralayıb mətni yenidən qurmağı tapşıra bilərsiniz. Həmçinin dil dərslərində keçilən qrammatik qaydaya aid üzərində işlədiyiniz cümlələrdə sözlərinin yerini dəyişərək onları tələbələrə təqdim edə və onlara cümləni qrammatik formaya uyğun söz sırası ilə düzgün formada qurmağı tapşıra bilərsiniz. Bu pazlları həm özünüz hazırlaya, həm də hazır internet materiallarını çap edib, kəsərək istifadə edə bilərsiniz. (1)

Sona qədər ayaq üstə qalan (Last man standing) - Bu, tələbələrə düşünmək və həmyaşıdları öyrənməyə təşviq edən bir oyundur. Ləvazimatlar: top və ya hər hansı yumşaq oyuncaq. Gedişat: Bütün tələbələr bir dairə yaratsınlar. Siz sadəcə bir kateqoriya (yeməklər, yerlər, hobbilər və s.) seçib topu şagirdlərdən birinə ötürün. Kateqoriya ilə əlaqəli bir sözü deyib sonra topu başqa bir tələbəyə atsınlar. Əgər tələbələrdən biri artıq deyilmiş sözü təkrarlayırlarsa və ya başqa söz deyə bilmirsə, oturur. Sonuncu tələbə də oturana qədər oyun davam edir və ən son ayaq üstdə dayanan tələbə oyunu qazanır.

Lövhə yarışı (Board race) - Lüğətin təkrarı üçün əla oyun növüdür. Ləvazimatlar: lövhə və marker. Sinfi iki komandaya bölün və hər komandaya bir ədəd rəngli marker verin. Lövhənin ortasına yuxarıdan aşağıya doğru bir xətt çəkin və yuxarıda bir mövzu qeyd edin (məsələn, lövhənin bir tərəfinə rənglər, digər tərəfinə isə meyvələr və.s). Daha sonra tələbələr lövhədə mövzu ilə bağlı bildikləri sözləri yazmalıdırlar. Tapşırığın icrası üçün vaxt da təyin edə bilərsiniz. Komandanın ilk üzvü birinci sözü yazaraq markeri komandadakı digər üzvə ötürür və bütün üzvlər sıra ilə lövhədə yazırlar. Vaxt bitənə qədər oyun davam edir. Hər düzgün söz komandaya bir xal qazandırır. Oxunmayan və ya orfoqrafik cəhətdən səhv yazılmış sözlər qəbul edilmir.

Qadağan sözlər (Taboo words) - Tələbələrinizə sözlərin sinonimini və ya izahını məşq etdirmək istəyirsinizsə, bu oyun növünü sınayın. Ləvazimatlar: kağız və qələm. Sinfi iki komandaya bölün və hər iki komandanın otağın əks tərəfində bir-birinə baxaraq oturmasını təmin edin. Komandanın qarşısında (üzü komandaya tərəf) oturmaq üçün bir nəfər seçin və özünüz isə komandanın digər üzvlərinin arxasında dayanaraq üzərində söz olan bir kağız parçasını əlinizdə tutun. Bu kağız parçasını ancaq komandanın qarşısında oturan tələbə görməlidir, komandanın digər üzvləri isə bu sözü görməməlidirlər. Daha sonra isə həmin tələbə üç dəqiqə ərzində kağız üzərində yazılmış sözü demədən, onun sinonimlərindən və ya izahından istifadə edərək komandaya sözü səsli izah etməlidir. Komanda sözü taparsa, bir xal qazanır. Sıra ilə bütün komanda üzvləri qarşıya keçərək oynaya bilərlər.

Asılmış adam (Hangman) - Şagirdlərin orfoqrafiya və mövzu biliklərini təkmilləşdirən, eyni zamanda onları əyləndirən ənənəvi, həm də interaktiv oyun. Ləvazimatlar: lövhə və marker. Gedişat: Əvvəlcə bir söz fikirləşin və sözdəki hərflərin sayına uyğun olaraq lövhədə tire işarələri çəkin (məsələn, söz səkkiz hərflidirsə, səkkiz tire işarəsi və.s). Sözün aid olduğu kateqoriyanı da lövhənin sağ yuxarı hissəsində qeyd edin (məs.qida) Sonra tələbələrə bir hərf təxmin etmələrini tapşırın. Əgər tələbələrin dediyi hərf sizin nəzərdə tutduğunuz sözdə mövcuddursa, onu sözdəki müvafiq sırada tirenin üzərindən yazın. Əgər həmin hərf sözdə movcud deyilsə, onu kənardan yazın və asılmış adamın təsvirini çəkməyə başlayın. Hər səhv cavaba görə təsvirin bir hissəsini çəkməyə davam edin. Tələbələr hərfləri düzgün təxmin edib sözü taparsa, onlar qalib olurlar. Yox, əgər siz onlardan qabaq təsviri çəkib tamamlasanız, siz qalib olursunuz. Daha azyaşlı tələbələrə oyunun çətinliyini azaltmaq üçün sözün hər hansı bir hərfini aid olduğu yerdə yaza və digər hərfləri tapmalarını tapşıra bilərsiniz.

Kateqoriyalar (Categories) - Tələbələrin həm söz bazasını artırmağa, həm də cəld düşünmə qabiliyyətlərini təkmilləşdirmək üçün faydalı oyun növüdür. Ləvazimatlar: kağız və qələm. Şagirdlərdən kağızlarına beş (az və ya daha çox ola bilər) sütun çəkmələrini və hər sütunun yuxarısına bir kateqoriya yazmağı tapşırın (məsələn, heyvanlar, rənglər, qidalar, ölkələr, maşınlar və.s). Keçdiyiniz mövzunun məzmununa uyğun kateqoriyalar seçə bilərsiniz. Sonra təsadüfi bir hərf seçin və onu lövhəyə yazın. Tələbələrə tapşırın ki, hər biri bu hərflə başlayan və kateqoriyaların hər biri üçün bir söz yazmağa çalışsınlar. Seçilən hərflə bütün kateqoriyalara aid sözləri ən tez yazıb bitirən tələbə oyunu qazanır. Həmçinin bu oyunu qrup şəklində də təşkil etmək olar. (3)

Nəticə. Yuxarıda sadalanan nümunələrdən də göründüyü kimi oyunların dil tədrisində tətbiq edilməsi olduqca səmərəlidir və maraqlı dərs mühitinin tərtibinə töhfə verir. Dil öyrənmə prosesi çətin proses olduğundan, şagird yaxud tələbələri monoton dərs mühitindən uzaqlaşdırmaq, yorğunluqdan qaynaqlanan passivliyi, diqqət dağınıqlığını dərsin sonunda əyləcəli fasilə yaratmaqla aradan qaldırmaq, keçilənlərin təkrarı, möhkəmləndirilməsi, yaxud tətbiqi üçün olduqca ideal və maraqlı metoddur. Oyunlar öyrənilən xaricid dildə danışma, dinləmə, düşünmə, yazmaq kimi bacarıqların inkişafına dəstək verən tədris metodudur. Eyni zamanda, oyunlar birlikdə işləmək bacarığı, sağlam rəqabət aparmaq, hədəfə çatmaq üçün çalışmaq kimi keyfiyyətlərin tələbələrə aşılanması üçün də olduqca faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. Aronson, E. (2000-2008). Jigsaw Classroom: Overview of the technique
2. Silberg, J. (2004). The learning power of laughter : over 300 playful games, activities,and ideas that promote learning with young children
3. Dorry, G. N. (1966). Games for second language learning

M.Q.Mustafayev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mustafa.mustafayev.j5@gmail.com

MÜXTƏLİF MÜHİT VƏ TƏHSİL ÜSULLARININ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR HAQQINDA BİLİKLƏRİN FORMALAŞDIRILMASINA TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda tətbiq edilən distant formalı təhsil sistemi, onun tarixi biliklərin çatdırılması və tarixi şəxsiyyətlərin müsbət nümunəsində şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması imkanları təhlil olunmuşdur. Distant təhsilin əhəmiyyəti, zaman və məkan baxımından əlverişliliyi, onun inkluziv təhsillə qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də mənfi aspektləri vurğulanmışdır. Məqalədə distant təhsil anlayışının COVİD-19 pandemiyasının təhsildə fasiləyə səbəb olmasından sonra daha da aktuallaşması, eləcə də tətbiq edilən sistemin konkret olaraq distant təhsil olub-olmaması məsələsinin müzakirəyə açıq olduğu toxunulan ən vacib məsələlərdəndir.

ВЛИЯНИЕ РАЗЛИЧНЫХ СРЕД И МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЗНАНИЙ ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЯХ

Резюме

В статье анализируется используемая в Азербайджане система дистанционного образования, ее возможности передачи исторических знаний и формирования личности школьника на положительном примере исторических деятелей. Подчеркивается важность дистанционного образования, его доступность во времени и пространстве, его взаимодействие с инклюзивным образованием, а также его негативные стороны. Один из важнейших вопросов, обсуждаемых в статье, заключается в том, стала ли концепция дистанционного образования более актуальной после того, как пандемия COVID-19 вызвала пробел в образовании, и является ли используемая система дистанционным образованием.

THE İNFLUENCE OF DİFFERENT ENVİRONMENTS AND TEACHİNG METHODS ON THE FORMATİON OF KNOWLEDGE ABOUT HİSTORİCAL FİGURES

Summary

The article analyzes the system of distance education used in Azerbaijan, its possibilities of transferring historical knowledge and shaping the personality of a schoolchild on the positive example of historical figures. The importance of distance education, its availability in time and space, its interaction with inclusive education,

as well as its negative aspects are emphasized. One of the most important questions discussed in the article is whether the concept of distance education has become more relevant after the COVID-19 pandemic caused a gap in education, and whether the system used is distance education.

Açar sözlər: *distant təhsil, şəxsiyyət, təhsil, tərbiyə, məktəbli, sosial mühit, valideyn, nizam-intizam*

Ключевые слова: *дистанционное обучение, личность, образование, воспитание, школьные учебники, социальная среда, родитель, дисциплина*

Key words: *distance education, identity, education, upbringing, student, social environment, parent, discipline*

Məktəb mühitindən kənarda tarixi şəxsiyyətlərin öyrənilməsi və onların timsalında tərbiyə almaq ciddi əhəmiyyətə malik bir məsələdir. Bu prosses mürəkkəb xarakter daşımaqla, təhsil müəssisəsinin nizam-intizam çərçivəsi xaricində baş tutur. Fiziki aspektdə təhsil müəssisəsindən kənar sosial mühit şagirdlərin tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı obyektiv biliklər əldə etməsinə və buna nəzarət imkanlarına şərait yaratmır.

Azərbaycanda Covid-19 Pandemiyasına ilk yoluxmaların başlanması təhsil müəssisələrində ehtiyyat tədbirlərinin həyata keçirilməsi və tədris prossesinin müəyyən müddətdə dayandırılmasına səbəb oldu. Tədrisin dayandırılması şagirdlərin məktəbdən uzaq, müəyyən mənada məsuliyyətsiz bir mühitin içərisinə düşməsinə gətirib çıxardı. Belə halda şagird xeyli boş zaman əldə etdi.

Şübhəsiz ki, təhsilalan öz mənəvi ehtiyaclarının ödəniməsini asudə vaxtlarda həyata keçirir. Bu baxımdan Ümumilli lider Heydər Əliyev qeyd edirdi: “asudə vaxt problemdir, bunun həll edilməsi ailə və şəxsiyyətin, kollektivin və bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi sağlamlığı möhkəmlətməyə xidmət edir.” (1, s 13)

Qəbul etmək lazımdır ki, məktəblilərin bir çoxu internetdən istifadə imkanlarına malik olsa da, lazımi mənbələrin çatışmazlığı bu baxımdan onlara mane olur. Həqiqi və faydalı məlumat, doğru və sağlam mənbəyə əsaslanır. Belə mənbə az olduqda, ya da heç olmadıqda yanlış biliklərin əldə olunması təhlükəsi yaranır. Bu məsələ müəllim və valideyn nəzarətinin vacibliyini ön plana çəkir.

Pandemiyanın başlandığı dövrdən etibarən aktuallaşan “Distant təhsil” anlayışı, “məsafədən təhsil” anlamına gəlir. Bu müxtəlif əlaqələr vasitəsi ilə təhsilverən və təhsilalanların tədris materiallarını qarşılıqlı şəkildə mübadilə etməsi ilə həyata keçirilir. İlk dövrlərdə bu məktublar və qəzetlərlə, müəyyən qədər uzun zaman intervallarında baş tutsa da, hazırda İKT imkanlarından istifadə edilərək daha qısa müdətdə həyata keçirilir.

Covid-19 pandemiyası səbəbi ilə yaranan fasilənin şagirdlərin təhsil səviyyəsində geriləmələrin qarşısını almaq üçün ölkənin ümumtəhsil məktəblərində məsafədən təhsilin həyata keçirilməsi qərara alındı. Şübhəsiz ki, Azərbaycanın hər bir bölgəsində İKT imkanları olduqca geniş deyil. Bu baxımdan məsafədən təhsilin optimal formada təşkil edildiyini demək bir qədər çətindir. Bundan başqa qeyd etmək vacibdir ki, həyata keçirilən bu təhsil "versiyası" məsafəli xarakter daşısa da, "distant" təhsil deyildir. Bu məcburi səbəbdən İKT imkanlarından istifadə edilərək ənənəvi təlimin məhdud çərçivədə tətbiqidir. Çünki distant təhsil qanunla tənzimlənmişdir. Onun baza imkanları yaradılmadan tətbiqi yolverilməzdir. Bu baxımdan ölkəmizdə onun sistemli həyata keçirilməsi reallaşmamışdır.

Bundan başqa distant təhsil özünəməxsus yekun hüquqi sənədə malik olmalıdır. Şagird və müəllimin ümumi qarşılıqdı fəaliyyətinin tənzimlənməsi həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək vacibdir ki, məsafədən təhsilin tətbiq edildiyi bu kiçik zaman intervalı müəyyən təcrübənin toplanılmasına imkan yaratmışdır. Bu təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi və müəllimlərə daha təkmilləşdirilmiş formada dərslərin təşkil etməyə şərait yaratmışdır. Məcburi səbəbdən həyata keçirilən bu prosses müəyyən mənada müsbət nəticələr doğurmuşdur. Lakin əldə olunan bu təcrübə distant təhsilə keçid imkanları üçün tam mütəşəkkil baza yaratmamışdır.

Tarixi şəxsiyyət cəmiyyətin içərisindən xüsusi keyfiyyətlərinə görə seçilərək tarixin yaddaşına həkk olunur. Tarixin yaddaşına düşmək tarixi şəxsiyyətin cəmiyyətin həyatında oynadığı rola müvafiq şəkildə baş tutur. Şübhəsiz ki, tarixdə müsbət dəyərləndirilən şəxsiyyətlərlə yanaşı, mənfi rola malik şəxsiyyətlər də vardır. Qloballaşan dünyada təhsil sisteminin səmərəliliyini təmin etmək və cəmiyyətə faydalı şəxsiyyət yetişdirilməsi müsbət keyfiyyətləri ilə tarixdə iz qoymuş şəxsiyyətlərin nümunəvi tərbiyyəsi timsalında baş verir. Məhz belə tərbiyə humanist, cəsarətli, iradəli, ağıllı və bacarıqlı insan yetişdirir.

Məsafədən təhsil şəraitində tarixi şəxsiyyətlər haqqında biliklərin formalaşdırılması prosesini həyata keçirərkən müəllim təhsilanın ailəsi ilə qarşılıqlı təması təmin etməlidir. Bu təlim və tərbiyənin effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verir. Nəticə olaraq müəllim təhsilalanın həm valideynləri, həm də sosial mühiti haqqında müəyyən məlumata malik olmalı, ona təsiretmə imkanlarından sona qədər istifadə etməlidir.

Təlim-tərbiyə məsələlərinin tətqiqini həyata keçirən mütəxəssislər belə bir qənaətə gəlirlər ki, təhsilalana bu prosesdə bir sıra amillər təsir göstərir. Bu amillər: ailə, təhsil müəssisəsi və şagirdin "dostlar mikromühitidir". (1, s 151)
Belə bir deyim var - "Ailə kiçik bir dövlətdir". Elə şəxsiyyətin əsası da, mühüm keyfiyyətləri də bu qurumun strukturunda qoyulur. Bu kiçik dövlətin

üzvləri də cəmiyyətdir. Yetişməkdə olan şəxsiyyət də özünü ilkin olaraq bu cəmiyyətdə "yoxlayır". Bu kiçik cəmiyyətin düzgün şəkildə yetişdirdiyi şəxsiyyət milli-mənəvi keyfiyyətlərə, "ailə tərbiyyəsinə" və digər mental dəyərlərə sahib olur.

Ölkəmizdə təhsilin 3 forması mövcuddur: Bura formal, qeyri-formal, informal daxildir. Təhsilalma formaları isə əyani, qiyabi, distant və eksternal təhsildir.

Əyani təhsil – daha geniş xarakterə malik, daha qədim və səmərəlilik imkanları daha böyük olan təhsil formasıdır. Bu təhsil forması bilik, bacarıq və vərdişlərin həm nəzəri, həm də təcrübi aspektdən aşılanmasında böyük imkanlara malikdir.

Qiyabi təhsil forması – struktur baza baxımında əyani təhsilin xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Lakin onun fərqləndirici cəhəti zaman baxımından məhdud səciyyə daşımasıdır.

Eksternat təhsil - sərbəst xarakterə malik olub, təhsilalanın öz məsuliyyəti və maraq dairəsi çərçivəsində təhsil keyfiyyətlərinə malik olmasıdır.

Distant təhsil isə xüsusi nəzarətə malik, öz baza imkanları olan, hüquqi təstiqedici sənədin alınması ilə yekunlaşan bir təhsilalma formasıdır. Lakin distant təhsilin özünəməxsusluğu təhsil müəssisəsinə getmək məcburiyyətinin və səbəbin olmamasıdır.

Şübhəsiz ki, distant təhsilin tətbiq edilməsi Azərbaycan təhsil sisteminin yaxın gələcəkdə həyata keçirəcəyi planların bir parçasıdır. Bu baxımdan distant təhsilin yaxşı və pis tərəflərini qısa şəkildə ifadə etmək lazımdır. Onun yaxşı cəhəti kimi iqtisadi və məkan amilini və zamana qənaət məsələsini qeyd edə bilərik. Mənfi cəhətini izah etmək üçün isə məktəbdəki insan kollektivi faktorunu göstərmək olar. Məktəb təkcə dərs prossesi ilə yox, müəllim heyəti arasındakı münasibətlərin demokratik xarakteri baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan məsafədən təhsildə belə mühitin olmaması və yalnız dərs saatları çərçivəsində pedaqoji təlimin həyata keçirilməsi müəyyən dərəcədə çatışmazlıq yaradır.

"Distant təhsil pandemiyadan sonra bizə qalan miras olacaq. Məqsədimiz təhsili distant etmək yox, bununla nəyəsə nail olmaqdır". Elm və Təhsil naziri Emin Əmrullayevin bu fikirləri, şübhəsiz ki, məsafədən təhsilin tətbiqində qazanılmış təcrübəni ifadə edir. Ancaq onun tətbiqinin məcburiyyətdən baş verməsi və tətbiq olunanın da konkret distant təhsil olmaması açıq bir dillə ifadə olunur.

Valideynlərin bir çoxu "onlayn təhsilin" keyfiyyətindən narazı olduqlarını bildirirlər. Eləcə də məktəb mühitindən uzaqda təhsilin həyata keçirilməsinə inamsızlıq da onlar tərəfindən ön plana çəkilir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, məcburi əsasla tətbiq edilən bu sistemdən yüksək

səmərə gözləmək də düzgün olmaz. Təhsil müəsisələrinin qapandığı bu müddətdə insanların pandemiyaya yoluxması qədər ciddi bir təhlükə varsa, o da cəmiyyətin gələcəyi olan gənclərin təhsil keyfiyyətinin mövcud vəziyyətdən daha da geriləməsidir. Məhz bunun qarşısını almaq, heç yoxdansa, bu formada şagirdlərin təhsilini təmin etmək doğru qərar kimi qiymətləndirilə bilər.

Məsafədən təhsilin həyata keçirilməsi COVİD-19 pandemiyasının geniş vüsət alması ilə başlandı. Ancaq bu kollektiv məcburiyyət səbəbindən deyil, şagirdlərin fərdi fiziki xüsusiyyətlərini nəzərə almaq baxımından da aparılmalıdır. Unutmaq olmaz ki, ölkədə olan inkluziv uşaqların sayı kifayət qədərdir. Belə bir vəziyyətdə hər hansı bir fors-major hadisənin baş verməsini gözləmək düzgün addım deyil. Distant təhsilin baza ehtiyyatları təmin edilməli və konkret sistem kimi tətbiqinə başlanılmalıdır.

Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, məsafədən təhsil iqtisadi və zaman amillərini nəzərə alsaq, olduqca əlverişlidir. Lakin yaş xüsusiyyətləri, xüsusən də yeniyetmə yaşlarında olan şagirdlər üçün şəxsiyyətin formalaşması baxımından ziyalı kollektivin əhatəsində məsuliyyətin dərk edilməsi çox vacibdir. Bu məktəb mühitinin ən əsas üstünlüyüdür.

Məktəb mühitinin bir digər üstünlüyü öyrədici mühitin təmin edilməsi və şagirdlər üçün sağlam rəqabət mühitinin təmin olunmasıdır. Lakin unutmaq olmaz ki, öyrədici mühitin təmin olunması tətbiq edilən təlim texnologiyaları ilə yanaşı, müəllimin peşəkar fəaliyyəti ilə baş verir. Belə fəaliyyətin onlayn mühitdə də həyata keçirilməsi məsafədən təhsilin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin artmasına dəlalət edəcəkdir.

Təhsilalanlarda tarixi şəxsiyyətlər haqqında biliklərin formalaşdırılması olduqca məsuliyyətli bir prossesdir. Məsafədən təhsilin həyata keçirildiyi bir şəraitdə sözügedən məsuliyyət daha da artır. Məsuliyyətin dərk edilməsi və tarixi şəxsiyyətlər nümunəsində şagirdlərin tərbiyyəsi müəllim valideyn əlaqələrini və birgə fəliyyət məsələsini aktuallaşdırır. Şübhəsiz ki, bu işdə müəllimin üzərinə daha çox yük düşür. Çünki müəllim valideynlərdən fərqli olaraq pedaqoji öyrətmə təcrübəsinə malikdir. Onun öyrətmə fəaliyyəti planlı və sistemlidir. Məsafədən təhsil mühitində tarixi şəxsiyyətlər haqqında şagirdəri məlumatlandırmaq üçün müəllim müxtəlif vasitələrdən yararlanmalıdır. Müasir dövrdə şagirdlərin marağını daha çox İKT vasitələri cəlb etsə də, bu işin təşkilində ənənəvi vasitələrin də rolu danılmazdır. Məsafədən təhsil mühitində şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmək və sinifin fiziki mühitindən kənarda həyata keçirilən tədris prossesində öyrənmə aktivliyini artırmaq üçün aşağıdakı vasitələri təklif edə bilərik:

Tarixi romanlar – tarixi şəxsiyyətlər haqqında bəddi motivlərlə bəzədilmiş vasitələrdir. Burada tarixi şəxsiyyətlərin tarixi hadisələrdə iştirakı baxımından təsvirlərinə daha çox yer verilir.

Avtobioqrafiyalar – tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı konkret biliklərin toplandığı əsərlərdir. Bədii motivlərə çox yer verilmədiyi üçün daha çox yuxarı sinif şagirdlərinin maraqlarına uyğun hesab edilir.

Tədris filmləri – istər bədii, istərsə də sənədli xarakter daşıyan belə filmlər şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafına şərait yaradır.

Öyrədici xarakterə malik televiziya verilişləri – həm tarixi, həm də aktual xarakterə malik verilişlər şagirdlərin tənqidi təfəkkürünün inkişafına təsir göstərir.

Virtual Ev muzeylərinə səyahət – dünya təcrübəsində istifadə edilən bir vasitədir. Belə muzeylər tarixi şəxsiyyətin gündəlik fəaliyyətini şagirdin gözündə canlandırmaq üçün əsaslı vasitədir. Dünya təcrübəsində belə muzeylərə misal olaraq, Mustafa Kamal Atatürkün virtual ev muzeyini göstərə bilərik. Ölkəmizdə də bu işin tətbiq edilməsinə başlanılmışdır. “Museum.az” saytı bir çox tarixi şəxsiyyətin ev və xatirə muzeylərinə virtual səyahəti təmin edir.

Youtube kanalları, bloqlar və podcastlar – gənc nəslin maraqla izlədiyi platforma və internet resurslarıdır. Müəyyən mənada azad və senzurasız olması səbəbi ilə müəllim və valideyn tövsiyyəsi əsasında izlənilməsi vacib vasitələrdir.

Sözügedən vasitələr içərisində tarixi şəxsiyyətlərin çıxışları, onların portretləri, onlarla bağlı rəsmi sənədlər də mövcuddur. Lakin əsas məsələ şagirdlərin bu vasitələrdən istifadəsinə nəzarətdir.

Məsafədən təhsil dövründə məktəb mühitindən uzaqda olan təhsilalanların fəaliyyətini qiymətləndirmək məqsədi ilə qarşıya belə bir sual qoya bilərik. Şəxsiyyətin tərbiyyə olunmasında ailə üzvləri, yoxsa mikro sosial mühit daha böyük təsirə malikdir? Valideynlərin tarixi şəxsiyyətlər haqqında biliklərinin konkret obyektivliyi və bunun müasir azərbaycançılıq ideologiyasına əsaslanması haqqında dəqiq birşey demək mümkün deyil. Şübhəsiz, istisna hal yaxın keçmişin şəxsiyyətləri haqqında məlumatlardır. Buna baxmayaraq tədris prossesindən sonra ikinci ən böyük nəzarət sistemi elə valideynlərin özləridir. Valideyn hər aspektdən övladının gələcəyini düzgün inşa etməyə çalışır. Bu baxımdan onun doğru məlumatlanması üçün əlindən gələni əsirgəmir.

Şagirdi əhatə edən sosial mühit, onun “dostlar qrupudur”. Bu baxımdan belə mühiti mikromühit kimi səciyyələndirə bilərik. Bu tipli mikromühitin adətən eyni yaşa malik üzvləri mövcud olur və onların bir-birilərinə təsir gücü olduqca yüksəkdir. Bu baxımdan mikromühitin ümumi qiymətləndirilməsi hər bir üzvün təlim-tərbiyyə səviyyəsinə müvafiq olaraq aparılır. Bu səbəbdən valideynlər ilk növbədə öz övladlarını düzgün tərbiyyələndirməli, daha sonra onun dostlarından ibarət mikromühiti dəyərləndirməlidir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə dövrümüz üçün aktual olan COVİD-19 virusunun pandemiyaya çevrilməsi şəraitində təhsilin distant formada davam etdirilməsi, bu fəaliyyətin müsbət və mənfi cəhətlərinə fərqli aspektdən toxunulmuşdur. Məsafədən təhsilin şagirdlərin tarixi bilikləri dərk etmələri, tarixi şəxsiyyətlər haqqında obyektiv məlumatlar əldə etmələri baxımından təhlilinə yer verilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə məsafədən təhsil şəraitində tarixi şəxsiyyətlər haqqında biliklərin təqdim olunmasının şagirdlərin dünyagörüşünə təsiri, onların bu cəhətdən informasiyanı sistemli şəkildə əldə etmələri ilə bağlı problemlər işlənmişdir. Məqalədə bildirilir ki, məktəbdən kənarda, fərqli sosial mühitdə şagirdin informasiya qəbulu da fərqli xarakter daşıyır. Məqalədə məsafədən təhsilin imkanlarından yararlanaraq bu informasiya axınının düzgün istiqamətləndirilməsi ilə bağlı məsələlərdən söz açılmışdır.

Nəticə olaraq məktəb mühitinin şagirdlərin qavraması və nizam-intizamında vacibliyi vurğulanmalıdır. Qeyd olunması vacibdir ki, məsafədən təhsil pandemiya dövründə şagirdlərin təhsil həyatında əvəzsiz əhəmiyyət daşımışdır. Lakin unutmaq olmaz ki, məsafədən təhsilin tətbiq edilməsində kifayət qədər problemli məsələlər mövcuddur və bu məsələlərin həll olunması böyük aktuallıq kəsb edir. Sözügedən problemlərin qarşısının alınması üçün daha öncə işlənmiş bir çox elmi məqalə və əsərlərin yenidən təhlil edilməsi, son dövrlərin təcrübəsinə əsaslanaraq konkret distant təhsilin metodikasının işlənib hazırlanması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. *Əliyev P. B. Gənclərin mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyyəsi. Bakı: "Elm", 2003, 201 s*
2. *Həsənov A.M., Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Dərslik. Bakı:"Nasir" nəşriyyatı, - 2007, səh. 496*
3. *İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: "Mütərcim" – 2012*
4. *Sadıqov F.B. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: 2008*
5. *http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2020/may/707249.htm*
6. *https://report.az/elm-ve-tehsil-xeberleri/emin-emrullayev-meqsedimiz-tehsili-distant-etmek-yox-neyese-nail-olmaqdir/*
7. *https://sonxeber.az/207428/emin-emrullayevden-distant-tehsille-bagli-aciqlama*
8. *https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/IZMIR_ATATURK_MUZESI/*
9. *https://muallim.edu.az/news.php?id=10913*
10. *https://museum.az/az*

N.R.Şərifova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nigarsherifova7@gmail.com

TƏLİM PROSESİNDƏ PEDAQOJİ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALAR

Xülasə

Pedaqoji və innovativ texnologiyalardan istifadə həm təhsilalanların, həm də təhsilverənlərin keyfiyyət göstəricilərindən biridir və texnologiyalar daim tədris prosesinin mərkəzində dayanmaqla onun inkişafını təmin edir. Pedaqoji innovativ texnologiyalardan istifadə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas amillərdəndir. Sadalanan texnologiyalar əsas yanaşmalar nəzərə alınmaqla inteqrasiya olunmuş şəkildə istifadə olunmalıdır.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Резюме

Использование педагогических и инновационных технологий является одним из показателей качества как студентов, так и преподавателей, а технологии всегда находятся в центре образовательного процесса и обеспечивают его развитие. Использование инновационных педагогических технологий является клюючевым фактором повышения качества образования. Перечисленные технологии следует использовать комплексно с учетом основных подходов.

PEDAGOGICAL INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF LEARNING

Summary

The use of pedagogical and innovative technologies is one of the indicators of the quality of both students and educators, and technology is always at the center of the educational process and ensures its development. The use of innovative pedagogical technologies is a key factor in improving the quality of education. These technologies should be used in an integrated manner, taking into account the basic approaches.

Açar sözlər: *texnologiya, pedaqoji texnologiya, təlim prosesi, təhsil sistemi, innovasiya*

Ключевые слова: *технологии, педагогические технологии, учебный процесс, система образования, инновации*

Key words**:** *technology, pedagogical technology, learning process, education system, innovation*

Dünyada gedən qloballaşma yeni təhsil modellərinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Yeni modelin yaranması təhsil sistemində yeni təhsil texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində mümkün olmuşdur. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənib onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur. Müasir dövr dəyişən şəraitə tez uyğunlaşmağı bacaran, çevik, müstəqil düşünmə tərzinə, tənqidi və məntiqi təfəkkürə malik şəxsiyyətlər formalaşdırmağı tələb edir. Pedaqoji texnologiyalar, fəal təlim metodları da məhz bu zərurətdən yaranır.

"Texnologiya" yunan sözü olub, techne – sənət, ustalıq; loqos – elm sözlərindən götürülmüşdür. Texnologiya dedikdə hər hansı bir prosesin öyrənmə ardıcıllığı və ümumilikdə, prosesin özünün mahiyyəti başa düşülür. Texnologiya anlayışından bəhs edərkən onun növlərinə nəzər salmaq, eləcə də pedaqoji texnologiyaları araşdırmaq lazım gəlir. Pedaqoji prosesdə texnologiya – nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman səviyyəsində proqramlaşdırılmış pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin birgə fəaliyyət sistemidir. (1, s.10) Müəllimin əməyini yüngülləşdirən, şagirdin zehni inkişafını və təfəkkür proseslərini formalaşdıran pedaqoji texnologiyalar daim tədris prosesində istifadə olunmalı və ümumilikdə təhsil sisteminin inkişafını təmin etməlidir. Pedaqoji texnologiyalardan istifadə tədris prosesini canlandırır və onu şagirdlərin daha çox maraq göstərdiyi bir obyektə çevirir. Əgər tədris prosesində pedaqoji texnologiyalardan və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə təmin olunmasa, tədrisin keyfiyyəti arzuolunan dərəcəyə yüksələ bilməz.

Pedaqoji texnologiyalar pedaqogikanın bir predmeti kimi XX əsrin 30-cu illərindən ABŞ-da təhsil sistemində texnoloji inqilabın qəbul edilməsi ilə başlayır. İnkişaf etmiş ölkələrdə pedaqoji texnologiyaların kütləvi tətbiqi isə keçən əsrin 60-cı illərindən başlanılmışdır. XX əsrin 70-80-ci illərində kompüterlərin təlim texnologiyasına daxil olması nəticəsində yeni təlim texnologiyasının əsası qoyulmuşdur. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrinin orta məktəblərində pedaqoji texnologiyalardan istifadə edilir və bu istiqamətlərdə artıq böyük uğurlara nail olunmuşdur.

İnnovasiya sözü "yenilik", "yenilənmə" mənasını verir. Qərbi Avropada "pedaqoji yenilik" anlayışı XX əsrin 50-ci illərin sonlarından bəri öyrənilir. Müasir təhsil informasiya cəmiyyətinin ehtiyaclarını ödəmir. Məktəblər əsas səriştələri inkişaf etdirmir, şagirdlərə öyrənməyi və kəşflər etməyi öyrətmir. Sistem hələ də məlumatı axtarmağı öyrətmək əvəzinə onu "köçürməyə" yönəlib. Bu, təhsilin islahatı, yeni sistemə keçid, pedaqoji yeniliklərin aktiv şəkildə həyata keçirilməsinə ehtiyac yaradır.

Pedaqoji innovasiya - qarşıya qoyulmuş hədəflərə effektiv nail olmağa kömək edən təhsil sahəsindəki yeniliklərin inkişafı, tətbiqi, sınaqdan keçirilməsi

və qiymətləndirilməsi prosesidir. İnnovativ pedaqoji texnologiyalar inkişafyönümlü xarakter daşımaqla şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasını nəzərdə tutur. Pedaqoji texnologiyaların innovativliyinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də şagirdlərə yeni müstəvidə yanaşmaq, onların təlim marağının artırılmasına dəstək olmaq, birinci növbədə, inkişafını dəstəkləyən tədbirlər həyata keçirməkdən ibarətdir.

Pedaqoji innovativ texnologiya şagirdlərin təhsil və idrak fəaliyyətinin motivasiyası, stimullaşdırılması və aktivləşdirilməsi üçün şərait yaradan elmi əsaslandırılmış və rasional seçilmiş məzmunun və təşkilati formaların bütövlüyüdür. Pedaqoji texnologiyada tədris prosesinin hər bir elementi və mərhələsi obyektiv diaqnoz qoyulmuş nəticəyə yönəldilmiş şərtləndirilir.

İnnovativ pedaqoji texnologiyalar inkişafyönümlü xarakter daşımaqla şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasını nəzərdə tutur. İlk növbədə, şagirdin hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsini, onun gücünə müvafiq tələblərin verilməsini, şərəf və ləyaqətini alçaldan cəzalardan uzaqlaşmağı qarşıya qoyur. Bundan əlavə, şagirdin təbiətinin, fərdi inkişaf xüsusiyyətləinin, ailədəki tərbiyə şəraitinin nəzərə alınması vacib hesab edir. Eyni zamanda şagirdin taleyi üçün narahat olmağı, ona qayğı göstərməyi də bir tələb kimi qarşıya qoyur.

İnnovativ pedaqoji texnologiyalar tələb edir ki, təlim prosesində şagirdlərin fəallığı artsın. Eyni zamanda onlara yardım, kömək göstərilsin. İstər təlim məşğələlərinin qurulmasında, istərsə də şagirdlərlə dərsdənkənar görüşlərdə onların müxtəlif istiqamətlərdə suallarına cavab verilməli, inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dəstək olunmalıdır.

Pedaqoji texnologiyanın mahiyyətini təşkil edən meyarlar aşağıdakılardır:

– təlim məqsədlərinin müəyyən edilməsi (niyə və nə üçün);
– məzmunun seçimi və strukturu (nə);
– təhsil prosesinin optimal təşkili (necə);
– tədrisin üsulları, texnikası və vasitələri (nəyin köməyi ilə);
– habelə müəllimin (kim) tələb olunan real ixtisas səviyyəsi nəzərə alınmaqla;
– təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün obyektiv metodlar.

Beləliklə, "pedaqoji texnologiya" müəllimin fəaliyyətinin elə strukturudur ki, ona daxil olan hərəkətlər müəyyən ardıcıllıqla təqdim olunur və proqnozlaşdırılan nəticənin əldə olunmasını nəzərdə tutur.

Müasir tədris prosesinin təşkilində innovativ təhsil texnologiyalarından istifadə bu gün təhsilin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə öz töhfəsini verir.

İbtidai məktəbdə tədris prosesində innovativ təhsil texnologiyalarından istifadə olunur:

- dərsdə müasir kompüter texnologiyalarından, təqdimat və elektron didaktik texnologiyalardan istifadə;
- texniki vasitələr, ekspress sorğular, test sorğuları, qrup düşüncəsi, qrup işi və digər interaktiv tədris üsulları.

Bu cür texnologiyalara keys-əsaslı öyrənmə, problem-əsaslı öyrənmə, onlayn öyrənmə, modul kredit sistemləri, qarışıq təlim, distant təhsil, seminarlar, vebinarlar və çeşid texnologiyaları daxil ola bilər.

İnnovativ pedaqoji texnologiyalara aşağıdakılar aiddir:

✓ Layihə işi
✓ Distant təhsil texnologiyaları
✓ Oyun texnologiyaları
✓ İnteraktiv təlim texnologiyaları
✓ Portfolio və FSMU

Layihə işi şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə, onlarda komanda şəklində işləmək bacarıqlarını formalaşdırmağa kömək edən bir fəaliyyət növüdür. Məktəblər layihələrdə fənlərin inteqrasiyasından fəal şəkildə istifadə edir, məsələn, şagirdlərə dil və ədəbiyyatın fənlərarası əlaqələrini araşdırmağı təklif edirlər. Bu yenilik kompleks düşüncəni, təhlil etmək, yeni fikirlər yaratmaq bacarığını formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Oyun texnologiyaları pedaqoji prosesdə biliklərin möhkəmləndirilməsi və tətbiqində, öyrənənlərin əqli inkişafında, təlimə marağın artmasında, fəal mühitin yaradılmasında səmərəli vasitədir. Oyun texnologiyasında rollu oyunlar, didaktik oyunlar, tapmacalardan və s. istifadə olunur.

Distant təhsil texnologiyaları telekommunikasiya vasitələrinin, kompüter, internet, televiziya və s. köməyi ilə həyata keçirilir. Distant təhsil texnologiyaları vasitəsilə öyrənənlərin təhsil müəssisələrinə getmədən, əlavə vaxt itirmədən yaşayış yerindən əlaqə saxlamaqla müstəqil olaraq təhsillənməyə imkan verir.

İnteraktiv təlim texnologiyaları öyrənənin əməli fəallığına, müstəqilliyinə əsaslanan, tədqiqatçılıq və əməkdaşlıq şəraitində öyrədənin bələdçiliyi ilə həyata keçirilən təlim modelidir.

Portfolio sinif rəhbəri tərəfindən hər bir şagird üçün məktəbdə saxlanılmaq şərtilə qovluq yaradılır və hər bir şagirdin portfoliosuna fənlərin sayı qədər fayllar qoyulur, hər faylın üstünə fənnin adı yazılır. Əlavə olaraq bir fayl da şagirdin sosial və digər ümumi fəaliyyətləri ilə bağlı nəzərdə tutulur. Hər bir müəllim şagirdlə bağlı müşahidələrini, irəliləyişləri və s. buraya əlavə edir. Beləliklə, pedaqoji və innovativ texnologiyalardan yerli-yerində istifadə olunmalı və o, inkişaf etmiş təhsil-tədris prosesinin əsas vasitələrindən biri olmalıdır.

İbtidai sinifdə istifadə olunan texnologiyalardan biri də **FSMU** texnologiyasıdır.

F - Fikrinizi bildirin;
C - iddianızı əsaslandırın;
M - Səbəblərinizi əsaslandırın;
U - Fikrinizi ümumiləşdirin

FSMU texnologiyasının əsas xüsusiyyəti: Bu texnologiya 4-cü sinif şagirdlərinə mübahisəli məsələləri həll etməyə, müzakirə etmə və ya dərsin sonunda öz ideyalarını və problemlərini öyrənməyə imkan verir. Bu texnologiya şagirdlərə öz fikirlərini müdafiə etməyi, sərbəst düşünməyi və fikirlərini çatdırmağı, açıq müzakirə etməyi, şagirdlərin təlim prosesində əldə etdikləri bilik səviyyəsini təhlil və qiymətləndirməyi, şagirdləri qiymətləndirməyi və müzakirə mədəniyyətinə malik olmağı öyrədir. Texnologiyanı tətbiq etməklə, o, şagirdlərə öz fikirlərini, sübutları təsdiqləmək və ya fikirləri təkzib etmək üçün yayılan sadə kağız üzərində aydın və qısa şəkildə ifadə etməyə kömək edir. Təlimatçı hər bir şagirdə FSMU texnologiyasının dörd səhifəsini paylayır və onlardan onu fərdi şəkildə tamamlamağı xahiş edir.

Təhsil sistemində geniş yayılmaqda olan pedaqoji texnologiyaların bərqərar olunması və məktəb təcrübəsində geniş istifadə edilməsi həm də onun elmi xarakter daşımasından irəli gəlir. Məlumdur ki, ibtidai təhsil prosesi mürəkkəbdir. Bu prosesin müasir tələblər əsasında təşkili və ömürboyu təhsil prosesində fasiləsizliyin təmin edilməsi ibtidai sinif müəllimindən böyük məsuliyyət, bilik və bacarıq tələb edir. İbtidai və orta məktəb şagirdləri üçün riyaziyyat üzrə təlim materiallarının seçilməsi təlim nəticələrini yaxşılaşdırır, öyrənməni stimullaşdırır və uşaqların sağlamlığını qoruyur. Hal hazırda təhsil müəssisələrində multimedia texnologiyalarından çox istifadə olunur. Təhsil müəssisələrində multimedia texnologiyalarından istifadə olunan dərslər yüksək keyfiyyətli və səmərəlidir. Bu zaman müəllimlərin bilik səviyyəsi, elmi potensialı və səmərəliliyi, pedaqoji bacarığı, biliyi və müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə səviyyəsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas amillərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Mehrabov A., Abbasov Ə, Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006, 372 s.
2. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı – 2012. 103 s.
3. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı:Nurlan, 2007. 464 s.

R.R.Müzəffərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
muzaffarli.rovshana@gmail.com

MƏİŞƏT ZORAKILIĞININ İNSAN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Xülasə

Ailə və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi bir çox mənfi və müsbət halların yaranmasına səbəb olur. Əksər hallarda cəmiyyətdə yaşanan neqativ hadisələr ailə üzvləri tərəfindən inteqrasiya edilir. Bu da öz növbəsində acı nəticələr verir. Təbii ki, sağlam ailələrin sayı da az deyil. Amma internet və zamanın sürətlə inkişafı mənfi xəbərlərin daha tez yayılmasına səbəb olur. Çünki, psixoloqların da təsdiqlədiyinə görə, mənfi olan hər hansısa bir nüans insan diqqətini daha tez özünə cəlb edir.

Məqalənin yazılmasında məqsəd ailə və ailədə baş verən hadisələrin nələrə səbəb olduğunu oxuculara bildirlməsidir. Bu hadisələrdən təsirlənən insanların cəmiyyətə inteqrasiya və onların qarşılıqlı əlaqədə olduğu digər şəxslərə təsiri barədə bir sıra məlumatlar məqalədə yer alacaq.

ВЛИЯНИЕ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ НА ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ

Резюме

Отношения между семьей и обществом приводят ко многим негативным и позитивным ситуациям. В большинстве случаев негативные социальные события интегрируются членами семьи. Это, в свою очередь, имеет горькие последствия. Конечно, количество здоровых семей не мало. Но быстрое развитие интернета и времени приводит к более быстрому распространению негативных новостей. Потому что, по мнению психологов, любой негативный нюанс быстрее привлекает внимание.

Цель написания этой статьи - проинформировать читателей о семье и о том, что происходит в семье. В статье будет представлена информация об интеграции людей, затронутых этими событиями, в общество и их влиянии на других людей, с которыми они взаимодействуют.

THE EFFECT OF DOMESTIC VIOLENCE ON HUMAN DEVELOPMENT

Summary

The relationship between family and society leads to many negative and positive situations. In most cases, negative social events are integrated by family members. This, in turn, has bitter consequences. Of course, the number of healthy families is not small. But the rapid development of the Internet and time is causing negative news to spread more quickly. Because, according to psychologists, any negative nuance attracts attention more quickly.

The purpose of writing this article is to inform readers about the family and what happens in the family. The article will provide some information on the integration of people affected by these events into society and their impact on other people with whom they interact.

Açar sözlər: *ailə, cəmiyyət, zorakılıq, insan, inteqrasiya*
Ключевые слова: *семья, общество, насилие, человек, интеграция*
Key words: *family, society, violence, human, integration*

Ailə haqqında yazmazdan əvvəl bu qavramın nə olduğunu anlamaq və onu dərk etmək lazımdır. Hər bir ailə və onun yaşından asılı olmayaraq, onun bütün üzvləri cəmiyyətə inteqrasiya edir. Cəmiyyətin davamlı inkişaf etməsi üçün ailə anlayışının aşılanması və onun mənasının hərtərəfli dərk edilməsi dövlət, eləcə də, insanlar tərəfindən müzakirə olunan mühüm məsələlərdən biridir. Buna görə də, dövlət rəsmi olaraq, konstitusiyada ailə haqqında qanunlar qəbul etmiş və bu sahə üzrə bir çox qurumlar yaratmışdır. Bu mövzu hər bir dövrdə aktual olmuşdur və hər zaman dövlət tərəfindən hərtərəfli qarşılanır. Qanunda ailə bütövlüyü və onun qorunması məsələləri ön plandadır. Həmçinin bütün qoyulan qaydaların təməlində ailə qavramı və onun qorunub saxlanması məsələləri əsas götürülür. (Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi)

Ailənin qurulmasında iki nəfər qarşılıqlı olaraq iştirak edir və bu təməlin qurulmasında sevgi, hörmət və ailənin davamlı olması üçün inam önəmlidir. Tərəflər arasında bu nüanslardan biri olmadıqda ailə arasında bəzi mənfi faktorlar yaranır. Ailə qaranlıq bir meşəyə bənzəyir. İçində nələrin olduğunu təxmin etmək çətindir. Ancaq ailə qavramını, onun funksiyalarını dünyadakı bütün insanlar anlamalıdır. Ailənin dağınıq və ya bir olması cəmiyyətin inkişafına da təsir göstərir. Son zamalarda aparılan araşdırmalar, sorğular əsasında müəyyən olunmuşdur ki, əksər ailələr erkən nikah sayəsində gənc ailələrin sayında artım və bu tip ailələrin ayrı yaşama istəyidir. Ailələlərin razılığı əsasında qurulan ailələr indiki dövrdə demək olar ki, azalmağa doğru getsə belə, öz aktuallığını fəsadlarıyla birlikdə qoruyub saxlayır. Qurulmuş ailədə üzvlər arasında olan anlaşmazlıq bir çox hallarda boşanmalarla nəticələnir. Son zaman statiskilarından da boşanmaların adi bir hal aldığını açıq-aydın görmək olar. Ailə daxili pozuntular nəticəsində dağılmış ailələr natamam ailə adlanır. Bu növdə olan ailənin saxlanılması tək valideyn üçün çətin vəziyyət yaradır. Eləcə də, bu cür ailələrdə böyüyən uşaqlarda hər zaman təklik duyğusu özünü biruzə verir və valideyn məsələsi onların yaralı nöqtəsi sayılır. (Sosial işin əsasları, Bakı-2015, səh. 288)

Ailədə olan hər hansısa bir hadisə ilk növbədə orda yetişən uşağa təsir edir. Çünki, azyaşlı uşaqların yaddaşı çox qüvvətli olur və onlar həyata tam hazır olmadıqları vəziyyətdə təcrübəsiz də olurlar. Yetkin insanlardan fərqli

olaraq, uşaqlar gördüklərini həm yadda saxlayır, həm də ətraf mühitə bunu tez biruzə verirlər. Onların hər bir hərəkətləri, başqa insanlarla olan davranışlarından ailənin hansı bir səviyyədə olduğunu və uşağın necə bir ailəyə sahib olduğunu müəyyənləşdirmək elə də çətin olmur. Hər zaman səbəb nə olursa olsun, uşaqlar valideynlərinin ayrılmamasını və onların daima mehriban olmasını istəyir. Ata və ana arasında olan küskünlüyü, susqunluğu uşaqlar hiss edirlər və hətta nadinc uşaqlar öz şıltaq hərəkətlərini bir müddətlik bu səbəbdən təxirə salırlar. Kiçik mübahisələrin onlar üzündən olduğunu düşünürlər. Belə hal isə, birbaşa uşaq psixologiyasına təsir edir. Çünki uşaqlar valideyn arasında seçim etmək istəmir. Ancaq təəssüflər olsun ki, dağılan ailələrdə ən çox zəzər çəkən də elə uşaqlar olurlar. Ailə parçalanması nəticəsində ata anadan müddətli ayrılma və yaxud başqa bir mühitə adaptasiya olma çətinliyiylə üzləşirlər. bəzi hallarda nənə babaya əmanət edilən uşaqların tərbiyəsi hər zaman effektiv olmur. Bu səbəbdən də uşağın ailənin güzgüsü olduğu məsəli hər zaman aktual olaraq qalır. Bu cür davranışlarında mənfilik sezilən uşaqlar "Çətin uşaqlar" kateqoriyasına daxil edilir. Bu bölməyə hədsiz yalan danışa bilən, digər uşaqlardan pis cəhətlərinə görə fərqlənən, sıralara qoşulmayan və bir növ assosyal olaraq fəaliyyət göstərən uşaqlar aid edilir. Müəllimlər və tərbiyəçilər daima bu uşaqlardan şikayətçi ola bilirlər. Bu cür davranışların başında ailə intizamsızlığı, davamlı verilməyən tərbiyə və yaxud ailə daxili mübahisə tipli məsələlər də səbəb ola bilir. (Psixologiya, Bakı-2007, səh.521)

Cəmiyyət özü önəmli, bir yandan da sistemli anlayışdır. Bu məsələni ilk dəfə elmə Parsons gətirmişdir. İnsan fəaliyyəti cəmiyyətin quruluşunda dəyişikliklər edən cəhətlərdən biridir. Cəmiyyətdə olan və baş verən mənfi xarakterli hadisələri törədən, dağılan ailələrə səbəb olan insanların dünyası araşdırıldıqda, dərinliklərdə olan sevgisizlik, ailəsi arasında bir-birinə qarşı olan hörmətsizlik və onlara göstərilməyən diqqətsizlik durur. (İdarəetmə sosiologiyası və psixologiyası, Bakı-2016, səh. 107)

Bəs nəyə görə ailələrdə bu kimi mənfi hallar yaranır? Sualın səbəblərinin araşdırılaraq insanlara təqdim edilməsi cəmiyyətdə müəyyən müsbət dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər.

“Bütün xoşbəxt ailələr bir-birinə bənzəyir, bədbəxt ailələrin isə hərəsi bir cür bədbəxtdir”. (Lev Tolstoy)

Sitatdan da göründüyü kimi, bədbəxt ailələrin yaranma səbəbləri təəssüflər olsun ki, həm çox, həm də dərindir. Bu səbəblərdən təsirlənən insanlar bəzən illərlə özünə gələ bilmir və bu travmaları psixoloqsuz keçirməyə çalışır. Bir çox hallarda əksər insanlar müxtəlif səbəblərdən ailədaxili şiddəti gizləməyə çalışırlar. Bəzi hallarda, zərərçəkmiş insan halından bezərək polisə müracət etsə belə, daha sonra fikrindən daşınır və şikayətini geri çəkir. Müalicə almamaq və heç kimə danışmamağın səbəbində də insanda çox böyük boşluq

yaranır və illərlə bu boşluq düzəlmir. Gələcəkdə həmin insanın qurduğu ailə də çox xoşbəxt sayıla bilməz.

Şiddət göstərmək üçün birinci növbədə şiddət görmək lazımdır. Bu məsələ illərdir, psixoloqların ortaq nəzərindədir və əsaslı müzakirə mövzusudur. Bununla yanaşı, öz ailəsində və çevrəsində sevgi görməyən insan ətrafına da sevgi saça və yaxud müsbət enerjili ola bilməz. (Məişət zorakılığına qarşı müdafiə tədbirləri, Bakı-2014, səh. 16)

İnsanın həyatdakı əsas məqsədləri xoşbəxt olmaq və onun yollarını axtarmaqdan keçir. Ömrü boyu bir insan xoşbəxt olmaq üçün müxtəlif yollara əl atır. Cəmiyyət şəxslərdən ibarət olduğundan hər insanın öz səadəti mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Cəmiyyətin xoşbəxtliyi ümumi məqsəd, fərdin xoşbəxtliyi əsas məqsəddir. Həyatın mənası sosial amillərlə yanaşı, şəxsi həyatda baş verən bir çox hadisələrə də bağlı olur. Bura yaxın insanların itirilməsi, şəxsi həyatda baş verən qəfil dəyişikliklər və s. aiddir. Bu zaman insanın özünü ali varlıq kimi aparması çox böyük səbr tələb edir. Çünki, belə hallarda insan istər-istəməz mərhəmət, sevgi, borc haqqında düşünür və bunları öz həyatı, taleyi, ümidləri ilə əlaqələndirir. Həyatın mənasız olduğunu düşünən insan mənəvi cəhətdən sarsılır, əsəbləri pozulur. Beləliklə, bu hal ətrafında olan insanlara və onun sahib olduğu cəmiyyətə də təsir göstərir. (Etika və psixologiya, Bakı-2020, səh.82)

Cəmiyyətə sağlam insanlar bəxş etmək və bu sahədə inkişaf etmək məqsədilə zaman irəlilədikcə müxtəlif cür sosial iş texnologiyalarından istifadə edilir. İstər fərdi, istərsə də, ailədaxili söhbət və seanslar keçirilir, məsələnin dərinliyi araşdırılır. Araşdırılmalar nəticəsində neçə seansın olacağı və hansı mövzuların müzakirəsi müəyyənləşdirilir. Təbii ki, hər bir fərd və ailə bu cür məsələlərdə iştirakı birmənalı qarşılanmır. Bunun üçün də bir çox psixoloqlar tərəfindən müxtəlif tipli reklamlar, seminarlar keçirilir. (Sosial işin əsasları, Bakı-2015, səh. 192)

Ailə və onun yaşam rifahının yaxşılaşması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının verdiyi qanunlar və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin gördüyü işlər əvəzolunmazdır. Bütün bunların əsasında əsas məqsəd durur: Cəmiyyətin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması. Buna əsasən, Nazirlikdə müxtəlif xidmət qolları yaradılmışdır və hər bir kateqoriyadan olan insanlara sosial xidmətlər göstərilir.

Cəmiyyətin daha sürətli inkişafı naminə təkcə dövlət deyil, insanlar da səylə çalışmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *N.Salayeva, R.Abdınova, Etika və psixologiya, Bakı-2020*
2. *Ş.Quliyeva, İdarəetmə sosiologiyası və psixologiyası, Bakı 2016*
3. *A.D.Zamanov, H.İ.Əliyeva, Sosial işin əsasları, Bakı-2015*
4. *Prof. S.G.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyev, Psixologiya, Bakı-2007*
5. *Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi Məişət zorakılığına qarşı müdafiə tədbirləri, Bakı-2014*
6. *Thomas L. Sexton, Ph.D., James F. Alexander, Ph.D., Functional Family Therapy Clinical Training Manual Functional Family Therapy Clinical Training Manual, 2004*
7. *Meg Kennedy Dugan, Roger R. Hock, It's My Life Now: Starting Over After an Abusive Relationship or Domestic Violence, New York-2000*
8. *Beth M. Sipe, Evelyn J. Hall, I Am Not Your Victim: Anatomy of Domestic Violence: Volume 2 (SAGE Series on Violence against Women), California-1*

M.Z.Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mahizerallahverdiyeva2704@gmail.com

KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRDƏ ƏXLAQİ KEYFİYYƏTLƏRİN FORMALAŞDIRILMASININ PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə kiçik məktəblilərdə əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasının əhəmiyyətindən bəhs olunur. Müəllim və valideynlər kiçik məktəblilərdə müsbət əxlaqi keyfiyyətləri inkişaf etdirməli, mənfi əxlaqi keyfiyyətləri aradan qaldırmalıdırlar.Kiçik məktəb yaşı dövründə uşaqda vətənpərvərlik, düzlük, doğruçuluq, dostluq, xeyirxahlıq, əməksevərlik və s. əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına və inkişafına diqqət yetirilməlidir. Uşaqlar eyni şərtlər altında dünyaya göz açmır.Belə ki, onların dünyaya göz açdığı ailə, ailədə gördüyü tərbiyə, tanış olduğu insanlar, ətraf-mühit, rastlaşdığı hadisələr bunların hər biri onların düşüncə tərzinə, hisslərinə, həyatına, davranışına öz təsirini göstərir. Əxlaqi cəhətdən düzgün inkişaf etmiş uşaq gələcəkdə də kamil şəxsiyyətə çevriləcəkdir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ УСТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖИ

Резюме

В статье рассматривается важность формирования нравственных качеств у младших школьников. Учителя и родители должны развивать у младших школьников положительные нравственные качества, устранять отрицательные нравственные качества. В возрасте младшего школьного возраста у ребенка формируется патриотизм, честность, правдивость, дружба, доброта, трудолюбие и так далее. следует уделять внимание возникновению и развитию нравственных качеств. Дети не рождаются в одинаковых условиях. Таким образом, семья, которую они видят в мире, воспитание, которое они получают в семье, люди, которых они встречают, окружающая среда и события, с которыми они сталкиваются, оказывают влияние на их образ мыслей, чувства, жизнь и поведение. Нравственно зрелый ребенок будет продолжать оставаться совершенным человеком.

PSYCHOLOGİCAL ASPECTS OF THE FORMATİON OF MORAL QUALİTİES İN SMALL SCHOOL-AGED STUDENTS

Summary

The article discusses the importance of forming moral qualities in small school-aged students. Teachers and parents should develop positive moral qualities in

small school-aged students and eliminate negative moral qualities.İt should be paid attention to the creation of patriotic, honesty, truthfulness, friendship, kindness, diligence and other moral qualities in the child during the early school years. Children are not born under the same conditions. Thus, the family they see, the upbringing they see in the family, the people they meet, the environment, the events they encounter, all have an impact on their way of thinking, feelings, life and behavior. A morally mature child will be a perfect person in the future.

Açar sözlər: *kiçik məktəbli, əxlaq. vətənpərvərlik, düzlük, doğruçuluq, dostluq, kollektivçilik, humanizm, ictimai normalar, müəllim*
Ключевые слова: *маленький школьник, мораль, патриотизм, прямолинейност, честность, дружба, коллективизм, гуманизм, социальные нормы, учитель*
Key words: *small schoolboy, morality, patriotism, straightness, honesty, friendship, collectivism, humanism, social norms, teacher*

Kiçik məktəblinin yaş dövrü 6-10 yaşları əhatə edir. Bu dövr uşağın inkişafında özünəməxsus dəyişikliklərlə müşahidə olunur. Kiçik məktəbli adından da göründüyü kimi, məktəbəqədər yaş dövrünü geridə qoyur. Onun həyatında artıq daha mühüm bir mərhələ başlayır. Hər bir kiçik məktəbli gələcək nəslin nümayəndisidir. Əxlaqi keyfiyyətlər anadangəlmə deyil. Ətraf mühitin uşağa təsiri, eyni zamanda uşağın özünün həyatı boyu qazandığı təcrübələr imkan verir ki, uşaq özünü, ətrafdakı insanları düzgün qiymətləndirə bilsin. Nəticədə uşaq dünyanı anlamağa başlayır, onda vətənə, əmək adamlarına, öz yoldaşlarına düzgün münasibət formalaşır. Əxlaqi keyfiyyətlər hər bir şəxsin bir sıra cəmiyyətlərdə mövcud olan əxlaq normalarına bəslədiyi şəxsi münasibətilə bağlıdır. İnsanın başqa insana münasibəti, insanın öz hərəkət, davranış, rəftarı, ayrı-ayrı adamlar və insan qrupları əxlaqi keyfiyyətlərin obyektini təşkil edir. Əxlaqi keyfiyyətlər müsbət və mənfi ola bilər. Belə ki, insanın müəyyən hadisələrə münasibəti mövcud cəmiyyətin normalarına uyğun gəlirsə, bu zaman müsbət əxlaqi keyfiyyətlər yaranır. Müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə xeyirxahlıq, yoldaşlıq, düzlük, dostluq, kollektivçilik, rəğbət, məsuliyyət, vətənpərvərlik, məhəbbət, borc, həya və s. aiddir. Əgər insanın müəyyən hadisələrə münasibəti mövcud cəmiyyətin normalarına uyğun gəlmirsə,bu zaman mənfi əxlaqi keyfiyyətlər yaranır. Mənfi əxlaqi keyfiyyətlərə paxıllıq, düşmənçilik, məsuliyyətsizlik, fərdiyyətçilik və s daxildir. Kiçik məktəblilərdə vətənə məhəbbət,insanlara qayğı göstərmək, kollektivçilik, əməksevərlik kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlər formalaşır.
(4, s.287).

Uşaqlar eyni şərtlər altında dünyaya göz açmır. Belə ki, onların dünyaya göz açdığı ailə, ailədə gördüyü tərbiyə, tanış olduğu insanlar, ətraf-mühit, rastlaşdığı hadisələr bunların hər biri onların düşüncə tərzinə,

hisslərinə, həyatına, davranışına öz təsirini göstərir. Bəzi pedaqoqlar haqlı olaraq düşünür ki, uşağın tərbiyəsi ilə uşaq ana bətninə düşdüyü gündən məşğul olmaq lazımdır. Uşağda kiçik yaşlarından əxlaqi hissləri formalaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün valideynlər diqqətli olmalıdır. Valideyn uşağında hansı müsbət xüsusiyyəti görmək istəyirsə, həmin xüsusiyyət əvvəlcə valideynin özündə olmalıdır

Kiçik məktəblilərdə formalaşdırılması vacib olan ən mühüm əxlaqi keyfiyyətlərdən biri vətənpərvərlikdir. Azərbaycan xalqında vətənpərvərlik hissi çox güclü inkişaf edib. Hələ kiçik yaşlardan ailədə valideynlər,məktəbdə müəllimlər uşaqlarda vətənpərvərlik hisslərini düzgün formalaşdırmağa çalışırlar. Vətənpərvərlik dedikdə öz mənafelərini, hətta lazım gəldikdə öz canını vətən yolunda qurban vermək, Vətənin adını daim hər yerdə uca tutmağa əsaslanan hissi və mənəvi bağlılıq nəzərdə tutulur. Biz tarixə nəzər salsaq istənilən dövrdə öz igidliyi, cəsurluğu, qəhrəmanlığı ilə ad-san qazanmış babalarımızın keçdiyi qəhrəmanlıq yollarının şahidi olarıq. Əgər biz bu torpaqda yaşayırıqsa bu torpağı sevib, qorumalıyıq. Vətəni sevmək sadecə sözdə vətənə qarşı olan məhəbbətdən bəhs etmək demək deyil. Vətəni sevmək eyni zamanda öz əməlində də bunu aydın şəkildə göstərməkdən ibarətdir. Müqəddəs zirvəyə, şəhidlik zirvəsinə ucalan igidlərimizin qəlbində vətənə qarşı sonsuz məhəbbət, vətən həsrəti var idi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: "Hamımızın ümumi vəzifəmiz xalqımızda vətənpərvərlik, vətən torpağına, millətinə sədaqət, vətən uğrunda şəhidliyə hazır olmaq hisslərini formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək və təbliğ etməkdir". Ümumilli liderin siyasətinin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev deyib ki, "Gənclərimiz, uşaqlarımız vətənpərvərlik ruhunda böyüməlidirlər, Vətənə sevgi ilə yaşamalıdırlar." (5).

Hər bir insan dünyaya gələrkən fərd kimi doğulur, cəmiyyətin, ətraf aləmin təsiri ilə şəxsiyyətə çevilir. Uşaq gözünü dünyaya ailədə açır. Onun formalaşmasında əsas rol ilk növbədə ailənin üzərinə düşür. Daha sonra məktəbəqədər müəssisədə tərbiyəçilər və nəhayət məktəblərdə müəllimlər nəinki uşağa elm, bilik verir, eyni zamanda onu əsl vətənə layiqli vətəndaş kimi yetişdirir. Müəllim bu gün fəaliyyət göstərir,lakin onun fəaliyyətinin nəticələri gələcəkdə məlum olur. Uşaq əlinə qələm almağa başlayanda yazdığı ilk söz "Ana" və "Vətən" sözləri olmalıdır. Vətən bizim namusumuz, azadlığımız, qeyrətimizdir. Vətən torpaqları əzəli və əbədidir. Vətən sevgisi, vətənə məhəbbət insanın daxilindən gəlir. Lakin vətənpərvərlik hissi kiçik yaşlarından aşılanmalıdır. Ailədə valideynlər kiçik yaşlarından uşaqlara vətənimiz, paytaxtımız, üçrəngli bayağımız, himnimiz haqqında məlumat verməlidir. Kiçik yaşlarından uşaqlar düşmənlərimizi tanımalıdırlar. Uşağa onun başa düşə biləcəyi dildə vətənin, torpağın, bayrağın müqəddəs olduğunu izah etmək lazımdır. Məsələn; necə ki, çörək yerə düşəndə valideyn uşağa çörəyi əzmək,

ayaqaltda qoymaq olmaz başa salır, eləcə də bayrağımızı daim ucalarda tutmağın vacib olduğunu başa salmalıdır. Valideyn uşaqda vətənpəvərlik hissini oyatmaq üçün ona kiçik bayraq, əsgər forması və s. ala bilər. Biz dəfələrlə kiçik yaşlı uşaqların bu paltarı geyinəndə necə sevinc içində olduğunu, mən də böyüyüb əsgər olacam dediyini eşitmişik. Elə həmin uşaqlar gün gəlir böyüyür və vətən torpaqlarını azad etmək uğrunda lazım gəldikdə canından keçir. Məktəbdə uşaqlarda vətənpərvərlik hisslərini oyatmaq üçün bir sıra üsullardan istifadə etmək olar. Məsələn; müxtəlif vətənpərvərlik mövzusunda tədbirlər keçirməklə, vətənpərvərlik hisslərini aşılayan hekayələr danışmaqla, şeirlər, mahnılar öyrətməklə, gerb, bayrağımızın şəklini çəkdirməklə və s. yollarla aşılamaq olar.

Dostluq müsbət əxlaqi keyfiyyətlərdən biridir. Dostluqlar insanın həyatında çox mühüm rol oynayır. Dostluq iki insan arasında münasibətlərin elə bir şəkildə qurulmasıdır ki, onlar bir-birinə güvənir, heç kim ilə bölüşə bilmədiyi sirlərini bölüşür. İnsanın daim başqa insana ehtiyacı var. Sternbergə nəzəriyyəsinə görə, dostluq inam və bağlılığa əsaslanan duyğusal bir münasibətdir (6).

Damon və Fuentesə görə dostluğun hər birinin spesifik xüsusiyyətləri olan fərqli mərhələləri var. Erkən uşaqlıqda dostluq-Erkən uşaqlıq dedikdə, 0-2 yaş dövründən bəhs olunur. Bu dövr dostluqdan danışmaq demək olar ki, mümkün deyil. Bu yaşda uşaqlar onlara tanış olan insanları görəndə sevinirlər, onlarla oynamağa can atırlar. Məktəbəqədər yaşda uşağın dostluğunu eqosentirik baxımdan başa düşür və təhlil edirlər. Şəxsiyyətlərarası qarşıdurmalar çox yayğındır və asanlıqla dostluğun sona çatmasına səbəb ola bilər. Ümumiyyətlə uşaqlar özlərinə yaxın olanlarla və ya sinif yoldaşları ilə dost olurlar. Ümumiyyətlə valideynlər və tərbiyəçilər bu yaşda uşaq dostluqlarını idarə edir və yönləndirir. Kiçik məktəblilərin birliyini təşkil etmək, uşaqları bir məqsəd ətrafında birləşdirmək üçün dostluq,yoldaşlıq hisslərinin yaradılması əhəmiyyətlidir. Kiçik məktəbli məktəbə daxil olaraq yeni həyata qədəm qoyur. Yeni müəllimi, sinif yoldaşları uşağın yeni münasibətlər sisteminə daxil olmasına gətirib çıxarır. Əslində xüsusən birinci siniflərdə məktəbə daxil olmaqla əlaqədar mühitə uyğunlaşmamaq halları müşahidə olunur. Bu da uşağın digər uşaqlarla münasibətinin pozulmasına səbəb ola bilər. Uşaqlarda ətrafdakılara qarşı aqressiya, əsəbilik, yalançılıq, tənhalığa meyil göstərməsi və s. hallara rast gəlinir. Kiçik məktəblilərdə dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım münasibətlərinin qorunması müşahidə olunur. Bu dövrdə başlayan münasibətlər tədricən uzunmüddətli olur. Bəzi hallarda məhz kiçik məktəb yaşı dövründə başlanan dostluqlar bu uşaqların sonrakı həyatında, hətta ömrünün sonuna kimi davam edir. Dostluq əlaqələri həqiqətən möhkəmdirsə, onu heç nə sarsıda bilməz. Həqiqi dostluq illərin sınağından keçir. Dostluq münasibətləri hər hansı bir mənfəət qarşılığında

qurulursa, bu münasibət çox davam edə bilməz. Kiçik məktəblilər daha çox öz həmcinsləri ilə dostluq etməyə başlayırlar. Özlərinin sevimli əşyalarını dostları ilə paylaşırlar. Kiçik məktəbli məktəbə addımını atdığı ilk gündən eyni parta arxasında əyləşdiyi uşaqları daha tez tanımağa başlayır, onunla ünsiyyətə girir, birgə fəaliyyətə can atır. Səmimiyyət dostluq üçün ən vacib şərtdir. Kiçik məktəb yaşı dövründə şagirdlərin yoldaşı dostundan daha çox olur.

Xeyirxahlıq. Ən nəcib əxlaqi keyfiyyətlərdən biri də xeyirxahlıqdır. Xeyirxahlıq insanlar arasında elə münasibət sisteminin qurulmasıdır ki, qarşı tərəfdən təmənna güdmədən, heç bir əvəz ummadan yaxşılıq etməkdir.Kiçik yaşlı şagirdlərdə xeyirxahlıq kimi nəcib əxlaqi hissləri oyatmaq valideyn və müəllimlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Kiçik məktəblilərə təkcə insanlara qarşı deyil, həm də heyvanlara bitkilərə qarşı xeyirxahlıq hisslərini aşılamaq lazımdır. Bəzən kiçik məktəblilər məktəbin həyətindəki bitkiləri qoparır, lakin uşağa həmin bitkinin də canlı olduğunu insan kimi hava, su, torpağa ehtiyacı olduğu öyrədilsə uşaqda xeyirxahlıq hissləri yaranar.

Kiçik məktəblilərdə formalaşdırılması vacib olan mühüm keyfiyyətlərdən biri də intizamlılıqdır. Kiçik məktəbli daha çox müstəqilliyə can atdığı üçün onun tələbatları ilə böyüklər arasında münaqişə yarana bilər. Bu yaşda uşaqlar daha çox avtonom hərəkət etməyə can atırlar. Bu hissin formalaşmasında müəllim və valideynlərin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür. Kiçik məktəbli düzgün davranış normaları ilə tanış olmalıdır. Böyüklər qoyulan qaydalara uşağın riayət etməsinə nəzarət etməlidirlər. Uşaqlar qaydalar, məhdudiyyətlər qoyulmadan böyüdüldükdə gələcəkdə sosial cəhətdən uyğunlaşa bilmirlər. Nizam – intizam qaydalarını bilmək uşağa düzgün davranışı, mənfi davranışdan fərqləndirməyə imkan verir. Kiçik məktəbli bilməlidir ki, ailədə və məktəbdə müxtəlif davranış normaları vardır. Cəmiyyətdə müəyyən olunmuş xüsusi davranış normaları vardır ki, bunlar adət-ənənələrimizlə, dinimizlə əlaqədardır.

Əməksevərlik. Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərdə formalaşdırılması vacib olan ən mühüm keyfiyyətlərdən biri də əməksevərlikdir. Əməyin insan həyatındakı rolu əvəzedilməzdir. Xoşbəxtliyə gedən yol halal zəhmət yolu, faydalı əmək yoludur. Zəhmət çəkmək insanı mənəvi cəhətdən ucaldır. Zəhmətdən qorxan adam heç vaxt irəli gedə bilməz. Kiçik məktəbli əməyə, əmək adamlarına hörmət etməyi öyrənməlidir. Kiçik yaşlarından uşağı əməyə alışdırmaq lazımdır. Məktəbdə iməclik təşkil etməklə, uşaqların burada iştirakına şərait yaratmaq lazımdır. Bu günlərdə kiçik məktəblilər güllərə qulluq etmək, təmizlik işləri görmək, bitkilərlə yaxından tanış olmaq onlara qulluq göstərmək imkan əldə etmiş olur.

Doğruçuluq və düzlük arasında bir qədər fərq vardır. Doğruçuluq sözdə həqiqətin söylənilməsi, düzlük isə əməldə yerinə yetirilməsidir. Düzlük və doğruçuluq kiçik yaşlardan uşağa aşılanmalı, artıq məktəb həyatına daxil olan

uşaq üçün bu mühüm keyfiyyət adət, vərdiş halına keçməlidir. Bu hissin uşaqlarda düzgün tərbiyəsi təkcə məktəbdə, təlim prosesində deyil, həm də sinifdən xaric tədbirlərin keçirilməsi zamanı eləcə də ailədə uşağın tərbiyəsində düzlük və doğruçuluğun nəzərə alınması ilə həyata keçirilməlidir. Etnopedaqoji materiallarda: "Doğruluq insanı heç vaxt utandırmaz. Düz sözə zaval yoxdur" qeyd olunur. (1, s.88).

Kiçik məktəblilərdə düzlük və doğruçuluq hisslərinin oyadılmasının ən böyük mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu hiss sayəsində kiçik məktəblilər şüurlu surətdə həyatda baş verən hadisələri dərk edə bilirlər. Düzlük və doğruçuluq hissləri ilə tərbiyə edilmiş kiçik məktəblilər cəmiyyətin inkişafının qarşısını alan köhnəliyə qarşı şüurlu mübarizə aparmağın vacib olduğunu dərk edirlər. Düzlük və doğruçuluq hissləri ilə tərbiyə olunmuş məktəblilər hər hansı tapşırığın həllinə başlamamışdan əvvəl, özünün mövcud imkanlarını və qüvvəsini hesablamağı öyrənirlər. Düzlük və doğruçuluq hissləri ilə tərbiyə olunmuş məktəblilər öz sözlərində, əməlində düz olmaqla yanaşı, başqalarında yalan gördüyü zaman bunun mənfi xüsusiyyət olduğunu qarşısındakına göstərməyə çalışacaq və hər cür ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparacaqdır. Düzlük və doğruçuluq hissləri ilə tərbiyə olunmuş kiçik məktəblilərdə vətənpərvərlik hissləri, zəhmət adamlarına, oxuduğu kollektivə qarşı düzgün münasibət formalaşır.

Məqalənin aktuallığı kiçik məktəblilərdə əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasının hər bir dövr üçün zəruriliyi ilə əlaqədardır

Məqalənin elmi yeniliyi kiçik məktəblilərdə müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasının bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmasına xüsusi diqqət yetirilməsi ilə əlaqədardır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki,məqalədən ali məktəb və məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində tərbiyə işlərinin təşkili prosesində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. *Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Gənclərin milli mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: (Təhsil), 2006*
2. *Bayramov Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Psixologiya.Bakı: (Çinar-çap), 2009*
3. *Qədirov.Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: (Maarif), 2008*
4. *Vəliyev M.V.İnkişaf və yaş psixologiyası.Universitetlərin psixologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: (Elm), 2013-297s*
5. *http://www.anl.az/down/meqale/express/2016/fevral/479125.htm. Gələcəyimizin etibarlı təməli-vətənpərvərlik*
6. *https://az.larafornm.com/friendships-how-they-develop-over-a-lifetime-4809. Dostluqlar-bir ömür boyu necə inkişaf edirlər.*

S.R.Rufullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ssararufullayeva@gmail.com

ÜNSİYYƏT VƏ ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALLAŞMASINDA AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ, ONUN TƏSİRİNİN YOL VƏ VASİTƏLƏRİ

Xülasə

Ailə böyüyən nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında və cəmiyyət həyatına hazırlanmasında böyük rol oynayan çox mühüm amildir. O, cəmiyyətlə inkişaf edən insan arasında vasitə rolunu oynayır, ailə təkcə cəmiyyətin uşağa təsirlərini həyata keçirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda özü də uşağın sosial davranış va fəaliyyətinə formalaşdırıcı təsir göstərir. Ailədə uşaq ilk şəxsiyyətlərarası münasibətlər təcrübəsi qazanır, burada onun həyat mövqeyinin əsasları qoyulur. Uşaqlıqda qazanılan təcrübə və təəssüratlar onun sonrakı həyatı boyu öz təsirini saxlayır. Ailənin tərbiyə amili kimi böyük rolu və əhəmiyyəti də bununla bağlıdır ki, uşağın həyatının tərbiyə baxımından ən mühüm və məsuliyyətli dövrü məhz bu dövrdür. İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına ailənin təsir gücü və müddəti baxımından heç bir digər sosial tərbiyə institutu ailə ilə müqayisə edilə bilməz.

СЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ОБЩЕНИИ И СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ, ПУТИ И СРЕДСТВА ИХ ВОЗДЕЙСТВИЯ

Резюме

Семья является очень важным фактором формирования подрастающего поколения как личности и подготовки его к общественной жизни. Она играет роль посредника между обществом и развивающейся личностью, семья не только реализует влияние общества на ребенка, но и оказывает формирующее воздействие на социальное поведение и деятельность ребенка. В семье ребенок впервые переживает межличностные отношения, где закладываются основы его жизненной позиции. Опыт и впечатления, полученные в детстве, окажут влияние на его дальнейшую жизнь. Большая роль и значение семьи как фактора воспитания обусловлены тем, что это самый важный и ответственный период жизни ребенка в плане воспитания. Ни один другой социальный воспитательный институт не может сравниться с семьей по силе и длительности влияния семьи на формирование человека как личности.

FAMİLY RELATİONS İN COMMUNİCATİON AND SOCİALİZATİON OF PERSONALİTY, WAYS AND MEANS OF İTS İNFLUENCE

Summary

The family is a very important factor in the formation of the growing generation as an individual and in preparing it for public life. It plays the role of a mediator between society and the developing person, the family not only realizes the impact of society on the child, but also has a formative effect on the child's social behavior and activities. In the family, the child first experiences interpersonal relationships, where the foundations of his or her life position are laid. The experiences and impressions gained in childhood will have an impact on his later life. The great role and importance of the family as a factor of upbringing is due to the fact that this is the most important and responsible period of a child's life in terms of upbringing. No other social educational institution can be compared to the family in terms of the strength and duration of the family's influence on the formation of a person as an individual.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, ailə, ailə modeli, valideyn, uşaq*
Ключевые слова: *личность, семья, семейная модель, родитель, ребенок*
Key words: *personality, family, family model, parent, child*

Ailə ənənələrin, keçmiş nəsillərin tərbiyəsinin qoruyucusu və ötürücüsüdür. İnsan ailədə dünyaya gəlir, elə buna görə ailə insanın həyatında, formalaşmasında mühüm rol oynayır. Uşağın doğulması, inkişafı, formalaşması məhz ailədən başlayır. Ailənin nüfuzu və gücü onun kiçik sosial qrup kimi xarakterizə edilməsi ilə bağlıdır. Ailənin bütövlüyünün sirri onun birliyindədir. Çünki bütövlük olmasa onların birgə yaşaması qeyri-mümkündür. Elə buna görə də ailə digər kiçik sosial qruplardan fərqlənir.

Ailənin ilk tərbiyyəçisi ana və atadır. Ailə yalnız 2 nəfərin bir-birinə olan sevgi ocağı deyil. Burada ən vacib məqam qarşılıqlı hörmət və əxlaqi dəyərlərin, ehtiram və ləyaqətin qorunmasıdır. Ana və ata münasibətləri düzgün tənzimlənməlidir. Ailədə baş verən mübahisələr, böhranlar elə ər-arvad arasında da həll olunmalıdır, ailədə kənar şəxslərin müdaxiləsi yol verilməzdir. Vəziyyətin əks halda olması ailələrin dağılmasına, uşaqların psixoloji vəziyyətlərinin gərginləşməsinə gətirib çıxarır.

Ailə münasibətləri ailənin əsasını təşkil edir. Bu münasibətlər pozulduqda ailə üçün böyük problemlər yaranır. Ailədə valideyn ilə uşaqlar arasında çoxcəhətli münasibətlər mövcuddur. Onların əsasını qohumluq əlaqələri, atalıq, analıq və övladlıq hissləri təşkil edir. Bu münasibətlər ailənin ümumi ahəngini, mənəvi-ruhi birliyini təmin edir. Hər bir ailədə valideynlərin və uşaqların öz arasında, ata-ana ilə uşaqlar arasında münasibətlər müxtəlifdir. Müxtəlif ailələr bu cəhətdən digərlərindən fərqlənir. Lakın ailə münasibətləri

nə qədər çoxcəhətli, fərqli olsa da, müəyyən oxşarlıqları nəzərə alaraq tipik halları, ailə modellərini fərqləndirmək olar.

Ailədaxili münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq ailələrin müxtəlif tiplərini fərqləndirmək olar; ideal, orta dərəcəli və neqativ.

Ailədaxili münasibətlərin xarakteri baxımından tipik ailə modelləri vardır.

1. Uşaqları sevən ailələr- bu ailə qarşılıqlı hörmət, etimad və qayğıya əsaslanan mehriban ailə modelidir. Belə ailələrdə uşaqlar normal, rahat, xoşbəxt böyüyürlər.
2. Həssas, qayğıkeş ailələr valideyn-övlad münasibətlərinin qayda-qanunlara uyğun qurulduğu, ata-ananın uşaqlara diqqətinə əsaslanan ailə modelidir. Belə ailələrdə hər şey zahirən qaydasında olsa da, münasibətlərdə müəyyən rəsmiyyətçilik, məsafə mövcuddur.
3. Maddi oriyentasiyalı ailələr maddi mülahizərlərə üstünlük verildiyi, mənəvi əsasların məhdud olduğu ailə modelidir. Belə ailələrdə münasibətlər rəsmiyyətə əsaslanır, valideynlər uşaqlarla ünsiyyətdə passivlik göstərir, burada uşaqların maraqları nəzərə alınmır. Bu da onlarda inciklik və tənhalıq hissləri yaradır.
4. Düşmən ailələr- valideyn-övlad münasibətlərinin gərgin olduğu, nəzarət və cəzaya, qarşıdurmaya əsaslanan ailə modelidir. Belə ailələrdə böyüklərlə övladlar arasında psixoloji maneələr özünü göstərir. Bu maneələr anlaşılmazlıq, bir-birinə zidd maraqlar, mənfi emosiyalar, yanlış ünsiyyət formaları, xarakter müxtəlifliyi, fərdiyyətçilik və s.
5. Antisosial ailələr- valideynlərin yanlış həyat tərzinə, oğurluq və əyyaşlığa, münaqişələrə, övladlara münasibətdə gərginliyə əsaslanan ailələrdir. Belə ailələrdə valideynlər yanlış həyat tərzi sürür, bir-birilə dalaşır, uşaqları sevmir, onları övlad kimi qəbul etmir, onların tərbiyəsinə olduqca neqativ təsir göstərirlər.

Ailə münasibətlərinin tənzimlənməsi, əsasən, iki yolla həyata keçirilir.

a) normaları və insanların birgə yaşayış qaydaları;
b) hüquq normaları ilə.

Əxlaq normaları - insanların çoxcəhətli münasibət, fəaliyyət və davranışını tənzimləyən qaydalardır. Əxlaq tənzimləmənin əsasını qarşılıqlı hörmətə əsaslanan humanist münasibətlər təşkil edir. Ailədə humanist münasibətlərin əsas cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ailəni, ailə münasibətlərini və hər bir insanı başlıca dəyər kimi qəbul etmək,

- ailəni gözəllik, xeyirxahlıq, doğma ocaq kimi dəyərlərə istiqamətləndirmək.

- hər kəsin özünəməxsus rəyə, baxışlara, adət və ənənəyə malik olmaq hüququnun bütün ailə üzvləri tərəfindən qəbul edilməsi,

- qarşılıqlı münasibətlərdə, o cümlədən ailə münaqişələrinin həllində dialoqa əsaslanmaq, hər cür zorakılıq hallarından imtina etmək, etik və sosial normalara daim riayət etmək,
- ailənin hər bir üzvünün şəxsiyyət və fərdiyyət kimi inkişafı üçün əlverişli maddi və mənəvi şərait yaratmaq,
- ailə münasibətlərinin qarşılıqlı anlama, etimad, inam, qarşılıqlı güzəşt, hörmət və qayğı, əməkdaşlıq əsasında tənzimlənməsi,
- xarici mühitin neqativ təsirləri ilə qarşıdurmada həmrəylik və dayanıqlılıq göstərilməsi,
- ailədə sağlam mənəvi-psixoloji, emosional mühitin yaradılması, mədəni davranış və nəzakət qaydalarının gözlənilməsi, hər işdə haqqın və ədalət hissinin rəhbər tutulması,
- ifrat qısqanclığa, bezdirici tənbeh və iradlara, söz-söhbətlərə yer verilməməsi və s.

Ailədə münasibətləri əxlaqi normalarla tənzimlənməklə yanaşı, hüquq normaları ilə də tənzimlənir. Ailə məcəlləsi ailə münasibətlərini tənzimləyən əsas hüquqi sənəddir. O, ailə münasibətlərinin müxtəlif istiqamətlərində hüquq normalarını əks etdirir:

- ümumi müddəalar (ailə qanunvericiliyi, ailə hüququnun həyata keçirilməsi və müdafiəsi),
- nigahın bağlanması və ona xitam verilməsi (şərtlə və qaydaları),
- ər və arvadın hüquq və vəzifələri,
- valideyn və uşaqların hüquq və vəzifələri və s.

Ədəbiyyat

1. F.N. İbrahimov, R.L. Hüseynzadə, Bakı-2012
2. https://secondhandivanovo.ru/az/detskaya-moda/kakie-faktory-vliyayut-na-razvitie-lichnosti-formirovanie.html
3. https://gencaile.az/ail%C9%99-n%C9%99-dem%C9%99kdir-psixoloq-yazir/

E.F.Aslanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elnareaslanova1@gmail.com

MƏKTƏBLİ SOSİALLAŞMANIN OBYEKTİ VƏ SUBYEKTİ KİMİ

Xülasə

Dünyanın əksər ölkələrində təhsilin dövlət strukturları demək olar ki, tamamilə institusionallaşdırılıb - uşaq bağçalarından tutmuş istehsalat və peşə təhsili sistemlərinə qədər. Bu sistemlərdə mərkəzi yeri insanın birgə fəaliyyətinin spesifik forması, mədəniyyət hadisəsi, bütövlükdə cəmiyyətin imicini miniatür şəkildə canlandıran əsas sosial institutlardan biri olan məktəb tutur. İnstitusional - sosial institutlarla əlaqəli, onlarla əlaqəli. İnsanların yaradıcılığının nəticəsi kimi çıxış edən, onların şüurlu məqsədəuyğun hərəkətləri ilə inkişaf edən və təkmilləşən məktəb özü ictimai həyata, onun sahə və strukturlarına fəal təsir göstərir, sosial dəyişikliklərin mənbəyi və amili kimi çıxış edir. Bu, gənc nəslə təsir edən ("məktəblilərin" yaşı dövlət təhsil sisteminin ənənələrindən və konsepsiyasından asılı olaraq dəyişir), onların inkişafını müəyyən şəkildə birləşdirən, yalnız gələcək peşəkar imkanları deyil, həm də böyük ölçüdə sosiallaşmanın müstəqil mikrofaktorudur. gənclərin, həm də onların şəxsi xüsusiyyətləri.

ОБЪЕКТ И СУБЪЕКТ ШКОЛЬНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Резюме

Государственные структуры образования большинства стран мира почти полностью институализированы — от детских садов до систем производственного и профессионального обучения. Центральное место в данных системах занимает школа, являющаяся специфической формой человеческой совместной деятельности, феноменом культуры, одним из ключевых социальных институтов, в миниатюре воспроизводящим облик общества в целом.Институциональный — связанный с социальными институтами, имеющий отношение к ним. Выступая результатом творчества людей, развиваясь и совершенствуясь путем их осознанных целесообразных действий, школа сама активно воздействует на общественную жизнь, ее сферы и структуры и выступает источником и фактором социальных изменений. Она является самостоятельным микрофактором социализации, который влияет на молодое поколение (возраст «школьников» колеблется в зависимости от традиций и концепции государственной системы образования), определенным образом унифицируя их развитие, во многом определяя не только будущие профессиональные возможности молодых людей, но и их личностные характеристики.

AS AN OBJECT AND SUBJECT OF SCHOOL SOCİALİZATİON

Summary

The state structures of education in most countries of the world are almost completely institutionalized - from kindergartens to industrial and vocational training systems. The central place in these systems is occupied by the school, which is a specific form of human joint activity, a phenomenon of culture, one of the key social institutions, in miniature reproducing the image of society as a whole. Institutional - associated with social institutions, related to them. Acting as the result of people's creativity, developing and improving through their conscious expedient actions, the school itself actively influences social life, its spheres and structures and acts as a source and factor of social change. It is an independent microfactor of socialization that affects the younger generation (the age of "schoolchildren" varies depending on the traditions and the concept of the state education system), unifying their development in a certain way, largely determining not only the future professional opportunities of young people, but also their personal characteristics.

Açar sözlər: *sosiallaşma, obyekt, subyekt, uşaq, məktəb, struktur, mərkəz*
Ключевые слова: *социализация, объект, субъект, ребенок, школа, структура, центр*
Key words: *socialization, object, subject, child, school, structure, center*

Çağdaş dünyamızın ən aktual məsələlərindən biri də məktəbli sosiallaşmasıdır. Dünyanın əksər ölkələrində təhsilin dövlət strukturları demək olar ki, uşaq bağçalarından tutmuş istehsalat və peşə təhsili sistemlərinə qədər tamamilə İnstitusionallaşdırılıb. Bu sistemlərdə mərkəzi yeri insanın birgə fəaliyyətinin spesifik forması, mədəni hadisə, bütövlükdə cəmiyyətin imicini miniatür şəkildə canlandıran əsas sosial institutlardan biri olan məktəb tutur. İnstitusional - sosial institutlarla əlaqəli, onlarla əlaqəli olmaq deməkdir.

İnsanların yaradıcılığının nəticəsi kimi çıxış edən, onların şüurlu məqsədəuyğun hərəkətləri ilə inkişaf edən və təkmilləşən məktəb özü ictimai həyata, onun sahə və strukturlarına fəal təsir göstərir, sosial dəyişikliklərin mənbəyi və amili kimi çıxış edir. Bu, gənc nəslə təsir edən ("məktəblilərin" yaşı dövlət təhsil sisteminin adət-ənənələrindən və konsepsiyasından asılı olaraq dəyişir), onların inkişafını müəyyən şəkildə birləşdirən, yalnız gələcək peşəkar imkanları deyil, həm də böyük ölçüdə sosiallaşmanın müstəqil mikrofaktorudur.

Məktəb həyatında A.V.Mudrik tərəfindən müəyyən edilmiş bütün sosiallaşma mexanizmləri təmsil olunur:

- sosiallaşmanın psixoloji və sosial-psixoloji mexanizmləri, məsələn:

- çap etmə (imprinting) - bir şəxs tərəfindən ona təsir edən mühüm obyektlərin xüsusiyyətlərinin reseptor və şüuraltı səviyyələrdə fiksasiyası;
- ekzistensial təzyiq - əhəmiyyətli insanlarla qarşılıqlı əlaqə prosesində məcburi olan sosial davranış normalarının dilin mənimsənilməsi və şüursuz mənimsənilməsi;
- təqlid - bir modelə, nümunəyə tabe olmaq;
- eyniləşdirmə (identifikasiya) - bir insanın özünü başqa şəxs, qrup, model ilə şüursuz eyniləşdirmə prosesi;
- əks etdirmə - insanın cəmiyyətin müxtəlif institutlarına, ailəsinə, həmyaşıdlarına, əhəmiyyətli şəxslərə və s. xas olan müəyyən dəyərləri nəzərə aldığı, qiymətləndirdiyi, qəbul etdiyi və ya rədd etdiyi daxili dialoq;
- sosiallaşmanın sosial-pedaqoji mexanizmləri, o cümlədən sosiallaşmanın ənənəvi mexanizmi (kortəbii), onun ailəsinə və yaxın ətrafına (qonşuluq, dostluq və s.) xas olan insan normalarının, davranış standartlarının, münasibətlərin, stereotiplərin mənimsənilməsidir;
- insanın həm onun sosiallaşması üçün xüsusi olaraq yaradılmış cəmiyyət institutları və müxtəlif təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqəsi prosesində fəaliyyət göstərən, həm də bu yolda əsas funksiyaları ilə paralel olaraq sosiallaşma funksiyalarını həyata keçirən sosiallaşmanın institusional mexanizmi;
- müəyyən bir subkultura daxilində fəaliyyət göstərən sosiallaşmanın stilizə edilmiş mexanizmi;
- insanın onun üçün subyektiv əhəmiyyət kəsb edən şəxslərlə qarşılıqlı əlaqəsi prosesində fəaliyyət göstərən şəxsiyyətlərarası sosiallaşma mexanizmi.

Məktəbin sosiallaşması uşağın məktəbdə qalma müddəti və öhdəliyi ilə əlaqələndirilir ki, bu da sosiallaşmanın bu mərhələsini normativ (məcburi) halına gətirir.

A.V.Mudrikin konsepsiyasına görə sosiallaşma prosesinin komponentləri bunlardır:

- Qarşılıqlı təsirdə və cəmiyyət həyatının obyektiv şəraitinin təsiri altında həyata keçirilən kortəbii sosiallaşma A.V.Mudrikin konsepsiyasında kortəbii adlanırdı. Spontan sosiallaşmanın məzmunu, xarakteri və nəticələri sosial-iqtisadi və sosial-mədəni reallıqlarla müəyyən edilir və müxtəlif ola bilər. (6, 82);
- Nisbətən istiqamətlənmiş sosiallaşma. Dövlət sosiallaşma ilə heç bir əlaqəsi olmayan vəzifələrini həll edərkən, bununla belə, iqtisadi tədbirləri, qanunları və digər üsulları ilə inkişafın imkanlarının və xarakterinin, müəyyən yaş dövrünün və ya sosial-iqtisadi inkişafın həyat yolunun dəyişməsinə obyektiv təsir göstərir.
- İnsanın az və ya çox şüurlu şəkildə özünü dəyişməsi;

- Nisbətən sosial cəhətdən idarə olunan sosiallaşma (təhsil) - cəmiyyət və dövlət tərəfindən insan inkişafı üçün hüquqi, təşkilati, maddi və mənəvi şəraitin sistemli şəkildə yaradılması.

Məktəbdə kortəbii sosiallaşma məktəbin açıqlığı sayəsində mümkün olur ki, bu da ətraf mühitlə daimi məlumat mübadiləsində özünü göstərir. Sosial institutlardan, ictimai strukturlardan, biososial formasiyalardan gələn bu məlumatların əksəriyyəti müəyyən dərəcədə məktəb tərəfindən qeydə alınır və şərh olunur, lakin onun tərəfindən məhv edilə və ya köklü şəkildə dəyişdirilə bilməz. Ətraf mühitin pedaqogikasının nəzəriyyəçisi S.T.Şatskinin fikrincə, uşaqlarla işləməkdəki uğursuzluqlar çox vaxt müəllimlərin küçənin nə real, nə də xəyali dəyərlərinə diqqət yetirmək, onun müsbət cəhətlərindən istifadə etmək və müdaxilə etmək istəməməsi ilə izah olunurdu. doğru zamanda (5, 76).

Kənar təsirlərdən qorunmaq, bir növ qapalı sistem yaratmaq cəhdləri də səmərəsizdir (məktəbə qapalı, özünü təmin edən sistem kimi yanaşdıqda, xarici mühitin təsiri formada nəzərə alınır. daxili quruluşu pozan və hətta dəyişdirən fərdi amillərin hərəkəti).

Məktəbdən kənar mühit aşağıdakı kimi hesab edilə bilər: homojen və ya heterojen; aqressiv və ya neytral; birləşdirici və ya bölünmüşdür.

Qeyri-sabit cəmiyyətdə kortəbii sosiallaşma gözlənilməz xarakter daşıyır, sosiallaşma nəticəsində "nə cür insanı qəbul etmək" istədiyini həqiqətən də bilmir və bir obyekt kimi insan cəmiyyətin ondan nə istədiyi ilə bağlı çaşqınlıq yaradır, çünki bütövlükdə sosial dünyanın obrazı ziddiyyətli olur."(A.V.Mudrik) (2, 34). Bu şərtlərdə fərdi uşağın və məktəbin təqdim olunan dəyər istiqamətlərinə reaksiyası, ünsiyyət kanalları, davranış strategiyaları, özünüdərketmə standartları, sosial məkanı "özünün - başqasının", "əhəmiyyətli-əhəmiyyətsiz" oxları boyunca strukturlaşdırma üsulları. ", "düzgün – düzgün olmayan" və s. çətindir.

Rus psixoloqu T.S.Posoxovanın araşdırmalarında qeyd olunur ki, 1990-cı illərin makrososial prosesləri fərdin adaptiv potensialına ciddi tələblər qoyur. Risk faktoru insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz edərək, həyati qərarlar qəbul etmək dramını artırdı. (3, 67) Bu dövrün sosial-iqtisadi proseslərini müşayiət edən dəyərlər sistemində ciddi dəyişikliklərə baxmayaraq, cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış normaları və qaydaları fərd üçün əhəmiyyətli olaraq qaldı. Məhz onların prioriteti artan makrososial aqressiyanın fonunda bütün şəxsiyyətlərarası münasibətlərin "insan simasının" qorunub saxlanmasına kömək etdi, ifşa olunan bir çox psixoloji və psixofizioloji şəxsi çatışmazlıqları kompensasiya etdi. Mənəvi dəyərlərə şüurlu etibar, vəzifə hissi fərdin öz bütövlüyünü qorumaq üçün zəruri idi. 1990-cı illərin sonlarında çox vaxt öz emosiyalarına, başqalarının davranış motivlərinə və kompromis həll yollarının mümkünlüyünə rəğmən, öz fikrini daha fəal şəkildə bəyan etmək və müdafiə etmək zərurəti yarandı. Güman ki, qeyd

olunan fakt, T.S.Posoxova görə, 1990-cı illərin əvvəlləri ilə müqayisədə şəxsi inteqrasiyada məsuliyyətin (3, 45), vəzifə hissi, özünü intizamın tənzimləyici rolunun zəifləməsi və koordinasiya amillərinin iyerarxiyasında nisbətən aşağı mövqeyi ilə izah olunur. Özünü açıqlamaq istəyi var, onun mexanizmlərindən biri də zəka ola bilər. Müstəqil şəxsi struktur kimi intellektual maraqların xüsusi dəyəri müasir şəraitdə bilik və təhsilin əhəmiyyətinin tədricən artması ilə bağlıdır. Cəmiyyətlə kortəbii qarşılıqlı əlaqə qeyri-müəyyənlik şəraitində baş verir, bir insan adətən apatiya, aqressivlik, davranışdakı sapmalar, özünü məhv edən formalara qədər reaksiya verir. Uşağın super-stressi aradan qaldırmaq, dünyada və özündə baş verənləri dərk etmək, canlılığını gücləndirmək üçün daim xüsusi səylərə ehtiyacı var. Ciddi pedaqoji problem uşağın həyatda subyektiv mövqedən imtina etməsi ola bilər. Bu vəziyyətdə, A.V.Mudrikin vurğuladığı kimi, uşaq yalnız öz qurbanına çevrilərək kortəbii sosiallaşma obyektinə çevrilir. (1, 32) Belə bir vəziyyətdə uşaq məktəbi onun fəaliyyət sistemində qoruyucu funksiyanı aktuallaşdıran köməkçilərdən biri kimi seçir. Uşaqların kortəbii sosiallaşması proseslərinə münasibətdə məktəb passiv olmaqdan uzaqdır, baxmayaraq ki, bu vəziyyətdə fəaliyyətin təzahür formaları çox məhduddur: əksər hallarda o, seçicilik (həvəsləndirici və ya qınama), şərh, məhəl qoymama, fərdi təsirlərə çıxışı məhdudlaşdırmaq cəhdlərinə qədər (adətən illüziya). Uşağı öz təsir dairəsinə daxil edən aktual sosial problemlərə münasibətdə məktəbin strategiya və taktikasını təhlil edərkən bu xüsusilə aydın görünür. Beləliklə, gənc nəslin narkomaniya təhlükəsi bəzi məktəbləri fəal izahat işlərinə başlamağa, digərlərini isə hər hansı şərhin diqqəti cəlb etdiyi tezisini rəhbər tutaraq susmağa vadar edir. Məktəblərin başqa bir qrupu açıq şəkildə ümumi nəzarət taktikasını seçəcək, hamıya münasibətdə qadağanedici hərəkətləri gücləndirəcək, ümumiyyətlə hesab edildiyi kimi, uşaqların əlaqəli təzahürləri (diskoteka qadağanı, asudə vaxta nəzarət və s.).

Nəticələri qəbul edərək və kortəbii sosiallaşmanın təzahürlərinə reaksiya verərək, məktəb uşaqlarda müəyyən xüsusiyyətlərə malik dünya imicinin formalaşması üçün əlavə dəstək və ya əks şərait yaratmaq üçün fəaliyyətlər təşkil edir ki, bu da bütün vasitələr, metodlar dəsti ilə əldə edilir. , və məktəbdə mövcud olan formalar. Yerli psixoloq S.D.Smirnov dünya imicinin dörd mümkün növünü müəyyən edir:

- zahirən asan və daxilən sadə həyat dünyası. Bu tip sosial olaraq təsdiqlənmir, çünki zövq prinsipinin prioritet həyata keçirilməsi ilə "burada və indi" varlığına diqqət yetirir. Məcburi psixoloji müdafiə sistemi ilə ifrat fərdiliyi əsas götürür;
- zahiri çətin və daxilən sadə həyat dünyası. Bu, həyat nemətlərinin birbaşa verilməməsi, xarici məkanın maneələrlə - ehtiyacların ödənilməsini çətinləşdirən hallarla doyması fikrinə əsaslanır. Bir insan ondan səbir və

dözümlülük tələb edən mövcud vəziyyətin real şərtlərinə uyğunlaşma ehtiyacını rəhbər tutur. Dünyanın daxili mənzərəsinin sadəliyi çox vaxt bir ehtiyacın digərlərindən üstün olması ilə təmin edilir. Məsələn, mücərrəd fikir və ya inanc belə bir ehtiyac kimi çıxış edirsə, fanatik davranış baş verir. Ehtiyacın məzmunu konkret ideya və ya obyektdirsə, ekstremal hallarda manik meyllərin fiksasiyası mümkündür;

- daxili mürəkkəb və xarici asan həyat dünyası. Şəxsiyyət onu rəhbər tutur ki, xarici aləmin yüngülliyi subyektin təşəbbüsü ilə motivin reallaşması arasında dayanan bütün prosesləri aradan qaldırır, subyektin hər hansı təşəbbüsü dərhal həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, bununla əlaqədar olaraq prioritetlərin seçilməsi problemi yaranır, dəyər prinsipi aparıcı kimi fəal şəkildə istifadə olunur. Dünyanın belə bir görüntüsü əxlaqi davranışı müəyyən edir;

- daxili mürəkkəb və zahiri çətin həyat dünyası. Dünyanın belə bir mənzərəsi ilə səciyyələnən bir insanın məqsədinə gedən yol eyni zamanda xarici maneələrə mane olur və daxili dalğalanmalarla çətinləşir. Mövcud vəziyyətdən çıxış yolu olaraq, belə bir yeni formalaşma meydana çıxır. Yaradıcı təcrübə əsas təcrübəyə çevrilir.

Məktəb dövlət tərəfindən yaradılmış təşkilatdır, onun əksər xüsusiyyətləri dövlətin müəyyən etdiyi standart və normalarla müəyyən edilir. Onlar bir neçə qrupa birləşdirilə bilər:

- konseptual
- ideoloji.

Sovet ideologiyasının süqutu vəziyyətinə məktəbin reaksiyasının nəticələrini təhlil edən ekspertlər konkret təhsil müəssisələrinin seçdiyi əsas strategiyaları adlandırırlar:

1) kollektivizm ideologiyasının qorunması və dirçəldilməsi;
2) sistemsiz təşkilati formalar toplusuna, ənənələrin və yeniliklərin eklektizminə, bəzi hallarda isə tərbiyə işindən imtinaya səbəb olan ideologiyadan kənar hərəkətlər;
3) dini və mistik məzmunlu fəlsəfi təlimlərdən istifadə (burada üstünlük təşkil edən “mən bütünün bir hissəsiyəm” mövqeyi kollektivist mövqeyə bənzəyir və buna görə də belə bir ideologiyaya keçid psixoloji cəhətdən asan ola bilər);
4) rəqabət qabiliyyətli şəxsiyyətin formalaşdırılması məqsədi ilə müəyyən edilən fərdiyyətçilik ideologiyası.

Son illər dövlət strukturları təhsil sisteminin diqqətini getdikcə daha çox milli ideyanın rəhbər tutulması zərurətinə yönəldir, onun inkişafı dövlətin vətənpərvərlik ideologiyası çərçivəsində fəal şəkildə həyata keçirilir, ənənəvi və tarixi elementləri özündə ehtiva edir:

- təşkilati, o cümlədən maliyyə, iqtisadi və kadr.

Birbaşa və ya dolayısı ilə dövlətin münasibəti və imkanları məktəbin dövlət təhsil sistemində yerini, təhsilin nüfuzunu, məktəbi, müəllim peşəsini, məktəblərin sayını və onların növlərini, onların avadanlıqla təminatını, onların sayı nisbətini təmin edir. tələbələrin müəllimlərin sayına, mütəxəssislərin hazırlanmasına və yenidən hazırlanmasına tələblər və maliyyələşdirmə, maliyyələşdirmə və s.

Məktəb həyatı çərçivəsində şagirdin özünüdəyişməsi fəal şəkildə baş verir - insanın fərqli olmağa yönəlmiş az-çox şüurlu, məqsədyönlü və uğurlu səylərinin prosesi və nəticəsidir. Özünü dəyişdirmə fərqli bir istiqamətə malikdir - sosialyönümlü (müsbət), antisosial (neytral), antisosial (mənfi). İstiqamət seçimi ümumi özünüdəyişmə vektoru ilə əlaqələndirilir - özünü qurmaq və ya özünü məhv etmək.

Şəxsiyyətin özünü dəyişməsi ilə müqayisədə məktəb həyatı aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər:

- müsbət özünü dəyişməyə dəstək;
- özünü dəyişdirməyə mane olan (stimullaşdırıcı deyil);
- özünüdəyişmənin dağıdıcı formalarını təhrik etmək.

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, məktəbə gələn uşaq artıq onun davranışını və nəticədə fəaliyyətin bu və ya digər inkişaf səviyyəsini tənzimləyən müəyyən bir valideyn göstərişlərinə malikdir. Böyüklərinin tələblərini yerinə yetirməyə öyrəşmiş uşaqlar, bir qayda olaraq, daha müvəffəqiyyətli olurlar, çünki bir tərəfdən məktəb qaydalarını mənimsəmək daha asan olur, digər tərəfdən müəllim üçün əlverişlidir. Ümumi qaydalara əməl etməyi bilməyən impulsiv uşaqların uğuru müəllimdən, onun orijinallığa və təşəbbüskarlığa münasibətindən asılıdır. Belə uşaqların fəaliyyəti ən çox müəllimi qıcıqlandıran formalarda özünü göstərir. Tez-tez ilkin məzmunda müsbət olan fəaliyyəti yatırmaqla müəllim dağıdıcı fəaliyyətə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. *Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə Sosial psixologiya. Dərslik. "QAPP poliqraf", 2003*
2. *Vahidov F. Q. . Ağayev T. B. Sosiologiya. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı:"Təknur" nəşriyyatı, 2008, 334 s. səh 8–10.*
3. *Anthony Giddens, Sosiologiya, İstanbul, Qırmızı Nəşriyyat, 2012, s. 201.*
4. *Ritzer, George. Sociological theory. 8th ed. — N. Y.: McGraw-Hill, 2011*
5. *Ruth A. Wallace/ Alison Wolf, Çağdaş Sosiologiya Teoriləri-Klassik Ənənəni İnkişaf etdirmək,Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2012, s. 355.*
6. *Joseph Fichter, Sosiologiya nədir ?, Atilla Kitabevi, Ankara, 2001, s.*

L.İ.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
leylahesenova0189@gmail.com

SƏRİŞTƏLƏRİN FORMALAŞDIRILMASINDA DƏRSLİKLƏRİN MƏZMUNUNA QOYULAN TƏLƏBLƏR

Xülasə

Məqalədə səriştələrin formalaşdırmasında dərsliklərin məzmununa qoyulan tələblərdən bəhs olunur. Bundan başqa dərsliyin məzmununa salınan mövzuların standartlara və təlim nəticələrinə uyğun olması da ön plana çəkilir. Dərsliklər üçün mövzular seçərkən şagirdlərin maraqları nəzərə alınmalı, fənlərarası və fəndaxili inteqrasiya da diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Dərsliyin məzmununa bu cür yanaşma şagirdlərdə həyati bacarıqlar formalaşdırır.

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ УЧЕБНИКОВ ПО ФОРМИРОВАНИЮ УМЕНИЙ

Резюме

В статье рассматриваются требования к содержанию учебников при формировании компетенций. Кроме того, подчеркивается соответствие тем, включенных в учебник, стандартам и результатам обучения. Интересы учащихся должны учитываться при выборе тем для учебников, и в центре внимания должна быть междисциплинарная и междисциплинарная интеграция. Такой подход к содержанию учебника развивает у учащихся жизненные навыки.

REQUIREMENTS TO THE CONTENT OF TEXTBOOKS IN THE FORMATION OF SKILLS

Summary

The article discusses the requirements for the content of textbooks in the formation of competencies. In addition, the compliance of the topics included in the textbook with standards and learning outcomes is emphasized. The interests of students should be taken into account when choosing topics for textbooks, and the focus should be on interdisciplinary and interdisciplinary integration. This approach to the content of the textbook develops life skills in students.

Açar sözlər: *dərsliklər, standartlar, inteqrasiya, dərsliyin məzmunu*

Ключевые слова: *учебники, стандарты, интеграция, содержание учебников*

Key words: *textbooks, standards, integration, textbook content*

"Məktəb həyati bacarıqlara malik şəxsiyyət formalaşdırmalıdır". Hər zaman təhsillə bağlı deyilən fikirlər arasında yer alan əsas fikir. Demək olar ki, təhsili inkişaf etmiş bütün ölkələrdə əsas prioritet məsələlərdən biri məhs şəxsiyyət formalaşdırmaqdır.

Pedaqoqlar hesab edir ki, kurikulum və dərsliklər qaydaları və məlumatları əzbərləməyə deyil, şagirdin həyatında faydalı olacaq bacarıqların formalaşdırılmasına yönəldilməlidir. Lakin bu yanaşma əsasında dərsliklərin yaradılması prosesi heç də həmişə istənilən kimi getmir. Dərslikləri yazarkən məqsəd şagirdi hər şeyi bilən "ümumbəşəri insan" etmək deyil, təhsil və fənn üzrə standartlarda qeyd olunan məqsədlərə nail olmaqdır. Bu məqsədi reallaşdırmaq üşün isə müəllimlərə sərbəstlik verilməlidir.

Təhsil ekspertləri qeyd edirlər ki, ölkədə təhsil islahatlarının uğurunu təmin edən amillərdən biri elmin nəyə xidmət etməli və hansı bacarıqların inkişaf etdirilməsinin dəqiq müəyyən edilməsidir.

Birincisi, hər bir fənn daxilində öyrənənlərdə inkişaf etdirilməli olan bacarıqlar əvvəllər dövlət standartlarında yalnız buraxılış sinifləri (4, 9, 11) üçün tələblər müəyyən etmişdi, lakin hər bir sinif kontekstində şagirdlərin mənimsəməli olduğu bacarıqlar müəyyən edilməmişdi.

İkinci məsələ odur ki, biz məqsədləri müəyyən etdikdən sonra bu məqsədə çatmaq üçün hansı məzmunu öyrətməliyik? Biz yaxın illərədək köhnəlmiş məzmundan istifadə etməklə öyrətmişik. Digər problem mövzuların çoxluğu idi. Kurikulum nəzəri mövzuları qısaldıb, daha çox praktiki mövzulara diqqət yetirir. İndi proqramda praktiki mövzuların həcmi daha çox yüksəlib. Uşaqları həyata hazırlayan, həyati bacarıqların formalaşmasına xidmət edən mövzulara daha çox diqqət yetirilir.

Dərsliklər üçün mövzular seçərkən şagirdlərin maraqları da nəzərə alınır. Bundan əlavə, fənlərarası inteqrasiya və fənlərin qarşılıqlı əlaqəsi də diqqət mərkəzində dayanır. Fənlərarası inteqrasiya sayəsində hətta bəzi fənləri birləşdirmək mümkün oldu. Məsələn, 1-ci sinifdən 5-ci sinifə kimi fizika, kimya, biologiya və coğrafiya elementlərini özündə birləşdirən vahid "Həyat Bilgisi" dərsliyi yarandı.

Kurikulumun əvvəlki tələblərdən fərqi ondan ibarətdir ki, biz 21-ci əsrdə şagirdlərin uğur qazanması üçün zəruri olan əsas kompetensiyaları inkişaf etdirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Bunlar tənqidi düşüncə, yaradıcı təfəkkür, ünsiyyət, informasiya ilə işləmək, özünü inkişaf etdirmək bacarığı və aktiv vətəndaşlıqdır.

Bəs Azərbaycanın gənc qurucularını yetişdirmək, ölkəmizi hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün bizə hansı nəsil lazımdır? Bizə gələcəyi düşünən, özünə güvənən, məqsədlərinə doğru irəliləyən, müstəqil qərarlar qəbul etməyi bacaran, problemləri uğurla həll edən insanlar lazımdır. Belə insanlar iqtisadiyyatı inkişaf etdirə, cəmiyyəti idarə edə, həyatımızı dəyişə biləcəklər.

Ölkə təhsili 21-ci əsrin bacarıqlarını Kurikuluma daxil etməklə belə insanları yetişdirməyə çalışır.

Pedaqoji baxımdan yanaşsaq, əgər əvvəlki dərsliklər materialın xətti təqdimatına əsaslanırdısa, müasir dərsliklərdə biz spiralvari yanaşmanı görürük. Xətti proqramda şagird bir mövzunu keçir və bir daha bu mövzuya qayıtmır. Spiral vari yanaşmada isə şagirdlər artıq öyrənilmiş anlayışlara qayıdır, onları dərinləşdirir və onlardan yeni bacarıqlar qururlar.

Bəs metodologiya necə dəyişdi? Əvvəllər əsasən əzbərləməyə əsaslanırdı. Mühazirə üsulu üstünlük təşkil edirdi, yəni müəllim danışır, şagird dinləyir. Bu zaman şagirdin inkişaf etmiş qərar vermə bacarıqları olmayacaq. Nəticədə o, təkbaşına qərar verə bilməyəcək. Dəsliyə verilən müasir tələblər və yanaşmalar məhz bunu dəyişməyə çalışdı. Məsələn, Finlandiya təcrübəsində “fenomenal təhsil” anlayışı var. Bu, uşağı əhatə edən hadisələrə, ətrafda baş verənlərə, uşağın eşitdiklərinə və gördüklərinə əsaslanan öyrənmədir. Xarici təcrübədə “Sorğu əsaslı öyrənmə” anlayışı da var: şagirdlər problemlərlə üzləşirlər və onlar bu problemlərin həlli prosesində öyrənirlər. Müasir dərsliklərdə də bu yanaşmalara əsaslanan tədris metodologiyasını ortaya qoymağa çalışılır: şagirdlər ətrafda baş verən hadisələri müşahidə edir, suallar verir, cavab axtarır və bununla da öyrənirlər.

Müasir dərslik və proqramlarda layihə-dərslər də öz əksini tapır ki, layihələr üzərində işləməklə şagirdlər komandada işləməyi öyrənirlər. Komandada işləyərkən onların fərdi bacarıqları üzə çıxır, komanda işi, ünsiyyətqurma, problem həlletmə, təkliflər və həlli yollarını təqdim etmə kimi səriştələr formalaşır. Əgər şagirddə 1-ci sinifdən belə bacarıqlar formalaşırsa, gələcəkdə onu konkret peşəyə yönəltmək asan olar.

Məsələn, inteqrasiya bir neçə mövzunu əhatə edir, şagirdlərə dünyanın vahid mənzərəsini yaratmağa kömək edir. Məsələn, Həyat bilgisi 2-ci sinif dərsliyində “Təbiətdə suyun dövranı” mövzusunda şagird suyu coğrafiya, biologiya, fizika baxımından öyrənir. (Şəkil 1)

Əvvəllər əksər dərslikləri alimlər yazırdı. Dərsliklər mürəkkəb dildə yazılır, şagirdlərin psixoloji və fiziki hazırlığının səviyyəsi nəzərə alınmırdı. Məktəbi elmlər akademiyasına çevirirdik, lakin bu şəkildə öyrətdiyimiz nəslin əksəriyyəti çox şeyə qadir olmaz. Bütün bunları nəzərə alaraq dövlət dərsliklərin yaradılmasına başqa cür yanaşmağa başladı. İndi dərsliyi yalnız alimlər deyil, müəllimlər də yazır. Yəni dərsliyi bütün mövzuları siniflərində praktik tətbiq edən, çətinlikləri görən, səhvlərin harda olduğunu aşkar edən müəllimlər yazmağa başladı. Bu baxımdan mən də dərsliyin yazılması prosesində şagirdlərlə birbaşa ünsiyyətdə olan, davamlı olaraq onlarla işləyən müəllimin də iştirakının vacibliyini dəstəkləyirəm.

Müasir dərsliklərin ən böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, uyğunluq tələbləri şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Hər bir

sinif üçün uşağın neçə söz bilməli olması, hansı dil biliklərinə malik olması müəyyən edilib. Bu tələblər əsasında proqram tərtib olunur və onun əsasında da dərsliklər hazırlanır.

MÖVZU 15

BİZ TƏBİƏT ÖVLADIYIQ

TƏBİƏTDƏ SUYUN DÖVRANI

Təbiətdə su *maye* halından başqa, *buxar* və *buz* halında da olur. Su bir haldan başqa hala keçərək həmişə hərəkət edir. Sən, yəqin ki, yağışdan sonra yaranan gölməçələri görmüsən. Bu gölməçələr bir müddətdən sonra quruyur. Yaxud qışda yağan qar havalar isinən kimi əriyir. Buz da istinin təsiri ilə əriyib mayeyə, sonra isə buxara çevrilir. Su daim Günəşin istisi ilə buxarlanıb havaya qalxır və bulud əmələ gətirir. Buludlar isə yağıntıya —yağışa, qara, doluya çevrilir və su yenidən yerə qayıdır. Bax su daima beləcə dövr edir. Buna təbiətdə suyun dövranı deyilir.

yağıntı formaları

1) Hansı yağıntı formalarını tanıyırsan?
2) Su buxarlanmasaydı, nə baş verərdi?
3) Yağışın canlılar üçün nə əhəmiyyəti var?

Şəkil 1.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi aşağıdakı prioritet nəticələrə nail olmaq məqsədi daşıyır: şagirdlərdə 21-ci əsr bacarıqlarını, təfəkkürlə bağlı səriştələri (yaradıcılıq, kreativlik, tənqidi təfəkkür, problem həlletmə, qərar qəbuletmə, müstəqil öyrənmə); fəaliyyətlə bağlı səriştələri (ünsiyyət, əməkdaşlıq, rəqəmsal savadlılıq, informasiya savadlılığı, maliyyə savadlılığı); dəyərləri (milli kimliyin dərki və milli iftixar hissi, fəal vətəndaş mövqeyi, şəxsi və sosial məsuliyyət, demokratiya və insan hüquqlarına hörmət, mədəni

müxtəlifliyə hörmət) formalaşdırmaq. Bu səriştələr şagird kompetensiyalarının inkişafı yolu ilə əldə edilməsi planlaşdırılan təlim məqsədləridir. Umumtəhsil məktəblərində bu prosesdə dərsliklərin rolu da müəyyən edilib. Mövzunun əzbərlənməsinə əsaslanan ənənəvi təlimdən daha çox səriştələrin inkişafına yönəlmiş yanaşmaya keçid müvafiq tədrisin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Didaktik materiallar, xüsusən də dərsliklər və müəllimlərin peşə hazırlığı və yenidən hazırlanmasında dəyişikliklər, təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi sistemi də bu səriştələr nəzərə alınmaqla təşkil olunmalıdır.

Kurikulumun tələblərinə uyğun dərsliklərin tərtibi ilə bağlı ictimai fikirlər də müxtəlifdir. Kimisi bu işi alqışlayır, müsbət rəy bildirir, kimisi isə köhnə ənənəvi usulla dərs keçməyin və o dövrün dərsliklərinin daha sadə olduğunu deyir. Dərsliklərin yazılması prosesində metodistlərin və müəllimlərin rəy və təkliflərinin alınması da işə öz müsbət töhfəsini verir. Bu rəy və təkliflər müəllifləri öz üzərində işləməyə, daim araşdırmada olmağa sövq edir.

Ədəbiyyat

1. *İsmayıl Umudlu. Kitab nəşri bu gün. Bakı. "Əbilov, Zeynalov və oğulları".*
2. *Ə.Əlizadə. Dərslik - muəllim - dərs. Kurikulum jurnalı, 2010, N4*
3. *Ə.Abbasov, Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar əsasında yaradılan dərsliklərin xüsusiyyətləri. Kurikulum 2008, №2*
4. *Əlizadə Yeni pedoqoji təfəkkürün ana xətti: Təhsilin humanistləşdirilməsi problemi. Kurikulum jurnalı, 2013, №2*
5. *M.C.Mərdanov Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çaşıoğlu.*
6. *https://report.az/elm-ve-tehsil-xeberleri/dersliklerin-hazirlanmasi-qaydasi-mueyyenlesdi/*
7. *"Ümumi təhsil müəssisələri üçün dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin və digər tədris-metodik vasitələrin hazırlanması Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 25 fevral tarixli 67 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir)*
8. *"Ümumi təhsil müəssisələri üçün dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin və digər tədris-metodik vasitələrin hazırlanması Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 fevral 2020-ci il tarixli 67 nömrəli Qərarının icrasının təmin edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin əmri (Ceyhun Bayramov, Azərbaycan Respublikasının Təhsil naziri 17 iyun 2020)*

S.M.Rüstəmova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rustamovasebine@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ESTETİK TƏRBİYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI VASİTƏLƏRİ

Xülasə

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsinin spesifik xüsusiyyəti uşaqların estetik hisslərinin tərbiyə edilməsindən və bədii fəaliyyətin müxtəlif sahələrində onların yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafından ibarətdir. Uşaqlarda estetik hisslərin tərbiyə edilməsi və bədii qabiliyyətin inkişafı üçün müxtəlif estetik tərbiyə vasitələrindən istifadə olunur. Estetik tərbiyə vasitələrinə məişət estetikası, təbiət və incəsənət nümunələri, təlim məşğələləri, uşaqların bədii fəaliyyəti, tərbiyəçinin davranışı daxildir. Bütün bu estetik tərbiyə vasitələri uşaqların bədii zövqünü, marağını, dünyagörüşünü artırır, ətrafdakı gerçəkliyə münasibət tərbiyə edir.

СРЕДСТВА ФОРМИРОВАНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме

Специфической особенностью эстетического воспитания дошкольников является развитие у детей эстетических чувств и развитие их творческих способностей в различных областях художественной деятельности. Для воспитания у детей эстетических чувств и развития художественных способностей используются различные средства эстетического воспитания. К эстетическим средствам воспитания относятся бытовая эстетика, образцы природы и искусства, учебные занятия, детская художественная деятельность, поведение воспитателя. Все эти средства эстетического воспитания повышают у детей художественный вкус, интерес, кругозор, воспитывают отношение к окружающей действительности.

MEANS OF FORMATION OF AESTHETIC EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN

Summary

A specific feature of the aesthetic education of preschool children is the development of children's aesthetic feelings and the development of their creative abilities in various areas of artistic activity. Various aesthetic education tools are used to cultivate aesthetic feelings in children and develop artistic abilities. Aesthetic educational tools include household aesthetics, nature and art samples, training sessions, children's artistic activity, educator's behavior. All these means of aesthetic

education increase children's artistic taste, interest, outlook, and cultivate an attitude to the surrounding reality.

Açar sözlər: *məktəbəqədər yaşlı uşaq, estetik tərbiyə, incəsənət, musiqi, təbiət*
Ключевые слова: *ребенок дошкольного возраста, эстетическое воспитание, искусство, музыка, природа*
Key words: *preschool child, aesthetic culture, art, music, nature*

Məktəbəqədər yaşlı uşaqları estetik cəhətdən tərbiyə etməyin əsas məqsədi onlarda estetik hisslərin və ətraf aləmə estetik münasibətin formalaşmasından ibarətdir.

Estetik tərbiyə uşaqda bədii zövqün, estetik hiss və mühakimənin, bədii qabiliyyətlərin təşəkkül tapıb möhkəmlənməsinə səbəb olan incəsənət əsərlərinin, təbiət və cəmiyyətdəki gözəllikləri başa düşməkdə ona kömək olan təsirlərin məcmusudur.

Ümumiyyətlə, estetika yunan sözü olan “aisthesis” sözündən götürülüb və hiss vasitəsilə "dərk etmək" deməkdir.

Estetikanın mahiyyəti estetik tərbiyə, estetik inkişaf, estetik şüur, estetik ideal kimi məfhumlarla əlaqədardır. Estetik inkişaf özü uzunmüddətli bir prosesdir və bu proses yaş və inkişafdan, sosial vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif mərhələlərdən keçir və uşağın cəmiyyətdəki estetik keyfiyyətləri qavraması ilə bağlıdır.

Estetik keyfiyyət uşaqda erkən yaşdan özünü biruzə verir, təlim-tərbiyə prosesində tədricən formalaşır. Uşaq böyüdükcə tədricən estetik mədəniyyətə yiyələnir, onda estetik qavrayış, maraq, meyl və bədii yaradıcılıq təkmilləşir.

Tərbiyənin istiqamətlərindən biri olan estetik tərbiyə uşağın ahəngdar inkişafını təmin edir. Əxlaq tərbiyəsi, əmək və iqtisadi tərbiyə də daxil olmaqla hərtərəfli inkişaf üçün şərait yaradan mühüm faktlardan biridir. Estetik tərbiyə uşağı aktiv həyat tərzinə hazırlayır, uşağı həyatda gözəl olan hər şeyin duyulmasına və bu gözəlliyə yüksək məhəbbət və ehtiram bəsləməyə, həmçinin hər cür eybəcərliyə nifrət etməyə hazırlayır. Eyni zamanda estetik tərbiyə cəmiyyətin irəliyə doğru inkişaf etməsində kömək olan hər şeyi müdafiə edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda estetik hisslər təbiət və incəsənət nümunələri ilə tərbiyə edilir. Kiçik yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayan belə estetik tərbiyə vasitələri onlarda estetik zövq və qabiliyyətlərin formalaşmasında istifadə olunur. Musiqi, sənət, teatr, folklor nümunələri məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsinin əsas vasitələrindəndir. Uşaqların estetik tərbiyə prosesi ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən istifadə edilərək də təşkil edilir. Həmçinin təsviri incəsənət də uşaqların estetik tərbiyəsinə mühüm təsir göstərir.

Estetik tərbiyə vasitələri tərbiyəçinin vasitəsilə seçilir və fəaliyyət prosesində tətbiq olunur. Bura məişət estetikası, təbiət, incəsənət, təlim

məşğələləri, uşaqların bədii fəaliyyəti, tərbiyəçinin davranışı, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində estetik tərbiyə üçün müvafiq şəraitin yaradılması daxildir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin daxili və xarici gözəlliyi estetik tərbiyə baxımından mühüm vasitələrdən biridir. Bu müəssisələrdə məişət estetikasına xüsusi önəm verilir. Uşaq tərbiyəsi müəssisəsinin hər yerində estetik zövqü oxşayan əlamət olmalıdır. Divarların rəngi, mebel və otaq bitkilərinin cazibədarlığı uşaqların estetik tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məişət estetikası uşaqların sağlamlığına, onlarla tərbiyə işi aparılmasına, bədii zövqünün tərbiyə edilməsinə xidmət edir. Təmizlik və səliqə-səhman hər zaman estetik tərbiyənin əsasını təşkil etmişdir. İlkin olaraq, məktəbəqədər təhsil müəssisəsində estetik tərbiyə ilə əlaqədar ayrıca otaq təşkil edilməlidir. Bu otaqda musiqi alətləri, bədii oyun vasitələri yerləşdirilir. Belə əyani vasitələr uşaqların estetik və bədii tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

İkincisi, estetik və bədii tərbiyə ilə əlaqədar əsərlər uşaq bağçasına toplanmalıdır. Buraya incəsənətə aid əsərlər, yəni rəsm əsərləri, heykəllər, dekorativ xalq sənəti nümunələri, bədii ədəbiyyat, musiqi əsərləri daxil edilir. Bu əsərlər uşaqların yaş və anlaq səviyyəsinə uyğun olmalı və uşaqlar bu əsərlər ilə yaxından tanış edilməlidir.

Üçüncüsü uşaqların öz aktiv fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. Estetik tərbiyə vasitələri uşaqların tərbiyəsində müəyyən qədər əhəmiyyətlidir, lakin onlar da estetik tərbiyəni tam təmin edə bilməz. Uşaqların özünün fəal həyat üslubu olmalıdır.

Dördüncüsü, uşaqlara fərdi yanaşmaq lazımdır. Tərbiyəçinin estetik tərbiyəni təmin etmək üçün hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tərbiyəçidən böyük ustalıq tələb edir.

Təbiət gözəllikləri estetik tərbiyənin mühüm vasitələrdən biridir. Təbiət böyüklərdə olduğu kimi, məktəbəqədər yaşlı uşaqların da həyatında dərin izlər buraxır. Vətənpərvər şairimiz Abbas Səhhətin "Yay səhəri" şeiri təbiətin gözəlliyini duymaq baxımından çox təsirlidir. Uşaqları tez-tez təbiətin qoynuna, yaşıllığa, bağa, bağçaya, çay kənarına, dağ yamacına çıxarmaq estetik tərbiyə baxımından çox əhəmiyyətlidir. (4, s.268)

Uşaqların təbiətlə yaxından tanış olması üçün məktəbəqədər müəssisələrdə təbiət guşəsi yaradılmalıdır. Uşaqlar bu guşədə çiçəklərə, quşlara müxtəlif heyvanlara qulluq edir, onların qayğısına qalırlar. Uşaqlar yayda məktəbəqədər müəssisənin həyətyanı sahəsində bostan bitkiləri, müxtəlif çiçəklər əkib becərir, payız fəslində isə məhsul toplanışında iştirak etməsi estetik tərbiyə cəhətdən çox faydalıdır.

İncəsənət əsərlərindən istifadə etmək uşaqların estetik zövqünə müsbət təsir göstərir. İncəsənət vasitələri tərbiyənin digər istiqamətlərinin də yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır. İncəsənət əsərləri uşaqların qavrayışını,

təfəkkürünü, təxəyyülünü və yaddaşını inkişaf etdirir. Bu iş bütün yaş qruplarında olan məşğələlərdə və məşğələdən kənar vaxtlarda həyata keçirilir.

Tərbiyəçi-müəllim tərəfindən oxunan hekayələri dinləyən uşaqlar əşyaları, hadisələri sözlə başa düşməyi, qiymətləndirməyi müqayisə və təhlil etməyi, anlama səviyyəsinə uyğun məntiqi nəticələr çıxarmağı öyrənirlər.

Estetik tərbiyə insanın incəsənət sahəsində yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməli, incəsətin müxtəlif növləri ilə məşğul olmağa sövq etməli, uşaqların nağıl söyləmək, musiqi əsərlərini ifa etmək, rəqs etmək bacarığına yiyələnməsinə kömək etməlidir. Bu baxımdan estetik tərbiyə ilə məşğul olan tərbiyəçi-müəllim istər məşğələlər zamanı, istərsə də məşğələdən kənar digər fəaliyyət növlərində uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə nail olmalıdır.

Uşaqların estetik tərbiyəsinə təsir göstərən əsas vasitələrdən biri musiqidir. Uşaqlar musiqidən böyük zövq alırlar. Musiqi özündə təbiət hadisələrinin səsini, ədəbi obrazların sevinci və kədərini, müxtəlif rəqslərin oynaq ritmlərini əks etdirir. Musiqi yalnız musiqi məşğələsində deyil, fəaliyyətin digər növlərində - uşaqların oyunlarında, əmək prosesində səslənməsi uşaqların əyləncəsini təmin etməlidir.

İncəsənətin digər növlərindən fərqli olaraq musiqi uşaq hisslərinə bir başa təsir göstərir. Körpə yaşlı uşaqlar hər hansı musiqidən və ya melodiyadan həzz aldıqda onu öz mimika və jestləri ilə ifadə edirlər. Nəğmə uşaq üçün əyləncə vasitəsidir. Nəğmənin sözləri uşaqların əxlaq tərbiyəsinə də güclü təsir göstərir. Uşağın anasından eşitdiyi ilk nəğmələr bütün həyatı boyu onda musiqiyə məhəbbət və zövq yaradacaq.

Azərbaycan maarifpərvər H.Zərdabi özünün "Bizim mahnılar"(1960) əsərində qeyd edirdi ki, musiqidən tərbiyə vasitəsi kimi geniş istifadə olunmalıdır. H.Zərdabi "Türk mahnıları" məcmuəsində qeyd edirdi ki, musiqi uşaqlarda Vətən məhəbbəti hissini gücləndirir, onlarda xalqa, əməyə, elmə, incəsənətə məhəbbəti artırır. M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq kimi görkəmli şairlərimiz məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün çoxlu şeirlər yazmışlar. (4, s.266).

Estetik tərbiyənin güclü təsir vasitələrindən biri də bayramlardır. Bayramın tərbiyəvi təsiri ondan ibarətdir ki, o emosional-estetik məzmuna malikdir və incəsənətin müxtəlif növlərinin məcmusudur. Hər bayram öz məzmununa və məqsədinə görə bir-birindən fərqlənir, bu da uşaqlar qarşısında parlaq obrazlarda açılır.

Estetik tərbiyə baxımından bayramların keçirilməsi ilə bağlı tərtibatın tərbiyəvi əhəmiyyəti güclüdür. Formaların, rənglərin gözəlliyi, yeni obrazlar hər zaman uşaqların diqqətini cəlb edir. Novruz bayramı, 28 May "Respublika günü", 8 Mart "Beynəlxalq qadınlar günü", Yeni il və bir sıra dini bayramlar məktəbəqədər təhsil müəssisələri tədbirlərində özünəməxsus yer tutur. Bu

bayramların təntənəli şəkildə keçirilməsi uşaqların estetik tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İncəsənət vasitələri içərisində kukla teatrı da xüsusi yer tutur. Kukla teatrı uşaqların diqqətini cəlb edir. Kukla teatrının uşaqlara müstəsna təsiri vardır. Bu təsir özünün sadəliyi və qeyri adi dinamikası, həmçinin də bütün incəsənət kompleksinin birləşməsi ilə izah olunur. Bu kompleksə dinamik hərəkət, bədii söz, mahnı, rəqs və təsviri sənət daxildir. Xüsusilə də, komik janrda yazılmış əsərlər uşaqlar tərəfindən daha çox sevilir. Məktəbəqədər müəssisələrdə təşkil olunan belə tamaşalarda uşaqların özü də iştirak etdikdə bu onların nitqinə, erkən yaşdan yaradıcı olmasına müsbət təsir göstərir. Bəzən tərbiyəçi-müəllimlər nağıl söyləyəndə, mahnı oxuyanda uşaqların diqqətini cəlb etmək üçün tamaşaların personajlarından da istifadə edirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsinə güclü təsir göstərən vasitələrdən biri də video filmlərin göstərilməsidir. Bu səbəbdən böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlara onların anlaq səviyyəsinə uyğun filmlər göstərmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yaşda olan uşaqlar "Bir qalanın sirri", "Yenilməz batalyon", "Sehrli xalat" kimi filmləri maraqla izləyirlər.

Uşaqların estetik tərbiyəsində əsas rol oynayan vasitələrə televiziya və radio verilişləri də daxil edilə bilər. Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların iştirakı ilə təşkil edilən konsertlər, şeir gecələri, təbiətin qoynunda keçirilən gəzinti və ekskursiyaya aid verilişlər, aktyorlarla birgə uşaqların verdiyi səhnəciklər, həmçinin cizgi filmləri uşaqların kiçik yaşdan yaradıcılığa, bədii qabiliyyətə yiyələnməsində olduqca vacib rol oynayır.

Uşağın estetik tərbiyəsinin formalaşmasında tərbiyəçinin mimiki və əl-qol hərəkətlərinin də rolu böyükdür. Uşaqlar tərbiyəçinin hərəkətlərini maraqla izləyir, təqliq etməyə çalışırlar. Buna görə də tərbiyəçi özünün nitqinə, davranış tərzinə nəzarət etməlidir.

Ədəbiyyat

1. *A.Nəzərov, Z.Kərimova, G, Eminova. Məktəbəqədər pedaqogika. Dərslik. ADPU, Bakı, 2011, 185 səh.*
2. *Əliyeva S.A, Əliyeva V.S. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda tərbiyə işinin təşkili metodikası. Metodik vəsait. Bakı, ADPU, 2019, 168 səh.*
3. *Mursaqulova R., Rüstəmova N. Məktəbəqədər pedaqogika. Dərslik. ADPU nəşriyyatı, Bakı, 2012, 432 səh.*
4. *Həsənov.A. Məktəbəqədər pedaqogika. Dərslik. Bakı, "Nadir", 2011, 374 səh*

S.H.Əsədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sevda.asadova.99@bk.ru

ŞİFAHİ NİTQİN TƏDRİSİ VƏ ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI YARANAN PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI

Xülasə

Məqalədə öyrənənlərdə ünsiyyət zamanı yaranan problemlər və onların aradan qaldırılması istiqamətlərindən bəhs olunur. Danışıq əldə edilməli olan ən fundamental bacarıq kimi qəbul edilir, çünki kommunikativ dövrün başlanğıcı dil tədrisinin əsas məqsədi kimi qəbul edilir və onun düzgün inkişafı həm müəllimlərin, həm də öyrənənlərin diqqət mərkəzində olur. Bununla belə, xarici dildə danışıq qabiliyyətinə nail olmağın asan məsələ olmadığı da hamı tərəfindən qəbul edilən bir həqiqətdir. Müəllimlərin nitqin öyrədilməsi zamanı yaranan çətinliklərdən xəbərdar olması vacibdir ki, onların həlli yollarını axtara bilsinlər. Müvafiq araşdırmalara əsasən nitqin öyrədilməsi zamanı ən çox yaranan çətinliklər tələbələrin söz ehtiyatının olmaması, tələffüz problemləri, motivasiyanın olmaması və ana dilindən istifadə və ya müdaxilədir.

ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ОБУЧЕНИИ И ОБУЧЕНИИ УСТНОЙ РЕЧИ И ИХ УСТРАНЕНИЕ

Резюме

В статье рассматриваются проблемы, с которыми сталкиваются студенты во время общения, и пути их преодоления. Речь считается самым фундаментальным навыком, который необходимо приобрести, потому что начало коммуникативного периода считается основной целью обучения языку, а его правильное развитие находится в центре внимания как учителей, так и учащихся. Однако общеизвестно, что умение говорить на иностранном языке – непростая задача. Учителям важно знать о трудностях, с которыми они сталкиваются при обучении речи, чтобы они могли найти решения. Согласно соответствующим исследованиям, наиболее распространенными трудностями в обучении речи являются отсутствие у учащихся словарного запаса, проблемы с произношением, отсутствие мотивации, а также использование или вмешательство в родной язык.

PROBLEMS ARİSİNG DURİNG THE TEACHİNG AND LEARNİNG OF ORAL SPEECH AND THEİR ELİMİNATİON

Summary

The article discusses the problems that students encounter during communication and ways to overcome them. Speech is considered to be the most fundamental skill to be acquired, because the beginning of the communicative period is considered to be the main goal of language teaching, and its proper development is the focus of both teachers and learners. However, it is a well-known fact that the ability to speak a foreign language is not an easy task. It is important for teachers to be aware of the difficulties they face in teaching speech so that they can find solutions. According to relevant research, the most common difficulties in teaching speech are students' lack of vocabulary, pronunciation problems, lack of motivation, and use or interference in the mother tongue.

Açar sözlər: *danışıq bacarığı, çətinliklər, öyrətmə, motivasiya, qarşılıqlı əlaqə*
Ключевые слова: *умение говорить, проблемы, обучение, мотивация, взаимодействие*
Key words: *speaking skill, challenges, teaching, motivation, interaction*

İndi bütün dünya qlobal bir kəndə çevrilib və insanlar bir-biri ilə ortaq dildə, ingilis dilində ünsiyyət qururlar. İngilis dili bütün dünyada danışılır və qlobal dil statusu qazanmışdır. İngilis dili elmi tədqiqat, təhsil, biznes, internet, səyahət və turizm, media və qəzetlər, proqram təminatı, tibb, mühəndislik, informasiya və texnologiya, əyləncə, bankçılıq və s. sahələrdə geniş istifadə olunan dildir. İngilis dili işgüzar yazışmalar və internet məqsədləri üçün ən çox istifadə olunan dildir. Bu, tədqiqat məqalələrinin yazılmasında istifadə edilən yeganə əsas dildir, çünki tədqiqat nəşrlərinin 85%-dən çoxu ingilis dilindədir. Ticarət və ticarət üçün istifadə olunan beynəlxalq dildir. Hətta İT sahəsində proqramların əksəriyyəti ingilis dilində yazılır və onlar hətta bütün dünyada öz həmkarları və ya digər proqram təminatı mütəxəssisləri ilə ingilis dilində ünsiyyət qururlar. Bundan əlavə, ali təhsil kitablarının əksəriyyəti ingilis dilində nəşr olunur. İngilis dilinin bir sıra üstünlükləri sayəsində bir çox insanlar öz sahələrində effektiv nəticələr əldə etmək üçün ingilis dilini öyrənirlər.

İngilis dili beynəlxalq ünsiyyət məqsədinə xidmət etdiyi üçün xarici dil öyrənənlərin əksəriyyəti onu öyrənməyə çalışır. Bu prosesdə onlar dilin bütün dörd əsas bacarığını əldə etməlidirlər, yəni dinləmə, danışma, oxuma və yazma. Dinləmə və oxuma passiv bacarıqlar və ya qəbuledici bacarıqlardır, danışıq və yazma isə aktiv bacarıqlar və ya məhsuldar bacarıqlardır. Dinləmə və oxuma passiv və ya qəbuledici bacarıqlar hesab olunur, çünki öyrənənlər bu bacarıqları nümayiş etdirməkdə öz istedadlarını nümayiş etdirmirlər. Heç nə

çıxarmadan sadəcə dil dinləyirlər və ya oxuyurlar. Halbuki, öyrənənlər özləri cümlələr yaratmalıdırlar və çoxlu təcrübəyə ehtiyac duyurlar və qrammatika, lüğət, cümlə quruluşu və istifadə ilə bağlı çox şey öyrənirlər. Buna görə də nitq və yazma aktiv və ya məhsuldar bacarıqlar hesab olunur.

Müasir qlobal dünyada kommunikasiya bütün sahələrdə uğur qazanmaqda mühüm rol oynayır. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. Dildən istifadə etmədən insanlar üçün mükəmməl ünsiyyət mümkün deyil. Bundan əlavə, insanlar ünsiyyət üçün düzgün dildən istifadə etmədən məqsədlərinə çata bilməzlər. Buna görə də, dünyanın hər yerində yaşayan başqaları ilə ünsiyyət qurmaq üçün bir dilə ehtiyac var. İngilis dili beynəlxalq dil hesab edildiyindən və bütün dünyada danışıldığından, dünyanın müxtəlif bölgələrində, əyalətlərində, ölkələrində və qitələrində yaşayan insanlarla ünsiyyət məqsədinə xidmət edir.

Danışıq bacarığı xarici və ya ikinci dil öyrənmək üçün ən vacib bacarıqdır. Dörd əsas dil bacarığı arasında nitq xarici və ya ikinci dil öyrənməkdə ən vacib bacarıq hesab olunur. Brown və Yuke qeyd edirlər ki, "danışmaq real həyat vəziyyətlərində tələbələrin ən çox mühakimə olunacağı bacarıqdır".

İngilis dilinin dörd əsas bacarığı arasında danışıq çətin görünür, çünki natiqlər dərhal cümlələr yaratmalıdırlar. Xarici və ya ikinci dil öyrənənlər üçün qrammatik strukturları öyrənmədən və adekvat söz ehtiyatına malik olmadan cümlələr qurmaq olduqca çətindir. Buna görə də, ingilis dilini öyrənənlər ingilis dilində qrammatik cümlələri danışarkən bir çox problemlərlə üzləşirlər. Danışıq bacarıqları ünsiyyətdə əsas rol oynadığından, insanlar bütün dünyada bütün cəmiyyətlə yaxşı ünsiyyət qurmaq üçün bu bacarıqları öyrənməyə çalışırlar.

Danışıq zamanı tələbələr bəzi problemlərlə qarşılaşırlar. Bu problemlərə tələbələrinləngiməsi, "deyəcək bir şey yoxdur" deyilməsi, iştirakın aşağı olması, danışılacaq mövzu və ana dilindən istifadə.

1. Maneələr

Öyrənənlər adətən bəzi sözlər söyləmək istəyərkən danışıq fəaliyyətləri onlara maneə törədir. Çünki onlar səhv etməkdən narahatdırlar və bu narahatlıq ingilis dilində danışarkən sadəcə utanmaq hissindən irəli gəlir.

Müəllimləri və dostları qarşısında iradəsizdirlər. Utancaqlıqdan düşündüklərini və danışmaq istədiklərini danışa bilmirlər. Utancaqlıqda danışmağa özlərindən əmin deyillər, ingilis dilində danışarkən qrammatik qaydaları və düzgün lüğəti xatırlaya bilmirlər. Utancaqlıq ucbatından ingilis dilində danışan insanların qarşısında özlərini narahat və narahat hiss edirlər.

Müəllimlər tələbələri özünə inamlı olmağa sövq etməlidir, insanların qarşısında özünü yöndəmsiz hiss etmək eybi yoxdur, lakin onlar bunu

bacaracaqlarını bilməli və onları bacardıqca ingilis dilində danışmağa təşviq etməlidirlər.

Utancaqlıqlarına qalib gəlməli və ingilis dilində inamla danışmalıdırlar.

1. Deyəcək heç nə yoxdu.

Tələbələr heç nə deyə bilmirlər, çünki onlarda nitqlərində özlərini ifadə etmək üçün motivasiya yoxdur. Əslində, tələbələr çox vaxt özlərinə inamsız olurlar və söz ehtiyatları azdır deyə danışıq prosesindən çəkinirlər və dil bacarıqlarının yetərsiz olduğunu hiss edirlər.

2. Aşağı iştirakçılıq.

Öyrənənlər danışanda iştirakçı az olur, bu o deməkdir ki, onların çox az danışıq vaxtı var. Bu problem bəzi öyrənənlərin dominantlıq etmək meyli ilə mürəkkəbləşir, digərləri isə çox az danışır və ya heç danışmır.

3. Ana dilindən istifadə.

Öyrənənlər nitq fəaliyyətlərində adətən ana dilindən istifadə edirlər, çünki bu onlar üçün daha asandır. Əgər xarici bir dildə danışan zaman öyrənən həmin dildə düşünüb danışırsa deməli o, öyrəndiyi xarici dildə böyük nəaliyyət əldə etmişdir. Davamlı praktika ilə öyrənənlərin danışıq zamanı ana dildən istifadəsi aradan qaldırıla bilər.

4. İngilis dilində danışarkən ümumi qrammatik səhvlər.

İngilis dilinin qrammatikasını öyrənmək tələbələr üçün çox çətindir. İngilis dilində danışarkən tələbələr daha çox qrammatik səhvlərə yol verirlər. Səhv zamanlardan istifadə edirdilər, bəzən keçmiş zamanda danışmaq istəyirlər, lakin keçmiş zaman əvəzinə indiki zamanda danışırdılar. Keçmiş, indi və gələcək zamanların fərqi və necə istifadə ediləcəyini asanlıqla ayırd edə bilmirlər.

5. İngilis dilində danışmağa inamın olmaması.

Tələbələrin ictimai yerlərdə ingilis dilində danışa bilməməsinin səbəblərindən biri də özünə inamın olmamasıdır. İngilis dilini öyrənirlər, amma danışmağı öyrənmirlər. Bu, əsasən tələbələrin auditoriyada və ya insanların qarşısında qarşılaşdıqları problemlərdən biridir. Özünə inam ingilis dilində danışmaqda çox mühüm rol oynayır, əgər tələbələr özlərinə inanmır və güvənmirlərsə, ingilis dilində danışa bilmirlər.

Şagirdlərin özünə inamı, inancları tamamilə müəllimlərdən asılıdır. Müəllimlər onları özlərinə inanmağa və ictimai yerlərdə ingilis dilində danışmağa əmin olmağa təşviq etməli və həvəsləndirməlidir. Şagirdlər danışarkən səhv etməkdən narahatdırlarsa, müəllimlər onlara öyrətməlidirlər ki, heç kim mükəmməl doğula bilməz, hər kəs öz səhvindən dərs alır. Öyrənənlər digər insanların qarşısında ingilis dilində danışdıqlarına əmin deyillər. Bu, adətən, müəllimlərin ictimai yerlərdə ingilis dilində danışmağa kifayət qədər təşviq etməməsi ilə əlaqədardır. Adətən müəllimlər onları sinifdə

və ya insanların qarşısında ingilis dilində danışmağa həvəsləndirmirlər. Bu da öyrənənlərdə danışıq zamanı müəyyən problemlərə yol açır.

6. İctimaiyyət qarşısında İngilis dilində danışarkən gərginlik.

İctimai yerlərdə və ya insanların gözü qarşısında ingilis dilində danışa bilməyən tələbələrin səbəblərindən biri də əsəbilik və narahatlıqdır. Tələbələr əsəbilikdən ingilis dilində danışmaqda və ictimai yerlərdə ingilis dilində ünsiyyət qurmaqda narahatlıq və çaşqınlıq hiss edirlər. Şagirdlər ictimaiyyət qarşısında danışarkən əsəbiliklərini aradan qaldırmağı öyrənməlidirlər. Tələbələr ingilis dilində danışarkən əsəbləşəndə bir neçə şeyi yadda saxlamalıdırlar. Tələbələr ictimai yerlərdə ingilis dilində danışarkən əsəbi hiss etdikdə, düzgün nəfəs almalı, sakit olmalı və ingilis dilini niyə öyrəndiklərini xatırlamalı, bu, tələbələrin rahatlamasına və inamlı danışmağa kömək edir.

Danışıq fəaliyyəti problemlərinin həlli yolları

1. Qrup işi:

Qrup işi şifahi təcrübə üçün mövcud vaxtı artırır və birdən çox tələbənin danışma vaxtından faydalanmasına imkan verir. Qruplarda işləmək həm də bütün sinif qarşısında rahat danışa bilməyən utancaq tələbələrin maneələrini azaldır.

2. Asan dil:

Sadə dil tələbələrin tərəddüd etmədən daha uzun müddət danışmasını asanlaşdırır və onlara nailiyyət hissi verir. Tələbələrə nitqlərini daha maraqlı cümlələr və zəngin dillə doldurmağa imkan verən fəaliyyətdən əvvəl əsas lüğət əvvəlcədən öyrədilə və ya nəzərdən keçirilə bilər.

3. Maraqlı mövzu:

Mövzunun sinfin maraqlarına uyğun seçilməsi şagird motivasiyasını təmin edir. Material və tapşırıq təlimatları aydın və həvəslə təqdim olunarsa, tələbələr qarşılarına qoyulan vəzifəni yerinə yetirmək ehtimalı daha yüksək olacaq.

Müəllimlər tələbələrin ingilis dilində danışa bilməsi və sual verməsi üçün şərait yaratmalıdır. İngilis dilini öyrənmək ingilis dilində başqa insanlarla və ictimaiyyət arasında sərbəst danışmaq prosesidir. Müəllimlər ingilis dilini öyrənərkən kitablardan və məşqlərdən öyrənmək əvəzinə şifahi ünsiyyətə diqqət yetirməlidirlər. Şifahi ünsiyyət vasitəsilə tələbələr asanlıqla öyrənə və asanlıqla ünsiyyət qura və digər xalqlarla danışarkən özlərini rahat hiss edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. *Thornbury, S., 2007. How to Teach Speaking. Harlow: Pearson Education Limited.*
2. *Dakowska, M., 2005. Teaching English as a Foreign Language. A Guide for Professionals. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.*
3. *Harmer, J. (2007). The practice of English language teaching. New York: Longman.*
4. *Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri, Bakı, 1967*
5. *Celce-Murcia. M. (2001). Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed). USA: Heinle&Heinle.*

P.İ.Qurbanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
periqurbanova2@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ OXU MATERİALLARININ TƏDRİSİNDƏ VƏ YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞMASINDA İKT-DƏN İSTİFADƏNİN İMKANLARI

Xülasə

İKT-dən düzgün istifadə etməyi bacarırıqsa tədris etdiyimiz təlimin təşkilində multimediya qurğuları və resurslarla şagirdlərin öyrənmək, yenilikləri dərk etmək, həyatın sirrlərini açmaq istəklərini daha da reallaşdırmaq imkanımız olur. İKT hazırkı dövrdə Azərbaycan dilininin tədrisində ən aparıcı vasitələrdən biri sayılır. Hər il uşağı oxumağa həvəsləndirmək getdikcə çətinləşir. Ancaq gənc şagird yeni hadisələri öyrənərkən görmə qabiliyyətinə ehtiyac duyur. Oxu mətnlərinin tədrisində və yazı bacarıqlarının formalaşmasında İKT-nin tətbiqi mühüm vasitədir.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ В ОБУЧЕНИИ ЧТЕНИЮ И ФОРМИРОВАНИЮ ПИСЬМЕННЫХ НАВЫКОВ НА КЛАССАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Если мы умеем правильно использовать ИКТ, мы можем использовать мультимедийные устройства и ресурсы в организации обучения, которое мы преподаем, чтобы еще больше реализовать стремление студентов учиться, понимать новшества, раскрывать тайны жизни. В настоящее время ИКТ являются одним из ведущих инструментов в обучении азербайджанскому языку. С каждым годом приучать ребенка к чтению становится все труднее. Однако юному студенту необходимо умение видеть, как он учится новому. Применение ИКТ является важным средством в обучении чтению текстов и формировании навыков письма.

POSSIBILITIES OF USING ICT IN THE TEACHING OF READING MATERIALS AND THE FORMATION OF WRITING SKILLS IN AZERBAIJANI LANGUAGE CLASSES

Summary

If we are able to use ICT properly, we can use the multimedia devices and resources in the organization of the training we teach to further realize the desire of students to learn, to understand innovations, to reveal the secrets of life. ICT is

currently one of the leading tools in teaching the Azerbaijani language. Each year, it becomes more and more difficult to encourage your child to read. However, a young student needs the ability to see as he learns new things. The application of ICT is an important tool in the teaching of reading texts and the formation of writing skills.

Açar sözlər: *oxu mətnləri, informasiya-kommunikasiya (İKT) vasitələri, interaktiv hekayə, təqdimat mətnləri, yazı bacarıqları*
Ключевые слова: *чтение текстов, средства информации и коммуникации (ИКТ), интерактивный рассказ, тексты презентаций, навыки письма*
Key words: *reading texts, information and communication (ICT) tools, interactive story, presentation texts, writing skills*

Azərbaycan dilinin tədrisində şagirdlər dilin müxtəlif aspektlərindən istifadə edirlər: oxumaq, yazmaq, eşitmək və danışmaq. Azərbaycan dilinin tədrisində müəllimlər öyrənənlərə zəngin bir mühit, yəni dilin daima fəaliyyətdə olduğu bir mühit təqdim etməlidirlər. Kompüterlər bu mühiti asanlaşdırmağa nail ola bilir və şifahi ünsiyyəti artırmaq üçün ondan köməkçi bir vasitə kimi istifdə olunur.

Azərbaycan dili dərsliyindəki oxu mətnlərini kompüter vasitəsilə daha asan şəkildə tədris etmək olar. Kompüter ilə mətnlər üzərində sistemli iş şagirdlərin sabit müstəqil iş bacarıqlarını formalaşdırır ki, bu da standart tapşırıqları yerinə yetirmək üçün vaxtın azalmasına səbəb olur, yaradıcı işlərin yerinə yetirilməsi üçün vaxtın artmasına imkan verir. Kompüterdən istifadə edərək oxu mətnlərinin tədris olunması zamanı aşağıdakı şərtlər gözlənilməlidir:

- Dərslikdəki mətnlərin məzmununu internet mənbələrindən istifadə edərək daha da genişləndirmək;
- Şagird üçün maraqlı olan informasiyaların təqdim olunması;
- Şagirdlərin yaradıcılığının inkişaf etdirilməsi.

Oxu mətnlərinin elektron lövhədə təqdim olunmasının bir sıra özəllikləri vardır. Birincisi, bu zaman hər bir şagird mətni dərslikdən deyil, lövhədən oxumaq imkanına sahib olurlar. İkincisi, müəllim mətnin üzərində redəktə edib şagirdin diqqətinə çatdırmaq istədiyi ifadəni xüsusi rənglərlə və işarələrlə göstərə bilər (2, 13)

Təqdimatın mətnləri böyük olmamalıdır. Sıxılmış, informasiya materiallarının informasiya tərzindən istifadə etmək tövsiyə olunur. Müəllimlər mətnləri elektron lövhədə şagirdlərə təqdim edən zaman oxu mətnlərinin tədrisi zamanı ən geniş istifadə olunan İKT vasitəsi multimediya texnologiyalarıdır. Multimediya vasitəsilə materialın daha dərin və şüurlu bir assimilyasiyasına töhfə vermək, dərsin vaxtını saxlamaq, məlumatla bəsləmək üçün müxtəlif

vasitələrdən tez bir araya gətirmək imkanı verir. Multimedia texnologiyalarından oxu mətnlərinin tədrisi zamanı istifadə təcrübəsi göstərir:

- Şagirdlərin iş və onların fəaliyyəti üçün marağı kəskin şəkildə artır;
- Alqoritmik düşüncə tərzi inkişaf edir, optimal həllər etmək, dəyişkən hərəkət etmək imkanı;
- Müəllim, gündəlik iş kütləsindən azaddır, əldə olunan nəticələr əsasında yaradıcı fəaliyyət imkanı verilir.

Məsələn hansısa bir şəxsiyyət haqqında olan mətnin tədrisində müəllim əvvəlcə həmin şəxsiyyətin həyat yolunu əhatə edən bir videoçarx hazırlayaraq elektron lövhənin vasitəsi ilə şagirdlərə nümayiş etdirə bilər. Bundan başqa müəllim həmin şəxsiyyətin rəsmini əyani olaraq şagirdlərin gözləri önündə hazırladığı slaydlar vasitəsi ilə təqdim edərsə, bu şagirdlərin marağına səbəb olar. Məsələn, 7-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyində “İsaak Nyuton” mətninin tədrisində müəllim motivasiya mərhələsində, Nyutonun rəsmini elektron lövhədə nümayiş etdirə və onun qanunlarından nümunə təqfim edə bilər. Çünki şagirdlər Fizika fənnindən Nyutonun qanunları haqqında müəyyən biliklərə yiyələnmişlər. Burada, həmçinin Azərbaycan dili ilə Fizika fənni arasında fəndaxili əlaqəni reallaşdırmaq olar. Müəllim mətnlərin tədrisində motivasiya mərhələsində İKT-nin hansı formalarından istifadə edilməli olduğunu və bu istifadənin əsaslı olub-olmadığını aydın başa düşməlidir. Fəal-interaktiv təlim vasitəsilə qurulan Azərbaycan dili dərslərində elektron lövhələrdə təqdim olunan mətnlər interaktiv mətnlər sayılır. Azərbaycan dili dərsliklərindəki mətnlərin tədrisində şagirdlər yeni informasiyalar qazanırlar, ancaq bu informasiyaların dərinəşdirilməsi üçün onlar internet mənbələrinə müraciət edirlər. Müxtəlif internet saytlarından istifadə edərək təqdimatlar hazırlayıb şagrdlərə əlavə informasiya kimi təqdim etmək olar. Müxtəlif informasiyaların axtarışı onlarda öyrəndilkəri mətnlər haqqında daha dolğun təəssürat yaradır. Oxu mətnlərinə aid veb tapşırıqları yaradan zaman mətnlər elə təqdim oluna bilər ki, şagirddə “real” mətni oxumaq təəssüratı yaransın: oxumaq üçün təklif olunan mətnin forması təbii dil mühitində faktiki mövcud olana nə qədər yaxın olsa, oxu prosesi daha səmərəli olacaq. Dizaynın həqiqiliyi məlumatın təqdim edilməsinin müəyyən üslubuna, onu çıxarmaq üsuluna və s. Mətnin etibarlılığı təklif olunan mətndə istinad edilən hadisələrin, personajların, fəaliyyət yerlərinin fotoşəkilləri və ya şəkilləri, tarixi və ya coğrafi xəritə, diaqramla təmin ediləcəkdir. Multimedia imkanlarından istifadə lazımi səs fonunu yaratmağa imkan verir: söhbətlər, musiqi, mətndə göstərilən hadisələrin daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edən trafik səs-küyü, müxtəlif müdaxilələr fonunda mətni qavramaq bacarığını formalaşdırır. Orta məktəb şagirdlərinin oxu bacarıqlarını inkişaf etdirməsini hədəfləyən veb tapşırıqları qurarkən aşağıdakı parametrlər nəzərə alınmalıdır:

- mədəni orijinallıq - öyrənilən dilin ölkəsi haqqında məlumatın mövcudluğu;
- milli mentalitetin həqiqiliyi − mədəniyyətlərarası fərqləri bilmək;
- informativ həqiqilik - məlumatın tələbələr üçün əhəmiyyəti, ona olan maraq, onların yaşı və intellektual səviyyəsinə uyğunluğu;
- situasiya orijinallığı, yəni janrın, personajların həqiqiliyi, təklif olunan mövzunun müzakirəsinin təbiiliyi;
- reaktiv orijinallıq - emosional, zehni və nitq reaksiyasını oyatmaq qabiliyyəti.

İKT vasitələrindən istifadə, həmçinin şagirdlərin yazı bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Müəllimlər birdən-birə şagirdlərə kompüterdə inşa və qrafik yazıları tapşırıq olaraq verə bilməzlər. Çünki bu iş başlanğıcda çətin ola bilər. Kompüterdə yazı öyrətməyin ən yaxşı yolu e-mail məktubu yazmaqdır. Şagirdlərə gündəlik həyatlarında e-mail vasitəi ilə bir-birilərinə məktub yazmağı tapşırmaq olar. Bu zaman müəllim şagirdlərin düzgün yazmasına, qrammatik qaydaların və durğu işarələrindən düzgün istifadəsinə mütləq şəkildə nəzarət etməlidir. Bu zaman şagirdlərin həm, kompüter texnologiyası, həm də düzgün yazı texnologiyası inkişaf etmiş olacaq. Ən başlıcası isə şagirdlər lüğətlərə müraciət baxacaqlar. Bu zaman onlar elektron lüğətlərdən isitfadə edəcəklər. E-maildən istifadə etməyin ən böyük faydalarından biri müxtəlif mətnlərdən istifadə edə bilməsidir. Kompüter texnologiyasından istifadə edərək yazmaq şagird üçün qələm ilə yazmaqdan çox maraqlıdır. 6-cı sinif Azərbaycan dili dərsliyində belə bir mətn verilib: “ Elektron ünvanım olsaydı...” bu mətnin tədrisi zamanı müəllim internetin köməyi ilə sürətli informasiya mübadiləsinin həyatımızda necə rol oynaması haqqında kiçik bir təqdimat hazırlayaraq şagirdlərə təqdim edə bilər. Burada əsas məqsəd ondan ibarət olmalıdır ki, həm İKT-dən istifadə bacarıqları, həm də düzgün yazı vərdişləri formalaşır. İKT vasitələri müxtəlif tipli yazı növlərinin-inşa, hekayə, esse, əməli yazılar (ərizə, tərcümeyi-hal, elan, məktub, teleqram, izahat, arayış, protokol, hesabat, akt) yazılmasında müstəsna rol oynayır. Müxtəlif internet saytlarından istifadə etməklə şagirdlər yazı növlərinin nümunələri ilə tanış olub yazılış qaydası haqqında məlumat əldə edirlər.Yazı qaydalarının yoxlanışında da İKT əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, yazı yoxlanışı üçün müxtəlif proqramlar vardır ki, bu proqramlar müəllim əməyi olmadan da işin icrasını həyata keçirir. Belə proqramlara “wikifaz.icu/wiki/spell_checker” proqramını nümunə göstərə bilərik. Bu proqram vasitəsilə həm orfoqrafik və qrammatik səhvləri yoxlamaq üçün ən yaxşı proqramdır. Şagird yazdığı imla, inşa, esse mətnlərini proqram vasitəsilə yoxlaya bilir. Əgər şagird yazısında səhv varsa, proqram bunu qırmızı rənglə verir və həmin sözlər şagirdin göz yaddaşını, yəni hərəki fəaliyyətini işə salır ki, şagirdin bir daha həmin sözləri səhv yazmaq

imkanını minimuma endirir. Yazılı dil üzrə tədqiqatlar İKT dövründə əsasdır. Kompüter vasitəsilə yazılı nitqin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: anilik, qısalıq, sıxılma və qənaətcillik.

Beləliklə, şagirdlərin oxu və yazı bacarıqlarının formalaşmasında İKT-nin oynadığı rola görə belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dili dərslərində müstəqil işin müxtəlif formalarının tətbiqi və fəal istifadəsi şagirdin passiv obyektdən fəal subyektə çevrilməsinə kömək edir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, oxu mətnlərinin tədrisində və yazı bacarıqlarının formalaşmasında İKT-dən istifadə özlüyündə məqsəd olmamalıdır. Onlar müəyyən metodoloji problemlərin ən səmərəli və ən az vaxtla həllinə kömək etdikləri hallarda istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Balıyev.H, Balıyev.A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. "Qismət", Bakı 2014, 384 s.*
2. *Galishnikova E. M. Təlim prosesində interaktiv Smart lövhədən istifadə // Müəllim. - 2007.*
3. *Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün Azərbaycan dili dərsliyi, Bakı, "Altun kitab", 2021*
4. *Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün Azərbaycan dili dərsliyi, Bakı, "Altun kitab", 2018*
5. *http://metodisty.narod.ru/vsd04.htm*

L.V.Həbibzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lale.hebibzade@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARDAN İSTİFADƏ

Xülasə

İnnovasiyalar hər bir sahədə, xüsusilə də təhsil sahəsində yeni imkanlar yaradır, eyni zamanda da mövcud olan imkanların da inkişafına şərait yaradır. Bu məqalə ingilis dilinin tədrisinin innovativ və maraqlı üsullarla təşkil olunması haqqındadır. Tələbələr ingilis dilində danışmaq bacarığına yiyələnmək üçün zəruri olan dörd bacarığın inkişafına fokuslanmalıdırlar. Öyrənənlərin dili daha yaxşı öyrənməyə cəlb edilməsi üçün müəllimlər bəzi effektiv tədris strategiyalarından istifadə etməlidirlər. Bu məqalə ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənməklə bağlı çətinlikləri müzakirə edir və öyrənmə prosesini asanlaşdırmaq üçün bəzi innovativ metodları təqdim edir. Eləcə də bu məqalədə müasir tədris metodlarından istifadə edərək, ingilis dilinin tədrisini necə daha effektiv şəkildə təşkil edilməsi məsələsinə də toxunmuşam.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Инновации создают новые возможности во всех областях, особенно в сфере образования, но также создают условия для развития существующих возможностей. Эта статья о новаторских и интересных способах преподавания английского языка. Студенты должны сосредоточиться на развитии четырех навыков, необходимых для владения английским языком. Учителям необходимо использовать некоторые эффективные стратегии обучения, чтобы вовлечь учащихся в лучшее изучение языка. В этой статье обсуждаются трудности изучения английского как второго языка и представлены некоторые инновационные методы, облегчающие процесс обучения. В этой статье я также коснулся того, как более эффективно организовать обучение английскому языку, используя современные методы обучения.

USE OF INNOVATIVE METHODS IN TEACHING ENGLISH

Summary

Innovations create new opportunities in every field, especially in the field of education, but also create conditions for the development of existing opportunities.

This article is about innovative and interesting ways of teaching English. Students should focus on developing the four skills needed to speak English. Teachers need to use some effective teaching strategies to engage learners in better language learning. This article discusses the difficulties of learning English as a second language and presents some innovative methods to facilitate the learning process. In this article, I also touched on how to organize English language teaching more effectively using modern teaching methods.

Açar sözlər: *ingilis dili, innovativ, öyrətmək, müasir, inkişaf etdirmək*
Ключевые слова: *английский, новаторский, учить, современный, развивать*
Key words: *english, innovative, teach, modern, develop*

Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya etdiyi bir dövrdə müasir dünyada beynəlxalq dil statusu qazanmış ingilis dilinin dövrümüzün tələblərinə uyğun dərəcədə tədrisi məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilinin günümüzdə olan əvəzsiz rolunu nəzərə alaraq gənc nəslin bu dili öyrənmək üçün göstərdikləri maraq tam təbiidir. Elə məhz bu səbəbdən ingilis dilinin tədrisi zamanı yeni metodlardan və innovativ ideyalardan istifadə edilməsi ingilis dilinin tədrisi metodikasının qarşısında duran ən vacib vəzifələrdəndir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki bu gün ingilis dilini öyrənən tələbələrin böyük əksəriyyəti dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnmək arzusundadır. Bu isə ilk növbədə kommunikativ cəhətdən səriştəli olan, ixtisaslarına yüksək səviyyədə yiyələnmiş, innovativ metod və üsulları dillərin tədrisinə tətbiq etməyə,təlim prosesinin intensivləşdirilməsi məqsədilə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, audio-video vasitələrdən səmərəli şəkildə istifadə etməyə qadir olan pedaqoji kadrların hazırlanmsını tələb edir. Xarici dilin tədrisini səmərələşdirən bir sıra innovativ metodlar vardır. Xarici dilin öyrənilməsinin (həm də öyrədilməsinin) effektivliyinin artırılması müasir tədris sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Xarici dilin öyrənilməsinin intensivləşdirilməsi müasir tədris metodologiyasının və texnoloji avadanlıqların – kompüter, audio-video texnikasının, elektron vəsaitlərin müntəzəm istifadəsini tələb edir.

Bu məqalə müasir tədris metodlarından istifadə edərək, ingilis dilinin tədrisini necə daha çox effektiv edə biləcəyimizi xarakterizə edir. Xarici dillərin tədrisi müasir tələbə mərkəzli tətbiq və üsullardan daha çox ənənəvi və ya bir qədər müəllim mərkəzli metodlarla həyata keçirilir. Bilik və məlumatların ötürülməsi isə həm tələbənin , həm də müəllimin fiziki iştirakını tələb edən adi mühazirə və ya müzakirələr forması ilə həyata keçirilir. Bundan əlavə, istifadə olunan tədris metodları fəal öyrənməyə təsir dərəcəsi baxımından fərqlənə bilər. Bu məqalənin məqsədi xarici dilin tədrisi və

öyrənilməsinin innovativ üsullarını təhlil etmək, həmçinin dillərin öyrənilməsi üçün səmərəli pedaqoji şərtlər toplusunu aşkar və sübut etməkdir.

Söz oyunları. İstənilən dilin ən vacib hissəsi lüğətdir. Sözlərin mənasını anlamaq və onlardan gündəlik həyatda istifadə etmək çox çətin işdir və oyunlar tələbələrə bu çətinliyin öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər. Scrabble,housie kimi oyunlar bu xüsusi məqsəd üçün hazırlanmışdır. Bu oyunlar sadəcə sözlərə əsaslanır və şagirdlərin lüğət ehtiyatlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu çox sadə oyunlar əlavə olaraq sadə imla müsabiqələri, sinonim yarışmaları, söz tapmacaları, anaqramlar ilə də dəstəklənə bilər. Bütün bu oyunlar çox asılılıq yaradır və tələbənin söz ehtiyatını inkişaf etdirməsinə çox kömək edir, çünki tələbə hər dəfə yeni bir söz eşidəndə ilk sual "onun mənası nədir?" olur və bu şəkildə tələbənin söz ehtiyatı inkişaf edir və əksər hallarda lüğətə müraciət etməyə belə ehtiyac qalmır.

Çox vaxt debatlar və nitq yarışmaları da tələbələrə dili öyrənməyə çox kömək edir, müsabiqələrin aspekti onları söhbətlərdə ən yaxşı vəziyyətdə saxlayır. Bu, onlara düzgün lüğətdən istifadə edərək mümkün olan ən yaxşı cümlə strukturunda öz fikirlərini irəli sürmək şansı verir. Həmçinin bu yarışmalar müəyyən insan kütləsi qarşısında keçirildiyi üçün şəxsiyyətin inkişafında da böyük rol oynayır.

Oyunlar vasitəsilə öyrətmək. Bu öyrətmənin çox maraqlı üsuludur. Oyunlar əsrlər boyu öyrənmə vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Şahmat hələ orta əsrlərdə strateji düşüncəni öyrətmək üçün istifadə olunurdu və Kreigsspiel oyunu 1812-ci ildə Prussiya zabitlərinə strategiyanı öyrətmək üçün xüsusi olaraq icad edilmişdir. Hərbi strategiyadan başqa, 1800-cü illərin ortalarında uşaq bağçasının yaranması Fridrix Fröbelin oyun vasitəsilə öyrənmə ideyaları idi. Oyuna əsaslanan öyrənmənin əsas konsepsiyası təkrar, uğursuzluq və məqsədlərə nail olmaq yolu ilə öyrətməkdir. Video oyunlar bu prinsip əsasında qurulur. Oyunçu yavaş-yavaş başlayır və ən çətin səviyyələri məharətlə keçə bilənə qədər bacarıq qazanır. Yaxşı planlaşdırılmış və tərtib edilmiş oyunlar, oyunçunun qalib gəlməsi üçün kifayət qədər asan olmaqla yanaşı, onu çətinləşdirmək üçün kifayət qədər çətinlik təqdim edəcək. Oyun əsaslı öyrənmə eyni anlayışı götürür və kurrikulumun tədrisinə tətbiq edir. Şagirdlər məqsədə doğru çalışır, hərəkətləri seçir və bu hərəkətlərin nəticələrini yaşayırlar. Onlar fəal şəkildə öyrənir və tətbiq edirlər. Nəticədə passiv öyrənmə aktiv öyrənmə ilə əvəz olunur.

Multimediadan kömək. Mahnılar, filmlər, seriallar, jurnallar, qəzetlər kimi multimedia mənbələri dilimizin təkmilləşdirilməsində çox mühüm rol oynayır. Bu cür mənbələr tələbələrin dillərini təkmilləşdirməyə kömək etmək üçün istifadə edilə bilər. Bu üsul öyrənmənin son mərhələlərində istifadə edilməlidir, çünki filmlər və mahnılarda istifadə olunan dil, əsasən danışıq dili olur və bu danışıq forması qrammatik cəhətdən hər zaman düzgün olmaya

bilər. Bundan əlavə olaraq bu, dərs vəsaiti olmadığı üçün tələbələr tərəfindən daha maraqla qarşılanır. Bu üsul uşaqların asudə vaxtlarında edəcəyi bir öyrənmə üsuludur. Mahnılar hisslərimizi ifadə etmək üçün bir dildən necə istifadə edəcəyimizi bildirməyin ən yaxşı yoludur. Eləcə də filmlər də keçmiş zamandan bəri dil öyrənmək üçün ən effektiv üsullardan biri hesab olunub. Həmçinin filmlər çox öyrədici və maarifləndirici olurlar. Həm də bu üsul tələbələrə müraciət edir, çünki əksər hallarda mahnılar və filmlərlə əlaqə yarada bilirlər ki, bu da onlara ifadələrin mənasını, müqayisələr, təcəssümlər və s. kimi dil vasitələrindən istifadəni başa düşməyə kömək edir. Bu cür vəsaitlər zəruridir və həmçinin onların istifadəsini anlamağa kömək edir. Ona görə də bu üsul dilin öyrənilməsində çox təsirlidir. Qəzet və kitab oxumaq kimi ənənəvi üsullar, romanlar da dil öyrətmək üçün çox yaxşı üsullardır. Ənənəvi metodlar bəzi innovativ ideyalarla birlikdə dəyişdirildikdə, bütün təlim və tədris prosesi zənginləşir və səmərəli öyrənmədə uğura zəmanət verir. Bunlar İngilis dilinin tədrisinin innovativ və yaradıcı yollarından biridir.

Hər bir müəllimin qəbul edə biləcəyi və tədris üsulunu daha maraqlı edə biləcəyi çoxlu sayda innovativ tədris strategiyaları vardır. Tədris strategiyalarının innovativ olması mütləq şəkildə hər zaman müxtəlif texnologiyalardan istifadə ilə həyata keçirilmir. Bir sıra metodlar vardır ki, texnologiya daxil olmasa da, bu, həm tələbə, həm də fakültə üçün zənginləşdirici təcrübədir. Burada öyrənmə məktəbdənkənar təlim klubları və ya muzeylərə və sərgilərə səfərlər kimi qeyri-rəsmi şəraitdə baş verir. Müəllim təhsil məzmununu tələbələrin təcrübələri ilə əlaqələndirə bilər. Bu tədris mövzu ilə bağlı suallar əlavə edilməklə daha da təkmilləşir və dərinləşir. Tələbələr daha sonra ekskursiya qeydləri, foto layihələri və səfərlə bağlı digər qrup tapşırıqları vasitəsilə sinif müzakirələrinə əlavə edə bilərlər.

Müasir dövrdə ağıllı lövhələrdən istifadə də ingilis dilinin tədrisi zamanı ən effektiv üsullardan biri hesab olunur. Ağıllı lövhələr tələbələrə daha dərin bir əlaqə və anlama səviyyəsini yaşamağa kömək etməklə yanaşı, sinfi canlandırmaq üçün effektiv üsuldur. Bu, materialın məzmununu interaktiv və vizual etməklə həyata keçirilir. Ağıllı lövhələr tədris təcrübəsini interaktiv və əməkdaşlıq təcrübəsinə çevirir, çünki müəllimlər dinamik multimedia məzmunundan istifadə edir, mövzunu tələbələrə daha effektiv çatdırmağa kömək edir və onu vizual, cəlbedici təcrübəyə çevirir.

İnteraktiv lövhələr illər keçdikcə sinifdə getdikcə daha çox yayılmışdır. Ağıllı lövhələr müəllimlərə əsas və əlavə konsepsiyaları nümayiş etdirmək üçün yeni, ixtiraçı yollar təklif edir. Uşaqlar evdə ağıllı texnologiya ilə daha çox tanış olduqca, belə halda öyrənənlər daha çox inkişaf edir və müəllimlər texnologiyanın üstünlüklərindən öz üstünlükləri üçün istifadə edirlər. Bu texnologiyanın tələbələrə təqdim etdiyi üstünlüklər daha da maraqlıdır. Ağıllı lövhələrdən istifadə edən müəllimlərin öyrənənlərin məşğul olması üçün daha

çox imkanları var. Tələbələrin əksəriyyəti vizual şəkildə daha effektiv öyrənirlər. Bu o deməkdir ki, onlar məlumatları təşkil etmək, ayırmaq və öyrənmək üçün rənglərdən, şəkillərdən istifadə edirlər, beləliklə, mövcud kurrikuluma videolar, hərəkətli diaqramlar, hekayələr və ya onlayn məzmun dəstək ola bilər. Başqa sözlə, müəllimlər yeni və mövcud kurrikuluma stimullaşdırıcı əyani vəsaitlər əlavə etməklə şagirdlərin marağını artıra bilər və üstəlik, kompüterdə görülən hər şeyi ağıllı lövhələrdə görmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ağıllı lövhələr rəqəmsal yardımdır və o, elektrik enerjisi altında işləyir, ona görə də birdən sönəndə müəllimlər improvizasiya etməli və öyrənmə prosesini tələbələr üçün maraqlı və innovativ etmək üçün başqa yol tapmalıdırlar.

Sinifdə texnologiyadan istifadə şagirdləri müxtəlif növ stimullarla cəlb etməyə kömək edir və fəaliyyətə əsaslanan öyrənmə mühiti yaradır. Bu, sinifin məzmununu daha maraqlı edir və eyni zamanda da öyrənmə prosesini daha da əyləncəli edir. Müəllimlər texnologiya vasitəsilə tələbələrin ehtiyaclarından asılı olaraq istifadə edə biləcəkləri sonsuz resursları təklif edir.

Dil öyrənmək məqsədləri üçün istifadə edilə bilən bir çox mövcud resurslar var. Bu resurslardan biri hesab olunan orijinal podkastlar dünyanın hər yerindən yayımçılar tərəfindən buraxılır və ilk növbədə ana dilində danışanlar üçün nəzərdə tutulub, lakin onlar tələbələri təbii dildən istifadəyə məruz qoya bilər. Dil öyrənmə podkastları dilin xüsusi sahəsinə yönəldilir, məs. lüğət, danışıq dili, idiomatik ifadələr və ya qrammatik strukturlar. Hashmi və Jain' ə görə, bu veb-əsaslı mühit xarici dil öyrədilən siniflərinin əksəriyyətində üstünlük təşkil edən rəsmi ingilis dili ilə gündəlik ünsiyyətdə tədbirlərinin əksəriyyətində istifadə olunan qeyri-rəsmi ingilis dili arasındakı boşluğu effektiv şəkildə daraldır. Bu, onlara ikinci dilin mənimsənilməsi üçün arzu olunan çoxlu mənalı dil istifadəsini təmin edir. Bundan əlavə, onlar ingilis dili dərsində istifadə oluna biləcək aşağıdakı konkret fəaliyyətləri müəyyənləşdirirlər: Anadillər arasında söhbətləri ehtiva edən podkastlar.

Buna əsaslanan podkastlar öyrənənlərin diqqətli dinləməyə təşviq edir, anlamalarını daha effektiv edir. Podkastların müxtəlif sahələrin inkişafında əvəzsiz xidmətləri vardır. İstifadələri ilə idiomatik ifadələrə əsaslanan podkastlar, hekayə əsaslı podkastlar və s.

Tələbələr öz podkastlarını yaratmaq qərarına gəlsələr, bəzi maraqlı şəxsi məlumat, hekayələr, kitab və film icmallarını təqdim edərək bunu fərdi və ya qrup şəklində edə bilərlər. Texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində müəllimlər və tələbələr üçün podcast hazırlamaq artıq asandır. Bundan əlavə, onlar bu podkastları məktəbin veb saytına yükləyə bilərlər ki, digər tələbələr də onları dinləyə bilsinlər.

İnnovativ metodlardan istifadə təhsil sistemində yüksək effektivliyə səbəb olur, eləcədə, təhsilin nəticəsinə müsbət yöndə təsir edir. Müasir təhsil

sistemini innovativ metodlar olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Beynəlxalq dil statusu qazanmış ingilis dilinin müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə tədrisi məsələsi xüsusi dərəcədə əhəmiyyət daşıdığa görə, tədris prosesini innovativ metodlar olmadan təşkil etmək tədrisin nəticəsinə effektiv yön verməyəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. *Kevin D.Bensoy,Lane W. Clarke, High-Tech Teaching Success! A Step-by-Step to Using Innovative Technology in Your Classroom, Prufrock Press, İnc. October 1, 2009*
2. *Lynne T. Diaz-Rico, Teaching English Learners: Strategies and Methods Marlene D. LeFever, Creative Teaching Methods,Cook Ministry Resources; March 1, 1997*
3. *Paul Nation, New Ways in Teaching Vocabulary(New Ways in TESOL Series: Innovative Classroom Techniques) TESOL, January 1, 1995*
4. *Broughton G. Teaching English as a Foreign Language. Oxford University, 2008*

M.H.Zeynalov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
muradzeynalzade13@gmail.com

ŞAGİRDLƏRİN NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏNİN METODİKASI

Xülasə

Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsində orta məktəbin rolu danılmazdır. Bu çətin və məsuliyyətli işin əsas ağırlığı Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəlliminin üzərinə düşür. Təcrübə göstərir ki, ənənəvi təlimdə şagirdlər passiv olduqları üçün nitq inkişafı zəif olur. Fəal təlimdə isə bunun tam əksinin şahidi oluruq. Beləki fəal təlimdə şagird öz fikirlərini çəkinmədən ifadə edə bilir, müəllimə sullar verə bilir, digər şagirdlərlə dialoqa girə bilir və s. Bütün bunlar şagirdlərin nitq inkişafı üçün fəal təlimin ənənəvi təlimdən üstünlüyünü təsdiq etmiş olur. Məqalədə şagirdlərin nitqin inkişaf etdirilməsində fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadənin rolundan danışılmışdır.

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В РАЗВИТИИ РЕЧИ СТУДЕНТОВ

Резюме

Роль старшей школы в развитии речи учащихся неоспорима. Основная тяжесть этой сложной и ответственной работы ложится на учителя азербайджанского языка и литературы. Опыт показывает, что при традиционном обучении речевое развитие нарушается из-за пассивности учащихся. В активных тренировках мы наблюдаем прямо противоположное. Таким образом, при активном обучении учащийся может без колебаний высказывать свои мысли, давать воду учителю, вступать в диалог с другими учащимися и так далее. Все это подтверждает преимущество активного обучения перед традиционным для развития речи учащихся. В статье рассматривается роль использования активных/интерактивных методов обучения в развитии речи учащихся.

METHODOLOGY OF USING ACTIVE TEACHING METHODS IN DEVELOPING STUDENTS' SPEECH

Summary

The role of high school in the development of students' speech is undeniable. The main burden of this difficult and responsible work falls on the teacher of

Azerbaijani language and literature. Experience has shown that in traditional learning, speech development is impaired because students are passive. In active training, we see the exact opposite. Thus, in active learning, the student can express his / her thoughts without hesitation, give water to the teacher, enter into a dialogue with other students, and so on. All this confirms the advantage of active learning over traditional learning for students' speech development. The article discusses the role of using active / interactive teaching methods in students' speech development.

Açar sözlər: *nitq inkişafı, təlim metodları, şifahi nitqi, məktəb, şagird*
Ключевые слова: *развитие речи, методика обучения, устная речь, школа, ученик*
Key words: *speech development, teaching methods, oral speech, school, student*

İnsanlar tarixən özünəməxsus yaradıcılıq faktları ortaya qoymuşlar. Hər bir insan davranışının alqoritmi mədəniyyət əsasında müəyyənləşir. Mədəniyyət isə bilavasitə insana məxsusdur. İnsan həyatının bütün sahələrinə aid davranışlar bu anlayış adı altında ümumiləşdirilir. Mədəniyyətin isə bir çox növü fərqləndirilir; hərb mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti və s.

Nitq mədəniyyəti isə bunların ən mürəkkəbi və ən vacibidir. Nitqin inkişafından bəhs edərkən, hər şeydən əvvəl, bu mövzunun məzmunu, hansı cəhətləri əhatə etdiyini dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. Şagirdin şifahi nitqinə onu əhatə edən hər cür mühit – ailə, küçə, məktəbənkənar müəssisələr təsir göstərir və bunların hər birinin bu sahədə özünəməxsus mövqeyi və rolu vardır. Bununla belə təlim-tərbiyə ocaqları – körpələr evi, uşaq bağçası, məktəb şagirdlərin düzgün şifahi nitqinin inkişafını təmin edən əsas mərkəzlər olmalıdır” (6,s7).

Şagirdlərin nitqini inkişaf etdirilmək və nitq mədəniyyətinə yiyələnməsini təmin etmək Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimin ən başlıca vəzifəsidir. Nəzərə alsaq ki, müasir dövrdə insanın yiyələnməli olduğu kompensasiyalar siyahısında "ana dilində ünsiyyət qurmaq" kompensasiyası birinci gəlir. Həmin kompensasiya 2006-cı ildə Avropa Şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir.

İlk öncə aşağıdakı suala cavab verməyə çalışaq. “Şagirdlərdə nitq inkişafı üzrə işlərin düzgün qurulmasının əhəmiyyəti nədir?”. Bu barədə B.Çobanzadənin fikiri maraqlıdır. “Bunu da əlavə etməli ki, ümumiyyətlə dil, bir az aşağıda ayrıca izah edəcəyimiz kimi bütün insani yaradıcılığın mühüm bir aləti olduğundan heç bir elm dilsiz meydana gətiriləməz, öyrəniləməz və öyrədiləməz. Bunun üçün dili gözəlcə, gərəyi gibi əldə etməyən, bənimsəməyən adam başqa elmlərdən faydalana bilməz. Binaən əleyh

oxucunun türk dilində göstərəcəyi müvəffəqiyyət və bu dərsləri hazırlamaq üçün sərf edəcəyi qeyrət bütün digər dərslərdəki müvəffəqiyyətə əsas olur”.

Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq fəal/interaktiv təlim metodları şagirdlərin nitqini həm də idrak fəallığının artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki fəal/interaktiv təlim prosesində şagirdlər dərs prosesində aktiv rol alırlar. Bu mənada fəal /interaktiv təlim metodlarından istifadə şagirdlərin həm yazılı həm də şifahi nitqini inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Fəal/ interaktiv təlimin prinsiplərinə nəzər salaq.

1. “Şagirdə yönəlmiş təlim prinsipi: şagird təlim prosesinin mərkəzi obyekti kimi çıxış etməlidir; təlim uşaqların imkan və qabiliyyətlərinə, onun biliyinə, maraq və tələbatlarına yönəlməlidir”. (7,s14)

2. “Fəal təlim prinsipi: tədris prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, idrak fəallığını, təbii öyrənmə fəaliyyətini doğursun, şagirdə “ilk kəşf” sevinci keçirməyə imkan versin, onda yeni biliklərə yiyələnmək həvəsi yaratsın”. (7,s14)

3. “İnkişafetdirici təlim prinsipi: təlim inkişafı qabaqlamalı (L.S.Vıqotski), uşağın “qarşıdakı (yaxın) inkişaf zonasına” yönəlməlidir. Yəni təlim uşağın özünün müstəqil fəaliyyəti və ya böyüklərin köməyi sayəsində aşkarlanan bilik və bacarıqları əldə etmək potensial imkanlarına tuşlanmalıdır”. (7,s14)

4. “Qabaqlayıcı təlim” prinsipi: “təlim cəmiyyətin inkişaf təmayüllərini əks etdirməli və yeni nəsilləri yaxın gələcəkdə təşəkkül tapacaq dünyada fəaliyyətə hazırlamalıdır”. (7,s15)

5. "Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi: ictimai mühitin və şagirdlərin dəyişən tələbləri nəzərə alınmaqla, təlim proqramlarının məzmununun tədris planlarının qurulmasının, təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin, pedaqoji texnologiyaların seçilməsinin sistematik təzələnməsi baş verməlidir". (7,s15)

6. “Əməkdaşlıq prinsipi: “müəllim-şagird-valideyn” qarşılıqlı münasibətləri sistemində onların hər biri təlim prosesi gedişində tərəf-müqabil kimi iştirak etməlidirlər”. (7,s15)

7. “Dialoji təlim prinsipi: məsələnin birgə həlli gedişində özünün və qrup üzvlərinin fikirlərini, imkanlarını və təcrübələrini müəyyən edə bilməsi və faydalanması məqsədi ilə hər bir şagirdin müzakirələrdə və qrupun işində iştirakı təmin edilməlidir”.(7,s15)

Fəal təlimin yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsiplərinin yerinə yetirmək şagirdlərin nitqini inkişaf etdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Təlimdə əməkdaşlıq prinsipi və dialoji prinsip şagirdlərin nitqinin inkişafı üçün öndə gələn prinsiplərdir.

Fəal/interaktiv təlim metodlarına onların şagirdlərin nitqi inkişaf etdirmək baxımından verdiyi imkanlara nəzər salaq.

Debat metodu. Debat diskussiya üsullarının bir növü olub, bir-birinə etiraz edən tərəflərin arasında keçirilən mübahisə, müzakirə, rəy mübadiləsi kimi məlum formalardan fərqlənərək, üçüncü tərəfi inandırma prosesini nəzərdə tutur. Üçüncü tərəfin vəzifəsi hər bir tərəfin mövqeyini dinləyib, öz seçimini etməkdir. Bu seçim yalnız bir şeyə -“bu tərəf məni inandırdı!” – təsdiqinə əsaslanır. Beləliklə debatlarda iştirak edən tərəflərin əsas məqsədi öz dəlil və sübutlarının köməyi ilə üçüncü tərəfi öz mövqeyinin düzgünlüyünə inandırmaqdır. Bu prosesin sonunda qəbul edilmiş bir qərar olacaqdır. Debat dərsin 15-20 dəqiqə müddətini aparacaqdır. Debatı müəllim fəal interaktiv dərsin ikinci mərhələsi olan tətqiqatın aparılması mərhələsində tətbiq edir. Dərsdə debatı tətbiq edərkən müəllim iş formasını da doğru seçməlidir. Bu zaman müəllim sinifi iki böyük komandaya bölür. Qruplarla iş formasından istifadə edir.

Debat üsulunun tətbiqi zamanı şagirdlərdə bir sıra bacarıq və keyfiyyətlər formalaşır.

- ✓ Mövzunun araşdırılması
- ✓ Əsas anlayışları seçib ayırma
- ✓ Sübut və dəlillərlə işləmək
- ✓ “Çarpaz sualların” hazırlanması
- ✓ Natiqlik məharəti
- ✓ Hakimlik və qərarların qəbul edilməsi
- ✓ Öz fikrinin təsdiq edilməsi
- ✓ Diqqətlə dinləmə
- ✓ Əleyhinə arqument gətirmə və.s kimi bacarıq və keyfiyyətlər şagirdlərdə formalaşır.

Bu metoddan istifadə bir başa şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına xidmət edir.

Diskussiya. Bu üsul həm müəllim, həm də şagirdlər üçün universaldır. Bu üsul onların qoyulmuş problemlərə və suallara münasibətini öyrənməyə imkan verir. Şagirdlər verilmiş mövzunu 10-20 dəqiqə ərzində müzakirə edirlər. Diskussiya şagirdlərə tarix, vətəndaşşünaslıq, hüquqi xarakterli məsələlər və digər fənlərə aid mühüm problemlərin müstəqil şəkildə müzakirə etmək imkanı verir, informasiya toplamaq vərdişlərini və fəallığını inkişaf etdirir, bütün şagirdlərə öz nöqteyi-nəzərini bildirmək və eyni zamanda mübahisədə kiminsə üstünlük qazanmaq imkanlarını məhdudlaşdırır.

Bu üsul həmçinin, müəllimin tələbi olmadan fikir mübadiləsinə kömək edir, dinləmək, növbə ilə danışmaq, tolerantlıq nümayiş etdirmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Tətbiq etmək qaydası. Başlanğıcda şagirdlərə diskussiyanın aparılmasının əvvəlcədən tərtib edilən əsas qaydalarını xatırlatmaq yaxşı olardı:

- Danışanı dinləmək.
- Eyni vaxtda yalnız bir adam danışa bilər.
- Çıxış etmək istəyi varsa, əlini qaldırmalıdır.
- Danışanın sözünü kəsməmək.

Müəllim keçiriləcək diskussiyanın mövzusunu əvvəlcədən elan edir. Diskussiyanın gedişində o, yazı taxtasından asılmış vatman kağızı vərəqində yazılmış mövzu və plan haqqında məlumat verir. Sonra diskussiyanın başlanması üçün işarə verir. Müəllim diskussiyanın gedişinə qarışmır, sonda isə yekun vurur.

Müsahibə əsasında oçerk. Bu metod daha çox şagirdlərin sərbəst fikir yürütməsi və yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Şagird istənilən bir obyekt barəsində canlı müşahidələrini aparır, müsahibə üçün suallarını tərtib edir və cavabları qeydə alır. Nəticəni (əldə etdiyi məlumatları) bu və digər dərəcədə yoldaşlarına çatdırır. Bu iş üsulu şagirdlərin mühakimə yürütmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onlara rabitəli nitq vərdişləri aşılayır. Təcrübə göstərir ki, bu metoddan istifadə dərsin yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində istifadə özünü doğruldur.

Şagirdlərin yazılı nitqini inkişaf etdirən fəal təlim metodları:

Esse. Şagirdlərin tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsində istifadə olunan yazı işidir. Esse ədəbi, fəlsəfi, ictimai problemləri sistematik elmi şəkildə deyil, sərbəst şəkildə şərh edən oçerkdir. Əsasən 5 və 10 dəq müddətində olur. Məzmununa görə təsviri, nəqli və mühakimə xarakterli ola bilər. Əsas vəzifəsi obyektlə bağlı hər hansı bir təəssüratın təsviri, nəqli vəmühakimə yolu ilə ifadə olunmasıdır. Bu metoddan daha çox alınan biliyə şagirdlərin müstəqil, yaradıcı yanaşması tələb olunur. Beləliklə şagirlər mövzu ilə bağlı öz müstəqil firiklərini yazılı şəkildə ifadə edirlər. Nəticədə onların yazılı nitqi inkişaf etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayev A. Üslubiyyat məşğələlərinin metodikası. Bakı: Azərnəşr, 1961, 143 s.*
2. *Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı: Gənclik, 1970, 103 s.*
3. *Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər). Bakı: Elm, 1970, 356 s.*
4. *Hacıyev T., Cəfərov N., Xudiyev N. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik. Bakı: Aspoliqraf, 2009, 144 s.*
5. *Muradov B., Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi. Bakı: APİ, 1990, 80 s.*
6. *Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, ali məktəblərin filologiya fakültəsi bakalavriat təhsil səviyyəsi tələbələri üçün dərslik, Bakı 2017, 304 səh*
7. *Veysova Z, Fəal(interaktiv) təlim, müəllim üçün vəsait, Bakı 2007.*
8. *www.kurikulum.az*
9. *www.muallim.az*

Ş.B.Aydınova
Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti
shabnam.mammadova@inbox.ru

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İŞİNDƏ SOSİAL İSTİQAMƏTLİLİK

Xülasə

Hazırda məktəbəqədər yaşlı uşağın cəmiyyətə sosial cəhətdən uyğunlaşdırılması problemi çox aktualdır. Bu problemə uşaqlarla bir neçə istiqamətdə aparılan iş daxildir. Bunlardan biri ətraf aləmlə tanışlıqdır ki, onun nəticəsində sosiumla yaxından tanış olmaq imkanı yaranır. Əlavə olaraq, müəyyən problemlər üzrə digər proqramlardan da istifadə olunmaqla uşaqların xüsusiyyətləri və kollektiv əməkdaşlarının imkanları nəzərə alınaraq iş texnologiyaları tətbiq edilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrindəki hərtərəfli fəaliyyət uşağın sosial gerçəkliyə cəlb olunmasının həm vacib şərti, həm də vasitəsidir ki, onlar uşaqlara ətraf aləmi fəal şəkildə dərk etmək, həmçinin onun bir hissəsi olmaq üçün imkan yaradır.

СОЦИАЛЬНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В настоящее время очень актуальна проблема социальной адаптации дошкольников к обществу. Эта проблема включает в себя работу с детьми по нескольким направлениям. Один из них – знакомство с окружающим миром, в результате которого возможно знакомство с социумом. Кроме того, применяются рабочие программы с учетом особенностей детей и возможностей членов коллектива, с использованием других программ по тем или иным задачам. Всесторонняя деятельность в дошкольных учреждениях является одновременно важным условием и средством вовлечения ребенка в социальную действительность, что позволяет детям активно познавать окружающий мир, а также быть его частью.

SOCIAL DIRECTION IN PRE-SCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Summary

Nowadays, the problem of social adaptation of preschool children to society is very actual. This problem includes work with children in several areas. One of them is acquaintance with the surrounding world, as a result of which it is possible to get acquainted with the society. In addition, work programs are applied, taking into account the characteristics of children and the capabilities of team members, using other programs on certain problems. Comprehensive activities in preschools are both

an important condition and a means of involving the child in social reality, which allows children to actively understand the world around them, as well as to be a part of it.

Açar sözlər: *uşaq, sosial, ailə, inkişaf*
Ключевые слова: *ребенок, социальное, семья, развитие*
Key words: *child, society, family, development*

Uşağın sosiallaşmasında ailədən sonrakı növbəti müəssisə məktəbəqədər təhsil müəssisəsidir. Uşağın gələcək inkişafı, onun yeni həyat fəaliyyəti şərtlərinə uyğunlaşması və sosiallaşması əsasən bu müəssisənin işindən asılıdır. Hal-hazırda məktəbəqədər yaşlı uşağın cəmiyyətə sosial cəhətdən uyğunlaşdırılması problemi çox aktualdır. Bu problemə uşaqlarla bir neçə istiqamətdə aparılan iş daxildir. Bunlardan biri ətraf aləmlə tanışlıqdır ki, onun nəticəsində sosiumla yaxından tanış olmaq imkanı yaranır. Əlavə olaraq, müəyyən problemlər üzrə digər proqramlardan da istifadə olunmaqla uşaqların xüsusiyyətləri və kollektiv əməkdaşlarının imkanları nəzərə alınaraq iş texnologiyaları tətbiq edilir.

Hal-hazırda məktəbəqədər təhsil müəssisələrində ətraf aləmlə tanışlıq üzrə iş fəal şəkildə inkişaf edir. Proqramların məzmunu yeniləşir, metodik vəsaitlər yazılır, uşaqlarla iş problemlər üzrə nəzərdən keçirilir.

Uşaqların sosial cəhətdən inkişaf etdirilməsi üzrə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin işi bir sıra aspektlərdən ibarətdir. Bu işin məzmununa doğma şəhərinin tarix və mədəniyyətinin öyrənilməsi, ekologiya problemləri, insanların həyat fəaliyyəti, onların ünsiyyət formaları və s. daxildir. Həmçinin, ətraf aləmə və müxtəlif qrup insanların qarşılıqlı münasibətlərinə böyük diqqət verilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar sağlamlığın dəyəri, uşaq haqları, ətraf aləm haqqında ilkin məlumatlar alırlar.

İndivid cəmiyyətdən kənarda mövcud ola bilməz. Cəmiyyət qarşısında vəzifəsi olmayan insan sosial cəhətdən öz inkişaf mahiyyətini itirir. Şəxsiyyətin sosiallaşması prosesi uşaqlıqdan başlayır və ömür boyu davam edir. Uşağın həyat haqqında dolğun anlayışı onun məkan-zaman və keyfiyyət-kəmiyyət formalarının vəhdətindən yaranır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar sərbəst şəkildə öz şüurunda bu anlayışı yarada və özünün oradakı yerini müəyyənləşdirə bilmir. Bu istiqamətdə onlar böyüklərin köməyinə ehtiyac duyur. Məktəbəqədər dövrün sonuna yaxın uşaqlarda ilkin dəyər istiqamətlərinin sistemi yaranır.

Uzun illər Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil uşaqlarda idrak sahəsinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Lakin onun məqsədi uşağa bilik mənimsədilməsindən çox, onun fərdi xüsusiyyətlərinin - özünüqiymətləndirmənin, mənəvi keyfiyyətlərinin, emosional tələbatlarının, həmçinin, digər insanlarla münasibətləri sistemində sosial-psixoloji xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsindən ibarət olmuşdur.

Uşağın sosiallaşmasında uşaq bağçası ailədən sonra növbəti vacib müəssisədir, uşaq bağçası qrupu isə onun cəmiyyətdəki üzvlüyünün ilk pilləsi qismində çıxış edir. Uşağın fərdi və sosial inkişafı üçün onun uşaq bağçası qrupu ilə qurduğu münasibətlər çox vacibdir. Onun gələcək həyat yolu, gələcək taleyi əsasən bu münasibətlərdən asılıdır. Tərbiyəçi - uşaqla heç bir qohumluq əlaqələri olmayan özgə bir insandır ki, onunla ünsiyyət nəticəsində uşaq müəyyən sosial münasibətlər təcrübəsi qazanır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində uşağın tərbiyəsi ilə psixoloq, musiqi müəllimi, idman müəllimi və digər müəllimlər çalışır. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində sosial iş üzrə fəaliyyət uşağın yaşı və məktəbə hazırlıq səviyyəsi nəzərə alınmaqla qurulur. İntizamsız uşaqların valideynləri ilə görüşlər təşkil edilir, belə ki, onlar yaşıdları üçün problem yarada bilər. İntizamsız davranışın qarşısını alacaq, onun əlamətlərini aradan qaldıracaq tədbirlər hazırlanır və həyata keçirilir, həmçinin intizamsız uşağın ailəsi və məktəbəqədər təhsil müəssisəsi arasında vasitəçi rolunu oynayır. Lazım gəldikdə sosial müəssisələrə müraciət etmək, tibb işçilərini, psixoloqları, polisi cəlb etmək hüququna malikdir. Həmçinin o, uşaqların risk qrupuna düşməməsi üçün profilaktik işlər aparır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrindəki hərtərəfli fəaliyyət uşağın sosial gerçəkliyə cəlb olunmasının həm vacib şərti, həm də vasitəsidir ki, onlar uşaqlara ətraf aləmi fəal şəkildə dərk etmək, həmçinin onun bir hissəsi olmaq üçün imkan yaradır. Bu fəaliyyət uşağın ətraf aləmlə tanışlıq metodlarını - hərəki, oyun, kommunikativ, bədii-estetik, yaradıcı metodları mənimsəməsinin şərti və vasitələrindən ibarətdir. Müxtəlif fəaliyyət növləri və metodlarının mənimsənilməsi vasitəsilə uşaqlar yeni məlumatlar toplayır, bu məlumatlara münasibət bildirir, emosional təcrübə qazanır ki, bu da onları daha yüksək səviyyədə fəaliyyətə sövq edir.

Böyüklə uşaq arasındakı müştərək məzmunlu fəaliyyət sosial təcrübənin ötürülməsi-sosiallaşma məktəbinin əsasını təşkil edir. Sosiallaşmanın əsasını isə fəaliyyət təşkil edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində fəaliyyət sosiallaşmanın şərti və vasitəsi kimi çıxış edir. Sosiallaşma oyunlar, məşğələlər, ekskursiyalar, gəzintilər vasitəsilə həyata keçirilir. Uşağın praktiki həyata hazırlaşdırılmasında onun kommunikativ bacarıqlarına - ünsiyyət, oxu, rəsm müsabiqələri kimi bacarıqlara böyük yer ayrılır. Bu proqramın həyata keçirilməsi nəticəsində uşaqlar bilik alır, ünsiyyət zamanı emosional təcrübə qazanır, müxtəlif situasiyaları qiymətləndirməyə başlayır, müxtəlif fəaliyyət növlərində fəallıq nümayiş etdirirlər.

Gerçəkliklə tanışlıq vasitələrindən biri də ünsiyyətdir. Ünsiyyət, fəaliyyət növü olaraq şəxsiyyətin sosiallaşması prosesində mühüm rol oynayır. Pedaqoqlar, valideynlər, yaşıdları ilə ünsiyyət zamanı uşaq müxtəlif əşyalar, onların mahiyyəti, təbiət hadisələri və ictimai həyat, insanlar arasındakı

münasibətlər, onların müxtəlifliyi haqqında məlumat alır və bildiklərini dərinləşdirir. Müştərək fəaliyyət zamanı baş verən ünsiyyət bir çox fərdi keyfiyyətlərin formalaşmasını təmin edir. Bu, hisslərin yaranmasının, idraki marağın və digər insanlarla ünsiyyətin inkişaf etməsinin, insanlarla münasibətdə müsbət və mənfi təcrübənin toplanılmasının əsasını təşkil edir. Həmin baza üzərində uşağın xarakteri formalaşır, o, sonradan hərəkətləri və davranışında öz əksini tapacaq davranış norma və qaydalarını mənimsəyir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində bütün fəaliyyət növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi şəxsiyyətin sosiallaşmasının ən vacib komponentidir. Sosiallaşma - cəmiyyətdə müstəqil həyata hazırlaşan fərdin sosial-mədəni təcrübəni mənimsəməsi prosesidir ki, onun nəticələri sosial fəaliyyətin müxtəlif növlərində fəal, səriştəli və məsuliyyətli şəkildə iştirak etməyə imkan verir. Sosiallaşmaya müxtəlif dəyərlər, bilik və bacarıqlar, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlər və davranış normaları daxildir. Bu onunla izah olunur ki, şəxsiyyətin intellektinin, hislərinin, mənəvi əsasının inkişaf etdirilməsi məsələləri bir-biri ilə bağlıdır və onları ayırmaq mümkün deyil.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sosial uyğunlaşdırılma prosesində həyata keçirilən bu kompleks yanaşma qeyri-əlverişli ailələrdən çıxan uşaqlar üçün xüsusilə vacibdir. Belə ki, bu uşaqlarda ailə tərbiyəsinin çatışmazlığı təzahür edir. Bu zaman kollektivin hər bir işçisi uşağın davranışını anlamalı və qəbul etməlidir. Bu cür yanaşma müxtəlif səviyyələrdə ünsiyyət qurmaq üçün əlverişli şərait yaradır. Tərbiyəçilərin məqsədlərindən biri kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsidir.

Şəxsiyyətin sosiallaşdırılması üzrə kompleks yanaşma zamanı etüd, hekayələrin uydurulması, modelləşdirmə və analiz, yaradıcı tapşırıqlar, mini müsabiqələr, improvizasiya və s. kimi alətlərdən istifadə olunur. İnsanlar arasında münasibət quran korreksiyaedici-inkişafetdirici oyunlar uşaqlara bir-biri ilə ünsiyyət qurmağı öyrədir, ümumbəşəri dəyərləri mənimsəməyə kömək edir, yaşıdlarına hörmətlə yanaşmağı öyrədir. Uşaqlarda ekoloji mədəniyyətin tərbiyələndirilməsi inkişafetdirici təlim prinsipləri əsasında həyata keçirilir, yəni böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təbiət haqqında, insanın oradakı yeri və rolu haqqında dolğun fikir formalaşır. Uşağın intellekti aldığı məlumata uyğun formalaşır. Hər bir mövzuya uyğun biliklərin məzmununda insanın ətraf mühitin yaradılması və inkişafetdirilməsində olan roluna böyük yer ayrılır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların biliklərinin genişlənməsi onlarda böyüklər aləminə olan marağın inkişaf etməsi ilə paralel baş verir. Söhbətlər əsasında uşaqlar böyüklərin peşəkar fəaliyyəti ilə tanış olur, onların əməyinin digər insanlar üçün əhəmiyyəti, onun nəticələri haqqında öyrənirlər.

Uşağın özünü dərk etməsi onun ailədə öz sosial rolunu, yaxın insanlarla əlaqəsini, öz nəslinə aidiyyatını anlaması zamanı baş verir. Bu istiqamətdə "Mən kiməm?", "Mən", "Mən və mənim valideynlərim", "Ailə", "Evdə tək

olduğum zaman", "Yaxşı-pis" kimi mövzular öyrənilir. Bu mövzuların öyrənilməsi nəinki uşaqlara bilik verməyə imkan verir, həmçinin onlarda müxtəlif hərəkətlərə qarşı münasibət yaradır. Söhbət zamanı "Sən bu vəziyyətdə nə edərdin?" kimi suallardan istifadə etmək olar. Ailə və qohum münasibətləri haqqında söhbətlər zamanı uşaqlara insan üçün ailənin əhəmiyyəti göstərilir (Ailə - diqqət, qayğı, sevgi, nəvaziş, yardım deməkdir). Bu gedişlə uşaqlar ilk dəfə "Mən kim idim?", "İndi kiməm?", "Bəs kim olacam?" kimi çətin, lakin maraqlı suallar haqqında düşünməyə başlayır.

Müasir şəraitdə, xüsusilə nəqliyyat sisteminin inkişaf etdiyi, cinayət hallarının artdığı şəhər şəraitində sərbəstliyin inkişaf etdirilməsi problemi çox vacibdir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində məşğələlər zamanı uşaqlar həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi əsaslarını öz yaş səviyyələrinə uyğun olaraq mənimsəyir. Uşaq bağçasından kənarda böyüklərlə qarşılıqlı münasibətlər qaydaları ilə tanış olurlar. "Təhlükəsizlik və sağlamlıq dəqiqələri" keçirilir. Yuxarı yaş qrupunda həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi qaydaları, xüsusilə də küçədə, yollarda, ictimai yerlərdə, tanımadığın insanla münasibətdə davranış qaydaları öyrənilir.

Sosial-məişət cəhətdən sosiallaşma çərçivəsində gigiyenik vərdişlər aşılanır. Məsələn, "Meyvə və tərəvəzlər" mövzusu meyvə və tərəvəzləri yeməkdən öncə mütləq yumağı öyrədir. Uşaqlar öyrənir ki, bəzi tərəvəzləri mütləq bişirmək lazımdır, bəzilərini isə çiy halda da yemək olar. Onlara meyvə və tərəvəzlərin faydası haqqında məlumat verilir və uşaqlarda sanitar-gigiyenik vərdişlər formalaşır. Əşyalara qarşı ehtiyatlı münasibət "Mebel" mövzusunun öyrənilməsi zamanı mənimsənilir (mebeli qorumaq, ağır əşyalar qaldırmamaq, mebelin üzərində yellənməmək və s.).

Sosial uyğunlaşma üzrə ən mühüm istiqamətlərdən biri kütləvi tədbirlərin keçirilməsidir. Məsələn, uşaq bağçasında "Mənim dördayaqlı dostum" mövzusu üzrə ən yaxşı şəkil müsabiqəsi keçirilə bilər. Tərbiyəçilər, uşaqlar və valideynlər müsabiqə və sərgilərdə fəal şəkildə iştirak edə bilirlər.

"Qrupun mini-muzeyi və uşaq kəşfləri aləmi" müsabiqəsi uşaqlarda yaradıcı bacarıqları inkişaf etdirməyə imkan verir. Həmçinin, "Yaşlı insanlar günü" (yaşlı nəslə hörmətlə yanaşmaq), "Yanğınsöndürənlər günü" (yanğınsöndürən peşəsi ilə tanışlıq, alovla ehtiyatlı olmaq) bayramları keçirilərkən uşaqlara ekoloji tərbiyə verilir. Bu kimi tədbirlər məktəbəqədər təhsil müəssisəsindəki şərait, işçilərin peşəkarlıq səviyyəsi, proqramların sosial-mənəvi məzmunu və onların metodiki cəhətdən təmin edilməsi uşaqların fərdi inkişafı və sosial cəhətdən uyğunlaşması, həmçinin tərbiyələndirmə işinin daha da mükəmməlləşdirilməsi üçün şərait yaratmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu 3-6 yaş). Təhsil Nazirliyi, 10 iyul 2012-ci il .*
2. *Əliyeva Ş. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, ADPU, 2010.*
3. *Əliyeva Ş. Məktəbəqədər təhsilin aktual problemləri. Bakı, ADPU, 2010*
4. *Солодянкина О.В. Социальное развитие ребенка дошкольного возраста: Методическое пособие. Издательство: "АРКТИ", 2006.*

Ə.S.Paşayeva
Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti
efsanepashayeva26@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ ÜÇÜN KADR HAZIRLIĞININ TARİXİ İNKİŞAF YOLU

Xülasə

Məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün kadr hazırlanması respublikada dövlət və hökumət təşkilatlarının diqqət mərkəzində duran, həll edilməsi birinci növbədə vacib olan məsələlərdən biri olmuşdur. Respublikada yüksək ixtisaslı kadrlara olan ehtiyacı ödəmək, uşaqların ictimai tərbiyəsini daha da yaxşılaşdırmaq, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin şəbəkəsini genişləndirmək və onların maddi-texniki bazasını zənginləşdirmək üçün görülən tədbirlər də vardır. Məqalədə də bu istiqamətdə bir sıra araşdırılmalar edilmiş, təhlil aparılmışdır.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ДЛЯ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Резюме

Подготовка кадров для дошкольных образовательных учреждений является одним из важнейших вопросов, находящихся в центре внимания государственных и правительственных организаций страны. В стране принимаются меры по удовлетворению потребности в высококвалифицированных кадрах, дальнейшему совершенствованию социального воспитания детей, расширению сети дошкольных учреждений, обогащению их материально-технической базы. В статье также проводится ряд исследований и анализов в этом направлении.

HİSTORİCAL DEVELOPMENT OF STAFF TRAİNİNG FOR PRESCHOOL EDUCATİON İNSTİTUTİONS

Summary

Staff training for preschool education institutions has been one of the most important issues in the focus of state and government organizations in the country. There are measures taken in the country to meet the need for highly qualified personnel, to further improve the social education of children, to expand the network of preschool institutions and to enrich their material and technical base. The article also conducts a number of studies and analyzes in this direction

Açar sözlər: *məktəbəqədər təhsil müəssisələri, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində kadr hazırlığı, tarixi inkişaf yolu*

Ключевые слова: *дошкольные образовательные учреждения, подготовка кадров в дошкольных образовательных учреждениях, исторические пути развития*

Key words: *preschool educational institutions, staff training in preschool educational institutions, ways of historical development*

Peşə hazırlığı problemi hər bir peşə sahəsi üçün əsas məsələdir. Bu problem daim gələcəyə hesablanan təhsildə xüsusilə aktualdır. İnsanın dünya haqqında məlumatların çoxunu uşaqlıqda öyrənməsi insanı uşaqlarla işləyənlərin yetişdirilməsi məsələsi üzərində daim düşünməyə vadar edir. Pedaqoq peşəsi qədim zamanlardan məlumdur. Əsrlər keçdikcə onun işlədiyi şərait dəyişmiş, peşə hazırlığına tələblər artmışdır. Tarixi şəraitdə baş verən dəyişikliklər, şübhəsiz ki, həmişə bu hazırlığın xüsusiyyətlərinə təsir göstərmişdir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin gələcək kadrlarının peşəkar hazırlığı, şübhəsiz ki, məktəbəqədər təhsil sisteminin inkişafı ilə bağlıdır (1, s 74).

XX əsrdə məktəbəqədər təhsil sahəsi üzrə kadrın hazırlanması pedaqoji kolleclərdə həyata keçirilirdi. Kursun əsas məqsədlərinə aşağıda qeyd edilənlər daxildir (5, s 54):

-uşaqların məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla işləmək üçün pedaqoji bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi ilə təchiz edilməsi;

-onların pedaqoji qabiliyyətlərinin və idrak istəklərinin inkişaf etdirilməsi;

-tələbələr arasında ictimai fəallığın, yüksək vətəndaşlıq və peşə yönümünün tərbiyəsi.

Bu və digər tapşırıqlar tələbələrin biliyinə olan tələbləri müəyyənləşdirdi. Gələcək müəllim bilməli idi (2, s 138):

- pedaqogikanın metodoloji əsaslarını;
- şəxsiyyətin inkişafı və sosial formalaşması qanunauyğunluqları;
- uşaqların kommunist tərbiyəsinin və onların valideynləri ilə işinin mahiyyətini, məqsədlərini, prinsiplərini, forma və üsullarını;
- məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təşkili və fəaliyyətinin xüsusiyyətləri.

Təhsilin sinif xarakteri ilə bağlı sualların öyrənilməsi, kommunist tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələri haqqında, sosializm ideyalarına, sosialist cəmiyyətinin demokratikləşməsinə, sovet təhsil sisteminin humanistliyinə dair baxışlar formalaşdırmağa imkan verirdi. Ümumiyyətlə, o dövrün məktəbəqədər uşaq müəssisəsinin müəlliminə qoyulan tələblər müasir tələblərdən az fərqlənirdi: təlimin məzmunu peşəkar səriştənin, özünü təkmilləşdirmə, insani şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin formalaşması və inkişafı və s. Həmin dövrün

psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, gələcək məktəbəqədər təhsil müəllimi psixoloji-pedaqoji, xüsusi metodik və xüsusi bacarıqlara malik olmalı idi.

Tərbiyəçinin bütün pedaqoji fəaliyyətinə ümumi, psixoloji və pedaqoji bacarıqlar, yəni analitik, təşkilatçılıq, dizayn, konstruktiv, kommunikativ, sınaq və qiymətləndirmə daxil idi. Xüsusi metodoloji bacarıqlar müəyyən bir iş növünün təşkili ilə əlaqəli idi (rəsm çəkmə, mahnı oxuma, modelləşdirmə və s.). Onlar həm özəl fənlərin metodlarının öyrənilməsi prosesində, həm də pedaqogika kursunda (məsələn, bu, uşaqların əmək və ya oyun fəaliyyətinin təşkili bacarıqlarına aiddir) tələbələr tərəfindən mənimsənilirdi. Gələcək tərbiyəçilərin öz uşaqlarına öyrədəcəkləri fəaliyyət sahəsində bacarıqları xüsusi adlanırdı və bunlara rəsm, modelləşdirmə, oxuma, dizayn, rəqs və s. daxildir.

Fəaliyyətdə bacarıqların hər biri formalaşırdı. Bacarıqların pedaqoji təhsil müəssisəsində təşkili üçün bir sıra şərait yaradılmışdır.

Pedaqoji institutlarda və universitetlərdə məktəbəqədər təhsil fakültələri fəal inkişaf etməyə başladı. İndi məktəbəqədər təhsil müəllimlərinin əsas hazırlığı ibtidai, orta və ali ixtisas təhsili səviyyəsində həyata keçirilirdi. XX əsrin 60-80-ci illərində məktəbəqədər təhsil sahəsində mütəxəssislərin pedaqoji hazırlığı psixoloji və pedaqoji fənlərin geniş spektrini əhatə edirdi ki, onların öyrənilməsi təhsil və pedaqoji təcrübə ilə birlikdə uşaqlar bilik əldə etməyə, bacarıq və elmi və praktiki iş üsullarına yiyələnməyə yardımçı olurdu. A.A.Mayerin qənaətinə görə tədris prosesinin müstəqil təşkili və yaradıcı eksperiment imkanları kifayət qədər məhdud idi (3, s 136).

Xarici ədəbiyyatlarda müəllimin peşəkar inkişafı ilə bağlı öz konsepsiyaları var. N.D.Trefilova məktəbəqədər sahədə tərbiyəçi-müəllimlərin psixoloji və pedaqoji hazırlığını öyrənərək onlardan bir neçəsini vurğulayır.
(5, s 46) Bu ölkələrin hər birinin sisteminə ayrıca müraciət etdiyimiz zaman bir çox xarici ölkələrdə uşaq bağçaları yüksək keyfiyyətli tədrisi ilə tanındığının şahidi oluruq. Onların fəaliyyəti uşaqların təhsil potensialının inkişafına və sosial, pedaqoji və psixoloji bacarıqlarının formalaşdırılmasına, təxəyyülünün, yaradıcılığının və dil bacarıqlarının stimullaşdırılmasına, mədəni dəyərlər və təbiətlə tanış edilməsinə yönəldilmişdir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin vəzifələrinin müxtəlifliyi və onların həyata keçirilməsinin səmərəliliyi pedaqoji kadrların və ilk növbədə, ali təhsil sistemində ciddi hazırlığı tələb edir. 1992-ci ilə qədər məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimləri hər bir ibtidai təhsil müəssisəsi üçün ayrıca hazırlanırdı: uşaq bağçası müəllimləri ilə yanaşı, məktəbəqədər uşaqların asudə vaxtının təşkilatçıları, uşaq bağçalarında və istirahət mərkəzlərində işləyənlər və sosial pedaqoqlar (sosial tərbiyəçilər) var idi. Bununla belə, bu gün onların hazırlanması birgə həyata keçirilir və məktəbəqədər tərbiyəçi həm uşaq bağçalarında, körpələr evi, uşaq meydançalarında, uşaq istirahət müəssisələrində, uşaq xəstəxanalarında,

internat məktəblərində və uşaq evlərində, həm də böyüklər üçün bəzi müəssisələrdə (məsələn, narkoloji klinikalarda) işləyə bilərdilər. Üstəlik, məktəbəqədər müəllimlərin ali təhsili onlara ümumtəhsil məktəbində ibtidai sinif müəllimi kimi işləmək imkanı verirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, məktəbəqədər təhsilin müasirləşdirilməsinin mövcud vəziyyəti və tendensiyalarının qavranılmasının mənalılığı daha çox şagirdin vahid tarixi-pedaqoji proses kontekstində innovativ prosesləri “görmək” qabiliyyəti ilə də müəyyən edilir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün kadr hazırlığının tarixinin öyrənilməsi problemi həmişə pedaqoji ictimaiyyətin diqqətində olmuşdur. Ölkənin müxtəlif dövrlərdəki inkişafının qeyri-müəyyən, çoxşaxəli həmçinin vahid tarixi prosesi sosial-mədəni inkişaf prosesinin hərtərəfli öyrənilməsinin köməyi ilə əlavə oluna və daha dərindən öyrənilə bilər. Hazırda məktəbəqədər pedaqogika sahəsində tarixi-pedaqoji tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbəqədər pedaqogika kursunun öyrənilməsi prosesində şagirdlərin onların nəzəri əhəmiyyətini dərk etmələri əsasən müasir mərhələdə məktəbəqədər təhsilin inkişafının sosial-iqtisadi meylləri ilə müəyyən edilir. Bununla əlaqədar olaraq, tələbələr öz həyat tərzində əsaslı dəyişikliklər edən və ya yeni, qeyri-ənənəvi bilik axtarışı ilə bağlı böhranlı vəziyyətlər yaşayan bir cəmiyyətin vahid tarixi-pedaqoji prosesinin nümunəsini dərk edirlər.

Məlumdur ki, məktəbəqədər təhsilin inkişafının tarixi aspektlərini peşə təhsilinin məzmununda əks etdirmədən belə nəticələrin əldə edilməsi əyani olaraq mümkün deyil və bu da öz növbəsində keçmişin arxiv sənədlərinə müraciət edilməsini tələb edir, məktəbəqədər təhsilin dinamik inkişafına dələlət edən tarixi faktları aşkar etməyə imkan verir. Məktəbəqədər təhsilin formalarının inkişafı, onun həyata keçirilməsi üçün kadrların hazırlanması, əhali arasında mədəni-maarif və təbliğat işinin həyata keçirilməsi prosesinin Azərbaycanda inkişaf tarixinə nəzər yetirək. Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün kadr hazırlığının tarixi XX əsrin 20-cu illərindən başlayır. Məqsəd ölkədə yüksək ixtisaslı kadrlara olan tələbatı ödəmək, uşaqların ictimai tərbiyəsini daha da yaxşılaşdırmaq, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin şəbəkəsini genişləndirmək və onların maddi-texniki bazasını zənginləşdirmək idi. Belə ki, bu istiqamətdə atılan ilk addım 1920-ci ilin may ayında N.Nərimanovun təklifi əsasında Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində məktəbəqədər şöbə yaradılmışdır. Bu dövrdə respublikada uşaq bağçalarının sayı artsa da, ixtisaslı kadrların olmaması uşaq bağçalarında işin keyfiyyətlə aparılmasına mane olurdu.

Ədəbiyyat

1. *Булаева М.Н. Подготовка будущих менеджеров инженерно-педагогического образования к адмистративно-управленческой деятельности: диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Вятский государственный гуманитарный университет. Нижний Новгород, 2009. -135 с.*
2. *Колесникова Е.М. Педагоги дошкольного образования: специфика профессиональной группы и рынка услуг// Вестник социологии. - 2013. - №7. - С. 129-152.*
3. *Майер, Алексей Александрович. "Управление процессом социализации детей дошкольного и младшего школьного возраста в образовании." монография/АА Майер.–М.-Барнаул, 2008.–221 с.*
4. *Микляева Н. В., Микляева Ю. В. Диагностика и развитие профессионального мастерства педагогов в ДОУ. -М.: Айрис пресс, 2008.-296 с.*
5. *Трефилова, Н. Д. Углубленная психолого-педагогическая подготовка как фактор совершенствования профессионализма воспитателей дошкольных учреждений. Diss. Автореф. дис.… канд. пед. наук, 2004.-156 с.*

İ.M.Cəlilova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
irade.calilova@gmail.com

OYUNLAR MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN HƏYATI DƏRKETMƏ VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda idrakın inkişafı onlarda öyrənməyə həvəs və maraq formalaşdırır. Məktəbəqədər yaşlı uşağın idrak fəaliyyətində sistemlilik, ardıcıllıq, əlaqəlilik, həyat şəraitinə uyğunluq, mühüm şərt hesab olunur.

Oyun - uşaqların əsas fəaliyyətidir. Təsəvvür gücü, oyun hərəkətləri, rol, obraza çevrilmə qabiliyyəti ilə uşaqlar oyun yaradır. Oyun uşaq şəxsiyyətinin bütün cəhətlərinin vəhdətini, həmçinin uşağın əqli və fiziki inkişafının vəhdətini aydın şəkildə ortaya qoyur. Oyun uşağın zehnini və iradəsini aktivləşdirir, onun hisslərinə dərindən təsir edir, Oyun məktəbəqədər yaşlı uşaqların əsas fəaliyyət növüdür və onların inkişafında cox vacib bir yer tutur.

ИГРЫ КАК СРЕДСТВО ПОЗНАНИЯ ЖИЗНИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме

Развитие познания у детей дошкольного возраста формирует желание и интерес к обучению. Систематическая, последовательная, связная, адаптивная к условиям жизни важное условие познавательной деятельности дошкольника.

Игра является основным видом деятельности детей. Дети создают игры силой воображения, игровыми действиями, ролями, умением перевоплощаться в образ. Игра наглядно демонстрирует единство всех сторон личности ребенка, а также единство психического и физического развития ребенка. Игра активизирует ум и волю ребенка, глубоко воздействует на его чувства, Игра является основной деятельностью дошкольников и играет очень важную роль в их развитии.

GAMES AS A MEANS OF UNDERSTANDİNG THE LİVES OF PRESCHOOL CHİLDREN

Summary

The development of cognition in preschool children creates a desire and interest in learning. Systematic, consistent, coherent, adaptive to the conditions of life is an important condition for the cognitive activity of a preschool child.

Play is the main activity of children. Children create games with the power of imagination, game actions, role, the ability to transform into an image. The game

clearly reveals the unity of all aspects of the child's personality, as well as the unity of the child's mental and physical development. Play activates the child's mind and will, deeply affects his feelings, Play is the main activity of preschool children and plays a very important role in their development.

Açar sözlər: *oyun, didaktik oyun, məktəbəqədər yaşlı uşaq*
Ключевые слова: *игры, дидактические игры, дошкольники*
Key words: *games, didactic games, preschool children*

Oyun - uşaqların əsas fəaliyyətidir. Təsəvvür gücü, oyun hərəkətləri, rol, obraza çevrilmə qabiliyyəti ilə uşaqlar oyun yaradır. Oyunlarda şəraitə, məkana və zamana görə real şərtilik yoxdur. Uşaqlar üçün oyun, əgər məzmununa görə uşaqları füsunkar, xeyirxah və faydalı fəaliyyətə yönəldirsə, sevinc bəxş edirsə, həyatın təşkili formasına çevrilir. Oyun uşaq şəxsiyyətinin bütün cəhətlərinin vəhdətini, həmçinin uşağın əqli və fiziki inkişafının vəhdətini aydın şəkildə ortaya qoyur. Oyun uşağın zehnini və iradəsini aktivləşdirir, onun hisslərinə dərindən təsir edir, Oyun məktəbəqədər yaşlı uşaqların əsas fəaliyyət növüdür və onların inkişafında çox vacib bir yer tutur. Oyun həmçinin də məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmi dərk etmələrində mühüm vasitədir. Bununla yanaşı həm də oyun onların şəxsiyyətinin inkişafına böyük təsir göstərir. Həm psixoloq, həm pedaqoq və həm də tibb işçiləri uşaqların həyatında oyunun yerini öyrənir, təlim-tərbiyə vəzifələrinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün ondan istifadənin yollarını araşdırırlar. Məşhur pedaqoq A.S.Makarenko demişdir ki, «Yaş adamın həyatında iş, fəaliyyət, qulluq, əmək nə kimi əhəmiyyətə malikdirsə, uşağın da həyatında oyun o qədər vacib və əhəmiyyətlidir. Uşaq oyunda necədirsə, sonra işdə də bir çox cəhətdən elə olacaqdır. Ona görə gələcək xadimin tərbiyəsi, hər şeydən əvvəl, oyun prosesində keçir».

Oyun uşağı təlimə və əməyə hazırlayır, həmçinin də uşaq ilk müstəqil fəaliyyətə də oyun vasitəsilə başlayır. K.D.Uşinski yazırdı: "Əsil həyatda uşaq, hələ heç bir müstəqilliyə malik olmayan, həyat axını tərəfindən qayğısız və kortəbii şəkildə cəlb edilən bir məxluqdur, oyunda isə uşaq yetişkən adam olub, öz gücünü sınayır, özünün quraşdırdığı şeylər üzərində müstəqil olaraq hakimlik edir". Belə nəticəyə gəlmək olar ki, oyunda uşaq öz arzu və istəyinə uyğun olaraq müstəqil hərəkət edir.

Pedaqoji ədəbiyyatda uşaq oyunlarını məzmununa və xarakterinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılar:

- yaradıcı oyunlar
- qaydalı oyunlar

Yaradıcı oyunlar uşaqların öz fantaziyaları əsasında yaratdıqları oyunlardır.Bu oyunlarda uşaqlar həyatın müxtəlif hadisələrini istədikləri kimi əks etdirir, özlərinin istədikləri, seçdikləri rolları ifa edirlər.

Bu da öz növbəsində üç qrupa bölünür:

1.Sujetli-rollu

2. Dramlaşdırılmış

3. Tikinti-quraşdırıcı (konstruktor)

Qaydalı oyunlar özləri də iki yerə ayrılır: mütəhərrik və didaktik oyunlar. Qaydalı oyunların səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar böyüklər tərəfindən hazırlanır. Müəyyən məzmun və qayda ilə uşaqlara təqdim edilir. Hərəkətli oyunların əsasında müxtəlif hərəkətlər (hoppanmaq, topu tutmaq və s.) durur. Bu hərəkətlər təbii ki, orqanizmin fəal hərəkətlərə tələbatını təmin edir. Bununla belə hərəkətli oyunları təkcə fiziki tərbiyə vasitəsi hesab edilmir. Hərəkətli oyunlar zamanı həmçinin nitq və düşüncə inkişaf edir, eləcə də iradə və xarakterin tərbiyəsinə böyük təsir göstərir.

Mütəhərrik oyunlar- hərəkətlik mühüm yer tutur, topu atmaq-tutmaq, yüyürüb yoldaşa çatmaq və s. Bu da öz növbəsində iki qrupa bölünür:

1. Sujetli oyunlar

2. İdman oyunlarına yaxın olan sujetli oyunlar

Oyunlar uşaqların tərbiyəsinə çox müsbət təsir göstərir. Buna baxmayaraq digər oyunlara nəzərən uşaqların əqli inkişafı və təlimində didaktik oyunların rolu daha böyükdür. Belə ki, didaktik oyunlar sırf təlim xarakteri daşıyır, daha dəqiq desək uşaqları təlim əməyinə hazırlayır. İlk öncə didaktik sözünün mənasına nəzər salaq. Didaktika yunanca «didaktikos» sözündən olub, hərfi mənası "öyrədən" deməkdir. Didaktik oyunun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onda təlim vəzifələri - didaktik məqsəd uşaq qarşısında birbaşa açılmır, gizlədilir. Bu oyunlarda uşaqlar hər şeydən əvvəl, oyun situasiyasına cəlb edilirlər. Oyuna zamanı uşaqlar hiss etmirlər ki, onlar həm də öyrənirlər. Bu zaman yenini yadda saxlayır, təsəvvürləri genişlənir, fantaziyaları inkişaf edir. Oyunlarda bu zaman öyrənmə və əyləncə birləşir. Didaktik oyunlar təlimi uşaqlar üçün daha əlverişli və cəlbedici formada həyata keçirməyə imkan yaradır. Bu zaman təlim vəzifəsi həm də uşağın oyun vəzifəsi olur. Didaktik oyunlardan müxtəlif pedaqoji məqsədlərlə (ana dili, sadə riyazi təsəvvürlərin verilməsi, ətraf aləmlə tanışlıq və s.) istifadə olunur. Didaktik oyunlar vasitəsilə tərbiyəçi-müəllim uşaqlara müstəqil düşünməyi, yiyələndikləri biliklərdən istifadə etməyi öyrətməlidir.

Didaktik oyun zamanı tərbiyəçi-müəllimlər uşaqlardan öz fikirlərini sözlə ifadə etməyi tələb edirlər ki, bunun nəticəsində də onların nitqi daha yaxşı inkişaf etmiş olur.

Oyunun daha canlı və emosional keçməsi tərbiyəçidən çox asılıdır. Tərbiyyəçi-müəllim oyun zamanı yüksək əhval-ruhiyyə yaratmalıdır. Oyun zamanı hərəki fəallıq uşaqlarda beyini inkişaf etdirir. Didaktik oyunlar o zaman müstəqil oyun fəaliyyətinə çevrilir ki, uşaqlar artıq oyuna və onun qaydalarına, hərəkətlərinə maraq göstərir həmçinin də qaydaları yaxşı mənimsədikdə.

Beləliklə didaktik oyun zamanı məlumat və bacarıqların müəyyən hissəsi uşaqlar tərəfindən oyun prosesində əldə edilir. Onlar özləri də hiss etmədən oyun prosesində çoxlu məlumatlara yiyələnirlər.

Didaktik oyunların təsnifatı məktəbəqədər tərbiyənin nəzəriyyəsi və təcrübəsində belə verilir:

a) əşyalarla (oyuncaqlarla, təbiiət material ilə) oyunlar;

b) stolüstü çap oyunlar;

v) şifahi oyunlar.

Əşyalarla oyunlar bilavasitə qavrayışlarla əlaqədardır və uşaqlar üçün ən əlverişli oyun növü hesab edilir. Bu oyun növündə uşaqlar əşyaları müqayisə etməyi, oxşar və fərqli cəhətlərini tapmağı öyrənirlər. Əşyalarla oyun zamanı uşaqların əşyavi mühit haqqında yeni bilikləri mənimsəmələri ilə əlaqədar olaraq oyunlar mürəkkəbləşdirilir. Belə ki, uşaqlar hər hansı bir eyni keyfiyyətə və əlamətə görə (rəng, forma, keyfiyyət) əşyanı müəyyən edir, onları birləşdirirlər bunun da nəticəsində mücərrəd məntiqi təfəkkür inkişaf etmiş olur.

Təbiət material ilə (yarpaqlar, müxtəlif güllər, daşlar, balıqqulağı və s.) oyunlarda uşaqların təbiət haqqında bilikləri möhkəmlənir. Bundan əlavə fikri proseslər (təhlil, tərkib, təsnifetmə) formalaşır, həmçinin uşaqlarda təbiətə sevgi,məhəbbət,ona qayğı aşılanır. Belə oyunları tərbiyəçi-müəllim gəzinti zamanı - uşaqların təbiətlə: ağaclarla, kollarla, güllərlə, yarpaqlarla bilavasitə təmasda olduğu zaman təşkil etməlidir. Tərbiyəçi-müəllim didaktik oyunlar vasitəsilə uşaqlarda Vətənə, dogma Azərbaycanın füsunkar təbiətinə, yaşlıların əməyinə, xalqımızın adət-ənənələrinə, tarixinə və mədəniyyətinə hörmət və məhəbbət tərbiyə etməyə çalışmalı onlara vətənpərvərlik hissi aşılamalı və milli hissləri inkişaf etdirməlidir. Belə ki, kiçik vətəndaşlarının milli ruhda tərbiyyə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Çap əsaslı stolüstü oyunlar da həmçinin əyanilik prinsipinə əsaslanır. Əşyalarla oyunlardan fərqli olaraq bu oyunlarda təkcə əşyanın təsviri verilir. Bu oyunlara şəkil tipli müxtəlif oyun vəsaitlər, əşyavi loto, domino, tematik oyunlar (“Nə harada bitir?”, “Kimə nə lazımdır?” və s.), hərəki fəallıq tələb edən oyunlar (“Uçan kalpaklar” və s.), mozaika tipli oyunlar aiddir. Bunların əyanilikdən fərqi ondadır ki, əyani vəsait seyr etməyi, müşahidə aparmağı və mühakimə yürütməyi tələb edirsə, didaktik oyun uşaqları fəaliyyətə qoşur,onunla təmasda olur. Stolüstü-çap oyunlar uşaqların dünyagörüşünü genişləndirir və onlarda diqqət, oyunun nəticəsini qabaqcadan görmək bacarığı formalaşdırır.

Oyunlar-əyləncələr xüsusilə maraqlıdır. Belə ki, onlar uşaqları şənləndirir, əyləndirir.

Şifahi oyunlar da vardır ki, onlar daha mürəkkəb olur və əsasən də təsəvvürlərə əsaslanır, uşaqların sözləri və hərəkətləri üzərində qurulur. Şifahi

didaktik oyunlar zamanı uşaqlar bilavasitə qavramadıqları əşyalar haqqında düşünməyi öyrənirlər.

Təfəkkürün müstəqilliyi və fəallığı öz-özünə yaranmır, nə də təlimin hər hansı mərhələsində inkişaf etmir. Məhz bu keyfiyyət valideynlərin, tərbiyyəçi-müəllimlərin rəhbərliyi altında, təfəkkür prosesinin özünün inkişafa başladığı andan, erkən yaşdan tərbiyyə olunur. Əsasəndə böyük məktəbəqədər yaş dövründə şifahi təfəkkür formalaşmağa başlayır. Bu zaman onu inkişaf etdirmək mütləq vacibdir və psixoloji cəhətdən özünü doğrultmuşdur. Belə ki, uşağın yetkinləşmə mərhələsində onun xüsusiyyətlərinə əsaslanan təlim daha çox səmərəli olur. Məhz bu aspektdən baxsaq şifahi didaktik oyunlar böyük əhəmiyyətə malikdir. Şifahi oyunlar əvvəllər qazanılmış bilikləri yeni əlaqələrdə, yeni şəraitdə istifadə etməyi tələb edir. Uşaqlar müxtəlif vəzifələri müstəqil yerinə yetirirlər: əşyanı təsvir edir, oxşar və fərqli cəhət tapır, əşyaları müxtəfif xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırırlar. Şifahi oyunla dörd qrupa ayrılır.

Birinci qrupa daxil olan oyunlar uşaqlarda: əşya və hadisələrin əsas əlamətlərini ayırmaq, onları müqayisə etmək və qarşı-qarşıya qoymaq bacangni formalaşdırır. Bu oyunlar oyun-tapmaca formasında keçirilir. Bu oyunlara “Oxşayır-oxşamır”, “Bəli – xeyir” və başqalarını aid etmək olar.

İkinci qrup oyunlar uşaqlarda müəyyən əlamətlərinə görə əşyalan qruplaşdırmaq, ümumilasdirmək bacarığını formalaşdırır. Bu oyunlara “Kimə nə lazımdır?”,“Üç əşyanı adlandır” və s. aid etmək olar.

Üçüncü qrupa daxil olan oyunlar real hadisəni qeyri-realdan fərqləndirmək, düzgün əqli nəticə çıxarmaq bacarığını tələb edir. Bu oyunlara “Olur-olmur”, “Yalan uydur” və s. aid etmək olar.

Dördüncü qrup oyunlar isə uşaqlarda diqqəti, hazırcavablığı, zəkanı inkişaf etdirir. (“Tərsinə”, “Mən də”, “əks-səda” və s.).

Bu oyunlar demək olar ki, bütün yaş qruplarında keçirilir, ancaq böyük məktəbəqədər yaş qrupuna daxil olan uşaqların təlim-tərbiyəsində, onların məktəb hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oyunda təfəkkür prosesinin fəallığı təmin edilir. Belə ki, uşaq əqli işin öhdəsindən rahat gəlir. Hər bir didaktik oyun uşaqların oyun fəaliyyəti üçün səciyyəvi olan struktur elementlərinə malikdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- didaktik vəzifə,
- oyun hərəkətləri,
- qayda,
- nəticə.

Didaktik oyunun əsas elementi didaktik vəzifədir. Didaktik vəzifə məşğələlərin proqramı ilə sıx əlaqədardır. Qalan elementlər isə didaktik vəzifəyə tabedir və onun yerinə yetirilməsini təmin edir. Didaktik vəzifələr müxtəlifdir. O, ətraf aləmlə tanışlıq, nitq inkişafı, sadə riyazi təsəvvürlərlə əlaqədar ola bilər.

Oyunun qaydası uşaqların hərəkətlərini, davranışını təşkil edir, onların tərbiyəçi ilə qarşılıqlı münasibətlərini istiqamətləndirir. Oyun qaydalarni uşaqları dözümlülüyə, intizamlılığa, tabe olmağa alışdırır.

"Məlumdur ki, beş-altı yaşlı uşağı adi halda hətta bir neçə dəqiqə belə hərəkətsiz dayanmağa məcbur etmək çətin olur. Lakin, oyunun qaydası və uşağın ifa etdiyi rol tələb etdikdə, o, 10-15 dəqiqə hərəkətsiz dayanır, müəyyən bir şeyə diqqət yetirir, yoldaşlarının oyununu izləyir. Burada uşaq şübhəsiz ki, öz yaşına görə böyük iradi gərginlik sərf edir."

Uşaqları oyun hərəkətlərinə öyrətdikdə o öyrədici xarakter alır və məzmunlu olur. Didaktik oyunun nəticəsi bilikləri mənimsəmədə və əqli fəaliyyətin inkişafında uşaqların nailiyyət səviyyəsinin göstəricisidir. Didaktik vəzifə, qaydalar, hərəkətlər, nəticə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədardır. Onlardan hər hansı birinin olmaması oyunun tamlığını pozur və ən əsas təlim-tərbiyəvi əhəmiyyətini azaldır.

Didaktik oyunların əhəmiyyətini belə səciyyələndirə bilərik:

1. Didaktik oyunlara ətrafdakılar barədə təsəvvürlərə aydınlıq gətirilir və möhkəmlədirilir.
2. Didaktik oyunların gedişində nitq və təfəkkürün inkişafı üçün imkanlar yaranır.
3. Didaktik oyunlarda uşaqların mənəvi kefiyyətləri inkişaf edir.Mənəvi tərbiyyənin səmərəli vasitəsi kimi didaktik oyunlar mühüm rol oynayır.

Beləliklə, uşaqların məktəb təliminə hazırlanmalarında eləcə də onların hərtərəfli tərbiyyəsində, əqli fəaliyyətinin formalaşması və inkişafında didaktik oyunların rolu böyükdür.

Məktəbəqədər yaşlılar oyun prosesində mürəkkəb və müxtəlif xarakterli tapşırıqlar həll etməli olurlar. Bu zaman hərəkətlə, onlar arasındakı fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməli olurlar. Uşaqlar topla oynayarkən onun necə istifadə olunmasını, hündürlüyə qalxmasını, düşməsini dərk edir, eləcə də oyunda topla necə oynayacağını başa düşürlər. Psixoloq V.S.Muxina yazır: "Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar öz qarşılarında idraki xarakterli tapşırıqlar qoyur ki, onu əhatə edən ətraf aləmi dərk etsin, təbiət hadisələrinin baş verməsi səbəbini müəyyənləşdirsin" V.S.Muxina fikrini davam etdirərək qeyd edir ki, uşaqlarda məntiqi təfəkkür də inkişaf edir.

Psixoloji tədqiqatlardan məlumdur ki, kiçik məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əyani obrazlı, əyani süjetli təfəkkür formasından istifadə olunur. Bu, birinci növbədə ətraf aləm materiallarının obyektiv halda öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Uşaqlar əşyaların oyunda obrazlı ifadəsinə, əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda oyun fəaliyyəti prosesində təxəyyülün inkişafı daha qabarıq nəzərə çarpır. Oyun prosesində uşaqlar yaradıcılıq qabiliyyətini nümayiş etdirirlər. Başqa sözlə, uşaqlar oyunun həm müəllifi,

həm aktyoru, həm rejissoru olurlar. Təxəyyül psixi prosesi qavrayış və təfəkkür psixi prosesinə əsaslanır. Deyilənləri nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, uşaqların oyun fəaliyyətində təxəyyülün rolu əvəzsizdir.

Ədəbiyyat

1. *Məmmədova A. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyunları: dərs vəsaiti. Sumqayıt: Avropa, 2018. 201 s.*
2. *Nəzərov A. Məktəbəqədər pedaqogika: dərs vəsaiti: mühazirə xülasələri. Bakı, 2011. 185 s.*
3. *Сигал М., Адкок Д. Ребёнок играет: от трёх до пяти лет. СПб.: Питер Пресс, 2006. 224 с.*
4. *Эльконин Д.Б. Психология игры. М.: Педагогика, 2008. 304 с.*
5. *Sadıqova T.B. Uşaqlann məktəb təliminə hazırlanmaları prosesində didaktik oyunlardan istifadənin imkan və yolları. Ped, elm nam. Dis Bakı, 006, 159 s*
6. *Hüseynzadə R.L. Pedagogika-2 cilddə, Bakı: Mürtəcim, 2013, 550 s*

Z.M.Umudova
Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti
zina.umudova@gmail.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN METOD VƏ ÜSULLARIN MOTİVASİYADA ROLU

Xülasə

Dəyişən dünyamız xarici dilləri öyrənməyi tələb edir, çünki hal- hazırda bütün dünya əhalisi bir-biri ilə sıx əlaqəlidir, əvvəlki dövrlərdən daha yaxındır. Buna səbəb inkişaf edən texnologiya və kommunikativ əlaqələrdir. Müasir dövrümüzdə insanlar dil öyrənməyin vacibliyini dərk edir, çünki bu proses mühüm koqnitiv faydaları ehtiva edir. Gələcək dünyamızın qurucuları olan şagirdlərə geniş imkanlar yaradır, başqa mədəniyyətlər haqqında öyrənməyə imkan verir. Bu baxımdan ümumtəhsil müəssisələrində xarici dillərin öyrənilməsi, tədrisi metodikası, eləcə də şagirdlərdə xarici dillərə marağın yaradılmasında fərqli strategiya və üsulların sınanması olduqca zəruri bir məsələdir.

РОЛЬ МЕТОДОВ И ПРИЕМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ, В МОТИВАЦИИ

Резюме

Наш меняющийся мир требует изучения иностранных языков, потому что сегодня все население мира тесно взаимосвязано, и ближе, чем когда-либо. Это связано с развитием технологий и коммуникаций. В наше время люди понимают важность изучения языка, потому что этот процесс имеет важные когнитивные преимущества. Это создает широкий спектр возможностей для студентов, которые являются основателями нашего будущего мира, позволяет им узнать о других культурах. С этой точки зрения очень важно изучать иностранные языки в общеобразовательных учреждениях, методы обучения, а также пробовать разные стратегии и методы для формирования у учащихся интереса к иностранным языкам.

THE ROLE OF METHODS USED IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN MOTIVATION

Summary

Our changing world requires learning foreign languages, because today the entire population of the world is closely interconnected, and closer than ever. This is due to evolving technology and communication. In modern times, people understand the importance of language learning because this process has important cognitive benefits. It creates a wide range of opportunities for students who are the founders of

our future world, allows them to learn about other cultures. From this point of view, it is very important to study foreign languages in general education institutions, teaching methods, as well as to try different strategies and methods to create students' interest in foreign languages.

Açar sözlər: *metodlar, üsüllar, dil öyrənmə, motivasiya*
Ключевые слова: *методы, приемы, изучение языка, мотивация*
Key words: *methods, techniques, language learning, motivation*

Dil biliklərindən, gözləntilərindən və dilin öyrənilməsi ilə əvvəlki təmaslarından asılı olmayaraq bütün tələbələri həvəsləndirmək, onların hədəf dildə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək etmək üçün ilkin şərtdir.

Bu məqaləmdə ənənəvi təhsildə, eləcə də distant, elektron təhsildə xarici dillərin əhəmiyyətli öyrənmə üsullarını müəyyənləşdirməyə çalışmışam. Müasir dövrdə elektron təhsilin rolu mühüm hala gəldiyindən, elektron öyrənənlərin motivasiyasını artıran strategiyaların əhəmiyyətini müdafiə edəcək və onların təlim prosesinə təsirini təhlil edəcəkdir. Bu tədqiqat həm də bu strategiyaları xarici dillərin mənimsənilməsinin ümumi təcrübəsini təkmilləşdirmək üçün ənənəvi üz-üzə təlimdə effektiv kimi qəbul edilən motivasiya üsulları ilə müqayisə edəcək. Düşünürəm ki, müasir dövrdə ingilis dili, eləcə də digər xarici dillərin tədrisi zamanı mütləqdir ki, dövrün tələbləri ilə uzlaşaraq informasiya, kommunikasiya texnologiyalarının bizə yaratdığı geniş imkanlardan istifadə edək.

Xarici dilin öyrənilməsində 3 xüsusiyyət, konsepsiya vəhdətdə olmalıdır:

1. Nəzəri və təcrübə bilikləri Tədqiqatçılar və universitetlər tərəfindən yaradılan təcrübə, formal bilik və nəzəriyyələr
2. Xarici dilin tədrisində istifadə olunan ənənəvi üsullar
3. Xarici dilin tədrisində istifadə olunacaq yeni üsullar.

Əvvəlcə mövcud üsulları nəzərdən keçirək. Bir çox alimlər, müəllimlər xarici dilin öyrənilməsində bu üsulları effektiv hesab edirlər:

- Müəllimin davranışı tələbələrə nümunə olmalı;
- Müəllim rahat öyrənmə mühiti yaratmalı;
- Tapşırıqların yaxşı təqdim olunduğundan əmin olmalı;
- Müəllim tələbələrlə səmimi münasibət qurmalı;
- Şagirdlərin özünə inamını artırmalı;
- Dərslərini əyləncəli və maraqlı keçirməli;
- Tələbələrə uyğun tapşırıqlar edərək öyrənməni fərdiləşdirməli;
- Sinifdə hədəf dil mədəniyyətinin tədrisini daxil etməli;
- Şagirdlərin müstəqilliyini təşviq etməli;
- Tələbələrə fərdi təhsil planlarını tərtib etməkdə, onlara dil məqsədlərini təyin etməkdə kömək etməlidir.

Harmerə görə motivasiya uğurun açarıdır. (1) Bu daxili bir qüvvədir, insanı bir şey etməyə və ya bir şey əldə etməyə sövq edir. Motivasiya yalnız davranışları aktivləşdirən amillərə deyil, eyni zamanda, məqsədyönlü hərəkətləri yönləndirən və onu qoruyan amilləri də əhatə edir. Motivasiya olmadan heç kim əlbəttə ki, lazımi səyi göstərə bilmir. Motivasiya həm gündəlik həyatımızda, həm də təhsil prosesində tez-tez istifadə olunan sözdür ki, bu da tələbələrin ikinci dil və ya xarici dil mənimsəməsinə böyük təsir göstərə bilən mühüm amildir. Motivasiyanın öyrənmə və tədrisdə tətbiqi ilə bağlı aparılan cari tədqiqatlar vasitəsilə biz müxtəlif motivasiya aspektlərinin olmasına baxmayaraq, əməkdaşlıq vəziyyətlərində təşviq edilən motivasiya sisteminin nə qədər effektiv olduğunu görə bilərik. Dil öyrənmə prosesində motivasiya çox mürəkkəb psixoloji hadisədir və yeganə ən təsirli amildir.

Harmer doğru olaraq motivasiyanı "xarici" və "daxili" olmaqla iki komponentə böldü. Xarici motivasiya bir çox xarici amillərin nəticəsidir, məsələn: imtahandan keçmək lazımdır, maddi mükafat və ya gələcək səyahət imkanı. Səy, məqsəd isə daxili motivasiya olaraq qiymətləndirilir.

Eyni zamanda, daxili motivasiya insanın özündən gəlir, məsələn öyrənmə prosesindən həzz almaq və ya onları daha yaxşı hiss etmək istəyi. Motivasiya mövzusu həyatımızın hər sahəsini əhatə etdiyi kimi təhsil sistemində də bu mövzuya geniş yer verilir. Şagird və ya tələbənin nailiyyət qazanmasında motivasiyanın önəmli yeri vardır.

Təhsil sistemində disiplin, müəllimlərin doğru seçilməsi də təhsil ocaqlarının uğurla fəaliyyət göstərməyinə birbaşa təsir edir. Hətta dərslərin tədrisi zamanı istifadə olunan üsul və metodlar şagirdlərin motivasiyasının yaranmasında, artmasında və davamlı olmasında böyük rolu vardır.

Motivasiya təlim prosesinə və şagirdlərin fəallığına təkan verir, fərdin idrak proseslərinə təsir edir. Məktəbdəki şagirdlərin fəaliyyətini müəyyənləşdirən, davamlı olmağını təmin edən qüvvədir. Bu zaman müəllimin fəaliyyətinə çox ehtiyac duyulur. Müəllimlər şagirdləri doğru motivə etməkdə, onları həvəsləndirməkdə və şagirdlərin motivasiyalarının davamlı olmasının təşkilində önəmli rol oynayırlar.

Təhsil və ya öyrənmə zamanı ən önəmli faktor öyrənənin motivasiyasının və özünəinamın güclü olmasıdır. Bu kimi keyfiyyətlərin artması və davamlı olması üçün müəyyən üsul və metodlardan istifadə olunur.

1. Xarici dilin tədrisində önəmli məqamlardan biri şagirddə özünəinam formalaşdırmaqdır. Yəni şagird səhv edəcəyindən narahat olmadan sərbəst şəkildə ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır. Burada dili nə qədər və hansı səviyyədə bilməyinin bir önəmi yoxdur. Bildiklərini danışmaq üçün uyğun şərait yaradılmalıdır. Bunun sayəsində şagird öz komplekslərindən qurtulacaq, sərbəst danışmaq üçün özgüvən qazanacaq və həmin dilə öyrəşəcək.

2. Xarici dil öyrənməyin ən effektiv üsullarından biri də göz yaddaşı, xüsusilə də qulaq yaddaşından istifadə etməkdir. Dil öyrənməyin bəlkə də ən əsas qaydası o dildə bir şeylər dinləməkdir. Bu "metodu" biz körpə uşaqlarda görə bilərik. Körpə uşaqlar heç bir qrammatika biliyinə, söz bazasına sahib olmadan dili rahatlıqla öyrənirlər. Bəs bunu necə edirlər? Sadəcə dinləyərək və ətrafdakı prosesləri müşahidə edərək. Şagirdlərə öyrənəcəkləri dildə yaş səviyyəsinə uyğun musiqilər, radio verilişləri, dinləyərək və ya film, sənədli film və ya hər hansısa bir sevdiyi videonu izləyərək dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərik.

3. Söz bazasını artırmaq. İstənilən xarici bir dili öyrənərkən ilkin olaraq bu dildə söz bazanızın olması önəmlidir. Söz bazası olduğu zaman şagirdlərin dil ilə bağlı bütün bacarıqları da (oxuma, yazma, dinləmə və danışma) inkişaf etmiş olacaq. Adətən söz bazasını artırmaq üçün lüğətlərdən istifadə olunaraq sözlər əzbərlənir ancaq, bu metod həm olduqca effektiv deyil, həm də darıxdırıcı və yorucudur. Kitab, məqalə və ya sevdiyi bir mövzu haqqında oxumaq isə şagirdə söz öyrənməyə sərf etdiyi vaxtı maraqlı bir hala gətirir. Həmçinin, bu yolla söz öyrənməklə yanaşı cümlə strukturunu öyrənir, oxuma və anlama bacarığını inkişaf etdirir, yeni bir şeylər əldə edir və ən əsası bunu sevərək edir.

Bir dili müəyyən bir metodla öyrənməyin necə olduğunu anlayaraq dil öyrənmə prosesimizi daha sürətli və asan vəziyyətə gətirə bilərik.

Ingilis dilinin tədrisi zamanı ən çox istifadə olunan metodları da qeyd etmək istərdim. Onlar klassik və ya müasir olsa da, hər bir metodun həm üstün cəhətləri, həm da çatışmazlıqları var. Ilk öncə qədim yunan və latın dilin tədrisi zamanı istifadə olunan "qrammatika-tərcümə" metodikasını qeyd etmək istərdim. Ingilis dilinin tədrisində istifadə olunan ən klassik metodlardan biridir. Bu metoda əsasən öyrənən qrammatik qaydalar izah edilir öyrənilir, eyni zamanda mətnlər tərcümə edilir, hətta sinifdə ucadan oxunur.

Bu metodun bir sıra üstün cəhətləri vardır. Məs: öyrənən qrammatik qaydaları səlis bilir, tərcümə bacarıqları çox inkişaf etmiş olurlar, və eyni zamanda söz ehtiyyatı da zəngin olur. Lakin tədris zamanı hədəf dildə ünsiyyət, diqloq qurulmadığı üçün nitq inkişaf etmir, danışıq qabiliyyəti zəif olur. Eyni zamanda bu metodda qrammatika ana dildə izah olunduğu üçün öyrənən yeni qaydaları daha yaxşı mənimsəyir. Bu isə, bu metodun həm üstün, həm də zəif cəhətidir. Üstünlüyü ondan ibarətdir ki, qrammatika ana dilində zah olunduğu üçün şagird yeni izah olunmuş qaydaları daha mənimsəyir. Çatışmazlığı isə ondan ibarətdir ki, yeni dil öyrənərkən nə qədər az ana dilinə üstünlük verilsə, bir o qədər hədəf dili öyrənmək daha asanlaşır. Qrammatikanın hədəf dildə izahı şagirdlərin qrammatik qaydaları

mənimsəməsində çətinlik yaratsa da, bu dildə dinləmə, sözləri rahat anlaya bilmə qabiliyyəti formalaşır.

Digər metod isə "təbii yanaşma" və ya "birbaşa" metoddur. Bu metodda ana dilindən istifadəyə icazə verilmir, tələbə dinləyərək başa düşməli, öyrənməlidir. "Birbaşa" metodda şifahi nitqə önəm verilir və əsas məqsəd öyrənənin hədəf dildə ünsiyyət qura bilmə bacarığını inkişaf etdirməkdir. Bu metodun, şagirdin hədəf dildə dinləmə, danışma və oxu qabiliyyətinin inkişaf etməsində böyük rolu vardır. Lakin bu metodunda bir sıra çatışmazlıqları vardır. Məs: yazı qabiliyyəti tamamilə gözardı edilir, yüksək səviyyəli şagirdlər üçün maraqsızdır və zəif öyrənənlər üçün əlverişli metoddur.

"Kommunikativ" metod isə dil tədrisi zamanı ən çox istifədə olunan metoddur. Bu metod birbaşa şagirdin sual vermə, müqaisə etmə, təsvir etmə kimi bacarıq qabiliyyətlərini vurğulayır. Tələbələr hədəf dili ünsiyyət qurmaqla inkişaf etdirirlər.

Dövrümüzdə texnologiyanın çox inkişaf etməsi təlim prosesinə bir çox tövhələr vermişdir. Mən klssik təlim metodları ilə yanaşı, yeni metod və üsullardan istifadənin və hətta bu metod və üsulların birləşməsindən alınan nəticənin daha effektli olacağına inanıram. Yalnız klassik metodlardan istifədə müəyyən vaxtdan sonra öyrənən üçün sixici olacaqdır və bunun nəticəsində motivasiyası zəifləyəcəkdir. Eyni zamanda yalnız yeni üsullardan istifadə olunmaqla qurulan dərslərdə, fikrimcə, tam olmayacaqdır. Çünki bu tədris materiallarını tam əhatə etməyəcək və öyrənəni rahatlığa öyrədərək, lüğətdən istifadə, tərcümə və oxu kimi bacarıqların formalaşması və inkişafının ləngiməsi kimi əks təsirlər yaranmasına təsir göstərə bilər.

Bəs hansı üsullardan, hansı vasitələrdən istifadə edək ki, tədris prosesində uğurlu nəticə əldə edək?

Qeyd etdiyim kimi, ənənəvi üsullar bizim üçün bir təcrübə mənbəyidir. Yeni baxışlar, yeni perspektivlər formalaşdırmağımızda bir bünövrədir. Biz illərin sınağından çıxmış bir təcrübəni informasiya əsrinin tələblərinə uyğunlaşdırdıqda uğurlu nəticəmizi əldə etmiş olarıq. Yəni əvvəlcə nəzəriyyəni dərindən bilməli, daha sonra ənənəvi, sınanmış üsul və vasitələri öyrənməli, daha sonra isə yeniliyə can atmalıyıq. Yəni ənənəvi metodları yeni metod və texnologiya ilə birləşdirmək təlim prosesində daha üstün nəticələr almağa yardımcı olacaqdır. Bu birləşmiş metodlardan istifadə yeni dilin öyrənilməsi zamanı daha effektiv olacaqdır.

Yeni qrammatik qaydaların öyrənilməsi zamanı ənənəvi olaraq müəllimə mövzunu izah edir və bunu slayd şovlarla izah edir. Bu həm öyrənənin göz yaddaşına həkk olacaq, həm mövzunu eşitdiyi üçün dinləmə qabiliyyəti inkişaf edəcəkdir. Qrammatik qaydanın izahından sonra o mövzuya uyğun mahnı və ya bədii ədəbiyyatdan bir hissənin işlənməsi, tapşırıqların yerinə yetirilməsi həm dərsi öyrənən üçün maraqlı edəcəkdir, həm də dərs

tədrisi zamanı qarşıya qoyulan məqsədlər (yeni sözlərin öyrənilməsi, bütün tələbələrin təlim prosesində iştirakı, mövzunun asan və yaddaqalan izahı və dərk edilməsi, dinləmə və oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi kimi) yerinə yetirilmiş olacaqdır.

Eyni zamanda dərs zamanı hədəf dildə və həmin öyrənənin mövzu və yaşına, səviyyəsinə uyğun kinoya baxmaq, ehtiyac duyulduğu zaman və lazımi yerlərdə izahat verməklə yeni sözlər öyrənilə bilər. Bu üsulda həm istirahət, həm təlim eyni zamanda baş verəcəkdir və bu zaman tələbə yorulmadığı üçün motivasiyası zəifləməyəcək, əksinə daha həvəslə təlim prosesinə davam edəcəkdir.

İstər ənənəvi olsun, istərsə də yeni metod və üsullar hər birinin doğru istifadə yeri və zamanı vardır. Doğru zamanda və uyğun tələbə üçün istifadə olunduğu zaman daha yaxşı nəticələr ala bilərik. Şagirdin həvəsi və motivasiyası qədər müəllimin də dərsə, tədris etdiyi fənnə həvəsi və motivasiyası güclü olmalıdır. Müəllimin istifadə etdiyi metod və üsullar çox və bir-birilə sıx əlaqəli olarsa, tələbənin motivasiyası davamlı, təlimə həvəsli və nəticəsi də yaxşı olacaqdır.

Motivasiya və onun anlayışına gəldikdə, müəyyən bir şagirdin öz sosial mühitinə dair şəraitindən irəli gələn və bu şagirdi cidd oxumağa sövq edən güclü stimuldur və müvafiq öyrənmə strategiyalarından istifadə etməklə tez və effektiv şəkildə hədəf dili biliyini əldə edə bilər. Bu, ya şagirdin hədəf dildə danışan mühit ilə inteqrasiya olunmaq üçün daxili istəyindən, ya da dili yaxşı bilməsini tələb edən xarici təzyiqdən irəli gələ bilər. Lakin motivasiya daimi deyildir və müəyyən bir müddət ərzində motivasiya dəyişə bilər və eyni cəmiyyətdə yaxşı işləməyəcəkdir.

Dil öyrənməkdə motivasiya çox mürəkkəb psixoloji hadisədir və eyni zamanda yeni bir dil öyrənməkdə ən təsirli və yeganə amildir. [4] Məhz bu səbəbdən motivasiya hər zaman tətbiqi dilçilik sahəsində mühüm tədqiqat mövzusu olmuşdur. Qloballaşmanın inkişafı ilə daha çox insan həm işdə, həm də həyatda özlərini təchiz etmək üçün başqa dil öyrənmək arzusunda olacaqlar. Bu da, tədqiqatçılara xarici dil öyrənməkdə motivasiyanı və onun digər amillərlə əlaqəsini və hədəf dilin mənimsənilməsini asanlaşdırmaq funksiyasını daha çox araşdırmağı şərait yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. Jeremy Harmer, How to Teach English 2nd edition, (Pearson Education Limited- 2007)
2. Ames, C., & Ames, R., 1984. Systems of student and teacher motivation: Toward a qualitative definition. Journal of Educational Psychology, 76, p535 – p556

3. *Gardner R. C. and Lambert W. E, 1972. Attitudes and Motivation in Second-Language Learning. Rowley, MA: Wewbury House.*
4. *Gardner R. C., 1985. The Role of Attitudes and Motivation. London, Great Britain: Edward Arnold. Brown H. Douglas, 1994. Principles of Language Learning and Teaching. USA: Prentice Hall Regents.*
5. *В.А.Сухомлинский, Сердце отдаю детям, Киев. Рад, школа, (1972)*
6. *В.А.Сухомлинский, Избранные педагогические сочинения, 43, (3-сü cild, Moskva 1980)*
7. *Этика взаимоотношений в педагогическом коллективе, (Радяньска школа. — 1977, № 11)*
8. *Müəllim-şagird münasibətləri əməkdaşlıq müstəvisində (21.09.2018) https://muallim.edu.az/news.php?id=2307 (last visited 14.02.2022)*
9. *İngilis dilini öyrənmək üçün ən yaxşı metodlar https://blog.azeringilisce.com/ingilis-dilini-oyrənmək-ucun-ən-yaxsi-metodlar/ (last visited 15.02.2022)*
10. *Сухомлинский Василий Александрович — народный педагог (25.02.2015) https://pedsovet.su/publ/188-1-0-5589 (last visited 14.02.2022)*
11. *Azərbaycan müəllimi (09.11.2012)*

G.N.Şahmirova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sahmirova339@gmail.com

ŞAGİRD NAİLİYYƏTLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ YANAŞMA

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, şəxsiyyətyönümlülük təhsil alanın idraki, ünsiyyət və psixomotor fəaliyyətləri əsasında həyati bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onlarda milli və bəşəri dəyərlərin formalaşdırılmasıdır. Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar həyati bacarıq və vərdişlərə üstünlük verilməsi ilə fərqlənir və şəxsiyyətin formalaşması üçün ən zəruri praktik işlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Şəxsiyyətyönümlü təhsil inkişafetdirici xarakter daşıyır və təlim-tərbiyə prosesində bilik, bacarıq və vərdişlərlə yanaşı, fərdi, sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlər də inkişaf edir. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində şəxsiyyətyönümlü yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОЦЕНКЕ ДОСТИЖЕНИЙ УЧАЩИХСЯ

Резюме

В статье отмечается, что направленность личности - это формирование у учащихся национально-человеческих ценностей путем развития у них жизненных навыков на основе познавательной, коммуникативной и психомоторной деятельности. Обучение носит развивающий характер, и в процессе обучения наряду со знаниями, умениями и навыками , развиваются и индивидуальные, общественно важные качества. В оценке достижений учащихся важен личностно-ориентированный подход.

PERSON-ORİENTED APPROACH İN THE ASSESSMENT OF STUDENT ACHİEVEMENTS

Summary

The article notes that personality orientation is the formation of national and human values in students by developing their life skills based on cognitive, communication and psychomotor activities. Education is developmental and in the process of education, along with knowledge, skills and habits, individual, socially important qualities are also developed. A personality-oriented approach is important in assessing student achievement.

Açar sözlər: *şagird nailiyyətləri, qiymətləndirilmə, şəxsiyyətyönümlü yanaşma*

Ключевые слова: *успеваемость учащихся, оценивание, личностно-ориентированный подход*
Key words: *student achievement, assessment, personality-oriented approach*

Təhsil ictimai həyatın bir sahəsidir. Sağlam insanın, vətəndaşın şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi, sosial həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə mütəxəssis kimi hazırlanması təhsil nəticəsində baş verir. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərində qeyd olunduğu varislik prinsipinə əsaslanaraq hər sonrakı pillədəki təhsil əvvəlki pilləyə əsaslanır.

Təhsilə yanaşma mövqelərindən biri də budur ki, təhsil həm də nəticədir. Ona görə ki, təhsil, həyatın bir hissəsi olmaqla ümumiyyətlə, müəllim və şagird fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu nəticənin formalaşması isə humanitarlaşma, ümumiləşmə və inteqrasiya prinsipləri əsasında mümkün olur.

Təhsil insanın sosiallaşması prosesində ümümbəşəri və milli dəyərlərə yiyələnməsini davamlı bir fəaliyyət kimi əhatə edir.

Təhsil dedikdə tədris müəssisələrində verilən, tərbiyə və inkişaf imkanlarına malik olan bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi başa düşülür. Ümumiyyətlə, cəmiyyət inkişaf etdikcə təhsil anlayışı barədə fikirlər də dəyişir. Təlim-tərbiyə prosesinin nəticəsi kimi dəyərləndirilən təhsil bu gün daha geniş və müasir anlamda başa düşülür. Cəmiyyətimizi dəyişən və dəyişməkdə olan təhsil iki mənada anlaşılır. Birinci, insanların, ümumiyyətlə, bilik, bacarıq və vərdişlərə, elmi-texniki biliklərə yiyələnməsi kimi ümumi mənada, ikinci, təlim prosesinin nəticəsi olaraq qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnmək və qazanılan biliyi bacarığa çevirmək kimi başa düşülür.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də köklü islahatların aparılması zərurəti yaranmışdır.

Belə ki, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra daha müasir və dünya standartlarına uyğun olan təhsil sisteminə keçid mütləq idi. Azərbaycan öz təhsil sistemini dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək Dünya Bankının İnkişaf Assosiasiyası ilə 1998-ci ildə təhsil islahatlarının həyata keçirilməsinə dair saziş imzaladı.

1999-cu ildə "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı" təsdiq olundu və bütün təhsil sistemində əsaslı dəyişikliklər edildi.

- Ümumtəhsil sistemi araşdırıldı və gələcək fəaliyyət üçün istiqamətlər müəyyən edildi.
- Müəllimlərin kadr hazırlığı;
- Kurikulumun (tədris proqramlarının) hazırlanması;
- Yeni milli qiymətləndirmə konsepsiyasının qəbul olunması.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası - Milli Kurrikulumu (bundan sonra Milli Kurrikulum) konseptual xarakterli çərçivə sənədi olub ümumi təhsil üzrə təlim nəticələrini və məzmun standartlarını, ümumi təhsilin hər bir pilləsində nəzərdə tutulan fənləri, həftəlik dərs və dərsdənkənar məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri, fənn kurrikulumlarının strukturunu əhatə edir.

Ümumi təhsilin milli kurikulumunun (təhsil konsepsiyasının) hazırlanması və tətbiqi şəxsiyyətyönümlü təhsilin həyata keçirilməsinə böyük təkan vermişdir.

Şəxsiyyətyönümlü təhsilin həyata keçirilməsi prosesində bir sıra mühüm tələblər nəzərə alınmışdır:

- intellektin inkişafı;
- emosional sferanın inkişafı;
- streslərə qarşı dayanıqlığın inkişafı;
- özünəinamın inkişafı və onun qəbul edilməsi;
- dünyaya, bəşəriyyətə qarşı pozitiv münasibətlərin inkişafı;
- sərbəstliyin, daxili azadlığın, muxtariyyatın, özünəməxsusluğun inkişafı;
- özünüaktivləşdirmənin və özünütəkmilləşdirmənin inkişafı.

Bütün bu komponentlərin hər biri şəxsiyyətyönümlü təhsildə mühüm rol oynayır.

Milli Kurrikulum ictimai-siyasi, mədəni və sosial həyatın qloballaşdığı və universallaşdığı, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolunun artdığı, rəqabətin gücləndiyi müasir dövrdə hər bir şəxsin istedad və qabiliyyətinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi nəzərə alınaraq, müstəqil qərarlar qəbul etməsi üçün onun zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarıqlara malik olmasına, cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan insanın formalaşdırılmasına və problemlərin həllinə yönəlmişdir.

Kurikulumlar hazırlanarkən tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük, inteqrativlik, şəxsiyyətyönümlülük prinsiplərlə yanaşı, demokratik və humanist prinsiplər də əsas götürülmüşdür.Təhsil kurikulumları xarakterinə görə iki yerə ayrılır. Onlardan birincisi fənyönümlü, ikincisi isə şəxsiyyətyönümlü kurikulum adlanır.

Fənyönümlü kurikulumda əsas məqsəd biliklərin möhkəmliyi və həcmidir. Burada praktik əhəmiyyət daşıyan bacarıq və vərdişlər arxa plana keçir, fənnin elmi bilik miqdarı ön plandadır.

Milli Kurikulumda şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün lazım olan təlim şəraitinin yaradılması əsas məsələ kimi çıxış edir. Şagirdi müstəqil həyata tam sərbəst düşünən, fəaliyyət göstərən şəxsiyyət kimi hazırlamaq zamanın əsas tələbi olduğu kimi, müəllimin də əsas vəzifələrindən biridir.

Tələb olunan bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına imkan yaradan minimum biliklərin həcmi müəyyənləşdirilir. Bu biliklər minimum təlim məqsədlərinə çatmaq üçün vasitə kimi nəzərdə tutur.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulumda elmi bilik çatdırılsa da, həyati bacarıq və vərdişlər üstünlük təşkil edir. Şagirdlərin məlumat olaraq öyrəndiklərini bacarığa çevirməyi və gələcək həyat fəaliyyətlərində ondan istifadə etmə qabiliyyətlərinin formalaşması ön plana çəkilir.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ənənəvi olaraq onların əldə etdikləri bilik, bacarıq və dəyərlərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Lakin şagirdlərin təlimin nəticələrini müəyyən edən şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sistemi mövcud deyildir. Daha təəccüblüsü budur ki, təlimin məqsədlərini əks etdirən sənədlərin hamısında təlim-tərbiyə prosesində formalaşmalı olan müxtəlif şəxsi keyfiyyətlərdən bəhs olunur. Ola bilsin bu onunla əlaqədardır ki, şəxsi keyfiyyətlərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi praktiki olaraq həyata keçirilməsi çətin olan bir məsələdir. Buna baxmayaraq, ancaq şəxsi keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsi təlim prosesinin yekunları haqqında tam təsəvvür yaratmağa imkan verə bilər.
Bununla əlaqədar olaraq şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi prosesinə aid məsələlərin ən başlıcasını onun şəxsi keyfiyyətlərinin diaqnostik yolları və metodlarının işlənib hazırlanması təşkil edir.

Ənənəvi qiymətləndirmə məzmunun tərkib hissəsi sayılmadığından, həmişə müəllimin subyektiv mülahizələrinə əsaslanırdı, şagirdlərdə təlimə marağı artırmaq əvəzinə, əksinə azaldır, onların inkişafını sistemli şəkildə izləməyə imkan vermirdi və bu da, bir qayda olaraq, şagirdləri qiymət almaq xatirinə oxumağa sövq edirdi.

Şəxsiyyətyönümlü təlimdə isə vəziyyət başqa cürdür. Belə ki, burada şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şagirdlərin biliklərə yiyələnmək, onlardan istifadə etmək, nəticə çıxarmaq bacarıqları haqqında məlumatların toplanması prosesi kimi qəbul edilir və aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- şagirdin irəliləyişlərinin (geriləmələrinin) izlənilməsi (monitorinqi);
- təlim prosesində qərarların qəbulu;
- şagirdin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Məqsədlərin müəyyənləşdirilməsində şagird şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Şagirdin idrakı, hissi və psixomotor bacarıqlarının müəyyən olunmuş həddə çatması üçün uyğun iş üsulları və formaları seçilməli, ən müasir texnologiyalardan istifadə olunmalıdır. Şagirdin irəliləyişi və ya geriləməsi daim müşahidə edilməli, irəliləyiş və ya geriləmə vəziyyətinə uyğun olaraq müşahidə zamanı yazılan qeydlərdən növbəti addım üçün plan qurulmalıdır. Plandakı görüləcək işlərə əsasən şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə işin məzmunu bilavasitə bir subyekt kimi təlim alanlara yönəldilir.

Qiymətləndirmə standartlarında şagirdlərin fəaliyyəti, üzərində işlədikləri məzmun və şərait elementləri ilə yanaşı, əldə edəcəkləri minimum nailiyyətlər də ifadə edilir. Şagird şəxsiyyətinin inkişaf istiqamətləri diqqət mərkəzində saxlanılır.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar inteqrativ məzmunu ilə seçilir. Oradakı fənlərin adlandırılmasında, məzmunun müəyyənləşdirilməsində şəxsiyyətin formalaşması ücün əhəmiyyət kəsb edən və bilavasitə insanın şəxsi fəaliyyəti üçün lazım olan tələblər əsas götürülür.

Təhsil alanlara subyekt kimi yanaşılması ilk növbədə onunla bağlıdır ki, insan təkrar olunmayan fərd, daxilən sərbəst, azad, müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti olan şüurlu, inkişaf edə bilən bir şəxsiyyətdir. Ona görə də təhsil subyektlərinin maraqları nəzərə alınmalı, təhsil alanların sosial əhəmiyyətli keyfiyyətləri (müstəqillik, təşəbbüskarlıq, məsuliyyətlilik, özünəinam, yaradıcılıq) inkişaf etdirilməli, psixoloji, valioloji və sosial-pedaqoji xidmətlər genişlənməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) //Kurikulum, 2008, № 3.*
2. *Cəbrayılov İ.H. Şəxsiyyətyönümlü təhsil və vətəndaş cəmiyyəti, Bakı, 2011*
3. *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2009*
4. *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası 24 oktyabr 2013.*
5. *Kurikulum islahatı:tədqiqatlar, nəticələr. Bakı, TPİ, 2011.*

L.M.Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lamiyeehmedova96@gmail.com

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRLƏ APARILAN SİNİFDƏNXARİC İŞLƏRİN FORMALARI VƏ TƏŞKİLİ YOLLARI

Xülasə

Şagirdlərin inkişafında dərsdənkənar fəaliyyətlər də sinifdaxili fəaliyyətlər qədər vacibdir. Lakin məktəblərimizdə sinifdənxaric məşğələlərə kifayət qədər yer verilmir. Bunun səbəbləri arasında dərs proqramlarının çox yüklənməsi, təlim iştirakçılarının təlimin keyfiyyətini yüksəldən sinifdənxaric işlər haqqında yetəri qədər məlumatlı olmaması, məktəblərdə şagird maraqlarına əsasən sinifdənxaric məşğələlər, dərnəklər təşkil etmək üçün lazımi imkanların yoxluğu, bunlarla birlikdə sinifdənxaric işlərin təsnifatının düzgün aparılmaması, belə məşğələlərə lazımi diqqət yetirilməməsi kimi izah olunur. Şagirdlərin maraqlarının, tələbatlarının ödənilməsi nəticəsində onların təlim keyfiyyətlərinin yüksələcəyini nəzərə alaraq, sinifdənxaric işləri sistemli, mütəşəkkil, planlı şəkildə həyata keçirməli, ahəngdar insan yetişdirmək prosesində təlimə dəstək olmalıyıq.

ФОРМЫ И СПОСОБЫ ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕУРОЧНОЙ РАБОТЫ С МЛАДШИМИ ШКОЛЬНИКАМИ

Резюме

Внеучебные занятия так же важны для развития учащихся,как и занятия в классе. Однако в наших школах не хватает места для внеклассных занятий. К ним относятся перегруженность учебных программ, недостаточные знания участников о внеклассных мероприятиях, повышающих качество обучения, отсутствие в школах возможностей для организации внеклассных занятий в интересах учащихся, клубов, а также неправильная классификация внеклассных занятий,недостаточное внимание к таким занятиям, объясняется. Принимая во внимание, что качество обучения повысится в результате удовлетворения интересов и потребностей студентов, мы должны проводить внеучебную деятельность систематически,организованно, планомерно и поддерживать обучение в процессе развития гармоничной личности.

FORMS AND WAYS OF ORGANİZATİON OF EXTRACURRİCULAR WORK WİTH YOUNG SCHOOLCHİLDREN

Summary

Extracurricular activities are just as important in student development as in-class activities. However, there is not enough space for extracurricular activities in our schools. These include overloaded curricula, insufficient knowledge of participants about extracurricular activities that improve the quality of education, lack of opportunities in schools to organize extracurricular activities in the interests of students, clubs, as well as incorrect classification of extracurricular activities, inadequate attention to such activities, is explained. Taking into account that the quality of learning will increase as a result of meeting the interests and needs of students,we must carry out extracurricular activities in a systematic, organized, planned manner, and support training in the process of developing a harmonious person.

Açar sözlər: *şagird, sinifdənxaric, sinifdənxaric fəaliyyət, dərnəklər*

Ключевые слова: *студент, внеаудиторная, внеклассная деятельность, клубы*

Key words: *student, extracurricular, extracurricular activities, clubs*

Şagird inkişafında sinifdənxaric işlər dərsdəki fəaliyyətlər qədər əhəmiyytlidir. Belə işlər şagirdlərin formal təhsil prosesində öyrəndiklərini möhkəmləndirən, həmin məlumatların həyatla əlaqəsini göstərən və nəzəri biliklərin praktikaya tətbiqini təmin edən proseslərdir. Sinifənxaric işləri formal təhsil prosesindən ayrı, müstəqil düşünmək doğru deyildir. Burada ən diqqət yetirməli olduğumuz mövzu sinifdənxaric işlərin planlı, mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilməsidir. Dövrümüzdə şagirdlərin asudə vaxtlarına valideynlər, müəllimlər və böyüklər tərəfindən nəzarət edilməzsə uşaqların neqativ vərdişlərə yiyələnməsi halları daha çoxalar. Bu halların qarşısını almaq üçün şagirdlərin dərsdən sonrakı vaxtlarını düzgün, faydalı şəkildə keçirmələrini təmin etmək üçün ən yaxşı yollardan biri sinifdənxaric işlərdir. Bu işlərə şagirdləri cəlb etmək, onların marağını cəlb etmək isə müəllimlərin və valideynlərin öhdəsinə düşür.

Şagirdlərə qazandırmaq istədiyimiz bir çox davranışı dərs müddətindəki təlim-tərbiyə zamanı aşılamağa çalışırıq. Ancaq bəzən zaman məhdudiyyətləri, şagird sayının çoxluğu, şagirdlər arasındakı fərdi fərqlər və s. kimi səbəblərdən bu davranışların qazandırılması çətin olur. Bu zaman şagirdlərə dərs zamanı mənimsədilməsi çətin olan, yaxud zamanla əlaqəli məhdudiyyətlər səbəbindən mənimsədilə bilməyən davranışlar sinifdənxaric işlərin köməyi ilə aşılaya bilərik. Həmçinin, bacarığı mənimsətdikdən sonra onun davamlı olmasını təmin etmək üçün müntəzəm olaraq təkrarlara yer vermək lazımdır. Bununla

birlikdə növbəti mövzular üçün də hazırlıq lazım olur. Belə ki, şagirdlərin dərs müddətində qazandıqları və ya qazanmalı olduqları bilik, bacarıq və qabiliyyətləri tamamlayan, möhkəmləndirən, onları qazanmağa hazırlayan sinifdənkənar fəaliyyətlərə formal təhsili tamamlayan fəaliyyətlər deyilir.

Müəllimlərin şagirdlərlə apardıqları sinifdənxaric işlər zamanı qarşıya çıxan vəzifələr bir prosesdə birləşir. Həmin vəzifələri biz belə qruplaşdıra bilərik:

- Şagirdlərdə milli tərbiyə ilə əlaqədar ədəbiyyatlara maraq və məhəbbət tərbiyə etmək;
- Şagirdlərin Vətənimiz, torpağımız, onun qüdrəti, xalqımızın qəhrəman keçmişi, bu günü və gələcəyi, onun sərvətləri ilə əlaqədar biliklərinin zənginləşdirilməsi;
- Ana dilinin gözəlliyinin, dilimizin incəliyindən həzz almaq bacarığının formalaşdırılması, nitqin və təfəkkürün inkişaf etdirilməsi;
- Şagirdlərdə Vətənə canlarını qurban verən milli qəhrəmanlara, əmək, sənət və peşə adamlarına hörmət hissinin aşılanması;
- Şagirdlərin ictimai-siyasi fəallığını inkişaf etdirmək, onlara dəstək olmaq, köməklik göstərmək.

Sinifdənxaric işlər təlim prosesini tərbiyəedici vasitə kimi tamamlayaraq, şagirdlərin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə, onların təlimə maraqlarının artırılmasına da güclü təsir göstərir. Təlim-tərbiyə prosesinə birbaşa təsir edən bu işlərə müxtəlif layihələr, kurslar, məktəbdə təşkil olunan maraq dərnəkləri və klublar, əlamətdar günlərin qeyd olunması,müxtəlif yarışlar və tədbirlər aid edilə bilər.

Layihələr. Məktəbdə həyata keçirilən layihələr şagirdin bilik və bacarıqlarını artırmaq, eyni zamanda dərsdə öyrəndiklərini möhkəmləndirərək daha effektiv nəticələrin əldə edilməsi məqsədi ilə dərsdən sonrakı vaxtlarda fərdi və ya qrup halında görülən işlərdir. Layihə zamanı şagirddən tələb olunan mövzu onları idraki, emosional və ya psixomotor fəaliyyətlərin müxtəlif səviyyələrini istifadə etməyə sövq edir. Belə layihələrin ev tapşırıqlarından fərqi şagirdlərə azad seçim imkanının yaradılması, bununla da şagirdi daha həvəslə işləməyə istiqamətləndirməsidir. Həmçinin, layihələr ev tapşırıqlarından daha geniş, yarımillik, illik səciyyə daşıması və fəaliyyətə daha çox şagirdin birgə cəlb edilməsi ilə fərqlənir. Layihə xüsusilə birbaşa məlumatı öyrənmək yerinə onun mənbəyinə çatmağı, araşdırma aparmağı tələb edən bir iş növü olduğuna görə müasir təhsil anlayışına uyğundur. Belə layihələrdən birinə "Sinifdənxaric və dərsdənkənar məşğələlərin təşklində mental-aritmetika dərnəyinin rolu" adlı layihəni misal göstərmək olar. Layihə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Təhsildə İnkişaf və İnnovasiyalar üzrə 5-ci qrant layihəsinin qalibi olmuşdur. Layihənin rəhbəri Bakı şəhər 136 nömrəli tam orta məktəbin tədris işləri üzrə direktor müavini Əli Mehdiyevdir. Layihə 6

noyabr 2021-ci il tarixində həyata keçirilməyə başlanmış,əsas məqsədi 5-12 yaşlı şagirdlərin sinifdənxaric məşğələlərdə zehni bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Həftədə 3 dəfə təşkil olunan bu layihə şagirdlərə cəld hesablama,yaddaşın gücləndirilməsi kimi faydalar verir.

Kompüter kursları. Məktəb həyatın özü və ya bir hissəsi olduğuna görə həyata daxil olan hər bir yenilik məktəbə də daxil olmaq məcburiyyətindədir. Bu yeniliklərdən biri də kompüter texnologiyalarıdır. Texnologiyanın təhsildə istifadə olunması şagirdlərin eyni zamanda bir neçə duyğu orqanına təsir edir, müəllimə təlim məqsədlərinin həyata keçirilməsində köməklik göstərir. Dövrümüzdə kompüter vasitəsilə təlimdə istənilən fəaliyyəti həyata keçirmək mümkündür. Bu səbəbdən məktəblərdə təşkil olunan belə kurslar şagirdlərin dərsdən sonrakı vaxtlarını daha səmərəli keçirməyə köməklik göstərir. Eyni zamanda şagirdin kompüter biliklərinə yiyələnməsi onun müxtəlif tədqiqatlar zamanı,tapşırıqlar icra edərkən köməyinə çatdığından təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə vasitə olur. Texnologiya dəstəkli təlim şagirdləri fərqli mühit, fərqli üsullar və bir neçə duyğu orqanını eyni zamanda işə cəlb etməyə sövq etdiyindən şagirdlərinin maraqlarının ödənilməsinə,təlim mühitinin monotonluğunu aradan qaldırmağa köməklik göstərir.

Əlamətdar günlərin qeyd olunması. Məktəblərdə əlamətdar günlərin qeyd olunması sinifdənxaric işlərə bir nümunə ola bilər. Belə günlər ölkəmizin tarixi üçün vacib olan dövlət bayramları və xüsusi günlər hesab olunur. Məktəblərdə "Müstəqllik Günü", "Azərbaycan Xalqının milli qurtuluş günü", "Müstəqilliyin Bərpası Günü", tariximizə qızıl hərflərlə yazılan "Zəfər Günü" və s. kimi əlamətdar günlərdə tədbirlərin təşkil edilməsi və ən əsası bu işlərə şagirdləri cəlb etmək vətənpərvərlik tərbiyəsinin təməlinin kiçik yaşlardan qoyulması üçün olduqca əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, belə tədbirlərdə iştirak şagirdlərin ictimai həyatda rol oynayan günləri, hadisələri, milli və beynəlxalq dəyərləri mənimsəmələrini təmin edir. Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 2021-ci il 7 sentyabr tarixli F-429 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş "Zəfər Günü" ilə bağlı "Tədbirlər Planı"nın həyata keçirilməsi məqsədilə Bakı şəhəri 24 nömrəli tam orta məktəbdə ibtidai siniflər üzrə metodbirləşmə rəhbəri İsmayılova Samirənin təşkilatçılığı ilə ədəbi-bədii kompozisiya keçirildi. Tədbir Azərbaycan Respublikası Dövlət Himninin səsləndirilməsi ilə başladı, daha sonra məktəbin direktoru Şəhanə Əhmədova çıxış edərək xalqımızın düşmən üzərində çaldığı tarixi zəfər haqqında tədbir iştirakçılarını məlumatlandırdı və onları təbrik etdi. Tədbirdə şagirdlər tərəfindən aidiyyəti şeirlər səsləndirildi, kompizisiyalar, şagirdlər tərəfindən hazırlanmış rəsm sərgisi nümayiş etdirildi. Tədbir məktəbin tərbiyə işləri üzrə direktor müavini Sevinc Nəsibovanın çıxışı ilə sona çatdı.

Sinifdənxaric işlər formal təhsili tamamlamaqla birlikdə şagirdlərin sosial münasibətlərini nizamlamağa da kömək edir. Bu tip sinifdənxaric işlər

zamanı şagird boş vaxtını istədiyi kimi dəyərləndirir, özünü hərtərəfli inkişaf etdirə bilir, mühitini, cəmiyyəti və həyatı dərk etmək şansı qazanır. Məktəb daxilində həyata keçirilməsi mümkün olan belə işlərə sinifdənxaric sosial işlər deyə bilərik. Bunlara idman,incəsənət fəaliyyətləri və s. aid edilə bilər.

İdman fəaliyyətləri. Hər bir insan idman edə biləcək fiziki xüsusiyyətlər ilə dünyaya gəlir. İdman fərdə birgə çalışma, köməkləşmə, nailiyyətləri paylaşmaq, məğlubiyyətin öhdəsindən birlikdə gəlmək, disiplin qazanmaq, qaydalara əməl etmək, davranış və emosiyalarını idarə etməyi öyrənmək, diqqətini cəmləmək, dözümlülük kimi müsbət vərdişlər qazandırır. Bu səbəbdəb dərsdən sonrakı zamanlarda şagirdləri idmana cəlb etməklə onları mənfi davranışlardan çəkindirmək, həm zehni, həm fiziki cəhətdən sağlam vətəndaşlar yetişdirmək mümkündür.

Sinifdənxaric fəaliyyət kimi idman şagirdin hərtərəfli, ahəngdar inkişafına müsbət təsirlərini göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, məktəblərdə təşkil olunan idman yarışları, idman klubları şagirdlərin akademik göstəricilərinə, dərsə davamiyyətinə, məktəbdən yayınma hallarının qarşısını almağa, şagirdlərdə liderlik bacarıqlarının inkişafına müsbət təsirlər göstərmişdir.

İncəsənət fəaliyyətləri. İdman kimi incəsənət fəaliyyətləri də bir neçə sahədən ibarətdir. Musiqi, rəsm, teatr, heykəltəraşlıq, əl əməyi kimi incəsənət sahələri mövcuddur. Eyni zamanda bu sahələrin özləri də öz daxilində bir neçə sahəyə ayrılır. Əlbəttə, bu sahələrlə məşğul olmaq yaşa, cinsiyyətə, mədəni xüsusiyyətlərə, ətraf mühitə görə dəyişir.

İncəsənət müəyyən qanunları, ölçüləri və xüsusiyyətləri ilə fərdlərin və cəmiyyətlərin ortaq dillərindən biridir. İstər bu sahənin iştirakçısı olmaq, istərsə də dinləyici yaxud tamaşaçı olmaq şagirdlərin boş zamanlarını səmərəli keçirmək, dünyagörüşlərinin artırılması üçün əvəzedilməz fəaliyyətlərdir.

İncəsənət bir çox insanın hər hansı bir yolla daxil olduğu, bəzi insanların sənət olaraq seçdiyi sahələrdən biridir. Şagirdləri bu tip fəaliyyətlərə cəlb etməklə onlarda olan potensial imkanları üzə çıxarmaq, şagirdlərin maraqlarını müəyyənləşdirib, doğru sahələrə istiqamətləndirmək olar. Məktəblərdə musiqi, rəsm, teatr və əl əməyi dərnəklərinin təşkil olunması bu işdə vacib rol oynayır.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə bu tip fəaliyyətlər təlimdə effektiv nəticə almağa köməklik göstərir. Bildiyimiz kimi uşaqların xəyal dünyası çox genişdir. Onlar fikirlərini, arzularını və hisslərini şəkillər vasitəsilə ifadə edirlər. Eyni zamanda rəsm çəkmək şagirdin sağ və sol beyin yarımkürələrinin eyni zamanda istifadə olunmasına, diqqətin və özünə inamın artmasına müsbət təsir göstərir. Bundan başqa rəsm çəkməyin şagirdlər üçün aşağıdakı faydaları mövcuddur:

- Şagirdlərdə göz-əl koordinasıyası yaranır;

- Çəkdikləri rəsmlər ətraf tərəfindən bəyənildiyi zaman şagirdlərin özünə inamı artır;
- Şagirdlər rəsmlər vasitəsilə ünsiyyətə girə bilir,istifadə etdiyi rənglər, fiqurlar vasitəsilə şagirdin daxili aləmindən xəbər tutmaq mümkündür.

İncəsənət dərnəklərinə aid olan vacib sahələrdən biri də musiqi dərnəkləridir. Hələ qədim zamanlardan musiqinin təlimdəki əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Platon özünün "Dövlət" əsərində musiqini təhsil vasitəsi hesab edir və onu harmoniya anlayışı ilə açıqlayır. Platona görə "harmonia" yəni "armonia" əlaqə mənasını verir.Bu əlaqə insan ruhu və kainat arasıdakı əlaqədir. Bu səbəbdən şagirdlərə musiqi təhsili bədən tərbiyəsi və digər elmlərlə bərabər, eyni səviyyədə verilməlidir. Platona görə ruh və kainat arasındakı bu əlaqə nəticəsində insanı həm özünü, həm dövləti idarə edə biləcək bir səviyyəyə çata bilər. Platon insan ruhunun musiqi ilə gözəlləşə biləcəyindən bəhs edir.

Musiqinin əhəmiyyətinə Konfutsinin fikirlərində də rastlamaq mümkündür. Konfutsi "Bir ölkənin düzgün idarə edilib edilmədiyini,əxlaqi cəhətdən yüksəkdə olub olmadığını anlamaq istəyirsinizsə, həmin ölkənin musiqisini dinləyin" deməklə musiqinin əhəmiyyətinə toxunmuşdur.

Musiqinin insanın formalaşmasındakı bu müsbət rollarını nəzərə alaraq məktəblərdə, sinifdənxaric işlər zamanı şagirdlərin maraqları çərçivəsində musiqi dərnəklərinin təşkil olunmasının əhəmiyyətini anlayırıq.

Sinifdənxaric tədbirdə şagirdlərin fəallığına, müstəqilliyinə, yaradıcılığına daha geniş yer vermək mümkün olur. Sinifdənxaric tədbirlərlə nəinki bütün şagirdləri əhatə etmək olar, həm də təfəkkürü zəif olanlarla fərdi məşğul olmaq mümkündür (unutmayaq ki, belə şagirdlər tədbirlərdə daha çox fəallıq göstərirlər). Məktəblərdə sinifdənxaric işlər iki formada təşkil oluna bilər ki,bunları da kütləvi tədbirlər və fərdi iş kimi qruplaşdırmaq olar.

Kütləvi tədbirlərə bütün sinfi və ya bir neçə sinfi,yaxud bütün məktəbi əhatə edən oxucu konfransları, bədii, elmi-kütləvi məruzələr, müəyyən ədəbi-bədii gecələr, kinolar, rəsm sərgiləri, ekskursiyalar, divar qəzetlərinin çıxarılması və s. daxildir. Sinifdənxaric işlərin kütləvi təşkili forması şagirdlərdə əməkdaşlıq, paylaşmaq, məsuliyyət kimi müsbət keyfiyyətlərin inkişafına dəstək olur.

Fərdi iş təlim materiallarını müstəqil surətdə mənimsəyən və kütləvi tədbirlərdə sərbəst iştirak etməyənlərlə aparılır. Bu isə həm tək-tək şagirdlərlə, həm də qrup halında aparıla bilər. Məlumdur ki, bəzən şagirdlər tək yaxud daha az şagirdlə işləməyə daha çox üstünlük verir. Bu zaman sinifdənxaric işləri fərdi formada təşkil etmək mümkündür.

Sinifdənxaric tədbirlər müəllimin özünə müsbət təsir edir, müəllimə proqrama ciddi əməl etməklə, şagirdləri maraqlandıran əlavə ədəbiyyat oxutmağı, teatra, kinofilmlərə, tarixi abidələrə, muzeylərə baxmağı məsləhət

görməkdə sərbəstlik verir. Eyni zamanda əgər dərsdə bir siniflə iş aparılırsa, burada iş həm bir, həm də bir neçə siniflə, hətta bütün məktəblə aparılır.

Bu tədbirlər həm də şagirdlər üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, şagirdlər sinifdənxaric tədbirlərin fəal iştirakçısı və yaxud bilavasitə icraçısı olduqlarından tədbir onların nitq mədəniyyətinə qüvvətli təsir göstərir.

Sonda, yuxarıda adını çəkdiyimiz müxtəlif sinifdənxaric məşğələlər hər biri şagird inkişafında, şagirdlərin müsbət davranışlar, bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsində, ümumilikdə təlimin keyfiyyətinin artırılmasında əvəzsiz rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında Təhsilin Milli Kurikulumu. Bakı, 2006*
2. *FİDAN, N. ve BAYKUL, Y. (1994). İlköğretimde Temel Öğrenme İhtiyaçlarının Karşılanması. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. Sayı:10, Ankara, (s.7-20).*
3. *GHOLSON, R. E. (1985). Student Achievement and Co-Curricular Activity Participation. NASSP Bulletin. V:69, n:483, (p.l7-20).*
4. *TEZCAN, M. (1980). "Çocuk, Çalışma Yaşamı ve Boş Zaman Uğraşıları", Çocuk ve Eğitim. Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara, (s.171-190).*

R.N.Ağazadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ruqeyyeagazade15@gmail.com

İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ SEÇİLMƏSİNƏ VERİLƏN DİDAKTİK TƏLƏBLƏR

Xülasə

Yeni texnologiyaların təlimdə tətbiqi şagirdlərin öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcıllıqla ifadə etmələrinə şərait yaradır. Onun məqsədəuyğun şəkildə təşkili vacibdir. Təlimin məqsədəuyğun təşkilində prinsiplər mühüm rol oynayır. Didaktika təlim nəzəriyyəsi olmaqla təlimin obyektiv qanunlarını, qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır, onlardan istifadə yollarını müəyyənləşdirir.Bu metodlar şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə, onlarda yüksək ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırır. Məqalədə interaktiv təlim metodlarının üstünlükləri və şagirdlərin dünyagörüşünün, eyni zamanda qavrayış, idraki fəaliyyətinin idarə edilməsinə olan təsirindən danışılır. Vurğulanır ki, müəllimlər yeni texnologiyalardan düzgün istifadə etməklə dərsləri daha maraqlı edən, şagirdləri, əsasən, sağlam mühakimələr irəli sürməyə, sonradan real həyata tətbiq edəcəkləri məzmunu başa düşməyə yardım edən mühüm vasitələrə çevirə bilərlər.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ К ВЫБОРУ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

Резюме

Использование новых технологий в обучении позволяет учащимся излагать свои мысли в четкой, логической последовательности. Важно организовать его целенаправленно. Принципы играют важную роль в правильной организации обучения. Дидактика, являющаяся теорией обучения, раскрывает объективные закономерности и закономерности обучения, определяет способы их использования, что формирует высокую культуру общения учащихся, обеспечивает развитие их творческих способностей. В статье рассматриваются преимущества интерактивных методов обучения и их влияние на управление мировоззрением учащихся, а также восприятием и познавательной деятельностью. Подчеркивается, что учителя могут сделать новые уроки более интересными, правильно используя новые технологии, превращая их в важные инструменты, помогающие учащимся выносить здравые суждения, а затем понимать содержание, которое они будут применять в реальной жизни.

DIDACTIC REQUIREMENTS FOR CHOOSING INTERACTIVE LEARNING METHODS

Summary

The use of new technologies in teaching allows students to express their thoughts in a clear, logical sequence. It is important to organize it purposefully. Principles play an important role in the proper organization of learning. Didactics, which is a theory of learning, reveals the objective laws and patterns of learning, identifies ways to use them, which forms a high culture of communication among students, ensures the development of their creative abilities. The article discusses the advantages of interactive teaching methods and their impact on the management of students' worldview, as well as perception and cognitive activity. It is emphasized that teachers can make new lessons more interesting by properly using new technologies, turning them into important tools to help students make sound judgments and then understand the content that they will apply in real life.

Açar sözlər: *təlim metodları, yaradıcı mühit, təlim-tərbiyə prinsipi, fərdiləşdirilmə, fəal təlim prinsipi, inkişafetdirici təlim*

Ключевые слова: *методика обучения, творческая среда, принцип обучения, индивидуализация, принцип активного обучения, развивающее обучение*

Key words: *teaching methodology, creative environment, learning principle, individualization, active learning principle, developmental learning*

Tədris metodu müəyyən təlim məqsədlərinə çatmaq üçün müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi üsuludur. Təlim metodu məqsədə çatmaq və təhsil vəzifələrini həll etmək üçün topludur. Ədəbiyyatın tədrisində metod anlayışı müəllim və ya şagirdlərin fəaliyyətinə aiddir. Müəllimlərin fəaliyyətinə aid olan üsullara təlim metodları, şagirdlərin fəaliyyəti ilə bağlı metodlara isə öyrənmə metodları deyilir. Tədris metodu müəllim-şagird qarşılıqlı əlaqəsi metodunu qəbul etməlidir. Təlim metodlarının strukturunda metodları (üslubları) fərqləndirmək lazımdır. Priyom metodun elementidir, metodun tərkib hissəsidir və metodun tətbiqində ayrı olan addımdır.

Təlim metodu təlimin məqsədini, məzmununu, qanunlarını və prinsiplərini səmərəli həyata keçirmək üçün istifadə olunan mürəkkəb, çox parametrli anlayışdır. Təlimin məqsədi və keyfiyyəti seçilmiş metodun real imkanlarından asılıdır. Bu imkanlar metodları təmin edir, həmçinin didaktik sistemin inkişaf etməsinə yardım göstərir.

Təlimdə inkişafa şərait yaratmaq üçün nə qədər çox metoddan istifadə edilərsə, təlim bir o qədər səmərəli olar. Bu mənada interaktiv təlim metodları üstünlük təşkil edir. İnkişafetdirici, nəticəyönümlü təlim əsas üç funksiyanı yerinə yetirdiyindən, bunlar təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınmalıdır:

- pedoqoji - buraya şagirdin təlimlə bağlı inkişafına təsir göstərən amilləri: mikromühiti, kommunikasiyaları, şəxsi təcrübə və metodları;
- psixoloji - buraya təlim nəticələrinin mənimsənilməsini təmin edən şagirdlərin psixoloji imkanları: səyi, marağı, xarakterik xüsusiyyətləri;
- sosial - buraya əxlaq, əmək, elm, incəsənət, din və s. ilə əlaqədar bilik və bacarıqların verilməsi daxildir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil islahatları proqramında yeni tədris və pedaqoji metodlardan istifadənin elmi, pedaqoji və psixoloji əsaslarının işlənib hazırlanması əsas məsələ kimi nəzərdə tutulmuşdur. Yeni təlim texnologiyalarının təhsil sistemində tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas amil olduğundan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- tədris prosesi nəticəyönümlü proses olduğundan, təlimin məqsədi əvvəlcədən müəyyən edilməli və şagird yönümlü olmalıdır;
- tədris və öyrənmə bir-biri ilə geniş bağlı olduğundan daim bir-biri ilə əlaqəli olmalıdır;
- təhsil prosesi hər birinin öz rolu və statusuna malik olan, inkişaf rejimində fəaliyyət göstərən bir neçə insanın əməkdaşlığı nəticəsində yaranan sosial prosesdir;
- tədris prosesi qarşılıqlı əlaqənin xarakterindən, ətraf mühitin xüsusiyyətlərindən, təhsil müəssisəsinin əhatə dairəsindən asılıdır və onun daxili strukturundan irəli gələn dil və sensor davranışlar toplusunu əhatə etməlidir.

Müəllimlər dərsləri daha maraqlı etmək üçün yeni texnologiyadan istifadə edərək, onları şagirdlərin düzgün mühakimə yürütmələri və real həyata nə tətbiq edəcəklərini başa düşmələri üçün daha vacib vasitəyə çevirə bilərlər. Odur ki, yeni tədris metodları təhsilin məzmununu və şagirdlərin müstəqil cavablarını inkişaf etdirmək üçün lazım olan düşüncə proseslərini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir (1, s.105).

Yeni olan təlim texnologiyasının üstünlükləri haqqında Ə.Ə.Ağayev demişdir: "...dərslər dolğun fəaliyyətlə keçirilir, təkcə müəllimlər deyil, şagirdlər də yaradıcılıq axtarışında olur, müstəqil düşüncə formalaşır, təşəbbüskarlıq, yenilikçilik meylləri gücləndirilir." Təlim prosesini aktivləşdirmək məqsədi ilə, təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirən, yaradıcılığı təşviq edən və öyrənməyə marağı artıran müəllimlər şagirdləri öyrənməyə cəlb edən müəyyən üsul və prosedurlardan istifadə etməlidirlər. Tələbələr təlimdə fəal iştirak etməyə hazır olmalıdırlar. Müəllimlər şagirdlərə dünyanı anlamağa və öyrəndiklərini real həyatda gerçəkləşdirməyə kömək etməlidirlər.

İnteraktiv təlim öyrənmə strategiyalarının həyata keçirilməsinə yönəldiyindən, onlar nəzərdə tutulan təlim məqsədlərinə nail olmaqda mühüm yer tutur. İnteraktiv təlimin ənənəvi tədris metodlarında olan fərqi ondan ibarətdir ki, şagirdlər tədqiqat fəaliyyətində iştirak edir, müəllimlər problemli şərait yaradır, şagirdlər isə müstəqil şəkildə biliklərə yiyələnirlər. Bu xüsusiyyətlər bəzi ənənəvi təlim metodlarında artıq mövcuddur, lakin yeni təlim metodu tamamilə göstərilən xüsusiyyətlərə əsas olur. Tədqiqatlar göstərir ki, yeni təlim üsulları şagirdlərin yaradıcılığını aşağıdakı prinsiplərə uyğun inkişaf etdirməyə imkan yaradır: (2).

- təfəkkürün inkişafına səbəb ola biləcək konstruktivizm;
- şagirdlərin sosial inkişafına kömək etmək üçün əməkdaşlıq təlimi;
- biliyə müstəqil çıxış üçün şərait yaratmaq;
- bilik və bacarıqların müstəqil mənimsənilməsi;
- müəllimlərin təşkilatçı, əlaqələndirici, bəzi hallarda isə hakim kimi çıxış etmələri.

D.Kappananın sözlərinə görə, konstruktivizm öyrənənlərin bilikləri artıq sahib olduqları və təcrübədən əldə etdikləri yeni ideyalar və ya nəzəriyyələrlə əlaqələndirərək əldə etmələri prosesidir. Konstruktivizm bəzən yaradıcılıq kimi təsvir olunur. Konstruktivizmin əsası biliyin qurulması, kəşf edilməsi və yaradılmasıdır. Bilik passiv şəkildə əldə edilə bilməz, lakin bilik aktiv öyrənmə prosesində əldə oluna bilər. Konstruktivist nəzəriyyənin həyata keçirilməsi üçün 3 şey gərəkdir: fəal şagirdlər, sosial şagirdlər və yaradıcı şagirdlər.

Konstruktiv, yəni yaradıcı mühiti təmin etmək üçün müəllimlər aşağıda qeyd olunanları yerinə yetirilməlidirlər:
- bilik əldə etmək istəyi yaratmalı;
- hazır suallar əvəzinə problemli suallar verməli;
- təhsil alanların gələcək inkişafını təmin etməli;
- məlumat verməkdənsə, öyrənənləri bilik əldə etmə prosesinə cəlb etməli;
- təlim prosesinin düzgün planlaşdırılması.

Kooperativ (birgə) öyrənmədən fərqli olaraq, ənənəvi pedaqogika üç növ təlim tapşırığı təklif edir: frontal, qrup, fərdi. Yeni təlim texnologiyaları tətbiq olunan siniflərdə kiçik qrup formatları üstünlük təşkil edir. Burada da səhnə dəyişir, şagirdlər kiçik qruplar təşkil edərək, qarşılıqlı ünsiyyət və mülahizə əsasında tapşırıqları yerinə yetirirlər. Kooperativ təlim prosesində şagirdlər yalnız işlədikləri digəra şagirdlərlə eyni vaxtda öz məqsədlərinə nail

ola bilərlər. Kooperativ öyrənmə öyrənmə fəaliyyətinin elə təşkil edilməsini tələb edir ki, şagirdlər özlərinin və qruplardakı həmyaşıdlarının səyləri ilə kursun məqsədlərinə nail ola bilsinlər.

Yeni təlim texnologiyaları əsasında tədris edilən dərslərdə müəllimin rolu aşağıdakı sxemdə göstərilən funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə bağlı ola bilər:

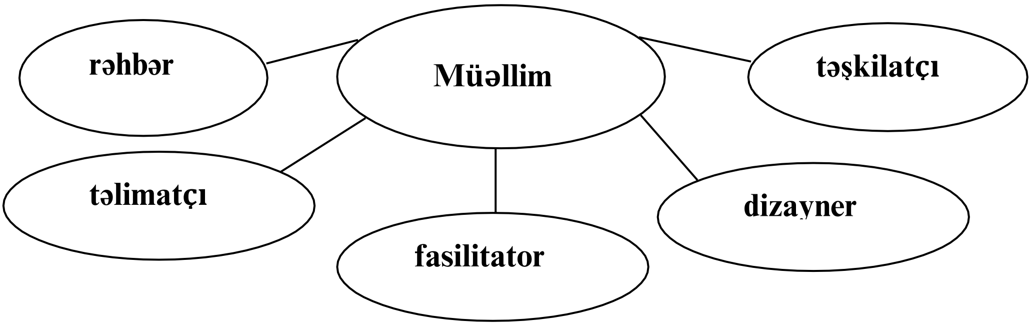

Şəkildən göründüyü kimi müəllimlərin funksiyalarına dizaynerlər anlayışı da aiddir. Məhz burada olan dizayner başa düşməlidir ki, müəllim fənni və onun məzmununu tədris prosesinin məzmunu ilə bağlı kurrikuluma uyğun olaraq müəyyən edir, onu şagirdlərin qabiliyyətlərinə uyğunlaşdırır.

Müəllimlər üçün asanlaşdırma bacarıqlarına aşağıdakılar daxildir: (3)

- müəllimlər və şagirdlər birlikdə işləyir, bir-birlərinə hörmət edir və güvənirlər;
- şagirdləri olduğu kimi qəbul etmək və müəllimlərdən davamlı dəstək almaq;
- şagirdlərin bacarıqlarına olan inamı;
- təfəkkürün stimullaşdırılması, şagirdlər arasında öyrənmə stimullaşdırılması və motivasiyası yaratmaq, sinif mühitinə uyğunlaşmaq və müəllimin həssas olan münasibətinə xüsusi yanaşma.

Müsasir təlim texnologiyalarına əsaslanan təlim proseslərinin də öz prinsipləri mövcuddur. Məhz bu prinsipləri iki aspektə bölmək olar:

- Şagirdlərin rəqabətə, cəmiyyətə və hərtərəfli inkişafına xidmət edən təhsil prinsipləri;
- İnteraktiv təlimdə rəhbər ideologiya kimi qəbul edilən prinsiplər.

Şagirdlərin rəqabətədavamlı, sosial və hərtərəfli inkişafına xidmət edən təhsil prinsipləri “Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramı”nda öz əksini tapmaqdadır.

Bunlar aşağıda qeyd olunanlardır:

Demokratikləşmə – təhsil sahəsinin demokratikləşdirilməsində marağı olan bütün bölmələrin, dövlət qurumlarının və geniş ictimaiyyətin (müəllimlər, valideynləri, şagirdləri) fəal iştirakı, təhsil müəssisələrində “şəffaflıq” prinsipinin həyata keçirilməsi deməkdir.

Humanitarlaşdırma – Təhsilin humanistləşdirilməsi şagirdlərə olan münasibətin dəyişdirilməsini, o cümlədən yaradıcı və humanist şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasını, fiziki və əqli qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq şagirdlərin fərdiliyinə hörmət edilməsini, öyrənmə qabiliyyətini, şagirdlərin qabiliyyət və meyllərini aşkar etməyi, onların inkişafı üçün ideyaların yaradılmasını nəzərdə tutur.

Diferensiallaşdırma - Öyrənmə diferensasiyası şagirdlərin qabiliyyətlərinə əsaslanır.

Fərdiləşdirmə - Təhsilin fərdiləşdirilməsi şagirdlərin fərdi maraqlarını və ehtiyaclarını diqqətdə saxlayır.

İnteqrasiya - Təhsil inteqrasiyası intizam tədqiqatlarında fənlərarası əlaqələrin tapılmasına əsaslanan qlobal düşüncənin vacibliyinə əsaslanır.

Humanitarlaşma - Təhsilin humanistləşdirilməsi fərdlərin yaradıcı inkişafı üçün şərtdir və təhsil məzmununun inkişafının yeni yollarını diqqətdə saxlayır.

Bu o deməkdir ki, fənlər ümumbəşəri dəyərlərin yaradılmasında, öz xalqlarının mədəniyyətlərinə inteqrasiyasında və dünya mədəniyyətlərinin dəyərlərinin dərk edilməsində artan rol oynayır. İnteraktiv pedaqogikanın tətbiqində tətbiq edilməli olan prinsiplər aşağıdakılardır:

Şagirdə yönəlmiş olan təlim prinsipləri bunlardır:

a) şagird təlim prosesinin mərkəzi obyekti olmalıdır;

b) təlim uşağın qabiliyyət və istedadlarına, onun biliyinə, maraqlarına və ehtiyaclarına uyğun olmalıdır.

Fəal təlim prinsipi: Tədris prosesi təfəkkür və təbii öyrənmə fəaliyyətlərini stimullaşdıracaq şəkildə təşkil edilməlidir, şagirdlər “ilk kəşflər”də maraqlı olsunlar ki, bu da öz növbəsində yeni biliklər əldə etmək istəyi yaratsın.

İnkişaf etdirici öyrənmə prinsipi: Öyrənmə inkişafdan əvvəl olmalıdır (L.S.Vıqotski), diqqəti “uşağın gələcək (yaxın) inkişaf zonası”na yönəltmək. Yəni öyrənmə müstəqil fəaliyyətlər və ya böyüklərin köməyi ilə uşağın bilik və bacarıqlara yiyələnmək potensial imkanlarına diqqət yetirməlidir.

“Qabaqcıl öyrənmə” prinsipi: təlim sosial inkişaf meyllərini əks etdirməli və yeni gələcəyə hazırlaşmalıdır.

Təhsil sistemində çeviklik prinsipi: dəyişən sosial mühiti və şagirdlərin tələbatını nəzərə almaqla, təlim proqramının məzmununu, kurrikuluumu, tədris prosesinin təşkilini, tədris texnikasının seçimini sistemli şəkildə yeniləmək.

Əməkdaşlıq prinsipi: “Müəllim-şagird-valideyn” qarşılıqlı əlaqə sistemində hər kəs təlim prosesində tərəfdaş kimi iştirak etməlidir.

Dialoq vasitəsilə öyrənmə prinsipləri: mövzunun həlli zamanı qrup üzvlərinin iştirakını, birgə problemlərin həllində imkan və təcrübələrini tanımaq, onlardan faydalanmaq üçün şagirdin müzakirələrdə və qrup işində iştirakına yer verməlidir.

Yeni təlim texnologiyaları ilə keçirilən dərslərin üstün cəhətlərindən biri şagirdləri sosial cəhətdən inkişaf etdirməkdir. Belə dərslərdə təşkil edilən kooperativlər (qruplar) şagirdlərin sosial formalaşmasında mühüm rol oynayırlar. Qrupu təşkil edən şagirdlər arasında yaranan münasibət, ünsiyyət, qrupdaxili davranış qaydaları ilə tənzimlənir. Belə qaydalar şagirdlərin əxlaqi-mənəvi cəhətdən formalaşmalarında gərəkli rol oynayır. Qrup davranış qaydaları aşağıdakı kimidir: (4).

- qrupu təşkil edən üzvlərin vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirmək;
- qrup liderini seçmək;
- qrupun hər bir üzvünün fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq və dinləmək;
- hər kəsin öz şəxsi fikrini söyləməsi üçün imkan yaratmaq;
- problemin həlli üçün birgə yollar axtarmaq;
- qrup işində fəallıq göstərmək;
- artıq hərəkətlərə yol vermədən müəllimin verdiyi mövzu ətrafında müzakirələrdə iştirak etmək;
- söylənilən fərdi fikrin elmiliyinə diqqət yetirmək;
- digər şagirdlərlə ünsiyyətdə yüksək mədəniyyət göstərmək.

Qeyd etdiklərimizdən belə nəticəyə gələmək olur ki, yeni təlim texnologiyaları və ya interaktiv təlim metodları yaddaşa yox təfəkkürə əsaslanır. Yeni təlim texnologiyaları ilə müstəqil şəkildə bilik əldə edən şagirdlərin nəyinki təfəkkürü inkişaf edir, formalaşır həm də yaradıcılıq qabiliyyəti də inkişaf edir. Şagirdlərin göstərilən istiqamətdə formalaşmalarına nail olmaq məqsədilə düşünürəm ki, təlim prosesində bir çox tələblərə əməl etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. *Əlizadə Ə, Əlizadə H. "Yeni pedaqoji təfəkkür. Psixopedaqogikaya giriş", Bakı, ADPU, 2008, 479 s.*
2. *Məmmədova İ. "Təhsilin modernləşdirilməsinin elmi-nəzəri problemləri", Bakı,"Mütərcim", 2015.*
3. *Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları), 3 iyul 2010-cu il*
4. *Zeynalov S. " Dərsdə problem-situasiya və şagirdlərin idrak fəallığının inkişafı", "Azərbaycan məktəbi", №4, 2013.*
5. *F.Allahverdiyeva,S.Tagıyeva "Pedaqogika",(Dərs vəsaiti),"Elm və təhsil", Bakı-2018.*
6. *Con Herri,"Müəllimlər üçün görünən təlim","TEAS Press", 2018.*

E.M.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elvinaaliyeva77@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA TEXNOLOJİ ANLAYIŞLARIN FORMALŞDIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Aparılan elmi tədqiqatlara əsasən deyə biləri ki, məktəbəqədər uşaq müəssisələrində əmək təhsili və tərbiyəsinin təşkili texnoloji aspekt çərçivəsində öyrənilməlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əmək təlimi və tərbiyəsi metodikası onların texnoloji bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından konkretləşdirilməlidir. Eksperimental təlimin təşkili zamanı istifadə edilən forma və üsullar uşaqları təlim prosesinə cəlb etməyə, onlarda yeni biliklərə ehtiyac duymağa kömək edə bilər.

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ У ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме

По данным научных исследований можно сказать, что организация трудового обучения и воспитания в дошкольных учреждениях должна изучаться в технологическом аспекте. Методика трудового обучения и воспитания дошкольников должна быть конкретизирована с точки зрения формирования у них технологических навыков. Формы и методы, используемые при организации экспериментального обучения, могут способствовать вовлечению детей в процесс обучения и формированию у них потребности в новых знаниях.

WAYS OF FORMING TECHNOLOGICAL CONCEPTS IN PRESCHOOL CHILDREN

Summary

According to scientific research, it can be said that the organization of labor education and upbringing in preschool institutions should be studied within the technological aspect. The methodology of labor training and education of preschool children should be specified in terms of the formation of their technological skills. The forms and methods used in the organization of experimental training can help to involve children in the learning process and give them the need for new knowledge.

Açar sözlər: *məktəbəqədər təhsil, uşaqlar, texloloji bilik, eksperimental təlim, texnoloji bacarıqlar, kurikulum*
Ключевые слова: *дошкольное образование, дети, технологическое образование, экспериментальное обучение, технологические навыки, куррикулум*
Key words: *preschool education, children, technological education, experimental training, technological skills, curriculum*

Müasir mərhələdə cəmiyyətin inkişafı müxtəlif texnologiyaların həyata tətbiqi ilə bağlıdır: informasiya, istehsal, telekommunikasiya, təhsil və s. Bu, insana yeni funksional tələblərin təqdim edilməsinə səbəb oldu. Belə ki, insanlar istehsal funksiyalarını yaxşı yerinə yetirir, həm də layihələndirməyi, qərar qəbul etməyi, yaradıcı işləri yerinə yetirməyi, texnoloji mədəniyyət elementlərini mənimsəməyi bacarır. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər onun hər bir üzvünə, o cümlədən uşağa təsir göstərir. Artıq məktəbəqədər yaşda uşaq əvvəlcə kompüterlə tanış olur və kompüter texnologiyaları haqqında eşidir, telefondan istifadə edir və səsin ötürülməsi yolları haqqında düşünür, istər-istəməz transformativ fəaliyyət dünyasına daxil olur. Uşağın informasiya dünyası genişlənir, oyunlarda texniki obyektlərin maketlərindən, evdə hazırlanmış oyuncaqlardan istifadə etmək mümkün olur. Uşaqlar bu oyunların qaydalarını öyrənməyə, əlavə edilmiş təlimatları amlamağa və lazımı mövzu materialını hazırlamağa çalışırlar. Bunun üçün texnoloji məlumatları transformasiya etməyi bacarmalı, gələcək fəaliyyətlərini planlaşdırmalı, işini təşkil etməyi, fəaliyyətinə nəzarət etməyi və qiymətləndirməyi öyrənməlidirlər.

Məktəbəqədər təhsildə müasir təlim texnologiyalarının, innovasiyaların nəzəri və praktik əsaslarını işləmək, prinsiplərin şəxsiyyətyönümlü, uşaqyönümlü, nəticəyönümlü və s. xarakterli olması, təlim prosesinin elmi əsaslarının müasir tələblərə uyğun təşkili təhsil sisteminin qarşısında duran ən aktual problem kimi qiymətləndirilir. Təlim texnologiyaları həmçinin nəticəyönümlülük prinsipi əsasında nəzərdə tutulmuş müəyyən məqsədə və nəticələrə nail olmaq üçün tərbiyəçi müəllim və uşaq münasibətlərinin fəaliyyətinin nizama salınmasını tənzimləyir. Təlim texnologiyaları dedikdə təlim nəticələrinə çatmaq, qarşıya qoyulan məqsədə müəyyən strategiyalarla: Üsul və metodlarla nail olmaq, problemi daha asan həll etmək yollarının məcmusu başa düşülür. Məktəbəqədər təhsil proqramının (kurikulumun) (3-6 yaş) təlim strategiyaları bölməsində uşaqların yeni bilikləri daha asan mənimsəmələrini təmin etmək məqsədi ilə təlimin texnoloji aspektlərindən olan fəal təlim formaları və üsullarının tətbiqi uşaqların fəallığının, müstəqil tadqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasında böyük rol oynayır (3, s 11-32).

Formativ eksperimentin vəzifəsi texnoloji və əmək bacarıqlarının formalaşma səviyyələrini artırmaq üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində

və birinci siniflərdə hazırlıq qruplarının uşaqlarının ibtidai məktəbdə texnoloji və əmək vərdişləri üzrə əmək tərbiyəsi və təlimi onların formalaşmasında bir sıra müəyyən çatışmazlıqların olduğunu göstərdi. Formalaşdırıcı eksperimentin mühüm vəzifələri hazırlanmış metodların sınaqdan keçirilməsi və uyğunlaşdırılması, uşaqların bilik və bacarıqların mənimsənilməsi üçün yeni vasitə və üsulları mənimsədiyi kurrikuluma uyğun olaraq dərslərin və dərslərin keçirilməsi idi.

Eksperimental təlimin təşkili zamanı istifadə edilən forma və üsullar uşaqları təlim prosesinə cəlb etməyə, onlarda yeni biliklərə ehtiyac duymağa kömək etdi. P.Ya.Qalperin nəzəriyyəsi əsasında hazırlanmış təlimin formaları texniki bilikləri uşaqlara daha yüksək, başa düşülən səviyyədə öyrətməyə imkan verir. Çünki tövsiyələrində o, zehni və praktiki hərəkətlərin formalaşmasında mərhələlərə yönəlmiş öyrənmə fəaliyyət nəzəriyyəsinə əsaslanır, bunun mahiyyəti təlim prosesi qazanılmış bilik və bacarıqların ümumiləşdirilməsi və müəyyən anlayışların formalaşması kimi başa düşülür və bu bacarığın ümumi strukturu və onun daha möhkəm mənimsənilməsi haqqında anlayışı təmin edir. Hər bir uşağın müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb edilərək şəxsiyyətinin inkişafına yönəlmiş və uşaqların təhsil prosesində şəxsi-rol iştirakı prinsipi əsasında həyata keçirilən təhsilə şəxsiyyətyönümlü yanaşma nəzərə alınmışdır. Bu bir sıra rolların müəllimdən tələbələrə ötürülməsinə imkan verir. Beləliklə, texnologiyamızın əsas meyli əzbərləmə funksiyası kimi öyrənməkdən öyrənilənlərdən istifadə etməyə imkan verən əqli inkişaf prosesi kimi öyrənməyə keçir.

Eksperimental tədris zamanı uşaqlara mürəkkəb əmək obyektlərinin hazırlanması üçün təklif edildiyi hallarda mənfi nəticələr əldə edilmişdir. İstehsal prosesində uşaqlar mürəkkəb dizayn tapşırıqlarının öhdəsindən gələ bilmədilər və görülən işə maraqlarını itirdilər, məhsullar diqqətsiz oldu və ya onları vaxtında hazırlamağa vaxt tapmadılar. Bu hallarda metodların tətbiqinin effektivliyi qiymətləndirə bilinməmişdir.

Eksperimental təlim prosesində həyata keçirilən şərtlər toplusu əksər uşaqlarda bu yaş qrupu üçün yüksək, texnoloji və müvafiq olaraq əmək bacarıqlarının formalaşmasına kömək etdi ki, bu da modelləşdirmə metodundan səmərəli istifadə haqqında fərziyyəni təsdiqlədi. Ən sadə texnoloji prosesin belə mənimsənilməsində yüksək keyfiyyətli əmək nəticələrini əldə etmək üçün fəaliyyətin təxmini hissəsini düzgün təşkil etmək lazım olduğu barədə fərziyyə tam təsdiqini tapmışdır. Bunu keçirilən eksperimental təlimin nəzarət mərhələlərində əldə edilmiş nəticələr, eləcə də tədqiqat nəticələrinin statistik təhlilinin nəticələri sübut edir.

Məktəbəqədər uşaqlarda texnoloji bacarıqların formalaşması probleminin nəzəri və eksperimental tədqiqi nəticəsində belə qənaətə gəldik ki, uşaqlarda texnoloji proses haqqında təsəvvürlərin formalaşması gənc nəslin

əmək tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Bu biliklərin mürəkkəbliyinə və spesifikliyinə baxmayaraq, texnoloji bacarıqların komponentlərinin praktiki mənimsənilməsi prosesində məktəbəqədər yaşlı uşaqlar tərəfindən mənimsənilə bilər. Eksperimental olaraq sınaqdan keçirilmiş mürəkkəbləşən bilik və bacarıqlar sistemi bütövlükdə bu yaşda olan uşaqlar üçün əlçatan oldu və onun məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyə işində tətbiqinin məqsədəuyğunluğunu sübut etdi. Tədqiqatda təklif olunan texnoloji bacarıqların göstəriciləri, pedaqoq tərəfindən uşaqlara transformativ fəaliyyətlərin öyrədilməsində istifadə olunur, məktəbəqədər yaşda ən sadə texnoloji prosesi özbaşına daha səmərəli və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirməyə imkan verdi. Təşkilati mərhələnin qurulması üçün elementar qaydaları bilmək uşağa ən yaxşı iş nəticələrini əldə etmək üçün şüurlu şəkildə dəyişdirici hərəkətlər etməyə kömək edir.

Aparılan tədqiqatlar aşağıdakı nəticələr çıxarmağa imkan verir:

Nəzəri mənbələrin təhlili əsasında biz böyük məktəbəqədər yaşla bağlı texnoloji biliyin əsas anlayışlarını aydınlaşdırdıq:

- “texnologiya” dedikdə transformativ fəaliyyətin qanunları və qanunauyğunluqları haqqında elm nəzərdə tutulur.
- “texnoloji fəaliyyət” dedikdə, istehlak məhsulu əldə etmək üçün ətraf aləmin məqsədəuyğun transformasiyasına yönəlmiş konkret insan fəaliyyəti növü başa düşülür.

Bu tərifi aydınlaşdıraraq, məktəbəqədər uşaqların texnoloji fəaliyyətini uşaq üçün mövcud olan materialların məqsədəuyğun şəkildə dəyişdirilməsinə yönəlmiş və istehlak məhsullarının istehsalı prosesində fərdi əlaqələrdən ibarət olan xüsusi transformativ fəaliyyət növü kimi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, məktəbəqədər uşaqların texnoloji fəaliyyəti əmək vasitələrindən (ümumi alətlər və cihazlar) istifadə edərək mövcud çevrilmə obyektlərinin əlçatan üsullarla (şifahi, şifahi olmayan, zehni, mexaniki) çevrilməsi nümunəsi ilə nəzərdən keçirilə bilər.

“Texnoloji proses” dedikdə, təşkilati, icraedici və nəzarət komponentləri daxil olmaqla, əmək obyektlərinin (materialların, iş parçalarının, məlumatların) əmək obyektlərinə (məhsullarına) çevrilməsinə yönəlmiş texnoloji fəaliyyətin bir hissəsi başa düşülür. Texnoloji prosesin təxmini komponenti aşağıdakı elementlərlə təmsil oluna bilər:

- əmək subyektində nişanların yerləşdirilməsi;
- qarşıdan gələn fəaliyyət haqqında təsəvvürün yaradılması;
- qarşıdan gələn fəaliyyətlərin planlaşdırılması, bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün qarşıdan gələn tədbirlərin modelinin qurulması.

Azərbaycanın məktəbəqədər təhsil sisteminin tədqiqatçıları tərəfindən uşaqların ilkin həyati bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsini, habelə gələcək həyat fəaliyyətlərində zəruri bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini, məktəbəqədər

təhsilin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edən "Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin kurikulumu" hazırlanmışdır (1, s. 194). Məktəbəqədər uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşması üçün təməl qoyulur.

Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu uşaqların fəaliyyətinin təmin edilməsini və bacarıqların formalaşdırılmasını, habelə onların bir fənn kimi inkişafı üçün müvafiq təhsil mühitinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək məqsədəuyğun hesab olunur:

1. Məktəbəqədər dövrdə uşaqların inkişafının tənzimlənməsi.
2. Uşaqlar üçün məktəb təliminin məzmununun tənzimlənməsi.
3. Məktəbəqədər təhsilin təşkilati qaydalarının tətbiqi ilə təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi.
4. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində mütəxəssislərin səriştəsinin artırılması.
5. Bütün maraqlı tərəflərin (məktəbəqədər təhsil mütəxəssisləri, ailələr, valideynlər) rollarının müəyyən edilməsində məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının məktəbəqədər təhsilin kurikulumunun əsasında aşağıdakı prinsiplər qoyulmuşdur:

1. Uşağa oriyentasiya.
2. Nəticələrə diqqət yetirin.
3. İnkişaf etdirici təlim.
4. İnteqrasiya.
5. Uşaqların hərtərəfli inkişafı üçün bərabər dərəcənin yaradılması.
6. Milli xüsusiyyətlərin, adət-ənənələrin və dünya dəyərlərinin nəzərə alınması.
7. Uşaqları məktəb təhsilinə hazırlamaq zərurəti (2, s. 11)

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təcrübəsi göstərir ki, kurikulum məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimlərindən yaradıcılıq, təhsilin məzmununda, yanaşmalarında, tədris texnologiyalarında dəyişikliklər və idrak fəaliyyətinin, kommunikativ yönümlülüyün və praktiki bacarıqların inkişafına xidmət edən yeniliklərin tətbiqini tələb edir. Tərbiyə ikitərəfli qarşılıqlı əlaqə prosesi olduğundan, bu prosesdə bir tərəfdən uşaq, digər tərəfdən Azərbaycan xalqının təcrübəsini, biliyini, milli adət-ənənələrini uşağa ötürməli olan müəllim var. çoxəsrlik tarix boyu toplanmışdır. Eyni zamanda, pedaqoqun əcdadların müdrikliyinə və təcrübəsinə əsaslanaraq gələcəyə yönəldilməsi bu gələcəyin mütləq baş tutacağına əmin təminatdır.

Kurikulum həmçinin qlobal dəyərlərin biliyini və təhsil prosesində tətbiqini nəzərdə tutur. Ona görə də indiki dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün bütün səviyyələrdə (bakalavr, magistratura, doktorantura, yenidənhazırlanma və ixtisasartırma) kadrların hazırlanması pedaqoji

ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, belə bir pedaqoqun formalaşması dövlətdən ciddi səylər tələb edir, halbuki bu tərbiyə və təhsil sahəsində bir sıra problemlər mövcuddur.

Texnoloji bacarıq dedikdə, informasiyanın, materialların, iş parçalarının çevrilməsinin ən yaxşı yollarını tapmaq üçün zehni hərəkətlər toplusunu nəzərdə tutulur. Texnoloji bacarıqların spesifikliyi ondan ibarətdir ki, bunlar əmək məhsulunun istehsalı üçün qarşıdan gələn fəaliyyətin həyata keçirilməsi haqqında təsəvvür və ya ideya yaratmaq üçün hərəkətlərdir. Aparılan nəzəri və eksperimental tədqiqatlar problemin tam həlli olduğunu iddia etmir. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, texnoloji bacarıqların formalaşdırılması və texnoloji prosesin ayrı-ayrı elementlərinin modelinin mənimsənilməsi bu mərhələdə natamam qalır və təkmilləşdirilməyi tələb edir. Bu onunla əlaqədardır ki, texnoloji prosesin tərkib hissələrinin qurulması məntiqinin mənimsənilməsi məktəbəqədər yaşda yenicə yaranmağa başlayan təfəkkür və abstraksiyanın daha təkmil formalarını, əmək obyektlərinin emal texnologiyaları haqqında daha dəqiq fikirləri tələb edir. Bundan əlavə, məktəbəqədər yaşda uşaqlar hələ oxu bacarıqlarını mənimsəməyiblər və simvolik bir modelin simvolik modelə çevrilməsi mümkün deyil. Nəticə etibarilə, məktəbəqədər yaşda hərəkətlərin daxili plana daxil edilməsini həyata keçirmək mümkün deyil. Belə ki, bu "Texnologiya" proqramı üzrə uşaqların əlavə təhsilinin predmetinə çevrilməlidir.

Məqalənin aktuallığı: məktəbəqədər uşaqlar üçün xarakterik olan fəaliyyət növlərində həyata keçirilən praktiki və zehni hərəkətlərin təhlili müəlliflərə belə qənaətə gəlməyə imkan verdi ki, vizual modelləşdirmə xarici maddi obyektlərlə proseslərdən psixi müstəvidə baş verən proseslərə keçidi həyata keçirməyə imkan verir.

Məqalənin elmi yeniliyi: məktəbəqədər təhsildə texnoloji biliyin ən mühüm problemlərin araşdırılması məqalənin elmi yeniliyini təşkil edir.

Məqalənin nəzəri və praktik əhəmiyyəti: məqalədən magistrant və bakalavr səviyyəsinin tələbəbələri faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. *Cəfərova L.K. Azərbaycanda müasir məktəbəqədər təhsilin hüquqi bazası və xüsusiyyətləri // Təhsil və təlim: nəzəriyyə, metodologiya və təcrübə: III Beynəlxalq material. elmi-praktik konf. (Çeboksarı, 08 may 2015) / redaksiya heyəti: O. N. Şirokov [et al.]. - Cheboksary: Mərkəzi sinir sistemi "İnteraktiv plus", 2015. - 344 s.*
2. *Əhmədov A., Abbasov Ə. Məktəbəqədər təhsilin konseptual problemləri. //Kurikulum, 2011, № 2, səh.8-15.*
3. *Məktəbəqədər təhsilin yeni məzmunu və idarə olunması məsələləri*

E.V.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elmirahesenova3098@gmail.com

OYUNLARIN MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

Oyunun planlaşdırılması qeydlərinin nümunələrindən göründüyü kimi, konkret oyun mövzularını da göstərmək olar, belə ki, oyun təhsillə, gündəlik işlə sıx bağlıdır. Oyunla təhsilin qarşılıqlı əlaqəsini, oyunların müəyyən tematika ilə zənginləşdirilməsinə yönələn perspektiv-tematik planda tədbiq etmək olar.

РОЛЬ ИНР В РАЗВИТИИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме

Как видно из примеров протоколов игрового планирования, могут быть показаны и конкретные игровые темы, так как игра тесно связана с обучением и повседневной работой. Взаимодействие обучения с игрой может применяться в перспективно-тематическом плане, направленном на обогащение игр определенной тематикой.

THE ROLE OF GAMES İN THE DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHİLDREN

Summary

As can be seen from the examples of game planning notes, specific game topics can also be shown, as the game is closely related to education and daily work. The interaction of education with the game can be applied in a perspective-thematic plan aimed at enriching the games with certain themes.

Açar sözlər: *məktəbəqədər, uşaq, oyun, inkişaf*
Ключевые слова: *дошкольное, ребенок, игра, развитие*
Key words: *preschool, children, play, development*

Məktəbqədər təhsil müəssisələrinin təhsil prosesində tərbiyə, təlim, inkişaf məsələləri, yaradılan pedaqoji şərtlər kompleksində həll olunur. Onlardan biri, oyun fəaliyyətinin təşkili, onun psixoloji-pedaqoji imkanlarından geniş istifadədir. Müasir məktəbəqədər tərbiyədən bəhs edilən ədəbiyyatların bəzilərində oyuna “uşaq həyatının akademiyası” adı verilmişdir. Oyunun uşaqların təşəbbüsü ilə yaranan azad, yaradıcı fəaliyyət olaraq

cəlbedici olmağı, onun potensial imkanlarından, aparıcı yeri və rolundan asılıdır. Y.A.Komenski oyunun uşaqların şən olması və onların hərtərəfli inkişafına təsirini nəzərə alaraq, böyüklərin uşaq oyunlarına diqqətlə yanaşmasını, ağıllı rəhbərlik etməsini məsləhət görürdü.

A.S.Makarenko uşaqların inkişafında oyunun rolunu yaşlıların həyatında əməyin oynadığı rola bərabər hesab edirdi.

Bununla belə, "oyun – sosial münasibətlərin hesabıdır", məhz burada uşaq, ünsiyyət vərdişlərini və onun yeni formalarını əldə edir. Uşağın istəkləri, meylləri, digər uşaqların fikirləri, təklifləri ilə qatışır. Uşaqda emosional-iradi sahə inkişaf edir, özündə eqoistik istəkləri dəf etmək, başqalarının fikir və xidmətlərini qəbul etmək, yoldaşlarının maraq və istəklərini nəzərə almaq tələbatı və bacarığı yaranır. Təsadüfi deyil ki, "oyun – sözdə deyil, əməldə əxlaq, ibrət məktəbidir" (D.B.Elkonin).

Əxlaq normalarının məktəbəqədər yaşlı uşaqlar tərəfindən müxtəlif vəziyyətlərdə – verbal cəhətdən, real həyati vəziyyətlərdə, oyun, süjetli-rol münasibətlərində – mənimsənilməsini nəzərdən keçirərkən demək olar ki, məhz sonuncular, uşağın şəxsiyyətinin təşəkkülünə təsir göstərir, qarşılıqlı yardım, həssaslıq, əlaqə qurmaq bacarığı kimi şəxsi keyfiyyətlərin inkişaf etməsinə səbəb olur.

K.D.Uşinski qeyd edirdi ki, oyun izsiz keçmir, o cəmiyyətdəki adamların xarakterini, davranışını özündə əks etdirir.

Oyunu yüksək emosional dolğunluq, hisslərin ikililiyi xarakterizə edir. Oyunlarda uşağın seçmək bacarığı təzahür olunur, onun bu və ya digər rollara istiqamətlənməsi, emosional durğunluq halında olanların açılmasına kömək edir. Oyun reallıqdan mümkünlüyə qapıdır. O həmişə hər iki tərəfə açıqdır. Uşaq üçün oyunun eyni zamanda, həm gələcəyin modeli, həm də, yaşanan indinin olması pedaqoji cəhətdən çox qiymətlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaq oyun zamanı böyüklər aləminin əmək və məişət, sosial həyat, hadisələr, münasibətlər, ənənələrini fəal, yaradıcı şəkildə təkrar edir.

D.B.Elkonin, "oyunun, məzmununa, təbiətinə, mənşəyinə görə sosial olduğuna, yəni, uşağın cəmiyyətdəki həyat şəraitlərindən yarandığına" fikir verir . Süjetli-rollu oyunlar, uşaq oyununun əsas forması olaraq sosial şərtiliyi, səbəb və quruluş cəhətdən həyata keçirilir. Böyüklərin istehsalçı fəaliyyətində real iştirak imkanına malik olmayan uşaq, əşyalarla, alətlərlə hərəkətləri, oyunları sayəsində sosial-ictimai, ailə münasibətlərinin modelini quraraq, onun bir növ iştirakçısına çevrilir.

Uşağın yaradıcılıq və təxəyyülünü inkişaf etdirən oyun zəngin imkanlara malikdir. Xəyali vəziyyətin yaradılması, bu "yalançı sahəyə" girmək bacarığı (L.S.Vıqotski), həqiqətin xəyalla qarışması, oyun planı, "oyun mövqeyi" – bunların hamısı, uşağın şəxsiyyətinin, onun özünəməxsus psixi funksiyalarının (nitqi, obrazlı düşüncənin, yaradıcı potensialın) inkişaf

etməsinin ilkin şərtidir. Unutmaq lazım deyil ki, uşaq yaradıcılığının dəyəri onun nəticəsində deyil, prosesin özündə, onun sinkretizmindədir.

Müasir elmi ədəbiyyatda uşaqlara, ünsiyyət sənətini, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulmasını, şəxsiyyətlərdaxili münaqişələrin həll olunmasını, neqativ təzahürlərin qarşısının alınmasını öyrətməyə imkan verən oyunun psixoterapevtik effekti çox yaxşı göstərilmişdir. Uşaq bağçası pedaqoqu uşağın psixikasının xüsusiyyətlərini əks etdirən və mahiyyəti, uşağın, oyun zamanı sevinc, həzz alaraq, ən az müqavimət olan xətt üzrə hərəkət etməsindən ibarət olan oyunun paradoksunu bilməlidir. Bununla yanaşı, uşaq, müqavimətlərin öhdəsindən gəlməyi öyrənir, onun hərəkətləri daha iradi, yaradıcılıq və düşüncəsi isə daha aydın olur. Oyun uşağa istək, davranış, ünsiyyətin yeni formasını verir, sonuncu isə, süjet, rol, ideya ilə uyğunlaşır.

Oyunun bütün bu psixoloji-pedaqoji imkanlarının həyata keçirilməsi üçün böyüyün mövqeyi, uşaqların inkişaf, təlim, tərbiyəsində onun rolu vacibdir. Tərbiyə uşağın daxilində, onun daxilində olanları oyatmaqdan, onun inkişafına kömək etməkdən və bu inkişafı müəyyən tərəfə yönəltməkdən ibarətdir. C.Rodari belə deyirdi: "Fantaziya – qorxmalı olduğumuz qorxunc canavar deyil, daim nəzarət altında olmalı cinayətkar da deyil. Əsas məsələ, hazırda uşağın maraqlarınının üzərində cəmləşdiyini anlamaqdır". Böyüyün pedaqoji mövqeyi, oyunun, fəaliyyət olaraq inkişaf etdirilməsinə və məktəbəqədər yaşlı uşağın şəxsiyyətində əxlaqi-iradi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına yönəlib. Bu zaman, oyunun inkişaf səviyyələrini, uşaq cəmiyyətinin inkişaf dərəcəsini, uşağın fərdiliyini, onun sosial-cinsi təsvirini nəzərə almaq vacibdir.

Oyunun çox geniş tətbiq dairəsi vardır: uşağın həyat və fəaliyyətinin təşkili forması; şəxsiyyətin hərtərəfli, ahəngdar inkişaf etdirilmə vasitəsi; tədris metodu və ya üsulu; uşağın uşaq cəmiyyətindəki vəziyyətini dəyişməyin, onun emosional və daxili eqosentrizminin öhdəsindən gəlməyin yolu; özünüinkişaf, özünütərbiyə, özünütəhsil, özünütənzimləmə vasitəsi.

Oyunun müxtəlif növlərini, onların özünə məxsusluğunu, keçirilmə texnologiyalarını bilmək, onun aşağıdakı funksiyalarından istifadə etməyə imkan verir: tərbiyəedici, inkişafetdirici, maarifləndirici, təşkilatçılıq və s.

Oyunların bir neçə təsnifatı mövcuddur. Ümumi qəbul olunmuş təsnifat onların, uşaqların təşəbbüsü ilə yaranan yaradıcı (süjetli-rollu) və böyük tərəfindən təşkil olunan qaydalı oyunlara (didaktik və mütəhhərrik) bölünməsidir.

Oyunların təsnifatının əsasına adresatın təşəbbüskarlığını qoymaq daha maraqlı olardı:

- uşaqların oyunları (teatrlaşdırılmış, rejissor, süjetli-rollu, tikinti-konstruktiv);
- böyüklərin oyunları (didaktik, maarifləndirici);

- asudə vaxt oyunları (əyləncələr, inkişaf etdirici, hərəkətli);
- milli oyunlar (ənənəvi-mərasim, arxaik və b.). (2,66)

Təşkil olunma tipinə görə oyunlar qrup, yarımqrup, fərdi oyunlara bölünür. Həmçinin, oyunun təşkilolunma yeri (açıq havada və qapalı məkanda), pedaqoqların təqvim planlaşdırmasının quruluşu ilə əlaqə (günün birinci və ikinci yarısında olan oyunlar), əqli fəaliyyətin təşkili yolu (oyun-təcrübə, kompyuter oyunları) nəzərə alınır.

Oyunların məzmunundan asılı olaraq təsnifatı mövcuddur:

- gündəlik reallığı əks etdirən oyunlar (məişət, istehsalçı, ictimai-siyasi oyunlar);
- uydurulmuş hadisələri əks etdirən oyunlar (romantik, qəhrəmanlıq, fantastik, istehsalçı-sərgüzəşt, ailəvi-romantik oyunlar);

Didaktik oyunlar da rəngarəngdir. Bir çox müəlliflər, onların mahiyyətini oyun formasına salınmış əqli məsələlərin həll olunmasında görürlər. Onların təsnifatının əsasında aşağıdakılar dura bilər:

- hansı bölmənin daxil olmasından asılı olaraq, məzmun. Bu, sensor, nitq, riyazi, ekoloji, musiqili oyunlar ola bilər;
- materialın özünə məxsusluğu. Bu, oyuncaqlar və əşyalarla (domino, mozaika) olan oyunlar; sözlərdən istifadədir (uşaqlar sözlərlə onayırlar). (3,45)

Didaktik oyunlar süjetli və süjetsiz olur.

Mütəhhərik oyunlar qrupu da, həmçinin, rəngarəngdir: süjetli, süjetsiz oyunlar, oyun-attraksionlar. Mütəhhərrik oyunlar, maarifləndirici proqramlar sırasında hərəkətin xarakterindən asılı olaraq təsniflənir (iməkləmənin , yerişin, qaçışın, və s. inkişafına kömək edən oyunlar).

Müxtəlif oyun növləri, məktəbəqədər təhsilin bütün istiqamətlərində (fiziki əqli, nitq, sosial-şəxsi, bədii-estetik) həyata keçirilir, bu da onların, fərqliliyindən, ünvanlılığından və çox tərəfliliyindən danışmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu 3-6 yaş) Təhsil Nazirliyinin 10 iyul 2012-ci il .*
2. *Əliyeva Ş.Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, ADPU, 2010.*
3. *Əliyeva Ş.Məktəbəqədərtəhsilin aktual problemləri. Bakı, ADPU, 2010*

H.N.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
memmedovahumay99@gmail.com

XARİCİ DİL TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN METODLARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Son dövrlərdə xarici dillərin öyrənilməsi və tədris edilməsinə maraq əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Xarici dilləri öyrənmək insanlara böyük üstünlüklər qazandırdığı üçün məktəblərdə, universitetlərdə və dil kurslarında müxtəlif dillər tədris olunur. Dilin effektiv şəkildə tədris edilməsi üçün müəllimlər müxtəlif yanaşmalara əsaslanan metodlardan istifadə edirlər. Hər bir tədris metodunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Hər hansı bir metodu tətbiq etməzdən əvvəl müəllim onun xüsusiyyətlərinə, üstün və çatışmayan tərəflərinə diqqət yetirməlidir. Məqalədə xarici dillərin tədrisi metodlarından, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Ənənəvi və müasir tədris metodları təhlil edilir.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕТОДОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

В последнее время значительно возрос интерес к изучению и преподаванию иностранных языков. В школах, университетах и на языковых курсах преподаются разные языки, потому что изучение иностранных языков приносит людям большую пользу. Чтобы эффективно преподавать язык, учителя используют методы, основанные на разных подходах. Каждый метод обучения имеет свои особенности. Прежде чем применять какой-либо метод, учителю следует обратить внимание на его особенности, преимущества и недостатки. В статье рассматриваются методы обучения иностранным языкам, их сходства и различия. Анализируются традиционные и современные методы обучения.

COMPARATIVE ANALYSIS OF METHODS USED IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Summary

Recently, interest in learning and teaching foreign languages has increased significantly. Since learning a foreign language brings great benefits to people, different languages are taught in schools, universities and language courses. In order

to teach a language effectively, teachers use methods based on different approaches. Each teaching method has its own characteristics. Before applying any method, the teacher should pay attention to its features, advantages and disadvantages. The article deals with the methods of teaching foreign languages, their similarities and differences. Traditional and modern teaching methods are analyzed.

Açar sözlər: *xarici dil tədrisi, tədris metodları, oxşar və fərqli cəhətlər*
Ключевые слова: *преподавание иностранных языков, методы обучения, сходства и различия*
Key words: *foreign language teaching, teaching methods, similar and different aspects*

Müasir dövrdə müxtəlif xarici dilləri öyrənmək və tədris etmək aktual mövzulardan biridir. Ana dilindən başqa bir xarici dil bilmək son dərəcə faydalıdır. Niyə xarici dil öyrənməliyik? Xarici dilləri öyrənmək bizə başqa ölkələrin mədəniyyətini, mentalitetini və tarixini daha dərindən dərk etməyə kömək etməklə həyatımızı zənginləşdirir. İstər maliyyə, istərsə də sosial aspektdən baxıldığında, xarici dildə ünsiyyət qura bilmək müxtəlif səciyyəli "real" əlaqələr yaratmağa kömək edir və qloballaşan dünyada vətəndaşların iş imkanlarını genişləndirir. Müəssisələr üçün qlobal iqtisadiyyatda güclü bazanın inkişafı və davamlı olması vacibdir. Buna görə də, əksər şirkətlər xarici dil bilikləri olan namizədlər axtarırlar.

Xarici dilə olan maraq onun geniş miqyaslı tədris olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bu günə qədər xarici dilin tədris olunmasına dair müxtəlif metodlar, yanaşmalar yaradılmışdır. Xarici dilin tədrisi metodikası üç əsas problemi əhatə edir:

1. Xarici dilin tədrisi məqsədlərini;
2. Tədrisin məzmununu. Tədrisin məzmunu məqsədlərə çatmaq üçün nəyi öyrətməyin lazım olduğunu;
3. Tədrisin metod və texnikalarını. Məqsədlərə ən effektiv şəkildə çatmaq üçün xarici dili necə öyrətmək olar.

Tədris metodu termini sinifdə təlim üçün istifadə olunan ümumi prinsiplərə, pedaqogika və idarəetmə strategiyalarına aiddir.

İkinci dildə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək çox vacibdir. Buna görə də öyrənmə prosesini asanlaşdırmaq üçün uyğun metodların müəyyən edilməsi və tətbiqi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar dilin öyrədilməsi və öyrənilməsində müəllim tərəfindən təlim-tədris fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün istifadə edilə biləcək bir sıra metodlarla bağlı araşdırmalar aparmış və texnologiyanın inkişafından asılı olan metodu işləyib hazırlamışlar.

Müasir dövrdə dil tədrisi müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Köhnə, ənənəvi üsulları yeni interaktiv və səmərəli metodlar əvəz etməyə

başlamışdır. Dil öyrənmə ilə bağlı əvvəlki baxışlar ilk növbədə qrammatik nəzəriyyənin mənimsənilməsinə yönəlmişdir. Bu prosesə mexaniki vərdişlərin formalaşması kimi baxılırdı. Öyrənənlərin səhvə yol verməməklə düzgün cümlələr qurması ilə yaxşı vərdişlər formalaşdırılırdı. Öyrənmə prosesi müəllimin nəzarəti altında baş verirdi. Zaman keçdikcə bu metodlar daha müasir, öyrənənyönümlü metodlarla əvəz olunmağa başlandı.

Xarici dil səriştəsinin məqsədinə çatmağın bir neçə yolu var və dili tədris edənlər öyrənənin ehtiyac və şəraitlərinə, həmçinin, kursun məqsədlərinə ən uyğun olanı tapmaq üçün bir sıra metodlardan xəbərdar olmalıdırlar. Hər bir metod dil öyrənmənin xüsusi aspektinə əsaslanır və adətən müəyyən bir ardıcıllıqla həyata keçirilməli olan xüsusi texnika və materialların istifadəsini tövsiyə edir.

Tədris metodlarının bir sıra təsnifatları aparılıb və müəyyən ənənəvi metodlar xarici dil tədrisində təsirli roluna görə geniş şəkildə tanınır.

Ənənəvi üsullardan biri qrammatik tərcümə üsuludur. Bu metod, 19-cu əsrdə xüsusilə təsirli olan latın və yunan dillərinin tədrisinə ənənəvi yanaşmadan irəli gəlir. Qrammatik tərcümə üsulu, yazılı dilin diqqətlə təhlilinə əsaslanır, burada tərcümə işləri, oxuyub-anlama və mətnlərin yazılı təqlidi əsas rol oynayır. Öyrənmə prosesi əsasən qrammatik qaydaların mənimsənilməsini və uzun ədəbi lüğətlərin əzbərlənməsini əhatə edir.

Dil tədrisi üsullarından biri də birbaşa metoddur. Şifahi və ya təbii üsul kimi də tanınan birbaşa metod, real gündəlik vəziyyətlərdə şagirdin xarici dildə danışıq və dinləmə prosesində fəal iştirakına əsaslanır. Öyrənənin ana dilindən istifadə edilmir; öyrənənlər xarici dildə düşünməyə təşviq edilir. Düzgün tələffüzə böyük diqqət yetirilir, çox vaxt tələbələr standart orfoqrafiyanı görməzdən əvvəl fonetik transkripsiya ilə tanış olurlar. Formal qrammatik qaydalardan və terminologiyadan qaçınılır.

Qrammatik tərcümə metodu və Birbaşa metodun oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.

Qrammatik tərcümə metodu və birbaşa metodun bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri vardır. İlkin olaraq, hər iki metodun oxşar xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək:

1. Həm Qrammatik Tərcümə Metodu, həm də Birbaşa Metod ingilis dilini öyrətmək bacarıqlarından birini istifadə edir ki, bu da oxumadır. Oxuma digər dil bacarıqları ilə, yəni dinləmə, danışma və yazma ilə əlaqəsi olan şifahi bir prosesdir. Oxumaq məqsədli bir fəaliyyətdir. Ənənəvi olaraq, bir dildə oxumağı öyrənməkdə məqsəd o dildə yazılmış ədəbiyyata çıxış əldə etmək olmuşdur. Dil təlimində oxu materialları ənənəvi olaraq bədii mətnlərdən seçilərək mədəniyyətin ali formalarını təmsil edir. Nəticə olaraq, məlumatı yazılı formada əldə etmək üçün oxumaq insanların əksəriyyəti üçün çox vacibdir.

2. Hər iki metod tələbələri xarici dildə ünsiyyət qurmağı öyrənməyə və xarici dil ədəbiyyatını oxumağa və qiymətləndirməyə həvəsləndirir.
3. Bu üsullar həm də hədəf dildə qrammatik qaydalar və lüğətdən bəhs edir.

Oxşar cəhətləri olduğu kimi, bu metodların fərqli xüsusiyyətləri də çoxdur. Hər iki metodun cədvəllə müqayisəsinə nəzər yetirək.

Cədvəl 1

Qrammatik tərcümə metodu	Birbaşa metod
❖ Öyrənənlər qrammatika, oxu, söz və tərcümə bacarıqlarını inkişaf etdirir.	❖ Xarici dilləri öyrənənlərin ana dilini öyrəndiyi formada öyrətməyə cəhd göstərilir.
❖ Dərslər ana dilində tədris edilir.	❖ Dərslər hədəf dildə tədris edilir.
❖ Qrammatika deduktiv üsulla öyrədilir.	❖ Qrammatika induktiv formada öyrədilir.
❖ Tələffüzə çox az bəzən də ümumiyyətlə diqqət yetirilmir.	❖ Düzgün tələffüzə diqqət yetirilir.
❖ Dili tədris edənlər dərdsə aktiv rol oynamır, öyrənənlərə tərcümə prosesində kömək edir.	❖ Dili tədris edənin dərsdə rolu çox mühümdür. O, öyrənənləri dərsdə iştirak etməyə və səhvlərini düzəltməyə həvəsləndirir.

Təhlillərdən göründüyü kimi bu metodların arasındakı başlıca fərq ondan ibarətdir ki, qrammatik tərcümə metodunda danışıq və dinləməyə yer verilmir, lakin birbaşa metod xarici dildən istifadə etməklə ünsiyyət qurmağı hədəfləyir. Bu metodda şifahi təcrübəyə daha çox yer verildiyi üçün tələffüz də inkişaf etdirilir.

Ənənəvi metodlardan başqa dil tədrisinin bir sıra müasir və effektiv üsulları və ya metodları qeyd olunur. Bu üsullara nümunə olaraq kommunikativ dil təlimi və təbii metodu nümunə göstərmək olar.

Kommunikativ dil təlimi 1970-ci illərdə yaradılmışdır. Bu yanaşmanın məqsədi ingilis dilini öyrənənlərdə dörd əsas dil bacarığını (oxumaq, yazma, dinləmə və danışma) inkişaf etdirməkdir. Bu yanaşma dili ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edir və buna görə də kommunikativ səriştənin bütün komponentlərinə diqqət yetirdiyini iddia edir. Kommunikativ dil tədrisi dilin tədrisinin məqsədləri, öyrənənlərin dili necə öyrənməsi, öyrənməyi ən yaxşı şəkildə asanlaşdıran sinif fəaliyyəti növləri və sinifdə dili tədris edən və öyrənənin rolları ilə bağlı prinsiplər toplusu kimi başa düşülə bilər.

Təbii yanaşma 1970-ci illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəllərində Stiven Kraşen və Treysi Terrell tərəfindən hazırlanmış dil tədrisi metodudur. Təbii yanaşma tələbələri qrammatika üzrə mütəxəssis etmək deyil, əsas ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulub. Bu yanaşmanın

tərəfdarı olan alimlər iddia edirlər ki, uşaqlar kimi, dilə yeni başlayan böyüklər də yeni dildə bacarıqların müxtəlif mərhələlərindən keçirlər.

Kommunikativ dil təlimi və Təbii yanaşmanın oxşar cəhətləri.

İki yanaşmanın fərqli adlandırılmasına baxmayaraq - Təbii Yanaşma və Kommunikativ Dil Tədrisi yanaşması - müəyyən oxşarlıqlara malikdir. Hər iki yanaşma eyni məqsədi paylaşır ki, bu da nitq səriştəsinin öyrədilməsidir. Təbii yanaşma və Kommunikativ yanaşmanın bir çox elementləri dil qaydalarına diqqət yetirmir. Bunun əvəzinə, hər iki yanaşma hədəf dildə danışmaq üçün vacib olan lüğətin əhəmiyyətinə daha çox diqqət yetirir.

Bundan əlavə, hər iki yanaşma dilə mənaların və mesajların ötürülməsi üçün bir vasitə kimi baxır. Hədəf dilin mənimsənilməsi yalnız ünsiyyətdə iştirak edən insanlar dili ötürən mesajları başa düşdükdə baş verə bilər.

Kommunikativ dil təlimi və Təbii yanaşma "Ünsiyyət Təcrübəsi" kimi tanınan oxşar sinif fəaliyyətinə diqqət yetirir. Riçardz qeyd edir ki, kommunikativ təcrübə dildən real kommunikativ kontekstdə istifadə təcrübəsinin diqqət mərkəzində olduğu, real məlumat mübadiləsinin aparıldığı və istifadə olunan dilin tamamilə proqnozlaşdırıla bilməyəcəyi fəaliyyətlərə istinad edir (5, səh 3). Məsələn, öyrənənlər yaşadıqları ərazinin xəritəsini çəkə bilməli və müxtəlif yerlərin, məsələn, ən yaxın avtobus dayanacağı, ən yaxın kafe və s. yerlər ilə bağlı suallara cavab verməyi bacarmalıdırlar.

Kommunikativ dil təlimi və Təbii yanaşmanın fərqli cəhətləri.

Təbii yanaşma heç vaxt qrammatik qaydaların və digər qaydaların diqqət mərkəzində olmadığı təbii yollardan başqa, hədəf dili öyrənmək üçün istifadə edilən hər hansı bir nəzəriyyənin olduğunu iddia etməmişdir. Bununla belə, kommunikativ dil təlimi dilin mənimsənilməsində prosesə əsaslanan kommunikativ dil təlimi yanaşmalarını inkişaf etdirmişdir. Riçardza görə prosesə əsaslanan kommunikativ dil təlimi yanaşmalarının genişləndirilməsi kimi təsvir olunan iki metodologiya var – məzmun əsaslı təlim və tapşırıq əsaslı təlim. Müəllif bu metodologiyaların kommunikativ dil tədrisi məqsədinə çatmaq üçün müxtəlif yollar təklif etdiyini də qeyd edir (5, səh 3).

Bundan əlavə, kommunikativ dil təlimi təbii yanaşma nəzəriyyəsinə zidd olan bir sinif fəaliyyətinə malikdir. Riçardza görə mexaniki təcrübə öyrənənlərin istifadə etdikləri dili mütləq başa düşmədən uğurla həyata keçirə biləcəkləri idarə olunan təcrübə fəaliyyətinə istinad edir (5, səh 4). Bu cür fəaliyyətlərə misal olaraq müəyyən qrammatika və ya digər elementlərdən istifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuş təkrar məşqləri və əvəzetmə məşqləri ola bilər. Bu fəaliyyət, ikinci dil öyrənənlərin hədəf dili bir uşaq kimi öyrənmələri və qrammatikadan bəhs edilməməsi fikrini dəstəkləyən, məşq və təcrübələrə mane olan təbii yanaşmaya qarşıdır.

Kommunikativ dil təlimi və Birbaşa metodun oxşar cəhətləri.

- Hər iki metodun məqsədi dili ünsiyyət qurmaq üçün öyrətməkdir;
- Bu metodlar sinif fəaliyyətlərində hədəf dildən istifadəni diqqət mərkəzinə qoyur;
- Hər iki metodun əsas məqsədi dilin dörd əsas bacarığının (dinləmə, oxuma, yazma, və danışıq) inkişaf etdirilməsinə yönəldir;
- Hər iki metod qiymətləndirmədə şifahi və ya kommunikativ tapşırıqlardan istifadə edir;
- Hər iki metod sinifdə öyrənənlərin ana dilindən istifadə etməsini qadağan edir.

Kommunikativ dil təlimi və Birbaşa metodun fərqli xüsusiyyətləri.

Hər iki metodun tədrisdə dilin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunmasını dəstəkləməsinə baxmayaraq bu metodların bir sıra fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Aşağıdakı cədvəldə (Cədvəl 2) hər iki metodun fərqli xüsusiyyətləri təsvir edilmişdir:

Cədvəl 2

Birbaşa metod	Kommunikativ dil təlimi
❖ Lüğət qrammatikadan daha çox ön plana çəkilir.	❖ Dil funksiyası formalar üzərində vurğulanır.
❖ Öyrənmə təbii şəkildə baş verir.	❖ Öyrənmə yaradıcı prosesdir və sınaq və səhvləri ehtiva edir.
❖ Bu metod hədəf dil ilə öyrənmə arasında birbaşa əlaqə yaratmağa çalışır.	❖ Bu üsul təkcə linqvistik forma və mənaya deyil, həm də funksiyalara diqqət yetirməsi ilə seçilir.
❖ Ən əhəmiyyətli bacarıq dinləməkdir.	❖ Ən mühüm bacarıq danışıq qabiliyyətidir.
❖ Qrammatika induktiv üsulla tədris olunur.	❖ Qrammatika aydın şəkildə tədris olunur.

Nəticə:

Araşdırmanın nəticəsindən göründüyü kimi, hər bir tədris metodu özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu tədris metodları bir-biri ilə oxşar və fərqli cəhətləri bölüşür. Kommunikativ dil təlimi, təbii yanaşma kimi müasir tədris metodları dil öyrədilməsi və öyrənilməsində daha səmərəlidir. Ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, bu metodlar öyrənənlərin xarici dildə ünsiyyət səriştəsini inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik tərcümə metodu kimi ənənəvi metodların da dil tədrisində effektiv ola biləcək müəyyən cəhətləri var. Misal olaraq, qrammatik tərcümə metodunun öyrənənlərə dil quruluşunu daha dərindən anlamağa kömək etməsini, eyni zamanda onları müxtəlif autentik dil materialları, oxu nümunələri ilə tanış etməsini göstərə bilərik.

Ədəbiyyat

1. *Abbas, S, Ali, W. (2014). COMPARISON BETWEEN GRAMMAR & TRANSLATION METHOD & COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING. International Journal of Advanced Research (2014), Volume 2, Issue 6, 124-128– URL: https://www.journalijar.com/uploads/339_IJAR-3379.pdf*
2. *Biletskaya, I. TRADITIONAL AND MODERN FOREIGN LANGUAGE TEACHING METHODS. Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna, Ukraine – Педагогические науки/5. Современные методы преподавания–URL:https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2003/1/Traditional%20and%20modern%20foreign%20language%20teaching%20methods.pdf*
3. *Renau Renau, M. L. A Review of the Traditional and Current Language Teaching Methods. Department of English Studies, Universitat Jaume I, Castellón, Spain–International Journal of Innovation and Research in Educational Sciences Volume 3, Issue 2–URL: https://www.ijires.org/administrator/components/com_jresearch/files/publications/IJIRES_560_Final.pdf*
4. *Richards, J.C. and Rogers T.S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching. New York: Cambridge University Press.*
5. *Vannak, H. Natural Approach Versus Communicative Approach in ESL Classroom.URL:https://www.academia.edu/32886672/Natural_Approach_Versus_Communicative_Approach_in_ESL_Classroom*
6. *YESICA H. , DRS.ICHWAN S. MM (2009). GRAMMAR TRANSLATION METHOD AND DIRECT METHOD IN TEACHING READING AT LPIA MARGONDA DEPOK. English Department. Faculty of Letters. Gunadarma University–URL:https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.885.8026&rep=rep1&type=pdf*
7. *[Elektron resurs]/: COMPARISON TWO METHOD DIRECT METHOD AND COMMUNICATIVE APPROACH. 2009. URL: http://hadirukiyah2.blogspot.com/2009/09/comparison-two-method-direct-method-and.html*

G.Ş.İsayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
qunel200399@gmail.com

FORMATİV QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN ŞAGİRDLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Xülasə

Bütün bu qeyd etdiyimiz fikirlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, təlim mühitində digər qiymətləndirmə növləri kimi formativ qiymətləndirmə də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsas əhəmiyyəti inkişafa, şagirdlərin fəaliyyətinin daim diqqət mərkəzində saxlanılaraq, inkişaf etdirilməsinə xidmət etməsi ilə bağlıdır. Formativ qiymətləndirmə zamanı, xüsusilə, istifadə olunan üsullar şagirdlərin bilavasitə şəxiyyətinə, onun inkişafına təsir göstərdiyindən bu üsulların çox diqqətlə seçilməsi vacib məsələlərdən hesab olunur. Burada üsullar seçilərkən şagirdlərin maraqları, meylləri də nəzərə alınmalıdır ki, bu da onların daha çox bu fəaliyyətə cəlb olunaraq inkişaf etməsinə kömək edir.

ВЛИЯНИЕ ФОРМАТИВНОЙ ОЦЕНКИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА

Резюме

Из всего вышеизложенного можно сделать вывод, что формативное оценивание так же важно в учебной среде, как и другие виды оценивания. Его основное значение состоит в том, чтобы служить развитию, удерживая деятельность учащихся в центре внимания. При формирующем оценивании важно очень тщательно выбирать эти методы, тем более что используемые методы оказывают непосредственное влияние на личность и развитие учащихся. При выборе методов следует учитывать интересы и склонности студентов, что помогает им более активно включаться в эту деятельность и развиваться.

THE EFFECT OF FORMATIVE ASSESSMENT ON STUDENT PERSONALITY FORMATION

Summary

From all of the above, it can be concluded that formative assessment is as important in the learning environment as other types of assessment. Its main importance is to serve the development, keeping the activities of students in the center of attention. In formative assessment, it is important to choose these methods very carefully, especially since the methods used have a direct impact on the personality and development of students. When choosing methods, students' interests and

tendencies should be taken into account, which helps them to be more involved in this activity and develop.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, təsir, formativ, təlim mühiti, izləmə, şagird, qiymətləndirmə, qiymətləndirmə jurnalı, müşahidə*
Ключевые слова: *личность, влияние, формирующая, учебная среда, отслеживание, студент, оценка, журнал оценки, наблюдение*
Key words: *personality, influence, formative, learning environment, tracking, student, assessment, assessment journal, observation*

Məqalənin əsas aktuallığı ondan ibarətdir ki, hər bir dövrdə olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də şəxsiyyət problemi, şagirdlərin cəmiyyətə faydalı bir şəxsiyyət kimi yetişməsi son dərəcə vacib məsələlərdəndir. Bu mövzuda deyilən fikirlər, aparılan araşdırmalar da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və şagirdlərin formalaşmasına təsir göstərir. Xüsusilə də təlim mühitində yerinə yetirilən fəaliyyətlər, aparılan qiymətləndirmə prosesləri də bu şəxsiyyət məsələlərinə təsir edərək xüsusi aktuallıq kəsb edir. Cəmiyyətin də öz yerində saymadığını, daim inkişaf etdiyini nəzərə alsaq, şəxsiyyət məsələləri ilə bağlı fikirlər, tədqiqatlar da daim dəyişir, yenilənir və bu da aktuallığa əsas təsir göstərən amillərdəndir.

Biz bilirik ki, insan dünyaya bioloji varlıq kimi gəlir, lakin bir şəxsiyyət kimi özünün fərdi həyatı və fəaliyyəti prosesində uzun və mürəkkəb yol keçərək yetkinləşir. Hazırda cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi xeyli dərəcədə fəal və hərəkətli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesinin səmərəliliyindən asılıdır. Şəxsiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yalnız bugünkü təcrübənin deyil, həm də pedaqoji fıkrin zəngin ideyalarını nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan maarifpərvərləri şəxsiyyətin ən müsbət cəhətlərini onun cəmiyyətdəki münasibət və fəaliyyətində axtarmışlar, çünki münasibətlər insanın həyat təcrübəsinin nəticəsi olmaqla onun hərəkətlərini və daxili hisslərini müəyyənləşdirir.

Nəticədə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesinə təsir edən amillər haqqında müxtəlif fikirlər meydana gəlmişdi. Əsrlər, min illər boyu bu amillər içərisində üstünlük irsiyyətə verilmiş və belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, valideynlərdə müsbət və mənfi nə varsa övladlara keçir. İnsanın cəmiyyətdə düzgün tərbiyə edilməsində bir sıra amillər mühüm rol oynayır. İnsan ayrı-ayrı yaş dövrlərində fiziki, psixi və mənəvi cəhətdən müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olur, onun xarakterində müəyyən yeniliklər, dəyişikliklər yaranır. Buna görə də cəmiyyətimizin üzvü olan insan bilməlidir ki, hansı şəraitdə və hansı amillərin təsiri altında inkişaf edir, onun inkişafında irsiyyətin, mühit və tərbiyənin rolu nədən ibarətdir. Bu məsələlərin dərindən öyrənilməsi və tərbiyənin roluna dair həm qədim dövrlərdə, həm də sonralar müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, uzun

mübahisələr və tədqiqatlar aparılmışdır. Hələ qədim yunan mütəfəkkirləri Sokrat, Platon və Aristotel insan həyatında tərbiyənin böyük rolu olduğunu göstərmişlər. Platon (e.ə. 347-127-ci illər) "Qanunlar" əsərində yazmışdır: "İnsanı həqiqətən tərbiyə etsək o, ən sakit və ilahi məxluq olar".

Qeyd etdiyimiz kimi, şəxsiyyətin formalaşması məsələlərinə ailənin, cəmiyyətin təsirindən başqa təlim-tərbiyə mühitinin, aparılan qiymətləndirmə məsələlərinin də təsiri böyükdür. Xüsusilə də müntəzəm şəkildə aparılan, məktəbdaxili qiymətləndirmənin növlərindən biri olan formativ qiymətləndirmə, əsasən, şagirdlərin fəaliyyətinin izlənilməsinə, inkişafına xidmət etdiyindən əhəmiyyəti çox vacibdir. Formativ qiymətləndirmə, formativ rəy və ya öyrənmə üçün qiymətləndirmə diaqnostik test daxil olmaqla , şagird nailiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün tədris və təlim fəaliyyətlərini dəyişdirmək məqsədilə təlim prosesi zamanı müəllimlər tərəfindən həyata keçirilən bir sıra rəsmi və qeyri-rəsmi qiymətləndirmə prosedurlarıdır. Formativ qiymətləndirmənin məqsədi şagirdlərin güclü və zəif tərəflərini və fəaliyyətləri zamanı ehtiyacı olan hədəf sahələrini müəyyən etməyə kömək edə biləcək davamlı rəy təmin etmək üçün şagirdlərin öyrənməsinə nəzarət etməkdir. O, həmçinin müəllimlərə şagirdlərin hansı sahələrdə mübarizə apardıqlarını, çətinlik çəkdiklərini tanımağa və problemləri dərhal həll etməyə kömək edir. Formativ qiymətləndirmə tədris prosesində davamlı yoxlama və tarazlıq üsulunu əhatə edir. Bu metod müəllimlərə şagirdlərin inkişafını və öz təcrübələrinin effektivliyini tez-tez yoxlamağa imkan verir, beləliklə, şagirdin özünü qiymətləndirməsinə imkan yaradır. Bu zaman sinifdəki təcrübə o dərəcədə formalaşdırıcı xarakter daşıyır ki, şagird nailiyyətləri ilə bağlı sübutlar müəllimlər, şagirdlər və ya onların həmyaşıdları tərəfindən daha yaxşı və səmərəli şəkildə əsaslandırıla bilən növbəti təlim addımları haqqında qərarlar qəbul etmək üçün əldə edilir, şərh edilir və istifadə olunur. Formativ qiymətləndirmələr tələbələrin nəyi öyrəndikləri və ya öyrənmədikləri barədə prosesdaxili rəy verməyə kömək edir, beləliklə, təlim prosesi zamanı təlimat yanaşmaları, tədris materialları və akademik dəstək şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun olaraq dəyişdirilə bilər. Onlar qiymətləndirilmir, qeyri-rəsmi ola bilər və müxtəlif formalarda aparıla bilər.

Terminin mənşəyinə nəzər salsaq görərik ki, Michael Scriven 1967-ci ildə formativ və summativ terminlərini işlədib və onların həm axtardıqları məlumatın məqsədləri, həm də məlumatdan necə istifadə olunması baxımından fərqlərini vurğulamışdır. Scriven üçün formativ qiymətləndirmə kurrikulumun effektivliyini qiymətləndirmək və hansı kurrikulumun qəbul edilməsi və onun necə təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məktəb sistemi seçimlərinə rəhbərlik etmək üçün məlumat toplayan bir qiymətləndirmədir. Benjamin Bloom 1968-ci ildə "Ustalıq üçün öyrənmə" kitabında bu termini qəbul edib və formativ qiymətləndirməni şagirdlər üçün tədris-təlim prosesini təkmilləşdirmək üçün

bir vasitə kimi nəzərdən keçirmişdir. Onun 1971-ci ildə nəşr etdirdiyi sonrakı kitabı "Formalaşdırıcı və Summativ Qiymətləndirmə" əl kitabı Thomas Hasting və George Madaus ilə birlikdə yazılmış, formativ qiymətləndirmələrin müxtəlif məzmun sahələrində təlimat vahidləri ilə necə əlaqələndirilə biləcəyini göstəmişdiri. Bu gün terminin ümumi qəbul edilmiş mənasını əks etdirən bu yanaşmadır.

Həm Scriven, həm də Bloom üçün qiymətləndirmə, digər istifadə növlərindən asılı olmayaraq, yalnız sonrakı təhsil qərarlarını dəyişdirmək üçün istifadə edilərsə, formalaşdırıcı xarakterdə olur. Lakin sonradan, Paul Black və Dylan William bu tərifin çox məhdudlaşdırıcı olduğunu irəli sürdülər, çünki formativ qiymətləndirmələr nəzərdə tutulan fəaliyyət kursunun həqiqətən uyğun olduğuna dair sübut təmin etmək üçün istifadə edilə bilər. Onlar təklif edirdilər ki, sinifdə aparılan təcrübə şagird nailiyyətləri ilə bağlı əldə olunan sübutların müəllimlər, şagirdlər və ya onların həmyaşıdları tərəfindən daha yaxşı olacağı ehtimal edilən növbəti addımlar haqqında qərarlar qəbul etmək üçün əldə edilməsi, şərh edilməsi və istifadə edilməsi dərəcəsində formalaşdırılır.

Formativ qiymətləndirmə zamanı tapşırıqvermə, müşahidə (müəllim tərəfindən şagirdlərin yeni mövzuya olan maraq səviyyəsinin müəyyən edilməsi) üsullarından istifadə olunur. Formativ qiymətləndirmənin nəticəsi ilə bağlı "Müəllimin formativ qiymətləndirmə dəftəri"ndə və "Məktəbli kitabçası"nda müvafiq yazılı qeydlər aparılır. Müəllim dərs ilinin yarımillərinin sonunda "Müəllimin formativ qiymətləndirmə dəftəri"ndəki qeydlər əsasında təhsilalanın yarımillik fəaliyyətinin qısa təsvirini hazırlayır və həmin təsvir təhsilalanın ümumi təhsil müəssisəsindəki fərdi qovluğunda saxlanılır.

Ədəbiyyat

1. *Benjamin Blum, Hasting, Tomas, Madaus, Corc "Şagirdlərin formativ və summativ qiymətləndirilməsi üzrə vəsait" Nyu-York, 1971.*
2. *P. J. Black, D. Uilyam Formativ qiymətləndirmə nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi. Təhsilin qiymətləndirilməsi, dəyərləndirilməsi və hesabatlılıq" Britaniya Təhsil Tədqiqatları jurnalı 2009.*
3. *Novruzova G.F, Əliyev R. Məktəbdaxili qiymətləndirmə. Magistr hazırlığı üçün. Proqram Bakı, ADPU, 2019*
4. *Novruzova G.F, Məktəbli şəxsiyyətinin formalaş dırılmasında fəal təlim metodlarından istifadənin rolu. Metodik vəsait. Bakı, ADPU, 2011. 118 s*
5. *Rüstəmov F.A, Paşayev Ə.X. Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı: Nurlan, 2007. 512s.*
6. *https://edu.gov.az/upload/file/monitorunqveqiymetlendirme/problemler-ve-qarshida-duran-vezifeler.pdf*
7. *Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çaşıoğlu, 2005. 476 s.*

R.N.Mirzəli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rayamirzali@gmail.com

İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMLƏRİNİN ŞAGİRDLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNİ İNKİŞAF ETDİRMƏSİ, FƏALLAŞDIRMASI VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Təqdim edilmiş məqalədə ibtidai sinif müəllimlərinin şagirdlərin idrak fəaliyyətini inkişaf etdirməsi, aktivləşdirməsi, qiymətləndirməsi yolları və onların əhəmiyyəti vurğulanmış, şagirdlərin təhsil və idrak fəaliyyətinin fəallaşması üçün lazım olan metod və üsullar açıqlanmışdır. Eyni zamanda, məqalədə , şagird nailiyyətlərlərinin ənənəvi və müasir təlimdə hansı meyarlarla qiymətləndirildiyi göstərilmişdir. Şagirdlərin həm müstəqil, həm də kollektiv fəaliyyətində idrakın möhkəmləndirilməsi, üçün aktivləşdirmə prinsipləri arasında təhsil və idrak fəaliyyətində motivasiya və maraq xüsusi olaraq qeyd edilmiş və əsaslandırılmışdır. Həmçinin, ibtidai sinif müəllimlərinin şagirdlərin idrak fəallığını artırması və qiymətləndirməni meyarlara uyğun apara bilməsi üçün təlimdə problemli stuasiyalar yaradılmasının mahiyyəti araşdırılmış və bu üsulla şagirdləri fərdi axtarış və tədqiqat fəaliyyətinə yönəltmək və praktiki, nəzəri maneələri aradan qaldırmaqda faydalı olduğu vurğulanmışdır.

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ, АКТИВИЗАЦИИ И ОЦЕНКИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ УЧИТЕЛЯМИ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Резюме

В представленной статье акцентируются способы развития, активизации и оценки познавательной деятельности учащихся начальных классов и их значение, а также разъясняются методы и приемы, необходимые для активизации учебно-познавательной деятельности учащихся. В то же время в статье показаны критерии, по которым оцениваются достижения учащихся в традиционном и современном обучении. Среди принципов активизации познания как в самостоятельной, так и в коллективной деятельности учащихся выделены и обоснованы мотивация и интерес к учебно-познавательной деятельности. Также рассматривается важность создания педагогами начальных классов проблемных учебных ситуаций для повышения познавательной активности учащихся и выставления оценок в соответствии с критериями, а также подчеркивается, что данный метод полезен для

направления учащихся на самостоятельные исследования и преодоления практических и теоретических барьеров.

WAYS FOR PRIMARY CLASS TEACHERS TO DEVELOP, ACTIVATE AND ASSESS STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY

Summary

The presented article emphasizes the ways of primary school teachers to develop, activate and evaluate students 'cognitive activity and their importance, and explains the methods and techniques needed to activate students' educational and cognitive activity. At the same time, the article shows the criteria by which student achievement is assessed in traditional and modern teaching. Motivation and interest in education and cognitive activity are highlighted and justified among the principles of activation for the strengthening of cognition in both independent and collective activity of students. It also examines the importance of creating problem-based learning situations for primary school teachers to increase students' cognitive activity and assess assessment in accordance with the criteria, and emphasizes that this method is useful for directing students to individual research and overcoming practical and theoretical barriers.

Açar sözlər: *pedaqoji qiymətləndirmə, idrak fəaliyyəti, qiymətləndirmə, təlim nəticələri, kiçik yaşlı məktəbli*

Ключевые слова: *педагогическая оценка, познавательная деятельность, оценка, результаты обучения, молодой школьник*

Key words: *pedagogical assessment, cognitive activity, assessment, learning outcomes, young learners*

Təhsil prosesi ağılın, iradənin, təxəyyülün, yaddaşın böyük səyini tələb edən gərgin, mürəkkəb fəaliyyətdir. Pedaqoji prosesin bütün vacib xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən təhsil-təlim prosesi eyni zamanda özünəməxsus keyfiyyət fərqlərinə malikdir. Müasir dövrdə təhsil prosesinin qarşısında duran məqsədlərdən ən önəmlisi həcmi fənlər üzrə daim artan bilik, bacarıq və vərdişlərinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi deyil, tələbat-motivasiya sferasının müvafiq strukturuna malik fəal və müasir həyat şəraitinə uyğunlaşmağı bacaran şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasıdır. Məhz idrak fəaliyyətinin əsasında duran ehtiyacların, motivlərin, maraqların xarakteri hər bir fərdin fəaliyyətinin istiqamətini və məzmununu müəyyən edir. Eyni zamanda, idrak fəaliyyətinin fəallığı şagirddə təşəbbüskarlıq, özündən və nəticədən məmnunluq hissini təmin edir, insanın daha da təkmilləşməsi və özünü dərk etməsi üçün əsas rol oynayır.

Öyrənmənin hərəkətverici qüvvəsini şagirdlərin idraki fəallığı təşkil edir. Şagirdlərdə öyrənməyə tələbatın formalaşdırılması müəllimin pedaqoji

ustalığından, öyrədənin öyrənənlərə hörmət və tələbkarlığa əsaslanan münasibətindən, təlimin metod və üsullarının düzgün seçimindən, şagirdlərdə öz qüvvələrinə inamın aşılanmasından və s. asılıdır. Koqnitiv fəaliyyət, yəni idrak fəaliyyəti praktiki fəaliyyətdə duyğunun, qavrayışın və nəzəri təfəkkürün vəhdətidir. O, həyatın hər addımında, şagirdlərin bütün fəaliyyət növlərində və sosial münasibətlərində, (məhsuldar və ictimai faydalı əmək, dəyəryönümlü və bədii-estetik fəaliyyət, ünsiyyət) habelə, təhsil prosesində (təcrübə, layihələndirmə, tədqiqat problemlərinin həlli və s.) özünü göstərir.

Təlimin əsas üstünlüyü - biliklərə yiyələnmək həvəsinin yaranmasıdır. Bu da idrak fəaliyyətinin şagirdlərin təfəkküründə gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Real ziddiyyətlərdən yaranan emosiyalar əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir, idrak fəaliyyətini şövqləndirir, diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaradır. Biliklər “hazır” şəkildə deyil, onların müstəqil surətdə kəşfi prosesində mənimsənilir, yəni mənimsəmə prosesi passiv deyil, fəal xarakter daşıyır. Əgər şagird öz istəyinə və öz fəaliyyətinə əsasən yeni bilikləri kəşf edirsə, onda o, dərsə yaradıcı və maraqla yanaşır, əldə etdiyi bilikləri uzun müddətə və möhkəm mənimsəyir. Müəllimlər şagirdlərin idrak fəaliyyətini inkişaf etdirmək, fəallaşdırmaq və qiymətləndirmək üçün seçdiyi yolları şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təfəkkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığının formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

M.Svetayevanın fikrincə, koqnitiv fəaliyyətin inkişafının məqsədi 8 keyfiyyətin formalaşmasıdır: maraq; bacarıq və təxəyyül; alternativ düşüncə; ixtiraçılıq; orijinallıq; elastiklik; müstəqillik; düşüncənin genişliyi və dərinliyi.

Şagirdlərin öyrənmə motivasiyasının mühüm aspekti birbaşa fəaliyyətlə bağlıdır - bu müstəqil obyektin, fəaliyyət vasitələrinin müəyyən edilməsi, böyüklərin və müəllimlərin köməyi olmadan şagirdin özü tərəfindən həyata keçirilməsi ilə əlaqələndirilir. Koqnitiv fəaliyyət və müstəqillik bir-birindən ayrılmazdır: fəal şagirdlər, bir qayda olaraq, daha müstəqildir. Şagirdin zəif və qeyri-kafi özfəaliyyəti onu başqalarından asılı vəziyyətə salır və müstəqillikdən məhrum edir.

Şagird fəaliyyətinin müəllim tərəfindən idarə edilməsi ənənəvi olaraq fəallaşdırma adlanır. Fəallaşdırma şagirdləri enerjili, məqsədyönlü öyrənməyə həvəsləndirmək, passiv və stereotip fəaliyyətləri, zehni fəaliyyətdə geriləmə və durğunluğu aradan qaldırmaq üçün daim davam edən bir proses kimi müəyyən edilə bilər. Aktivləşdirmənin əsas məqsədi şagirdlərin idrak fəallığının formalaşması, tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir.

İbtidai sinif müəllimləri pedaqoji təcrübədə idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün müxtəlif yollarından istifadə edir. Sinifdə ən böyük aktivləşdirici təsir, şagirdlərin müstəqilliyini stimullaşdıran vəziyyətlərin yaradılmasından törəyir. Məsələn, şagirdləri müzakirələrdə iştirak etməyə cəlb

etmək, öz fikirlərini müdafiə etmələri, yoldaşlarına və müəllimlərinə suallar verib onların cavablarını nəzərdən keçirmələri, cavabları və digər yazılı işlərini qiymətləndirmələri, zəif olan şagirdlərə köməklik göstərib hazırlanması ilə məşğul olmağa sövq etmək, rollu oyunlar tərtib etmək və s., şagirdlərin idrak fəaliyyətini aktivləşdirən və inkişaf etdirən üsullardandır.

Məlum olduğu kimi, ənənəvi təhsil sistemində şagirdlərin öz fikirləri öyrənilmir, sadəcə materialda qeyd olunmuş məzmunu əzbər danışmaları tələb olunurdu. Qiymətləndirmə aparılarkən də şagirdin verilmiş mövzunu danışıb-danışmaması və davranışı ölçülürdü. Bu da şagirdlərin yaradıcılığını və idrak fəaliyyətini zəiflədir, onları yalançı və dərk edilməmiş əzbərə yönəldirdi. Artıq müasir təhsil yanaşmasında tədris metodunu seçərkən, ilk növbədə, məhsuldar nəticə əldə etməyə səy göstərilir. Şagirddən təkcə əldə edilmiş biliyi dərk etmək, yadda saxlamaq və təkrar istehsal etmək deyil, həm də təcrübədə tətbiq etmək, inkişaf etdirmək tələb olunmalıdır Çünki təlim məhsuldarlığının dərəcəsi əsasən şagirdin təhsil və idrak fəaliyyətinin səviyyəsindən asılıdır.

Şagirdlərin tədris və idrak fəaliyyətinin yaradıcı, kəşfetmə xarakterli olması və mümkün olduqda təhlil və ümumiləşdirmə elementlərinin olması çox vacibdir. Bu və ya digər hadisənin, problemin öyrənilməsi prosesi bütün əlamətlərə görə tədqiqat xarakteri daşımalıdır. Bütün bunlar, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təlim prosesinin forma və üsullarından geniş istifadəni tələb edir, yəni təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsi prinsipi həyata keçirilir.

Təhsil prosesində eyni dərəcədə vacib olan özünüidarəetmə və özünütənzimləmə mexanizmləri mövcuddur. Bu o deməkdir ki, öz-özünə öyrənmə və qiymətləndirmə prinsiplərinin həyata keçirilməsi zərurəti doğur. Bu prinsiplər hər bir şagirdin öz bilik və bacarıqlarını artırmaq və təkmilləşdirmək, müstəqil əlavə ədəbiyyat öyrənmək, məsləhətlər almaq, şəxsi fəal istəyi əsasında tədris və idrak fəaliyyətini fərdiləşdirməyə imkan verir. Sözsüz ki, şagirdin öz səyləri nəticəsində əldə etdiyi biliklər böyük idrak dəyərinə malikdir.

Şagirdlərin həm müstəqil, həm də kollektiv fəaliyyətində idrakın möhkəmləndirilməsi yalnız həvəsləndirmələr olduqda mümkündür. Buna görə də, aktivləşdirmə prinsipləri arasında təhsil və idrak fəaliyyətinin motivasiyasına xüsusi yer verilir. Güclü fəaliyyətin başlanğıcında əsas məcburiyyət deyil, şagirdin problemi həll etmək, nəyisə öyrənmək, sübut etmək, etiraz etmək istəyi olmasından asılıdır. Məşhur rus pesaqoqu K.D. Uşinski bununla bağlı qeyd edirdi: *Heç bir maraq olmadan, yalnız məcburiyyət və zor-güclə öyrədilən bilik şagirdin arzusunu və həvəsini öldürür. Daha keyfiyyətli bir iş üçün uşağınızı ilk öncə öyrənməyə həvəsləndirin*".

Prinsiplərin, tədris metodlarının seçimi şagirdlərin təhsil və idrak fəaliyyəti, habelə təhsil prosesinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müəyyən

edilməlidir. Prinsip və üsullarla yanaşı, şagirdləri fəallığa sövq edən amillər də vardır ki, onları müəllim motivləri və ya şagirdlərin fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün stimul da adlandırmaq olar. Tədris və idrak fəaliyyətinin yaradıcı təbiəti özlüyündə bilik üçün güclü stimuldur. Tədris və idrak fəaliyyətinin tədqiqat xarakteri şagirdlərdə yaradıcı maraq oyatmağa imkan verir və bu da öz növbəsində onları yeni biliklər üçün fəal, müstəqil və kollektiv axtarışa istiqamətləndirir.

Rəqabətlilik də idrak fəallığının əsas motivlərindən biridir. Bununla belə, öyrənmə prosesində bu, yalnız ən yaxşı qiymətlər üçün rəqabətə deyil, başqa motivlər də ola bilər. Məsələn, heç kim sinif yoldaşlarının qarşısında sosial mənliyinin korlanmasını istəmir, hər kəs özünün ən yaxşı tərəfini göstərməyə, bilik və bacarığının dərinliyini nümayiş etdirməyə çalışır. Rəqabətlilik xüsusilə oyun şəklində keçirilən dərslərdə özünü göstərir ki, oyun metodu mənimsəməni dərinləşdirmək və idrakı canlandırmağın ən əlverişli üsullarından biridir. (7,s.38)

İbtidai sinif müəllimlərinin şagirdlərin idrak fəallığını artırması və qiymətləndirməni meyarlara uyğun apara bilməsi üçün problemli stuasiyalar təlimdə mühim rol oynayır. Mahiyyət etibarilə, bu, şagirdləri fərdi axtarış və tədqiqat fəaliyyətinə yönəltmək və praktiki, nəzəri maneələri aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Müəllimlərin rəhbərliyi altında şagirdlərin müstəqil axtarış fəaliyyətinin təşkilini nəzərdə tutan problemli stuasiyalar, şagirdlərdə yeni bilik, bacarıq, vərdişlər formalaşdırır, idrak fəaliyyətlərini artırır, qabiliyyətlərini, yaradıcı təfəkkürlərini üzə çıxarır.

Problemli stiuasiya vasitəsilə öyrənmə və idrakı fəallaşdırma üç əsas formada olur:

1. Problemli bəyanat. Müəllim problem qoyur və onun həlli yollarını açır, şagirdlərə elmi təfəkkürün gedişatını nümayiş etdirir, onları fikrin həqiqətə doğru irəliləməsini izləməyə məcbur edir, şagirdləri sanki elmi axtarışa sövq edir.
2. Qismən axtarış fəaliyyəti. Müstəqil düşünmək, problemin ayrı-ayrı hissələrinə aktiv cavab axtarışına təşviq etmək üçün şagirdlər xüsusi suallarla idarə olunur.
3. Tədqiqat fəaliyyəti. Şagirdi problemin həlli üçün müstəqil axtarışa yönəldir.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətini artırmaq üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından da istifadə olunur. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təhsildə əhəmiyyəti getdikcə artır. Bu texnologiyaların şagirdlərin idrak marağını stimullaşdırmaq və təlim prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün geniş imkanlar vardır. Müasir informasiya vasitələri öz yaradıcı düşüncələrini, hisslərini, emosiyalarını şagirdlərə ötürmək

və şagirdlərin öz mülahizələrini təqdim etmək, yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsullarını reallaşdırmaq üçün vasitə rolunu oynayır.

Didaktik informasiya mühitində işləyərkən şagird təkcə fəaliyyətin yekun nəticələri ilə deyil, həm də fəaliyyətin özü ilə maraqlanır. Təlim prosesində elektron təlim vasitələrindən istifadə etmək də idrak marağının inkişafınına sövq edir. Bununla da ən yüksək məhsuldar fəaliyyətə müstəqil yaradıcılığa maraq yaranır. Belə maraq təhsil prosesinin bütün subyektlərinin birgə fəaliyyətində məqsədyönlü şəkildə formalaşır.

Ədəbiyyat

1. *"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009*
2. *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu Standart və Kurikulumlar: Nəzəri və Praktik Məsələlər, Bakı: 2016,*
3. *Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası, Bakı şəhəri, 13 yanvar 2009-cu il*
4. *Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Psixologiya. Bakı: Çinar, 2006*
5. *İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L., Pedaqogika:2 clddə. I cild. – Bakı: Mütərcim, 2012.*
6. *Mironova E.A. Kiçik məktəblilərdə oxu marağının inkişafı // İbtidai məktəb. - 2011. - No 8. - S. 74-75.*
7. *Paul Weeden, Jan Winter, Patricia Broadfoot – Assesment: What's in it for schools? London, 2002*
8. *Veraksa N.E. məktəbəqədər yaş dövründə fərdi xüsusiyyətlər - koqnitiv inkişaf - Verax. - M.: Perse, 2003. - 144 s.*

A.A.Abiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aynure.abiyeva.99@gmail.com

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARIN CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASİYASINDA İNKLÜZİV TƏHSİLİN ROLU

Xülasə

Məqalədə inklüziv təhsilin mahiyyətindən və məqsədindən bəhs olunur. Eyni zamanda, bu sahədə qəbul olunan qanunların həyata keçirilməsi, reallaşdırılan dövlət proqramlarının müvəffəqiyyətləri göstərilir. Məqalədə inklüziv təhsilin yaranmasından, inkişafından və ABŞ və Fansa kimi ölkələrdə inklüziv təhsilin necə tədris olunması göstərilir. Bunlardan başqa, məqalədə inklüziv sinifdə dərs deyən müəllimin rolundan, vəzifələrindən və onların sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar ilə olan əlaqələrindən danışılır. Həmçinin, inklüziv təhsildə təlimin təşkilindən və dərs prosesindən və əlil uşaqların qabiliyyət və istedadlarının ortaya çıxarılmasının əhəmiyyətindən bəhs olunur.

РОЛЬ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЩЕСТВЕННОЙ ИНТЕГРАЦИИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Резюме

В статье рассматриваются сущность и цель инклюзивного образования. В то же время, реализация законов, принятых в этой сфере, и успех государственных программ, которые были реализованы. В статье показано происхождение, развитие и то, как инклюзивное образование преподается в таких странах, как США и Фанса. Кроме того, в статье обсуждается роль, обязанности и отношения учителя, который преподает в инклюзивном классе. В нем также освещается организация образования и развитие навыков и талантов у детей-инвалидов.

THE ROLE OF INCLUSIVE EDUCATION IN SOCIETY INTEGRATION OF CHILDREN WITH LIMITED HEALTH OPPORTUNITIES

Summary

The article discusses the essence and purpose of inclusive education. At the same time, the implementation of laws adopted in this area, the success of government programs that have been implemented. The article shows the origin, development and

how inclusive education is taught in countries such as the United States and Fransa. Additionally, the article discusses the role, duties and relationships of children with disabilities of the teacher who teaches in an inclusive classroom. It also mentions the organization of training, the teaching process and the essence of the development of skills and talents for disabled children in inclusive education.

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, təlim prosesi, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar, xüsusi məktəblər, müəllim*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, учебный процесс, дети с ограниченными возможностями, специальные школы, учитель*

Key words: *ınclusive education, training process, children with disabilities, special schools, teacher*

Cəmiyyətdə daha çox diqqət və həssaslıq tələb edən bir sıra insan qrupları vardır. Bunlardan biri dövlət tərəfindən sosial və mənəvi qayğıya ehtiyacı olan əlillərdir. Dövlətin əsas məqsədlərindən biri əlillərin sosial reabilitasiyası və onların cəmiyyətə inteqrasiyasıdır. Bu məqsədlə dövlət siyasətinin əsas siyasətlərindən biri əlillərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsidir.

Respublikamızda əlillərin sosial reabilitasiyası və cəmiyyətə inteqrasiyası üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir və eyni zamanda Azərbaycan Respublikası dövlət başçısı tərəfindən əlil şəxslərin hüquqları haqqında qanunlar və dövlət proqramları qəbul olunur. Əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası haqqındakı bu qanunların və dövlət proqramlarının əsas məqsədi onların sağlam uşaqlar kimi təhsil almasıdır. Bu baxımdan inklüziv təhsilin əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyasında rolu böyükdür. (4, s. 2-4)

Bəşər cəmiyyəti mövcud olduğu vaxtdan sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlara qarşı digər insanlar tərəfindən həmişə münasibət çox müxtəlif olmuşdur. Əlil uşaqlar digər normal uşaqlar kimi təhsil almaq və cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul olunmaq üçün bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf yolunu beş mərhələdə göstərmək olar:

- 1-ci mərhələ eramızdan əvvəl XI – VIII əsrdən - XII əsrə qədər olan dövrdür. – Əlil uşaqlar cəmiyyətdəki digər insanlar tərəfindən qəbul olunmurdu.
- 2-ci mərhələ XII əsrdən – XVIII əsrin 70-80-ci illərinə qədərdir. – Bu dövrdə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim almasının vacibliyi başa düşülməyə başlanılmışdı.
- 3-cü mərhələ XVIII əsrin 70-80-ci illərindən – XX əsrin əvvəllərinədək davam etmişdir. – Bu dövrdə həm Rusiyada, həm də Avropada bu cür uşaqlar üçün xüsusi təhsilin təşkili ön plana çəkilmişdir.
- 4-cü mərhələ XX əsrin əvvəllərindən – 1980-ci illərin ortasına qədərdir. – Bu mərhələdə inteqrativ təhsil yaranmağa başladı. İnteqrativ təhsildə əlil

uşaqlar digər uşaqlarla bir yerdə, lakin ayrı siniflərdə xüsusi proqram vasitəsilə təhsil alırlar.

- 5-ci mərhələ 1980-ci illərin ortasından – bu günə qədər olan dövrü əhatə edir. – Bu mərhələdə artıq inklüziv təhsil yarandı. (7, s. 77)

İnklüziv təhsil ilk olaraq Amerikada, Avropanın bir sıra ölkələrində (Fransa, İtaliya) inkişaf etmişdir. ABŞ-ın təhsil sistemində əlil uşaqların təhsili ilə bağlı üç yanaşma vardır: “Kütləvi təhsil təşəbbüsü”, “Əsas istiqamət” və “Daxilolma”. “Əsas istiqamət” yanaşmasında sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar kütləvi məktəblərə daxil olurlar. “Kütləvi təhsil təşəbbüsü”ndə əlil uşaqların təhsilində əsaslı dəyişikliklər edilir. “Daxilolma” yanaşmasında bu cür uşaqlar öz yaşadıqları əraziyə uyğun məktəblərdə oxuyurlar.

Fransada isə mümkün qədər çox əlil uşaqların məktəblərdə təhsil almasına çalışılır. Bu proses dörd variant şəklində həyata keçirilir:

1. Əlil uşaqlar adi məktəbdə oxuyur və müəyyən proqram vasitəsilə təhsil alır. Lakin, bunlardan əlavə, tibbi və tərbiyəvi proseslərə cəlb olunurlar.
2. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar adi məktəbdə təhsil almaqla yanaşı, müəllimlər əlavə proqram əsasında da dərs keçir.
3. Müəyyən vaxt ərzində əlil uşaqlara xüsusi sinifdə xüsusi proqram əsasında müəllimlər tərəfindən dərs keçirilir. Qalan vaxtda digər uşaqlarla bir yerdə olurlar.
4. Əlil uşaqlar ancaq xüsusi proqram vasitəsilə oxuyurlar. Digər uşaqlarla yalnız səhər yeməyində, idman yarışlarında bərabər olurlar. (6)

İnklüziv təhsil anlayışı insan hüquqları prinsipinə əsaslanır. İnsan Hüquqları Konvensiyasında göstərildiyi kimi, dövlət öz təhsil sistemini elə şəkildə təşkil etməlidir ki, hər bir uşaq təhsil ala bilsin. Azərbaycan Respublikası da 1992-ci ildə İnsan Hüquqları Konvensiyasına qoşulmuş və respublikamızdakı hər bir uşağın təhsilalma hüququnu təmin etmişdir. (5)

İnklüziv təhsil haqqında beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bir sıra qanunlar, konvensiyalar qəbul olunmuş, həmçinin müxtəlif görüşlər təşkil olunmuşdur. 1989-cu ildə BMT-də Uşaq Hüquqları Konvensiyasında əlil uşaqların özünə inamını gücləndirilməsi, cəmiyyətdə aktiv fəaliyyətini təmin edilməsi və onların səmərəli həyat şəraitinin yaradılması qeyd edilir.

2006-cı ildə BMT-nin “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyasında sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların insan hüquqlarından istifadə edə bilməsi, bu cür uşaqların digər uşaqlarla bərabər müxtəlif tədbirlərdə iştirak etməsinin vacibliyi göstərilir. (2)

Azərbaycan Respublikası da bu sahə ilə bağlı bir sıra addımlar atılmışdır. Azərbaycanda inklüziv təhsilin təşkil olunması ilə bağlı 2005-2009-cu illərdə “Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilinin təşkili ilə əlaqədar İnkişaf Proqramı” qəbul olunmuşdur. Bu proqram əsasında məktəblərdə bütün uşaqların bərabər təhsil almaları üçün şərait yaradılmışdır. Bu proqram həyata

keçirilərkən Heydər Əliyev Fondu əlil uşaqlar ilə bağlı bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. 200-dən artıq sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar inklüziv təhsil vasitəsilə bilik əldə etmiş, inklüziv təhsillə bağlı dərsliklər hazırlanmışdır.

Bunlardan başqa, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi 2015-ci ildən "İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə inklüziv təhsilin tətbiqi" layihəsinin həyata keçirməyə başlamışdır. "2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında fiziki və əqli qüsurlu şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" 2017-ci ildə qəbul olunmuşdur. Bu proqramın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əlil şəxslər digər şəxslərlə birgə təhsil ala bilsin və bunun üçün əlverişli şərait yaradılsın. (1)

İnklüziv təhsil ümumi təhsilin elə bir növüdür ki, bütün uşaqların təhsilə əlçatanlığını təmin olunur və əlil uşaqların təhsilə olan tələbatı ödənilir. İnklüziv təhsildə heç bir uşağa qarşı ayrı-seçkilik edilmir, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların da təhsil alması təmin olunur. Bunun nəticəsində sağlam vətəndaşlarla yanaşı, həmçinin fiziki və əqli inkişafında çətinlikləri olan uşaqlar da cəmiyyətdə aktiv iştirak edirlər. Onlar məktəbin digər şagirdləri və valideynləri tərəfindən cəmiyyətin üzvü kimi qəbul olunurlar. Əlil uşaqların düşüncələri ətraf mühit üçün əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. İnklüziv təhsil həmçinin xüsusi məktəblərin sayının azalmasına da səbəb olur. (5)

İnklüziv sinifdə müəllimin də böyük rolu vardır. İnklüziv sinifdə dərs deyən müəllim ilk növbədə inklüziv təhsilin məqsədini başa düşməli, əlil uşaqların psixi və yaş xüsusiyyətlərini bilməli, təlim prosesini səmərəli şəkildə planlaşdırmalı, daim özünütəkmilləşdirmə ilə məşğul olmalıdır. Bütün bunlar müəllimin xarakterində özünü büruzə verməlidir. İnklüziv sinif müəllimi inklüziv təlimlə əlaqədar praktik və nəzəri məsələlər haqqında lazım olan informasiyaları qəbul etməli və istifadə etməlidir. İnklüziv sinifdə dərs deyən müəllim pedaqoji fəaliyyətin nəticələrini əvvəlcədən görə bilməli, şagirdlərin müxtəlifliyini nəzərə alaraq pedaqoji fəaliyyəti planlaşdırmalı, şagirdlər ilə düzgün qarşılıqlı münasibət qurmalı, eyni zamanda şagirdlərin biliklərini və bacarıqlarını düzgün qiymətləndirməlidir.

İnklüziv təhsildə müəllimin özünəməxsus vəzifələri vardır:

1.	Müəllim öz fənni ilə bağlı müəyyən biliklərə sahib olmalıdır;
2.	İnklüziv təhsildə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır;
3.	Şagirdlərin daha çox maraq göstərdiyi fənlərə meyl göstərməlidir;
4.	Şagirdlərin uğurlarını izləməli və cəmiyyətə bərabərhüquqlu şəxs kimi təqdim etməlidir;
5.	Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları fərdi və qrup işlərinə cəlb etməlidir;
6.	Məktəb psixoloqu ilə birlikdə işləməlidir;
7.	Şagirdlərin nəticələri ilə bağlı məlumatları valideynləri ilə bölüşməlidir;
8.	Hər yarımilin sonunda məktəb rəhbərbərliyinə öz fəaliyyəti ilə əlaqədar hesabat verməlidir.

İnklüziv təhsildə şagirdlərin müvəffəqiyyətləri və təlim nəticələrinin uğurlu olması inklüziv sinifdə təlim prosesinin səmərəli təşkil olunmasından çox asılıdır. Müəllim inklüziv sinifdə təlimi təşkil edərkən sinifdəki şagirdləri öyrənə biləcəyinə inandırmalıdır. Şagirdlərin təhsil prosesindəki inkişafına mane olan ləngimələri vaxtında aşkarlamalı və onları aradan qaldırılması üçün şagirdlərə kömək etməlidir. Müəllim həmçinin sağlımlıq imkanları məhdud uşaqların digər şagirdlər və özü ilə ünsiyyətdəki problemləri aradan qaldırmalıdır.

İnklüziv təhsildə dərs əsasən üç hissədən ibarət olur:

1. **Giriş hissə -** Proqramda göstərilmiş mövzu ilə dərs başlayır. Motivasiya yaratmaq üçün müəllim müxtəlif şəkillərdən, sxemlərdən, rəmzlərdən istifadə edə bilər. Bu mərhələnin əsas məqsədi bütün şagirdlərin dərs prosesində fəal iştirak etməsidir. Müəllim sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları nəzərə alaraq dərsi onlara fərdi şəkildə izah edə bilər.

2. **Əsas hissə -** Bu mərhələdə şagirdlər yeni mövzunun mahiyyətini başa düşməyə başlayırlar. Müstəqil öyrənmə prosesi üçün müəllim şagirdlərə mövzu ilə əlaqədar müxtəlif tapşırıqlar verir. Əlil uşaqlar üçün mahiyyətcə eyni, lakin sadələşdirilmiş tapşırıqlar verilir. Tapşırıqlar verilərkən onların fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

3. **Yekun hissə -** düşünmə mərhələsidir. Bu mərhələdə şagirdlər suallar verirlər, fikir mübadiləsi aparırlar, biliklərini yaddaşda möhkəmləndirirlər. Sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlər yeni mövzu ilə bağlı fərdi tapşırıqlar yerinə yetirirlər.

İnklüziv təhsildə təlim prosesini təşkil edərkən əlil uşaqların fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və daha sonra təhsilə cəlb olunmalıdır. Bundan sonra onlara müəyyən biliklər verilməli, cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmamaq vəziyyəti aradan qaldırılmalı və onlarda mövcud olan qabiliyyət və istedadı ortaya çıxarmaq lazımdır. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları inklüziv təhsilə cəlb edərkən onlar sağlam yaşıdları və müəllimləri ilə daimi kommunikasiya aparmalıdır. İnklüziv təhsildə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların səmərəli nəticələr əldə etmələri təkcə müəllimlərdən deyil, eyni zamanda valideynlərdən də asılıdır. Valideynlər də təlim prosesinə cəlb olunmalı və məktəb rəhbərləri, müəllimlərlə əməkdaşlıq etməlidir.

Gələcəkdə valideynsiz əlil uşaqların öz həyatlarının daha müstəqil şəkildə yaşaması üçün onların hər hansısa bir peşəyə yiyələnməsi çox vacibdir. Bu baxımdan ali təhsil müəssisələri çox mühüm rol oynayır. Ali təhsil müəssisəsində təhsil alarkən fiziki və əqli qüsurlu şəxslər təkcə peşəyə yiyələnmirlər, həmçinin onlar geniş dünyagörüşünə sahib, iradəli, intellektual səviyyəsi yüksək olan şəxsiyyətə çevrilirlər. İnklüziv təhsildə əlil uşaqların öz asudə vaxtlarının düzgün təşkil etmələri üçün onlara kompüterdən və internetdən istifadə öyrədilir, müxtəlif öyrədici videolar göstərilir. Bu da

onların özlərinə olan inamını artırır və gələcəkdə karyera qurmaq planlarını reallaşdırır. (3, s. 55-56)

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmasında, cəmiyyətdə fəal mövqe tutmalarında və digər sağlam uşaqlarla bərabər təhsil almalarında inklüziv təhsilin rolu böyükdür. Əlil uşaqları inklüziv təhsilə cəlb etmək üçün cəmiyyət arasında məlumatlandırıcı, maarifləndirici addımlar atılmalı, əlillərə qarşı olan münasibəti müsbət şəkildə dəyişdirilməli və bu cür şəxslər üçün təhlükəsiz və əlverişli mühit yaradılmalıdır. Fiziki və əqli qüsurlu uşaqların problemləri digər şəxslər tərəfindən cəmiyyətin borcu kimi qəbul edilməli və onlara qarşı ayrı-seçkilik aradan qaldırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Uşaq Hüquqları haqqında Qanunu (2012).*
2. *BMT-nin "Əlillərin hüquqları haqqında" Konvensiyasının icrasına dair Azərbaycan Respublikasının ilk hesabatı, 2011 yanvar.*
3. *Xudaverdiyeva T., "İnklüziv təhsildə təlimin təşkili prinsipləri: perspektivlər və nəticələr", "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, №3, 2021. URL: https://www.as-journal.edu.az/article/408/*
4. *İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili. Oxu materialı, Bakı - 2018. URL: https://tipii.edu.az/8588_oxu-materialı-inkluziv-tahsil.pdf/*
5. *"İnklüziv təhsil və onun əhəmiyyəti", 2017. URL: https://aztehsil.com/news/4838-nklziv-thsil-v-onun-hmiyyti.html/*
6. *Qaraxanlı R., İnklüziv təhsilin qərb təcrübəsi, 2018. URL: https://muallim.edu.az/news.php?id=781/*
7. *Şərifova N., "İnklüziv təhsilin yaranmasının tarixi mərhələləri", ELMİ İŞ jurnalı, №10/49, 2019. URL: https://aem.az/index.php?newsid=629/*

Z.E.Məmizadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zeyneb.mamiyeva@gmail.com

İBTİDAİ SİNİF KURİKULUMUNDA QİYMƏTLƏNDİRMƏ KEYFİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASINDA VACİB AMİL KİMİ

Xülasə

Təqdim edilmiş məqalədə fənn kurikulumunun fənn üzrə təlimin məzmununu,təlim strategiyalarını, qiymətləndirmə mexanizmlərini əhatə edən konseptual sənəd olduğu göstərilir.Şagird nailiyyətlərlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi kurikulumda vacib amildir və təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, məqalədə ənənəvi və müasir təlimin xüsusiyyətləri qeyd edilmiş və məktəbdaxili qiymətləndirmənin növləri üzrə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının standartlara əsasən ölçüldüyü açıqlanmışdır. Təlim nailiyyətlərlərinin qiymətləndirilməsi təhsilin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsinə, inkişafına xidmət edir və məqsədəmüvafiqlik, etibarlılıq, inkişafyönümlülük, şəffaflıq, qarşılıqlı əməkdaşlıq, dəyərləndirmə prinsipinə əsaslanır. Bu isə ibtidai sinif kurikulumunda şagird nailiyyətlərinin inkişafını sistemli şəkildə izlənilməsinə imkan yaradır.

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА НАЧАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР В УПРАВЛЕНИИ

Резюме

В представленной статье показано, что учебный план представляет собой концептуальный документ, охватывающий содержание обучения, стратегии обучения, механизмы оценивания. Объективная оценка достижений учащихся является важным фактором в учебной программе и играет важную роль в управлении качеством образования. При этом в статье выделяются особенности традиционного и современного обучения и поясняется, что знания и умения учащихся измеряются по нормативам видами внутришкольного оценивания .Оценка учебных достижений служит для оценки и развития качества образования и строится на принципах целесообразности, достоверности, ориентированности на развитие, прозрачности, взаимного сотрудничества, оценки. Это позволяет систематически контролировать успеваемость учащихся по программе начальной школы.

ASSESSMENT QUALITY IN THE PRIMARY CURRICULUM AS AN IMPORTANT FACTOR IN MANAGEMENT

Summary

The presented article shows that the subject curriculum is a conceptual document covering the content of subject training, learning strategies, assessment mechanisms. Objective assessment of student achievement is an important factor in the curriculum and is important in managing the quality of education. At the same time, the article highlights the features of traditional and modern teaching and explains that students' knowledge and skills are measured according to standards by types of in-school assessment. Assessment of learning achievements serves to assess and develop the quality of education and is based on the principles of expediency, reliability, development-oriented, transparency, mutual cooperation, evaluation. This allows for the systematic monitoring of student achievement in the primary school curriculum.

Açar sözlər: *kurikulum, müasir qiymətləndirmə, qiymətləndirmə, keyfiyyət, konseptual sənəd, məzmun standartları*

Ключевые слова: *курикулум, современное оценивание, оценивание, качество, концептуальный документ, стандарт содержания*

Key words: *curriculum ,modern assessment, evaluation, quality, conceptual document,content standards*

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, təhsil cəmiyyətdə siyasi və sosial-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində, insan kapitalının formalaşmasında həlledici rol oynayır. Yüksək təhsilli insanlar cəmiyyətdə qarşılıqlı etibarın güclənməsini,sivil və etik normalara riayət olunmasını təmin edir, həyatda daha doğru, ədalətli, sağlam və konstruktiv mövqe nümayiş etdirir. Təhsil səviyyəsi aşağı olan insanlar isə bir çox hallarda asanlıqla ayrı-ayrı qrup maraqlarının alətinə çevrilə bilirlər. Araşdırmalar göstərir ki, ümumi təhsil müddətində şagirdlərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsi təhsil illərinin sayından daha çox öyrənmə prosesinin keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. Bu səbəbdən də dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təhsilin keyfiyyətinin təminatı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi ilk dövrdən cəmiyyətin strateji vəzifəsi kimi, təhsil sahəsində islahatlar aparılmağa başlandı. Azərbaycan Respublikasında təhsil sistemi Təhsil Qanunu ilə idarə olunaraq tənzimlənir. Təhsil Qanunu vətəndaşların təhsil hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini və təhsil fəaliyyətininşərtlərini müəyyən edir.

1999-cu ildə" Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı" qəbul olunmuş və bu proqrama əsasən də islahat işləri mərhələli şəkildə aparılmışdır. “Ümumi orta təhsilin keyfiyyəti və real tələbatlara uyğunluğu” adlı komponentin altkomponentlərindən biri kimi “Kurikulum İslahatı” təsdiq olunmuş və bu sahədə mütəmadi olaraq işlər görülmüş, tədbirlər həyata keçirilmişdir.

2006-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında Ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədi təsdiq edilmişdir (1). Kurikulum “Təhsil proqramı”dır vətəhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirən konseptual sənəddir. Yəni, kurikulum təlim-tədris prosesinin necə qurulacağı, əldə olunmuş nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi, şagirdə nə öyrədiləcəyi və şagirdin nə öyrənəcəyi ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirən sənəddir.

Kurikulum dünyanın mütərəqqi təhsil modellərindən biri olmaqla hazırda geniş miqyasda tətbiq olunur. Konseptual sənəd kimi onun məzmununda standartlar, zəruri minimum, təhsil alanların hazırlığına qoyulan tələblər, texnologiya və qiymətləndirmə məsələləri əhatə edilir. Kurikulumda komponentlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, hər hansı birinin digərini tamamlaması, onun məntiqi davamı olması vacib tələb kimi gözlənilir.

Kurikulum təhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirən konseptual sənəddir. Onun əsasını təhlil, tərtib, tətbiq və qiymətləndirmə təşkil edir. Təhsil kurikulumları xarakterinə görə 2 yerə ayrılır. Onlardan birincisi fənyönümlü, ikincisi isə şəxsiyyətyönümlü kurikulum adlanır.

Fənyönümlü kurikulumların keyfiyyətində biliklərin həcmi və miqdarı əsas rol oynayır. Bütün praktik bacarıqların yerinə yetirilməsində məqsəd biliklərin möhkəmliyini, davamlılığını artırmağa xidmət göstərməkdən ibarət olur. Praktik əhəmiyyət daşıyan bacarıq, vərdiş və qabiliyyətlər arxa plana keçir, fənnin elmi potensialı artır, məlumatlılıq səviyyəsi çoxalır. Şagirdlər özlərinə praktik cəhətdən lazım olmayan fundamental bilikləri öyrənmək məcburiyyətində qalırlar.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar bilavasitə həyati bacarıq və vərdişlərə üstünlük verilməsi ilə fərqlənir. Bu kurikuluma görə, insanın gələcək həyat fəaliyyətində lazım olacaq praktik bacarıq və vərdişlər əhatə edilir, onun əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərinin formalaşması ön plana çəkilir. Tələb olunan bacarıq va vərdişlərin formalaşdırılmasına imkan yaradan minimum biliklərin həcmi müəyyənləşdirilir. Bu biliklər minimum təlim məqsədlərinə çatmaq üçün vasitə kimi nəzərdə tutulur. Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar inteqrativ məzmunu ilə seçilir. Oradakı fənlərin adlandırılmasında, məzmunun müəyyələşdirilməsində şəxsiyyətin formalaşması üçün əhəmiyyət kəsb edən və bilavasitə insanın şəxsi fəaliyyəti üçün lazım olan tələblər əsas götürülür.

Ənənəvi təlim daha çox bilik vermək məqsədi daşıyırdısa, kurikulumda əsas diqqət biliklərin tətbiqinə, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına, xüsusən həyati bacarıqların inkişaf etdirilməsinə yönəlir. Ənənəvi təlim yaddaşa, hafizəyə əsaslandığı halda, kurikulum təfəkkürün, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edir. Kurikulum şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi baxımından da ənənəvi təlimdən fərqlənir: hər bir fənnin məzmun standartlarında şagirdlərə aşılanacaq bilik və bacarıqlarla yanaşı, əldə ediləcək nəticələr və onları qiymətləndirmək üçün meyarlar da öz əksini tapır. Bu isə bilik və bacarıqları daha konkret, obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir.

Ölkəmizdə tətbiq olunan kurikulum sistemində hər bir fənnin özünün məqsədi, vəzifələri, xarakterik xüsusiyyətləri, məzmunu, strategiyaları və şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi öyrənilir. Kurikulum təhsilin (və ya təlimin) məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri özündə birləşdirən konseptual sənəd olduğundan onunstrukturu 3 ünsürdən ibarətdir: təhsilin məzmunu (məzmun standartları), təlim strategiyaları (texnologiyaları) və qiymətləndirmə standartları.

1. Fənnin məzmunu ümumi şəkildə fənnin nədən ibarət olub, nədən bəhs etdiyini əhatə edir. Öyrədiləcək bilik, bacarıq və vərdişlərin məcmusu fənnin məzmunu adlanır. Fənn üzrəöyrədilənlər fənnin məzmun hissəsində öz əksini tapmış olur. Yəni, fənnin tələbləri, nəticələri və s.burada verilir.
2. Təlim strategiyaları da fənnin məzmununu hansı strategiyadan və hansı öyrədici vasitələrdən istifadə edəcəyimizdən, dərsin mərhələlərinin qurulmasından, onu necə təşkil edəcəyimizdən bəhs edir. Yəni nə öyrədəcəksən? deyil, "Necə öyrədəcəksən?" sualının cavabı burada öz əksini tapır.
3. Qiymətləndirmə isə şagird nailiyyətinə verilən qiymətdir.

Təhsil Sektorunun inkişafı layihəsində prioritet istiqamətlərdən biri də Yeni Qiymətləndirmə sisteminin hazırlanması olmuşdur. Konsepsiya Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununun, Təhsil sahəsində İslahat proqramının tələblərinə və dövlətin təhsil siyasətinə, qiymətləndirmənin dünya standartlarına uyğun hazırlanmışdır.

Yeni Qiymətləndirmə konsepsiyası təhsildə müsbət dəyişikliklərin aparılması və təhsilin keyfiyyəti üçün əsas göstərici olan "şagirdin təlim nəticələri" haqqında etibarlı məlumat verilməsini, qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdin bilik və bacarıqları haqqında kifayət qədər məlumat əldə etdikdən sonra fənn kurikulumlarında və dərsliklərdə müvafiq dəyişikliklərin aparılmasını, təhsildə olan bəzi neqativ hallara qarşı mübarizə vasitəsi funksiyasını, qiymətləndirmədə yeni yanaşmaların yaddaşa əsaslanan qiymətləndirməninəksinə olaraq məntiqi təfəkkür vərdişlərinin inkişafına xidmət etməsini təmin edir (3).

Yeni qiymətləndirmə çox geniş, əhatəli bir prosesdir və təhsil sahəsində bütün fəaliyyətlərin "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları" sənədində müəyyən olunmuş tələblər istiqamətində təkmilləşdirilməsinə və bütövlükdə təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasına xidmət edir.

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatlarının mühüm istiqamətlərindən birini qiymətləndirmə sahəsində görülmüş işlər təşkil edir. Ümumi təhsil pilləsində şagirdlərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı əldə olunmuş nailiyyətlər xüsusi olaraq fərqlənir. Ümumtəhsil məktəblərində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün dəqiq qiymətləndirmə standartlarının olması, şagird nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi, müasir qiymətləndirmə metodlarından istifadəyə geniş yer verilməsi, qiymətləndirmə nəticələrinin təhlilinin, müvafiq hesabatların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində son illər həyata keçirilməyə başlanmış islahatlar sayəsində müəyyən uğurlu nəticələr əldəedilmişdir.

Qiymətləndirmə-təlim nailiyyətlərinin ölçülməsi,mövcud problemlərin diaqnostikası, əks əlaqənin yaranması, valideynlərin və dövlətin təhsilin vəziyyəti, problemləri və nailiyyətləri haqqında məlumatlandırılmasıdır. Şagirdlərin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi təhsil proqramlarının, yəni şagirdlər tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılan təlim nəticələrinin əldə edilmə və mənimsəmə keyfiyyətinin qiymətləndirmə sistemi, təhsil prosesinin mühüm elementidir.

Ənənəvi olaraq şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilmə obyekti kimi, əsasən,onların əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdişlər götürülürdü. Bunların qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan əsas formalar yoxlama yazı işləri (və ya testlər) və şifahi cavablar idi. İki qiymət növü mövcud olmuşdur: cari və yekun qiymət. Cari qiymət ayrı-ayrı mövzu və bölmələrin şagird tərəfindən mənimsənilməsini yoxlayırdı, yekun qiymət isə tədrisin nəticələrini ümumiləşdirirdi. Bundan başqa qiymətləndirmənin əsas problemlərindən biri yekun qiymətin cari qiymətindən asılılığı idi. Yekun qiymətin çıxarılması praktikası şagirdin bütün cari qiymətlərinin ortalamasından ibarət idi.

Müasir qiymətləndirmədə isə şagirdlərin nailiyyətləri sırasına şagirdin şəxsi keyfiyyətləri əlavə olunur (biliyə yiyələnmək həvəsi, sosial keyfiyyətlər, mənəvi keyfiyyətlər və s.).

Qiymətləndirmə və təlim prosesləri təhsilin qarşılıqlı əlaqədə olan iki tərəfi kimi götürülməlidir. Sistemli proses olan qiymətləndirmə- təlim nəticələri ilə maraqlı tərəflər arasında səmərəli əks-əlaqə vasitəsi kimi aşağıdakı komponentləri əhatə etməklə qurulur.

1. Qiymətləndirmə məlumatları. Bunlara şagirdlərin nailiyyətlərini və təlimə münasibətlərini, müəllimin hazırlıq səviyyəsini, fənn kurrikumlarının

səciyyəvi cəhətlərini, təlim resurslarının bölgüsünü əks etdirən məlumatlar və fəaliyyətlərin icra mexanizmləri daxildir.

2. Məlumatların toplanması. Bu proses test yoxlamalarının keçirilməsi, şagird tapşırıqlarının yoxlanılması, sinifdə müsahibələrin aparılması, layihələrin yerinə yetirilməsi, şagirdlərin və müəllimlərin fəaliyyətlərinin müşahidəsi, qiymət cədvəlləri və digər məktəb sənədlərinin təhlili kimi üsullarla həyata keçirilir.

3. Qiymətləndirmə nəticələri. Həmin nəticələrdən tədris prosesinin planlaşıdırlması və istiqamətləndirilməsi, qiymət ballarının hesablanması, müqayisələrin aparılması, təhsil sənədlərinin və lisenziyaların verilməsi, təhsilin bir pilləsindən digərinə keçilməsi, pedaqoji nəzəriyyələrin formalaşdırılması, təhsl siyasətinin qurulması və onun təsirliliyinin monitorinqinin aparılması, təlim resurslarının bölgüsü, təhsilin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsində istifadə olunur, eyni zamanda geniş ictimaiyyəti məlumatlandırmaq məqsədi daşıyır.

4. Qiymətləndirmə standartları. Bu standartlar təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün əsas meyarları təyin edir, şagird nailiyyətlərinin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi üçün istifadə olunan qiymətləndirmə üsulları və vasitələrinin keyfiyyətini təsvir edir, qiymətləndirmə prosesinin qanuniliyinə zəmanət verir.

Təhsil alanların bilik və bacarıqları haqqında məlumatların toplanması, yəni qiymətləndirmə ibtidai təhsil pilləsində diaqnostik (ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi), formativ (irəliləmə və geriləmələrin izlənməsi) və summativ (kiçik və böyük) olmaqla üç formada həyata keçirilir. Qiymətləndirmənin biri digərinə xidmət edən və bir-birini tamamlayan hər üç növü öz mahiyyətinə uyğun olaraq şagirdlərin bilik və bacarıqlarını standartlara əsasən ölçür.

1. İlkin səviyyənin qiymətləndirilməsi (diaqnostik qiymətləndirmə). "Ümumi təhsil müəssisələrində məktəbdaxili qiymətləndirmə və şagirdlərin sinifdən-sinfə, səviyyədən-səviyyəyə keçirilməsi Qaydaları"nın layihə variantının ikinci maddəsində göstərilir ki, ibtidai siniflərdə diaqnostik qiymətləndirmə şagirdin bilik və bacarıqlarının ilkin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə və bunun əsasında hər bir şagirdin potensial imkanlarını nəzərə alan təlim strategiyalarının seçilməsinə xidmət edir (3). Belə ki, şagirdlər əsas bilik və bacarıqlara müəyyən dərəcədə malikdirlərmi? Onlar tədris olunmuş materialın hansı hissələrini bilirlər və ya bilmirlər? suallarına cavab axtarılır.

2. İrəliləyişlərin monitorinqi (formativ qiymətləndirmə). "Ümumi təhsil müəssisələrində məktəbdaxili qiymətləndirmə və şagirdlərin sinifdən-sinfə, səviyyədən-səviyyəyə keçirilməsi qaydaları"nın layihə variantının üçüncü maddəsində göstərilir ki, ibtidai siniflərdə formativ qiymətləndirmə şagirdin

qəbul edilmiş standartların reallaşmasına yönəlmiş irəliləmələrini və geriləmələrini izləmək, bu zaman qarşıya çıxan problemləri aradan qaldırmaq və təhsilalanı istiqamətləndirmək məqsədilə aparılır. Standartların mənimsənilməsinə doğru şagirdlər hansı səviyyədə irəliləyə bilmişlər?

Yeni və ənənəvi qiymətləndirmə arasında əsas fərq gündəlik rəqəmli qiymətlərin yazılmaması və şagirdin təlim fəaliyyətinin daim izlənməsidir. Bu izləmələr şagirdin təlim nəticələrinə nail olması və nəticədə summativ qiymətləndirmədə nailiyyət qazanmasına kömək məqsədilə aparılır. Məhz formativ qiymətləndirmə sayəsində şagird gündəlik təlim fəaliyyəti ərzində rəqəmli qiymət almaq üçün deyil, yaxşı nəticə göstərmək üçün çalışır.

3. Yekun (summativ qiymətləndirmə). "Ümumi təhsil müəssisələrində məktəbdaxili qiymətləndirmə və şagirdlərin sinifdən-sinfə, səviyyədən-səviyyəyə keçirilməsi qaydaları"nın layihə variantının beşinci və altıncı maddələrində göstərilir ki, ibtidai siniflərdə summativ qiymətləndirmə təlim prosesində müəyyən mərhələlərə (bəhs və ya bölmənin, yarımilin sonunda) yekun vurmaqla, şagirdin nailiyyət səviyyəsini ölçmək məqsədilə aparılır. Kiçik summativ qiymətləndirmə bəhs və ya bölmələrin sonunda müəllim tərəfindən, böyük summativ qiymətləndirmə isə yarımillərin sonunda ümumi təhsil müəssisəsinin rəhbərliyinin və ya orada yaradılan müvafiq komissiyanın nəzarəti ilə fənni tədris edən müəllim tərəfindən aparılır. Şagirdlər verilmiş standartlar və standartlar qrupunda müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmışlarmı?

Qiymətləndirmənin bu növləri hər bir fənnin məzmun standartlarında göstərilən əsas bilik və bacarıqların əldə olunmasına yönəlmiş fəaliyyət istiqamətləri ilə təmin edilir. Ibtidai sinif kurikulumunda qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasında, yüksəlməsində vacib amil kimi böyük rol oynayır və tədris prosesinin bütün mərhələlərində tətbiq edilir. Kurikulumda verilmiş məzmun standartları qiymətləndirmənin obyektivliyi üçün zəruridir və qiymətləndirmə standartları məzmun standartlarının mənimsənilməsi səviyyəsini ölçmək üçün müəyyənləşdirilmişdir. Bu isə şagird nailiyyətlərinin inkişafını sistemli şəkildə izlənilməsinə imkan yaradır.

Təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunması şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə şərtləndiyi üçün kurikulumda qiymətləndirmə mərhələsi ölçülən parametrin qiymətləndirilməsinin qəbul olunmuş standarta nisbətdə müəyyən olunmasıdır.

Təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi təhsilin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsinə və inkişafına xidmət edir və məqsədəmüvafiqlik, etibarlılıq, inkişafyönümlülük, şəffaflıq, qarşılıqlı əməkdaşlıq, dəyərləndirmə prinsiplərinəəsaslanır. Qəbul edilmiş standartlara uyğun bilik və bacarıqlara nail olmaq üçün şagirdin fəaliyyəti daim stimullaşdırılmalı və müvafiq şərait yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *”Təhsil haqqında”Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2009*
2. *Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası(Milli Kurikulumu), Bakı, 2006*
3. *Qasımova V. Yeni Qiymətləndirmə Konsepsiyası, Bakı, 2009*
4. *Abbasov Ə.M., Cavadov İ.A., İbadova B.O., Quliyeva K.R., Sultanova İ.H., Cavadova S.E. Kurikulum Bələdçisi (izahlar və tətbiqlər) Bakı, “Elm və təhsil”, 2019.*
5. *Həsənov İ., Rüstəmova A., Babayeva N. Kurikulum. Medotika. Pedaqogika" Mücrü" nəşriyyatı, Bakı, 2021*

G.E.Bağışova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
baghgulnar4@gmail.com

UŞAQ FOLKLORUNDA ƏQLİ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Şifahi xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan uşaq folklorunun uşaqların hərtərəfli tərbiyəsində istisnasız rolu vardır. Uşaqların fantaziya dünyasına və zəkasına, fikir, düşüncə və maraqlarına uyğun məqamların çoxluq təşkil etdiyi bu nümunələr onlara yeni bir aləm,, yeni baxış və xəyal üfüqləri açır. Uşağın hərtərəfli inkişafının tərkib hissəsi olan əqli tərbiyə ilə bağlı motivlər uşaq folkloru nümunələri əsasında uşağın düşüncə fəaliyyətinin təşkilində oynadığı rol açıqlanmışdır.

ВОПРОСЫ УМСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ В ДЕТСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резьюме

Исключительную роль во всестороннем воспитании детей играет детский фольклор, входящий в состав устной народной литературы. Эти примеры, где много моментов, подходящих для детского фантазийного мира и интеллекта, идей, мыслей и интересов, открывают для них новый мир, новое видение и горизонты мечты. На примерах детского фольклора объяснена роль мотивов, связанных с умственным воспитанием, которое является составной частью всестороннего развития ребенка, в организации мыслительной деятельности ребенка.

ISSUES OF MENTAL EDUCATION IN CHILDREN'S FOLKLORE

Summary

Children's folklore, which is a part of oral folk literature, has an exceptional role in the comprehensive education of children. These examples, where there are a lot of moments suitable for children's fantasy world and intelligence, ideas, thoughts and interests, open up a new world, new vision and dream horizons for them. Motives related to mental education, which is a component of a child's comprehensive development, have been explained the role they play in the organization of the child's thinking activity based on examples of children's folklore.

Açar sözlər: *əql, tərbiyə, uşaq fokloru*
Ключевые слова: *ум, воспитание, детский фольклор*
Key words: *mind, upbringing, children's folklore*

Ağıl haqqında görkəmli mütəfəkkirlər tərəfindən müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Hər bir dövrdə ağıllı adamlar cəmiyyət tərəfindən xüsusi hörmətə, nüfuza layiq olmuşlar. Ağıllı adamlar haqqında gözəl aforizmlər, atalar sözləri mövcuddur ki, bunlardan xalq uşaqların tərbiyəsində,öz işlərinin düzgün qurulmasında yol göstərən bələdçilər kimi istifadə etmişlər.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı öz kökləri, tarixi etibarilə ümumtürk folklorunun mühüm tərkib hissəsidir. Həmin dövrdən etibarən xalqımızın şifahi ədəbiyyatı böyük tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Folklor xalqımızın tarixini, məişətini, əməyini, arzu və istəklərini, inkişaf prosesində əldə olunmuş mənəvi dəyərlərini geniş şəkildə əks etdirir.

Nağıllar. Uşaq folklorunun epik növü sayılmaqla, uşaqların nəinki zehni, əqli biliyini möhkəmləndirir, həmçinin müxtəlif mövzu və məzmuna malik olmaqla tənbəllik, xudbinlik, xəsislik, və s. mənfi xüsusiyyətlərin doğurduğu faciələri bütün genişliyi ilə təsvir edir, ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqədə uşağın təsəvvür ehtiyatını genişləndirir. Əqli mühakimənin inkişaf etdirilməsi üçün nağılların özündə problem situasiya mövcuddur. Belə ki, nağıllar məktəbəqədər yaşlı uşaqları düşünməyə vadar edir. "Ağıllı qoca", "Üç gəlincik", "Ağıllı qız" nağıllarında uşaqların qarşısında qoyulan əsas məqsəd təfəkkürün və düşüncə tərzinin inkişaf etdirilməsidir. Nağıllar uşağın ətraf aləmlə tanışlığının təşkilində də əhəmiyyətli pedaqoji resursdur.

Müasir təhsilin məqsədi uşağın fikri fəallığına təsir göstərmək olduğundan, tərbiyəçi nağılın məzmununu danışdıqdan sonra uşaqlardan məzmunu danışmağı tələb edə, obrazların xüsusiyyətləri, mənfi və müsbət obrazların kimlərdən ibarət olduğunu, sual və ya müsahibə metodu ilə zehni inkişafını təmin edə bilər. Nağılın hər hansı hissəsindən uşaqlara pedaqoji situasiya qoyaraq "Siz olsaydınız, nə edərdiniz?" sualı ilə fikir mübadiləsi aparması qoyulmuş vəzifə ilə bağlı müxtəlif fikir və yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb olur. Tərbiyəçi hər kəsin fikrinə hörmətlə yanaşmalı, dinləmə mədəniyyəti göstərməli, işin sonunda əqli nəticəni təhlil etməlidir.

Tapmacalar. Uşağın ətraf aləmini əhatə edən əşyaların müəyyən xüsusiyyətlərə uyğun şəkildə adlandırılaraq həmin xüsusiyyəti daşıyan obyektin tapılmasına təlqin edir. Xalqın hikməti sayılan xalq tapmacaları uşağın idrak fəaliyyətini oyatmaq, məntiqi təfəkkürün, oyaqlıq və sayıqlığım inkişafı ilə yanaşı, mövcud söz bazasının da hərtərəfli inkişafına imkan verir. Uşağın tapmacalarla işin təşkili əsasən böyük və məktəbəhazırlıq qrupları üzrə həyata keçirilməli, uşağın müşahidə etdiyi əyani təsəvvürlər ehtiyatına

uyğunlaşmalıdır. Məsələn, “O yanı taxta, bu yanı taxta , Şaquli bəy otaqda“ (Tısbağa), “Bir tabaq alma, sabaha qalmaz” (Ulduz) , “Bir evim var, bir dirəkli “ (Göbələk).

Burada uşaqlar özləri biliyi əldə etməyəcə can atır, müstəqil fəaliyyət nümayiş etdirir, əşya və hadisələri əlaqələndirirlər. Görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinski uşaqlarda təfəkkürün inkişafında tapmacaların əhəmiyyətini qeyd edirdi: “Uşağın beyni hüceyrələrin enerjisini mürəkkəb daxili oyanma prosesi sayəsində inkişaf edir və möhkəmlənir. Bu oyanma ətraf aləmin predmetləri və hadisələri arasında çoxcəhətli əlaqələr – səbəb, nəticə, zaman əlaqələri funksional əlaqə yaranan zaman baş verir.

Uşaq düşünərkən, axtararkən, onun üçün hələ aydın olmayan əlaqələrin mahiyyətini dərk etməyə çalışarkən onun beyin qabığı hüceyrələrində mikroskopik əlaqələr sanki gərginləşir, bu əzələlərin qüvvəsi ağıla çevrilir”. (3 s.66)

Yanıltmaclar. Düzgün nitq vərdişinə sahib olmaq, düzgün, sərrast, aydın nitqə sahib olmaq deməkdir. Yanıltmaclar daha çox psixi prosesin tərkib hissələrindən biri sayılan diqqəti və nitqi inkişaf etdirmə qabiliyyətinə malikdir. Hal – hazırda yanıltmacların pedaqoji əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yanıltmaclar uşağın tələffüz etməkdə çətinlik çəkdiyi söz – səs tərkibinin düzgün deyiliş qaydasına uyğun qurulmasını tələb edir. Sürətli deyilmə tələbi uşağın verilən yanıltmacı daha tez və tələffüz qaydaları gözlənilərək qurulmasını tələb edir. Bu da uşaqdan cəldlik və çeviklik kompetensiyasının möhkəmlənməsinə səbəb olur, uşağın düşünmə fəaliyyətini sürətləndirir.

Xalq oyunları. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyatında oyun müstəsna rol oynayır. Onlar oyun zamanı həyatı qavramaq, oyuncaqlarla iş zamanı materialın rəngini, formasını, xassələrini, məkan münasibətlərini, kəmiyyətini öyrənir, müəyyən təsəvvürlər ehtiyatına malik olurlar. Oyun uşağın əqli və fiziki qüvvəsini səfərbər etməyi, qarşıya qoyulan məqsədəçatma meyilliliyini, habelə çətinlikləri aradan qaldırmağı öyrədir.

Hər bir oyun növü uşağın əqli tərbiyəsinin fəallaşmasında mühüm rola malikdir. Kollektiv oyunlarda qarşıya qoyulan ümumi məqsəd uşaqları daha dərindən düşünməyə, maneələri dəf etməyə, ümumi məqsəd naminə fikirlərini birləşdirməyə kömək edir. Kollektivlə iş zamanı uşaqlar nəinki öz iradələrini qoyulan işə tabe edirlər, həmçinin digər uşaqların hərəkətlərinə də xüsusi diqqət yetirir, səhv və doğruları aşkarlamağa meyl edirlər. Uşaq oyunlarının bir növü isə, yaradıcı oyunlardır ki, bu oyunların məzmun və mahiyyəti məhz uşaqların özləri tərəfindən yaradılır. Qaydalar, müəyyən rollar, resurslar uşaqlar tərəfindən seçilir. Böyük və məktəbəqədər hazırlıq qrupları tərəfindən yaradılan yaradıcı oyunların təşkili məhz uşaqların əqli, fikri fəaliyyətinin məhsulu olduğundan, onlar bu prosesdən həmçinin estetik zövq alırlar.

Dilaçmalar. Böyüklərlə hələ yenicə ətraf mühiti qavrayan körpə yaşlı uşaqlar arasında qarşılıqlı şəkildə ünsiyyət fəaliyyətinin qurulması üçün ideal tərbiyəvi – uşaq folklor nümunəsidir. Məsələn:

Ana soruşur:
Bu nədir?
Körpə cavab verir:
– Qulaq.
Ana:
– Sənin dilinə
Biz qurban olaq

Uşağa mənimsədilən hər hansı əşyanın adının uşaq tərəfindən söylənilməsi uşağın idrak fəaliyyətinin üstün səciyyə daşıdığına dəlalət edir. Bu cür folklor nümunəsi nəinki uşaqlar üçün, həm də valideyn və tərbiyəçilərin öyrətdiyi məlumatın dəqiqləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Uşaqlar verdiyi cavablarla qürur duyur, valideynin tərifini eşitdikdə zövq alırlar.

Sanamalar. Sanamalar əsasən uşağın say sistemini öyrənməsində, habelə uşağa öyrətmək üçün uşaq folklorunun öyrədici nümunələrindən sayılır. Sanamalar həm də təbiətdəki ayrı-ayrı əşya və predmetlərin sayını, sırasını, müəyyən əlamətlərini bildirən poetik parçalardır:

Bir, iki – Bildirki.
Üç, dörd – Qapını ört.
Beş, altı – Daş altı.
Yeddi, səkkiz – Firəngiz.
Doqquz, on – Qırmızı don.

Uşaq folkloru uşağa cəmiyyət və təbiət həyatını, insan və hisslər aləmini onun yaş və anlama səviyyəsinə uyğun təqdim etdiyi üçün uşaqlar üçün əvəzolunmaz tərbiyə mənbəyidir. Bu folklor nümunələrinin uşağın bütün həyati proseslərinə mümkün qədər daha çox daxil edilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. *Həsənov. A. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı – 2011*
2. *Əliyeva. A. S. Xalq pedaqogikasında tərbiyə məsələləri. Bakı – 2016.*
3. *Rüstəmova N.M, Z.Ə. Zeynalova, K.N.Abdullayeva. Folklor nümunələrində məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi problemi. Bakı – 2011.*

A.Ə.Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayanhuseynova046@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSİAL DÜNYA İLƏ TANIŞLIQ ÜSULLARI

Xülasə

Gələcəyimiz olan uşaqların gələcəyin uğurlu, sərştəli, dünyagörüşlü şəxsiyyətlər kimi yetişməsində təhsilin rolu olduqca mühümdür. Bu təhsilin əhəmiyyətli pillələrindən biri uşaqların fundamental bilik, vərdiş və bacarıqlarının əsasını qoyan məktəbəqədər hazırlıqdır. Məktəbəqədər hazırlıq pilləsində uşaqların onları əhatə edən sosial dünya ilə tanışlığı olduqca mühümdür. Odur ki, məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial dünya ilə tanışlıq üsulları araşdırılmışdır.

МЕТОДЫ ОЗНАКОМЛЕНИЯ С СОЦИАЛЬНЫМ МИРОМ ДОШКОЛЬНИКОВ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

Роль образования очень важна в развитии наших будущих детей как успешных, трудолюбивых, дальновидных личностей будущего. Одним из важных этапов этого образования является дошкольная подготовка, закладывающая основу фундаментальных знаний, навыков и умений детей. На дошкольном уровне детям важно познакомиться с окружающим их социальным миром. Поэтому в статье рассматриваются способы знакомства детей дошкольного возраста с социальным миром.

METHODS OF ACQUAINTANCE WITH THE SOCIAL WORLD OF PRESCHOOL CHILDREN IN PRESCHOOL EDUCATION

Summary

The role of education is very important in the development of our future children as successful, hard-working, visionary personalities of the future. One of the important stages of this education is pre-school preparation, which lays the foundation for children's fundamental knowledge, habits and skills. At the pre-school level, it is important for children to become familiar with the social world around them. Therefore, the article examines the ways in which preschool children get acquainted with the social world.

Açar sözlər: *məktəbəqədər təhsil, uşaqlar, sosial dünya, üsul və metodlar, bilik və bacarıqlar*

Ключевые слова: *дошкольное образование, дети, социальный мир, методы и приемы, знания и умения*

Key words: *preschool education, children, social world, methods and techniques, knowledge and skills*

Uşağın şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı müasir cəmiyyəti yönləndirən dəyərlərlə müəyyən edilir. Məktəbəqədər yaşda şəxsiyyətin əsas xassələrinin və keyfiyyətlərinin formalaşması baş verir, şəxsi mədəniyyətin əsası qoyulur ki, bu da gələcəkdə uşağa istənilən sosial qrupa uğurla uyğunlaşmaq imkanı verir. Şəxsiyyətin formalaşması prosesi məktəbəqədər uşağın müxtəlif fəaliyyətlərində həyata keçirilir, ona müxtəlif sosial münasibətlərdə iştirak etməyə imkan verir.

Sosial inkişaf, təhsilin əsas vəzifəsi olmaqla, körpəlikdə və erkən uşaqlıqda ilkin sosiallaşma dövründə başlayır, bunun əsasında uşaq sonrakı həyatı üçün başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə üçün zəruri olan bacarıqları əldə edir (3).

Müasir məktəbəqədər təhsil sistemində məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün təlim və tərbiyə proqramlarının müxtəlifliyi və dəyişkənliyi məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim və tərbiyəsi təcrübəsini zənginləşdirir. Əsas məktəbəqədər təhsil proqramlarının təhlili göstərir ki, sosial inkişaf problemlərinin həlli məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsil və təliminin ən aktual sahələrindən biridir.

Sosial dünyanın müxtəlif qarşılıqlı vəziyyətlərdə olan insanlar arasında mürəkkəb münasibətlər sistemi olduğunu nəzərə alaraq, aşağıdakı təhsil vəzifələrini ayırd edə bilərik:

1. Uşaqlarda yaxın sosial mühitlə münasibətlər haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşması (ailədə sosial münasibətlərlə tanışlıq, ailədə sosial qarşılıqlı əlaqə təcrübəsinin formalaşması);
2. Sosial dünyanın müxtəlif subyektlərinə maraq və emosional münasibət tərbiyəsi (insan emosiyaları haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması; insanların əxlaqi keyfiyyətləri ilə tanışlıq; başqa insanlara qarşı empatiya hissinin formalaşdırılması, müxtəlif emosional situasiyalarda düzgün davranış tərzini seçmək bacarığı);
3. Uşaqlarda geniş sosial mühitlə münasibətlər haqqında fikirlərin formalaşması (məktəbəqədər təhsil müəssisəsi qrupundakı bütün uşaqlara xeyirxah münasibət, böyüklərə hörmətli münasibət, uşaq kollektivində gender-rol münasibətləri);
4. Etik mədəniyyətin əsaslarının formalaşdırılması: uşaqlar arasında insanlar arasında qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif vəziyyətlərində (gəzintidə, ziyafətdə, telefonla) ünsiyyət qaydaları ilə tanışlıq;

5. İnsanların əmək fəaliyyətinə hörmətli münasibətin formalaşdırılması (uşaqların müxtəlif peşələr, işi asanlaşdıran müxtəlif üsullar haqqında biliklərinin tanışlığı və genişləndirilməsi);
6. Doğma ölkə haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşdırılması (doğma şəhər, rayon ilə tanışlıq; vətənə məhəbbət və müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə hörmət hissi aşılamaq);
7. Uşaqlarda bayram mədəniyyətinin formalaşdırılması (uşaqların bayramlar - ailə, dövlət, xalq və s.xalq bayramı adət-ənənələri və ümumi adət-ənənələr haqqında təsəvvürlərinin dərinləşdirilməsi və aydınlaşdırılması).

Ənənəvi olaraq, məktəbəqədər təhsil müəssisələri sosial dünya ilə tanış olmaq üçün aşağıdakı iş formalarından istifadə edirlər:

- Məşğələlər məktəbəqədər uşaqların sosial dünya ilə tanışlığının əsas formasıdır. Məşğələlər, ilk növbədə, müəllim və uşaqlar arasında ünsiyyətdir, bu müddət ərzində məktəbəqədər uşaqlar müxtəlif həyat vəziyyətlərində insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə qaydalarını öyrənirlər. Qrup otağında sosial dünyanın subyektləri haqqında yeni məlumatlar ötürülür, mövcud biliklərin aydınlaşdırılması, möhkəmləndirilməsi, ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi həyata keçirilir. Uşaqların və müəllimin qrup otağında qarşılıqlı əlaqəsi onlara birgə hərəkətləri planlaşdırmağa, ümumi işə töhfələrini müəyyən etməyə, hərəkətlərini başqaları ilə əlaqələndirməyə və qrup uğurunu özününkü kimi hiss etməyə imkan verir. Bu, uşaqlara bir qrupa aid olmaq, birlik və bərabərlik hissini yaşamağa imkan verir. Məşğələlər digər iş formaları ilə sıx bağlıdır.
- Ekskursiyalar. Çox vaxt bu, müxtəlif sosial institutlar (körpələr evi, uşaq bağçası, məktəb, ev), təhsil və dövlət müəssisələrində təbii şəraitdə peşələrlə tanışlıqdır. Ekskursiyalar zamanı uşaqlar sosial əhəmiyyətli obyektləri və hadisələri dərk edərək onlara emosional reaksiya verməyi öyrənirlər. Nəticədə ətrafdakı sosial dünyanı daha dolğun qavrayır, onunla təmaslar daha ahəngdar olur.
- Gündəlik müşahidələr. Uşaq bağçasında müəllim böyüklərin, məsələn, təmizləyicinin işinə, işində mövsümi dəyişikliklərə (qardan təmizləmə, ərazinin yarpaqlardan təmizlənməsi və s.) gündəlik müşahidələrini təşkil edir. Sistemli müşahidələr uşaqlarda analitik-sintetik fəaliyyətin inkişafına kömək edir. Gəzinti zamanı müəllim uşaqlara ünsiyyət qaydalarını öyrədir, münaqişəli vəziyyətlərin həllinə kömək edir. Eyni zamanda, uşağı davranış reaksiyasının müstəqil seçimi vəziyyətinə salmaq vacibdir. O, öz istəklərini cəmiyyətin qayda və qanunlarına uyğunlaşdırmağı öyrənməlidir və burada müəllimin müsbət qiymətləndirilməsi və onun uşaqların müsbət hərəkətlərinə daim diqqət yetirməsi lazımdır.
- Oyun. Oyun fəaliyyətində, rol qarşılıqlı əlaqəsi və davranışında sosial münasibətlərin bütün müxtəlifliyi inkişaf edir və fərqlənir. Oyunda uşaq

sonradan gündəlik həyata keçən müəyyən davranış qaydalarına riayət etməyi, uyğun nitq və ifadə vasitələrindən istifadə edərək müxtəlif sosial münasibətlərə girməyi öyrənir. Oyun uşağın müstəqilliyə can atmasında, böyüklərin həyatında fəal iştirakında, dünyanı bilmək və ünsiyyət qurmaqda əsas ehtiyaclarını ödəyir. Uşaq oyununun əsas xüsusiyyəti ondadır ki, burada emosional proseslər ön plana çıxır. Buna görə də, oyun fəaliyyətində uşaq özünün "mən"ini (hissləri, düşüncələri, təcrübələri, hərəkətləri) ən tam şəkildə ifadə edə və araşdıra bilər (1). Oyun özünü həyata keçirmək və özünü ifadə etmək vasitəsidir.

- Tədbir və bayramlar. Bayram və tədbirləri keçirərkən uşaqlar müxtəlif növ bayramlarla tanış olurlar: qrupdaxili tədbirlər (ad günləri, analar günü və s.), şəhər tədbirləri. Bayram və tədbirlərin formasından asılı olaraq müxtəlif sosial vəzifələr həll olunur. Sabah məclislərində və şəhər tədbirlərində iştirak etməklə uşaqlar bədii ünsiyyət elementlərini, bayram mədəniyyətini, o cümlədən bayrama hazırlığı, bayram üçün səliqəli geyinmək bacarığı və istəyini, davranış etiket normalarını fəal şəkildə öyrənirlər. Qrupdaxili tədbirlər keçirərkən, uşaqlar hədiyyələr hazırlayaraq qrupun binalarının dizaynında iştirak edirlər. Bayram tədbirləri uşaqların müxtəlif bədii ifadə vasitələrinə emosional reaksiyasını daha aydın şəkildə inkişaf etdirir, bayramın birgə hazırlanmasından və keçirilməsindən məmnunluq hissi aşılayır, yeni sosial motivasiya və ehtiyaclar formalaşdırır.
- Ailə işi. Ailə cəmiyyətdə davranışın əsas stereotiplərinin qoyulduğu və inkişaf etdirildiyi əsas sosial institutlardan biridir. Buna görə də, məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin müəllimlərinin vəzifələrindən biri də ailə ilə tərbiyə, məsləhət və tərbiyə işidir. Valideynlərlə müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi prosesində müəllim onları uşaqların yaş xüsusiyyətləri, müəyyən bir yaş qrupu tərəfindən sosial normaların mənimsənilməsi üçün proqram tələbləri, ailədə müvafiq bacarıqların inkişaf etdirilməsi ehtiyacı və uşaqları sosial dünya ilə tanış etmək üçün müxtəlif iş formaları ilə tanış edir.
- Uşaqların sərbəst fəaliyyəti. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin gündəlik işində həmişə müstəqil oyunlar və uşaqların qrupda bir-biri ilə sərbəst ünsiyyəti və gəzinti üçün vaxt ayrılır. Uşaqların müstəqil fəaliyyəti prosesində qrup otağında və ailədə əldə edilən bütün sosial bacarıqlar birləşdirilir və avtomatlaşdırılır; eyni zamanda, uşaqların ünsiyyəti böyüklərin təklifi olmadan həyata keçirilir (böyüklər yalnız münaqişə vəziyyətlərinə müdaxilə edir). Müstəqil fəaliyyət uşaqlara qarşılıqlı əlaqə üçün tərəfdaş seçmək imkanı verir, onlara ünsiyyət vəziyyətini təhlil etməyə, mövqelərini, fikirlərini dəyişdirməyə imkan verir. Emosional təcrübə uşağın şəxsiyyətinin müsbət keyfiyyətlərinin inkişafı mənbəyidir və həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmaq istəyini formalaşdırır.

Metodologiya sosial dünya ilə tanışlığın vizual, praktiki və şifahi üsullarını vurğulayır.

Vizual üsullara, ilk növbədə, sosial dünyanın obyekt və hadisələrinin müşahidəsi daxildir. Müşahidə birbaşa və ya dolayı ola bilər. Birbaşa müşahidə obyektin və ya hadisənin bütün müxtəlif təzahürlərində hissiyyat bilikləri və qavranılmasıdır. Birbaşa müşahidə üsulu uşaq bağçasında keçirilən bir sıra məşğələlərdə, gəzintilərdə, doğma şəhər (kənd) ətrafında ekskursiyalarda, sərbəst fəaliyyətlərdə, müxtəlif ünsiyyət vəziyyətlərində insanların münasibətlərini müşahidə edərkən istifadə olunur. Dolayı müşahidə obyektin bədii obrazı - oyuncaq və ya şəkil vasitəsilə qavranılmasıdır. Həqiqi sosial hadisələrin uşaqlara birbaşa müşahidə üçün təqdim edilmədiyi hallarda, məsələn, təhlükəsizlik səbəbi ilə dolayı müşahidə tövsiyə olunur. Belə hallarda aydınlıq üçün illüstrativ-bədii materiallara, maketlərə, piktoqramlara və s. müraciət edirlər.

Məktəbəqədər məşğələlərdə praktiki və şifahi üsullardan daha az istifadə olunur. Praktiki metodlara sosial dünyanın obyektləri haqqında fikirləri birləşdirməyə yönəlmiş didaktik oyunlar daxildir. Bu cür oyunların məşğələdə və sərbəst fəaliyyətdə istifadəsi uşaqların cəmiyyətin həyatı ilə tanış olmaq üçün proqram materialını mənimsəmək həvəsini artırır. Didaktik oyunda idrak tapşırıqları oyun tapşırıqları ilə əlaqəlidir, buna görə də əyləncə elementlərini (sürprizlər, axtarış, təxminlər) daxil etmək lazımdır. Didaktik oyunlarla yanaşı didaktik materiallarla məşqlər, həmçinin şifahi didaktik oyunlar istifadə olunur. Şifahi didaktik oyunlar uşaqların eşitmə diqqətini, fonemik qavrayışını formalaşdırır, nitqin ifadəliliyini inkişaf etdirir. Didaktik oyun prosesində əldə edilən sosial qarşılıqlı əlaqə bacarıqları uşaqların müstəqil fəaliyyətinə keçir.

Verbal metodlara müəllimin hekayələri, söhbətləri, bədii ünsiyyət elementləri, bədii əsərlərin oxunması daxildir. Müəllimin müxtəlif sosial vəziyyətlər və hadisələr haqqında hekayəsi uşaqların biliklərini zənginləşdirir və genişləndirir. Hekayənin gedişində müəllim uşaqların diqqətini sosial həyatda baş verən əlamətdar hadisələrə, onların təfərrüatlarına, təzahür xüsusiyyətlərinə yönəldir. Bədii ünsiyyət elementləri uşaqların improvizasiyaları, sözlər və səslərlə oyunlardır (qafiyələr, onomatopeya, məzəli dialoqlar, söz birləşmələri və s.). Sosial dünya ilə tanışlığın bu növü uşaqların başqalarına şəxsi münasibətini göstərdiyi, xəyal qurduğu, müxtəlif ifadəli vasitələrdən istifadə etdiyi tapşırıqları əhatə edir. Bədii ünsiyyət vasitələrinə kommunikativ-linqvistik oyunlar, uşaqların nitq yaradıcılığını inkişaf etdirməyə, problemli vəziyyətləri həll etməyə və oynamağa yönəlmiş yaradıcı oyunlar daxildir.

Beləliklə, məktəbəqədər uşaqların sosial dünya ilə tanışlığının xüsusi təşkil edilmiş prosesi sayəsində uşaq ümumbəşəri dəyərlərlə tanış olur, cəmiyyətlə ilkin əlaqələr qurulur. Uşaq tədricən müəyyən sosial rol almağı öyrənir, sosial proseslərə və münasibətlərə daxil olur, müstəqil sosial fəaliyyət göstərə bilir və beləliklə, öz sosial ehtiyaclarını həyata keçirir.

Ədəbiyyat

1. *Князева О.Л. Я, ты, мы / О.Л.Князева, Р.Б.Стеркина. – М.: Дрофа, 1999.*
2. *Козлова С.А. Я – человек: Программа социального развития ребёнка. – М.: Школьная пресса, 2003*
3. *Шиянов Е.Н. Педагогика: общая теория образования / Е.Н.Шиянов. – Ставрополь: Издво СКСИ, 2007.*
4. *http://web.school2100.com/upload/iblock/f1e/f1e5be92a4442fc4e8d06dda3a0a1d35.pdf*

D.R.Bayramova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
bayramovadilshad97@icloud.com

TƏLƏBƏLƏRİN ÖZÜNÜ HAZIRLIĞININ GƏLƏCƏK MÜTƏXƏSSİS KİMİ FORMALAŞMASINDA ROLU

Xülasə

Beləliklə, dərin və hərtərəfli bilik, bacarıq və vərdişə, ptaktik hazırlığa, yüksək mədəniyyətə, məsuliyyət hissinə və mütərəqqi dünyagörüşünə malik şəxsiyyət formalaşdırmaq mühüm məqsəd kimi qarşıda durduğundan tərbiyəçi-müəllimlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Tələbələrin öyrənmə ilə bağlı fikirləri və motivləri müxtəlif ola bilər ,əsas məsələ onların özünütəhsillə məşğul olmalarının gələcəkdə yaxşı mütəxəssis olmaqları üçün vacib olduğunu dərk etmələri və ona inanmalarıdır. Gələcək tərbiyəçi-müəllim özünü hazırlığının keyfiyyət və kəmiyyətinin hansı səviyyədə olmasını da bilməli, aşağı olmasının səbəblərini araşdırmalı və onların aradan qaldırılmasına çalışmalıdır. Pedaqoji peşələr üzrə peşəkar və səriştəli kadrların hazırlanması işinin müvəffəqiyyətlə aparılması ali pedaqoji təhsil müəssisələrində aparılan peşəyönümü işlərinin səviyyəsindən həlledici dərəcədə asılıdır.

РОЛЬ САМОПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ В СТАНОВЛЕНИИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Резюме

Таким образом, поскольку важной целью является формирование личности с глубокими и всесторонними знаниями, умениями и навыками, практической подготовкой, высокой культурой, чувством ответственности и прогрессивным мировоззрением, на воспитателей-педагогов возлагается большая ответственность. У студентов могут быть разные представления и мотивы обучения, главное, чтобы они понимали и считали, что самообразование важно для них, чтобы в будущем стать хорошими профессионалами. Будущий тьютор-педагог должен знать уровень качества и количества самоподготовки, исследовать причины ее низкого уровня и пытаться их устранить. Успешная подготовка профессиональных и компетентных кадров для педагогических профессий в решающей степени зависит от уровня профессиональной подготовки, проводимой в высших учебных заведениях.

THE ROLE OF SELF-TRAİNİNG OF STUDENTS İN THE FORMATİON OF FUTURE SPECİALİSTS

Summary

Thus, since it is an important goal to form a personality with deep and comprehensive knowledge, skills and habits, practical training, high culture, a sense of responsibility and a progressive worldview, educators-teachers have great responsibilities. Students may have different ideas and motivations about learning, the main thing is that they understand and believe that self-education is important for them to become good professionals in the future. The future tutor-teacher should know the level of quality and quantity of self-training, investigate the reasons for its low level and try to eliminate them. Successful training of professional and competent personnel for pedagogical professions depends on a decisive degree on the level of vocational training conducted in higher educational institutions.

Açar sözlər: *tərbiyəçi, tələbə, tərbiyə, özünühazırlıq, təlim, öyrənmə*
Ключевые слова: *педагог, ученик, образование, самоподготовка, обучение, обучение*
Key words: *educator, student, education, self-preparation, tuition, study*

Ali pedaqoji məktəblərdə yüksək hazırlıqlı tərbiyəçi-müəllim kadrlarının yetişdirilməsi müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin daha savadlı və səriştəli kadrlarla təmim edilməsində başlıca amillərdən biridir. Dərin və hərtərəfli bilik, bacarıq və vərdişə, ptaktik hazırlığa, yüksək mədəniyyətə, məsuliyyət hissinə və mütərəqqi dünyagörüşünə malik şəxsiyyət formalaşdırmaq mühüm məqsəd kimi qarşıda durduğundan tərbiyəçi-müəllimlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Təhsil sisteminin qarşıya qoyduğu məqsədlərin yerinə yetirilməsində və gələcəkdə səmərəli təlim-tədris prosesinin yaradılmasında tələbələrin özünühazırlığı bu cəhətdən olduqca mühüm məsələlərdən biridir. Tələbələrin öyrənməyə,özünütəhsilə olan inamı vacibdir. Onların öyrənmə ilə bağlı fikirləri və motivləri müxtəlif ola bilər ,əsas məsələ onların özünütəhsillə məşğul olmalarının gələcəkdə yaxşı mütəxəssis olmaqları üçün vacib olduğunu dərk etmələri və ona inanmalarıdır. Tələbələrin davranışları, məlumat mənbəyinə inamı, praktiki təfəkkürü, seçdiyi öyrənmə metodları, motivləri, marağı və s. kimi amillər onların öyrənmə qabiliyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə respublikamızda ali pedaqoji təhsilin əsas hədəfi dövrün tələbləri ilə səsləşə bilən, pedaqoji peşəkarlığa və səriştəyə, əməli bacarıqlara malik, yüksək ixxtisaslı pedaqoji kadrların hazırlamasından ibarətdir. Yaşadığımız müasir dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı və təhsilin təkmilləşdirilməsinə ehtiyacın yaranması müəllim kadrlarının hazırlanması prosesində yeniliklərin olmasını, inovasiyaların genişləndirilməsini mühüm zərurətə çevirmişdir. (1, s. 301)

Bu gün tərbiyəçi-müəllim hazırlığında əsas məsələlərdən biri tələbələrin müəllimlər tərəfindən bilavasitə təlim keçməsi, öyrədilməsi ilə yanaşı, fərdi təcrübələrini sistematik şəkildə artırılaraq davamlı şəkildə özünü inkişaf etdirməsidir. Gələcək tərbiyəçi-müəllimlər özünühazırlıqla müntəzəm məşğul olmalıdırlar. Bunun üçün onların aşağıdakı məzmun və istiqamətlərdə özünütəhsillə məşğul olmalarını olduqca əhəmiyyətli hesab etmək olar:

1) bu günki tələbə, gələcək tərbiyəçi-müəllim özünütəhsillə məşğul olmaq üçün elmi-pedaqoji nəzəriyyəyə yiyələnməli, möhkəm əqidəyə və özünəinama malik olmalıdır;
2) geniş məlumata malik olmalı və bununla yanaşı yüksək mədəniyyətə malik olmalıdır;
3) öz ixtisasını mükəmməl bilməsi üçün elmi-metodiki, nəzəri və praktik mənbələrlə, ədəbiyyatlarla fasiləsiz məşğul olmalıdır;
4) təlim, təhsil, tərbiyə problemlərinə aid yenilikləri izləməli və pedaqogika, məktəbəqədər pedaqogikanı, psixologiya, ixtisas metodikası fənnlərini yaxşı oxumalıdır;
5) pedaqoji bilik, bacarıq və vərdişlərini artırmaq üçün nəzəri biliklərini təcrübədə sınaqdan keçirməyə çalışmalıdır.

Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin bu məzmun və istiqamətlərdə özünühazırlıqla məşğul olması başlıca olaraq bakalavr səviyyəsində həyata keçirilir. Tələbələrin bu səviyyədə əsas fəaliyyət istiqaməti oxumaq, öz intelektini inkişaf etdirmək, mənəvi əxlaqi, fiziki və estetik baxımdan inkişaf etmək ,peşəyə, tərbiyəçi peşəsinə dərindən yiyələnməkdir. Gələcək tərbiyəçi-müəllim bakalvriat səviyyəsində mütəxəssis kimi inkişaf edir. Bu illərdə gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin özünü mütəxəssis kimi formalaşdırılması prosesinə vahid tərbiyə və təlim prosesi kimi yanaşmanın böyük faydası vardır.Bununla yanası, gələcək tərbiyəçi-müəllimlər yalnız bilik və təfəkkürünü formalaşdırmaqla qalmayıb həmçinin özlərinin mənəvi aləmini də formalaşdırma üçündə səy göstərməlidirlər bunun nəticəsində hər bir tərbiyəçi-müəllim əqidəlilik; dözümlülük; əzmkarlıq; təşəbbüskarlıq; çeviklik; müstəqillik; nizamlılıq və s. kimi bir sıra keyfiyyətlərə yiyələnmiş olurlar. Bununla yanaşı, gələcək tərbiyəçi-müəllim mütəxəssis kimi formalaşmaq məqsədilə öz psixikalarını da inkişaf etdirmək, qayğısına qalmalıdır.

Tələbə sadəcə gələcəyin savadlı mütəxəssisi deyil, ilk növbədə şəxsiyyətidir. Tələbə özünü davamlı olaraq inkişaf etdirən, ruhlandıran və motivasiya edən şəxsiyyətdir. Gələcək tərbiyəçi-müəllim yalnız bilik alan deyil, həm də tərbiyəvi-dəyərlər daşıyıcısıdır. Cəmiyyətin yeni üzvünü tərbiyə etmək üçün o humanizm ideyasına sadiq olmalı və şəxsi nümunədə göstərməlidir. Gələcək tərbiyəçi-müəllim özünü şəxsiyyətin mənəvi-etik əsasının formalaşmasına təsir göstərməyi, həvəsləndirməyi bacarmalıdır. O, özünün hansı dövrdə yaşadığına və gələcəkdə tərbiyə edəcəyi uşaqların hansı

dövrdə yaşayacağını yaxşı anlamalıdır. Gələcək tərbiyəçi-müəllim özünühazırlıq işini səmərəli qurlı, müntəzəm olaraq öz üzərində çalışmalıdır. Tərbiyə prosesində tələbə fəal, müstəqil iştirakçıdır, tərəf müqabilidir. Müəllim Tərbiyə prosesində rəhbər və idarəedən şəxs kimi çıxış etsə də, tələbələrin müstəqilliyinə, təşəbbüskarlığına, özfəaliyyətinə geniş meydan açmalı, tərbiyəvi tədbirlərin seçilməsində onların arzu və istəklərini, fərdi imkan və qabiliyyətlərini nəzərə almalıdır. İş bu cür təşkil edildikdə tələbədə sabahkı mütəxəssisə xas olan təşkilatçılıq bacarığı yaranır, ictimai-siyasi təcrübə formalaşır (2, s.112).

Gələcək tərbiyəçi-müəllim özünü inkişaf etdirməklə həmçinin özünəinam hissini də formalaşdırır. Bu, gələcəyə uğurla addımdır. Tələbə öz yaradıcı meyllərini inkişaf etdirməli, enerjisini düzgün istiqamətə yönəltməyi bacarmalıdır. Öz biliklərini praktikada həyata keçirən gələcəyin tərbiyəçi-müəllimi özünü daha da formalaşdırmış olur. O, müəyyən nəticə əldə etdikdə öyrənmə prosesini bitirməməli, öz fəaliyyətini davam etdirməlidir.

Gələcək tərbiyəçi-müəllim özünühazırlığının keyfiyyət və kəmiyyətinin hansı səviyyədə olmasını da bilməli, aşağı olmasının səbəblərini araşdırmalı və onların aradan qaldırılmasına çalışmalıdır. Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin 1-ci kursdan başlayaraq uşaq bağçası ilə əlaqə saxlaması onların özünü hazırlığının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini möhkəmlədə bildiyindən təhsil illərində buna xüsusi diqqət göstərilməlidir. Onların əməkdar müəllimlərlə görüşləri, oxucu konfranslarının keçirilməsi, nümunəvi bağçalara və ekskursiyalarının təşkili və s. kimi tədbirlər onları fəallaşdırar, onlar burada çalışan mütəxəssislərin işləri ilə yaxından tanış olarlar.

Pedaqoji peşələr üzrə peşəkar və səriştəli kadrların hazırlanması işinin müvəffəqiyyətlə aparılması ali pedaqoji təhsil müəssisələrində aparılan peşəyönümü işlərinin səviyyəsindən həlledici dərəcədə asılıdır. Öz peşəsini, işini sevən, ona bağlı olan, müəllimlik peşəsini bütün peşələrin fövqündə sayan yüksək səviyyəli kadrların hazırlanması pedaqoji peşə təhsili müəssisələrində tələbələrin ixtisas hazırlığının məzmununun dərinləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, onların həm də təhsil aldıqları ixtisas sevmələri, ona ürəkdən bağlamaları, bu ilə sıx bağlıdır. Bu da peşə-ixtisas təhsili prosesində tələbələrlə peşəyönümü işlərinin sistemli şəkildə aparılmasını zəruri edir (1, səh 321). Bunlar, eyni zamanda tərbiyəçi-müəllim ixtisasını seçən və gələcəkdə bu sahədə fəaliyyət göstərməyi qarşılarına məqsəd qoyan və hədəf seçən tələbələrə də aiddir.

Ədəbiyyat

1. *İlyasov M.İ. Müasir təhsil: Ənənədən İnnovasiyaya.Baki: "Elm və Təhsil", 2021.*
2. *Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: "Elm və Təhsil", 2007.*

G.M.Aydın
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulderenaydin@gmail.com

ÇOCUKLARIN BİLİŞSEL GELİŞİMİNDE, DESTEKLEYİCİ ÖĞRENME ORTAMININ ETKİSİ

Özet:

İnsan yaşamında okul öncesi dönem çok önemli yer tutar. Çocuklarda Bilişsel Gelişim bebeklik çağında başlar. Okul öncesi dönemde ise çocuğun kişilik gelişimi ile duygusal, sosyal, bilişsel ve dil gelişimi büyük oranda tamamlanır. Bireyin çevresindeki dünyayı algılaması, anlaması ve öğrenmesini sağlayan aktif zihinsel faaliyetlere bilişsel gelişim adı verilmektedir. Bilişsel gelişim başlığının altında: dikkat, algı, bellek, problem çözme yeteneği konuları işlenir. Bilişsel gelişimi destekleyen öğrenme ortamının yaratılması oldukça önemli bir husustur. Bir öğrenme ortamında yer alan sosyal, fiziksel, psikolojik ve kültürel faktörler, çocukların öğrenme içgüdülerini derinden etkiler. Onlar etkinliklerde aktif faaliyet göstererek düşünme, anlama ve problem çözme yeteneklerini geliştirir.

ВЛИЯНИЕ БЛАГОПРИЯТНОЙ УЧЕБНОЙ СРЕДЫ НА КОГНИТИВНОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ

Резюме:

Дошкольный период занимает очень важное место в жизни человека. Когнитивное развитие у детей начинается в младенчестве. В дошкольном периоде в значительной степени завершается развитие личности ребенка, его эмоциональное, социальное, познавательное и языковое развитие. Активная умственная деятельность, позволяющая человеку воспринимать, понимать и познавать окружающий мир, называется когнитивным развитием. Под названием «когнитивное развитие» подразумеваются: внимание, восприятие, память, способность решать проблемы. Создание среды обучения, поддерживающей когнитивное развитие, является очень важным вопросом. Социальные, физические, психологические и культурные факторы в учебной среде сильно влияют на инстинкты детей к обучению. Активно участвуя в деятельности, они развивают свое мышление, понимание и способность решать проблемы.

THE EFFECT OF SUPPORTİVE LEARNİNG ENVİRONMENT ON COGNİTİVE DEVELOPMENT OF CHİLDREN

Summary:

Preschool period has a very important place in human life. Cognitive Development in children begins in infancy. In the preschool period, the child's personality development and emotional, social, cognitive and language development are completed to a large extent. The active mental activities that enable the individual to perceive, understand and learn the world around him are called cognitive development. Under the title of cognitive development: attention, perception, memory, problem solving ability are covered. Creating a learning environment that supports cognitive development is a very important issue. Social, physical, psychological and cultural factors in a learning environment deeply affect children's learning instincts. They develop their thinking, understanding and problem-solving abilities by being active in the activities.

Anahtar kelimeler: *biliş, gelişim,zihin, algı, öğrenme, destekleyici ortam*

Ключевые слова: *познание, развитие, разум, восприятие, обучение, поддерживающая среда*

Key words: *cognition, development, mind, perception, learning, supportive environment*

Bilişsel gelişim çocuğun dünyaya gelişinden başlayarak, yetişkin olma süreci boyunca dünyayı algılayabilmesi ve çevresi ile etkileşimde olabilmesini sağlayan tüm zihinsel işlevleri edinme sürecidir. Biliş terimi düşünme, öğrenme ve yeniden hatırlama süreci olarak tanımlanmaktadır. İnsan zihninin içindeki geniş bir algıyı kapsayan terimdir. (1, s.17)

Bilişsel gelişim başlığının altında: dikkat, algı, bellek, problem çözme yeteneği konuları işlenir. Çocuklar dünyaya gözünü açtığı zamandan itibaren çevresini tanımaya olayları anlamlandırmaya çalışır. (1, s.20-25) Yeni doğmuş bir bebek doğumunun ilk gününden itibaren çevresini tanıma ve keşfetme çabasına başlar. Keşif zamanında kullandığı esas vasıtalar doğuştan getirdiği refleksleri ve sonradan kazandığı duyusal, zihinsel ve hareketsel becerilerdir. Bilişsel gelişimin önemli seviyelerinden biri de çocuk nesnelerin değişmezliğini/sürekliliğini keşfederek başarır. Bu çocuk için oldukça zor ve vazgeçilmez bir süreci kapsar. Bu süreçte çocuk, üzeri örtülü bir nesneye uzanma onu alma ve A konumunda gördüğü bir nesneyi B konumundayken de bulma, gözlemlediği nesnenin örtünün altına saklandığını anlamaya çalışır. Tüm bunlar çocuğun deneyimsel dünyası vasıtasıyla elde ettiği dikkat, gözlem, algı,düşünme ve anlama gibi kazanımlarına nail olması ile neticelenir.

Bireyin çevresindeki dünyayı algılaması, anlaması ve öğrenmesini sağlayan aktif zihinsel faaliyetlere bilişsel gelişim adı verilmektedir. Bilişsel

gelişim üzerine ciddi çalışmalar yapan alimlerin başında meşhur İsveçreli psikolog ve pedagog Jean Piaget gelir. Piaget, bir çocuğun her zaman yeni şeyler görmek, duymak ve deneyimlemek isteyeceğini belirtir. Çocukların zihinsel gelişimininde bu çevresel etki ve durumlardan etkileneceğini vurgular. John Dewey ve sonraki akademisyenler ise en iyi öğrenme şeklinin deneyime dayalı olduğunu belirtirler. (2, s.126) İtalyan bilim insanı ve eğitimci olan Maria Montessori, çocuklara somut deneyimler ve çok iyi tasarlanmış materyallerle donatılmış bir çevre hazırlandığında üst düzeyde bir öğrenmenin gerçekleşeceğini ifade etmektedir. (2, s.104)

Çocukların bilişsel gelişim düzeylerini arttırmak ve onları geleceğin fikri hür bireyleri olarak yetiştirmek için onların gelişimine uygun öğrenme ortamlarının oluşturulması önemli hususlardan biridir. Öğrenme için zengin uyarıcıların olduğu ortamın hazırlanması cocukların üzerinde olumlu etki ile saptanmıştır. Üsküdar Üniversitesi Çocuk Gelişimi Bölüm Başkanı Prof. Dr. Nurper Ülküer saptamayı bu şekilde ifade etmiştir: “Öğrenme biyo-nörolojik ve psikolo-sosyal bir süreçtir. Fiziksel büyüme ve olgunlaşmanın yanı sıra, çocuğun içinde bulunduğu ortamın ona sunduğu zengin uyaranlar çocuğun beyin yapısını şekillendiriyor ve başta öğrenme olmak üzere tüm gelişim süreçlerini etkiliyor. Sinirbilim alanının beyin gelişimi konusunda yapılan çalışmalarına göre özellikle yaşamın ilk yıllarında çocukların güven duydukları bir yetişkinle deneyimlediği çeşitli nesneler, renkli oyuncaklar, kitaplarla zenginleştirilmiş diyaloglar ve oyunlar beyindeki sinirsel bağlantıların zengin ve güçlü olmasını sağlıyor. Bu da öğrenmenin temelini oluşturuyor. Yani, öğrenme sadece biyolojik bir büyüme ve olgunlaşma sonucu ortaya çıkan bir durum değildir. Aynı zamanda anne, baba, bakım veren, öğretmen gibi çocuğun çevresindeki yetişkinler kardeşleri ve arkadaşları ile olumlu ve zengin etkileşimleri sonucu kazanılan gelişimsel bir süreçtir.(6)

Etkili bir öğrenme ortamı oluşturmak için aşağıdaki bileşenlere dikkat edilir.

1. Öğrenenlerin (okul öncesi yaş grubunda olan çocukların) özellikleri;
2. Öğrenme ve öğretme hedefleri, beklentileri;
3. Öğrenmeyi destekleyen geliştirici etkinlikler;
4. Öğrenmeyi yönlendiren ve ölçen değerlendirme stratejileri yolları ;
5. Öğrenme ortamını doğrudan besleyen kültür özelliklerinin olması. (7)

Bir öğrenme ortamında yer alan sosyal, fiziksel, psikolojik ve kültürel faktörler, çocukların öğrenme içgüdülerini derinden etkiler. Onlar etkinliklerde aktif faaliyet göstererek düşünme, anlama ve problem çözme yeteneklerini geliştirir. Öğrenme atmosferi yeni bilgi veya beceriler kazanmaya elverişli değilse çocukların meyli ve ilgisini çekmek oldukça zor olacaktır. Örneğin, stresli bir öğrenme ortamının olması bilişsel gelişimi önemli ölçüde etkiler. Stresi öğrenme süreçleriyle birleştirdiğinizde, olumsuz düşünceler

olumlu olanlara üstün gelir. Bunun üstesinden gelmek için okul öncesi öğretmeni, yeterli deneyim sağlayarak çocukları olumsuz tutuma karşı koruyacak stratejiler geliştirme sorumluluğunu taşır. Öğrenme ve öğretme yaklaşımındaki stratejilerin bu entegrasyonu, olumsuzlukları ortadan kaldırarak, çocukların olumsuz döngüden kolaylıkla çıkmalarına yardımcı olacaktır. Bir çocuk takdir edildiğini, kabul edildiğini ve kendisini öğrenme ortamının önemli ve katkıda bulunan bir parçası olarak gördüğü zaman ancak gelişebilir. Farklı bakış açılarını kabul edebilir, takdir edebilir ve sorunları ciddiyetle yanaşarak çözeme kavuşturabilir. Bununla birlikte, uygun öğrenme ortamı, çocuğun başarısı için büyük bir niteliktir.

Çocukların kendilerini motive ve meşgul hissetmesi için olumlu bir ortam sunar. İdeal bir öğrenme ortamında öğretmenler, çocukları etkileşime teşvik eder ve sonunda bir destek hissiyatı oluşturur.

Olumlu bir öğrenme ortamı yaratan faktörler bunlardır:

- Destekleyici ve geliştirici öğrenme kültürünün oluşturulması;
- Çocukların her ihtiyaçlarının karşılanması;
- Çocukların öğrenme ortamında kendini güvende hissetmeleri;
- Öğretmenlerin olumlu tutum sergilemesi;
- Çocukların öğrenme sürecine geri bildirim göstermesi;
- Başarıların öğretmenler tarafında takdir edilmesi; (4, s. 3-4)

Çocuklar, destekleyici öğrenme kültürünün büyük ve önemli bir parçası olurken genel çevreye katkıda bulunduklarını hissederler. Destekleyici öğrenme ortamının yaratılırken öğretmenler çocukların ihtiyaçlarının karşılanmasına özen gösterirler. Tıpkı yetişkinler gibi çocuklarında düzen ve güvenlik, sevgi ve aidiyet, yeterlilik ve kişisel güç, yenilik, özgürlük ve eğlence için bazı ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaçları karşılamak çocukların bilişsel düzeyde ilerlemelerine yardımcı olur. Öğretmenlerin bu içsel ihtiyaçları karşıladığı herhangi bir öğrenme ortamında çocuklar daha mutlu ve daha ilgili olma eğilimindedir. Bu tatmin edici öğrenme atmosferi, çocukların akranlarıyla olumlu ilişkiler kurarken doğru iletişim tutumunu geliştirmelerine yardımcı olur. (5, s.8-9) Bununla birlikte öğretmenlerin, çocuklara yönelik olumlu tutumu onların etkinlik katılımlarını arttırır. Çocuklar övgüye cezalandırıcı önlemlerden çok daha iyi tepki verirler. Son derece cesaret kırıcı olan aşağılamanın aksine takdir etmek, motivasyonun anahtarıdır. Çocuklar fikirlerini ifade etme özgürlüğüne nail olurlar. Benzer şekilde, akranlarının görüşlerine de saygı duyarlar. Bu vaziyet onların öğrenme tutumlarını belirlemede çok önemli bir rol oynamaktadır. Ancak profesyonel bir öğrenme ortamında bu olumsuz davranışı azaltmanın en iyi yolu, hata yapan çocukların isimlerini öne çıkarmadan davranışı düzeltmeye çalışmaktır.

Ünlü Türk psikolog ve akademisyen Doğan Cüceloğlu, öğretmenin olumlu tutumunun çocukların üzerinde etkisini bu sözleri ile ifade etmiştir:

"Çocuğun zihnine girmek isteyen öğretmen, önce çocuğun kalbine girmelidir." (3, s. 69)

Çocuk, öğretmenini sevdiği takdirde onu can kulağı ile dinlemeye ve öğrettiklerini benimsemeye, mantık alakaları kurmaya çalışır ve öğrendiklerini kullanmaya başlar. Bu, çocuğun bilgiye dönük geri bildirimidir. Geri bildirim, çocuklar ile bağlantı kurmanın, eğitimi kolaylaştırmanın ve öğrenme çabalarını doğru yönde belirlemenin elverişli bir yoludur. Geri bildirim, öğretmenlerin, çocukların bilişsel gelişimini ilerlemelerini izlemelerine ve öğrenme stratejilerini buna göre değiştirmelerine yardımcı olduğu için büyük önem taşır. Çocukların becerilerini geliştirirken öğretmeninde, onların zayıf alanlarını görmesine yardımcı olur. Geri bildirim ve takdir etmeye ek olarak olumlu ve etkili bir öğrenme ortamı oluşturmanın bir başka yolu da çocukların başarısını kutlamaktır. Bu bir alkıştan küçük bir ödüle kadar her şey olabilir. Ancak bu ödül çocuklar arasında kıskançlık gibi hallerin yaşanmaması için bütün çocuklara verilmelidir. Kutlamaya ilave olarak, çocuğun hedefe ulaşmak için kullandığı süreçleri veya stratejileri tartışmak da önemlidir. Bu aynı zamanda diğerlerinin de aynı öğrenme stratejisini kullanmaları ve performanslarını aynı şekilde geliştirmeleri için bir rehber görevi görür.

Kaynakça:

1. *Aktan Acar, Okulöncesi Dönemde Problem Çözme Etkinlikleri, Çoluk Çocuk Dergisi, İstanbul, Eylül, 2005. s. 90*
2. *A. Oğuzhan Kıldan- Okulöncesi eğitim ortamları Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Kastamonu. Ekim 2007 Cilt:15 No:2 Kastamonu Eğitim Dergisi s. 501*
3. *Doğan Cüceloğlu – Prof. İrfan Erdoğan Öğretmen olmak bir cana dokunmak kitabı Yayınevi Final Kültür Sanat Yayınları · İlk Baskı Yılı 2013 s.205*
4. *Seda Özkubat- Okul Öncesi Kurumlarında Eğitim Ortamlarının Düzenlenmesi ve Donanım makalesi s. 9*
5. *Suat Kol - Erken çocuklukta bilişsel gelişim ve dil gelişimi makalesi Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 21 (Mayıs 2011), s. 1-21.*
6. *https://www.gazetevatan.com/saglik/zengin-uyaranli-ortamlar-cocuklarda-ogrenmeyi-etkiliyor-1415834*
7. *http://www.yarimadagazetesi.com/yazi/etkili-ogrenme-ortami/*

A.R.Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayshn.ehmedova24@gmail.com

TƏRBİYƏETMƏNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə tərbiyənin şəxsiyyətin məqsədyönlü və sistemli şəkildə formalaşması prosesindəkirolundan danışılır. Eyni zamanda pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olan tərbiyənin həmişə təlim və təhsil ilə bağlı olması da vurğulanır.

Tərbiyə prosesini həyata keçirən hər bir insanın ən mühüm vəzifəsi düzgün və formalaşmış şəxsiyyət yetişdirməkdir. Buna görə də cəmiyyət olaraq tərbiyə prosesinin ən uyğun formada həyatakeçirilməsi üçün çalışmaq lazımdır.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ

Резюме

В статье повествуется о роли воспитания в процессе целенаправленного и системного формирования личности. Одновременно акцентируется связь воспитания, которое является составной частью педагогического процесса, с образованием и учебой.

Основной задачей каждого человека, который претворяет в жизнь воспитательный процесс, является воспитание правильной и формированной личности. Поэтому, как общество, надо постараться, чтобы претворить в жизнь воспитательный процесс в самой удобной форме.

CURRENT PROBLEMS OF EDUCATİON

Summary

The article talks about the role of education in the process of purposeful and systematic formation of personality. At the same time, it is emphasized that education, which is a part of the pedagogical process, is always related to training and education.

The most important task of every person who carries out the education process is to bring up a correct and formed personality. Therefore, as a society, it is necessary to work for the implementation of the educational process in the most appropriate form.

***Açar sözlər*: *tərbiyəeetmə, təlim, təhsil, pedaqoji proses*

Ключевые слова: *воспитание, обучение, образование, педагогический процесс*

Key words *upbringing, training, education, pedagogical process*

Tərbiyə anlayışının məzmununa nəzər yetirsək, onun şəxsiyyətin məqsədyönlü şəkildə formalaşması və inkişaf prosesi olduğunu deyə bilərik. Tərbiyə dialektik prosesdir. Bu, onun fasiləsizliyində, dinamikliyində, dəyişkənliyində nəzərə çarpır. Tarix ərzində insanın tərbiyə edilməsi cəmiyyətin qarşısında duran ən əsas vəzifə olmuşdur. Bu, müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Belə ki, yeni nəsil ortaya çıxdıqca, insan sivilizasiyası inkişaf etdikcə tərbiyə prosesi zəruri hal kimi qlobal və ümumbəşəri problem olaraq qalacaqdır.

Tərbiyəni elmi anlayış olaraq xarakterizə etsək, məzmun etibarilə ictimai şüurun forması olduğunu deyə bilərik. Tərbiyəetmədə məqsəd isə ictimai şüurun formalaşdırılması və ümumi olaraq intellektin inkişaf etdirilməsidir. Şüur tərbiyənin məzmununu ictimai qanun olaraq müəyyən edir. Busəbəbdəndir ki, insanın tərbiyəolunma prosesi zəruri-ictimai sosial hal kimi meydana çıxmış olur. İnsanın vətəndaşlıq hüququnu müəyyən edən hüquqi qanunlar, ictimai münasibətləri müəyyən edən qanunlar, insanı ali varlıq olaraq ahəngdar formalaşdıra bilən əxlaqi anlayışlar tərbiyənin məzmununu özündə ehtiva edir. Buradan da görünür ki, insan əqli, mənəvi, əxlaqi, fiziki, iqtisadi, siyasi, estetik, hüquqi qanunlar əsasında tərbiyə edilir.

Pedaqoji prosesin əsas anlayışları olan təlim, tərbiyə və təhsil bir-birilə bağlı olan sistemlərdir. Bunlar pedaqoji prosesin əsas komponentləri olaraq daim vəhdətdədirlər. Onlar ayrılıqda deyil, vəhdətdə olaraq vahid məqsədə - şəxsiyyətin formalaşması və inkişafına xidmət edirlər. Bu anlayışlardan ikisi - təhsil və tərbiyə öyrənilir, təlim isə öyrədir. Təhsillənmə və tərbiyə olunma isə təlim prosesində yaranır. Təlim pedaqoji anlayış olaraq təhsil və tərbiyəni həyata keçirən bir proses olaraq xarakterizə edilir. Tərbiyəetmə prosesi isə təlim vasitəsilə həyata keçirilir. Uşaqlarda təlim prosesi zamanı bilik, bacarıq, vərdiş, əxlaq, əqidə və adətlər sistemi formalaşır ki, bunlar isə uşağın müstəqil formada fəaliyyəti zamanı düşüncə tərzini, intellektual səviyyəsini, əxlaqi münasibətlərini uyğun formada tənzimləmiş olur.

Mütəşəkkil formada təşkil edilmiş tərbiyəetmə planlı təlim prosesinin nəticəsindən yaranan inkişafdır. Bu isə insanın cəmiyyətə, Vətənə, xalqa, özünə və başqasına olan münasibəti formasında göstərmiş olur. Tərbiyə ayrıca olaraq öyrənilən müstəqil proses kimi mövcud deyil, o konkret şəkildə öyrənilən məzmundur. Təlim isə proses olaraq tərbiyə və təhsilin məzmunundan asılı olaraq müəyyənbir fəaliyyətə çevrilir. Tərbiyəetmə məhz təlim vasitəsilə həyata keçirilir, buradan o nəticəyə gələ bilirik ki, təlimsiz tərbiyəetmə prosesi də həyata keçirilə billməz. Tərbiyəetmə proses olaraq təlim zamanı mövcud olur.Belə ki, əxlaqi mövzuda təşkil edilən hər hansısa iş təlim vasitəsilə həyata keçirilir. Buraya əxlaqi söhbətlər, disput, görüşlər, kitab müzakirələri, ekskursiya və s. aid edilə bilər. Tərbiyəetmənin həyata keçirilməsinin praktik üsulu təlimdir.

Tərbiyəetmənin etimoloji mənasına diqqət edərsək, bu söz pedaqoji ədəbiyyatda “inkişaf etdirmək”, “ərsəyə çatdırmaq”, “həyata hazırlamaq” kimi mənalarda göstərilir.

Nəzər yetirsək, uşağın həyatdakı inkişaf yolunun məhz belə olduğunu görə bilərik. Tərbiyə etmək dedikdə, uşağın bir şəxsiyyət olaraq inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bunu tərbiyənin tərkib hissələrini də öyrənən zaman görə bilərik. Tərbiyə uşaqda təkcə davranış qaydalarının formalaşdırılması deyil, eyni zamanda, təlim prosesində də özünü göstərən bir məqamdır.

Tərbiyənin məzmununa diqqət etsək, şəxsiyyətin keyfiyyətləri, bilik, əqidə, o cümlədən, sabit davranış vərdişləri sistemini görə bilərik. Uşaqlar bunları qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq həyata keçirirlər. Uşağın tərbiyə olunması dedikdə onun əqli, əxlaqi, fiziki, estetik, siyasi, iqtisadi, hüquqi cəhətdən inkişaf etdirilməsi və uyğun olaraq onun müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsi nəzərdə tutulur.

“Müşahidələr göstərir ki, uşaqları tərbiyə etmək üçün onları təhsilləndirmək, tərbiyə etmək lazımdır. Məşhur pedaqoq A.Disterverq tərbiyənin uşaq inkişafındakı müsbət rolunu xüsusi olaraq qeyd edərək deyirdi ki, təlim tərbiyənin tərkib hissəsi, onun ayrılmaz tərəfidir, təlimi tərbiyədən ayırmaq mümkün deyil, onlar daim vəhdətdədirlər”.

“Tərbiyəetmə işində məqsədyönlülük, idarəçilik, rəhbərlik, hakimiyyətlilik, qayda-qanunlara alışdırma xarakteri var. İnsan ictimai varlıqdır. O, hansısa tayfada, millətdə, dövlətdə, cəmiyyət daxilində, ailədə fəaliyyət göstərən varlıq, şəxsiyyətdir. Yəni, hər bir vətəndaş böyüdüyü mühitə uyğun olaraq tərbiyə alır, cəmiyyətin üzvü olaraq yaşayır, yaradır, formalaşır”. Bunların olması üçün isə tərbiyəetmə zəruri hal kimi meydana çıxır. Uşağı yaşadığı dövlətin, cəmiyyətin qayda-qanunlarına uyğun olaraq tərbiyə edirlər. Bu da tərbiyəetmədə dövlətçilik, hakimiyyətlilik, idarəetmə anlayışının olduğunu göstərir. Zəruri ictimai hal sayılan tərbiyəetmə anlayışı bu gün də bizimlə mövcuddur. Bu onu göstərir ki, bu anlayış təsadüfi mövcud deyil, hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərləri əsasında həyata keçirilən prosesdir.

Tərbiyəetməni “Tərbiyə lazımsızdır” - deməklə inkar etmək mümkünsüzdür. Bir anlıq düşünsək ki, tərbiyənin planlı şəkildə və mütəşəkkil formada həyata keçirilməsinə əməl olunmazsa, əlbəttə ki, ictimaiyyətdə hərc-mərclik, qanunsuzluq, oğruluq, cinayətkarlıq, mənəviyyatsızlıq və s. baş almış olacaq. Bəs qarşılaşdığımız bu mənfi hallar nəyin nəticəsidir? Heç şübhəsiz ki, bu, təməldən bəzi insanlarda tərbiyəetmə prosesinin düzgün, mütəşəkkil formada qurulmaması və cəmiyyət olaraq buna biganə qalmağımızın törətdiyi fəsadlardır. Əgər cəmiyyət olaraq tərbiyəetmənin zəmanənin ən əsas problemi

kimi həyata keçirilməsinə biganə yanaşsaq, o zaman həqiqətən də, tərbiyəetmə bütün bəşəriyyət üçün qlobal problemə çevriləcəkdir.

Təhsil hər zaman tərbiyə ilə vəhdətdə olub. Bu gün təhsil səviyyəsinin aşağı olması tərbiyə işinin də geriləməsinə təkan verən səbəblərdəndir. Təhsil təkcə insanlarda bilik, bacarıq, vərdişlər sisteminin formalaşdırılması deyil, həm də bunlar əsasında dünyagörüşünün yaranması, yəni intellektin tərbiyə edilməsidir.

Tərbiyə işində tək nəzəriyyələri bilmək əsas deyil, bu həm də əməldə özünü göstərməlidir. “Belə ki, tərbiyəetmədə söz ilə əməl arasında olan ziddiyyətlər də bu prosesdə bir çox problem və çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Pedaqoqlar ətraf mühitin təsirləri ilə uşaqların daxili meyl və maraqları arasında olan ziddiyyətlərə münasibətdə daha çox diqqətli olmalıdırlar” (3). Uşaqların hərəkətlərinə, istəklərinə qarşı olan bu diqqətsizlik tərbiyəetmə işinin də uğursuzluqla nəticələnməsini, bu yolda problemlərin qaçılmaz olmadığını sübut edir.

Tərbiyəetmə işinin mütəşəkkil təşkilində ətraf mühitin təsiri danılmaz faktdır. Bu gün minlərlə gəncin tərbiyə prosesinin düzgün təşkil edilməməsində çevrənin, mühitin düzgün qurulmaması, ətrafda baş verən mənfi proses və hadisələrin büyük təsiri var. Şəxsiyyət olaraq xarakterin formalaşmasında ünsiyyət amili özünü göstərmiş olur. Sistem olaraq ətrafın ahəngdarlığı, ziddiyyətliliyi şəxsiyyətin bütövlülüyündə və digər xüsusiyyətlərdə də özünü göstərmiş olur.

Şəxsiyyətin formalaşması zamanı tərbiyəetmə prosesində ətraf mühitin roluna aid dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin fikirləri də yüksək qiymətləndirilir:

“Ağıllı adamla dost olsan əgər,
Elmi, mərifəti sənə də keçər...
Vəhşiylə dost olsa insan dünyada,
Vəhşi adətincə ömr edər o da” (4).

Tərbiyəetmə prosesi milli-mənəvi dəyərlər nəzərə alınmaqla, həm də müasir dövrün tələbləri uyğunlaşdırılmaqla həyata keçirilməlidir. “Uşaqlara milli vətəndaşlıq keyfiyyətləri təlqin edilməlidir.Bu işi inam, əqidə formasında yaratmaq lazımdır. Tərbiyənin elə qayəsi də odur ki, uşağa inam aşılansın”. Çünki hər şey inamdan başlayır. Biz cəmiyyət olaraq uşaqlara o inamı sağlam əsaslarla aşılamağı bacarmalıyıq. Müasir dövrün inkişaf prizmasını nəzərə alsaq, sonrakı mərhələdə uşaqları dövrün tələblərinə uyğun formada yönləndirmək də diqqət ediləsi məqamlardandır. Mütəxəssislərin fikrincə, proqramlaşdırma və kompüterləşdirmənin də tərbiyə prosesinə uyğunlaşdırılması danılmazdır.

“Müasir dövrümüzdə artıq tərbiyə problemlərinin həllində İKT-nin tətbiqi praktik texnologiya səviyyəsində özünü göstərir. Belə ki, İKT-nin köməyi ilə tərbiyə texnologiyasının əsasında tərbiyəvi təsirlərin dəqiqliyi, özünütərbiyənin xarici təsirlə uyğunlaşdırılması, tərbiyə prosesinin gedişinə vaxtında kömək edilməsi və onun korreksiya işi durur” (2).

Tərbiyə işi şablondan uzaq olmalıdır. Bu prosesdə pedaqoq və mütəxəssislərin fikirləri, sınanmış üsulları vardır. Lakin hər uşaq üçün də bu üsullar eyni nəticəni verə bilməz. Bizlər tərbiyə işində də yaradıcı olmalı, uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara uyğun metodlar seçməliyik. İstifadə olunmuş metodlara yaradıcı yanaşılmalı, yeniliklər əlavə edilməklə uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun tətbiq edilməlidir.

Tərbiyəetmə prosesində nümunə olmaq, şəxsi nümunədən istifadə etmək yaxşı haldır. Lakin bəzi hallarda bu nümunə anlayışı təhrifə uğrayır, uşaqlar başqaları ilə müqayisə olunur, uşaqların üstün və ya zəif cəhətləri ortaya qoyulur. Uşaqların hər biri fərddir və onlar sahib olduqları şəxsi keyfiyyətlərə görə bir-birlərindən fərqlənirlər.

Uşaqların müqayisə edilməsi, onların zəif cəhətlərinin bu halla göstərilməsi əks natica verəcəkdir. Bu onlarda özgüvən hissinin aşağı düşməsinə, anti-motivasiyanın yaranmasına səbəb olacaqdır.

Düzgün sistemləşdirilib təşkil edilmiş tərbiyə insanı layiqli vətəndaş, məsuliyyətli ailə başçısı, humanist, insansevər, vətənpərvər, ədalətli şəxsiyyət olmağa hazırlamaq deməkdir. Hər bir pedaqoq, valideynin ən ümdə vəzifəsidir ki, cəmiyyət üçün layiqli, düzgün tərbiyə edilmiş şəxsiyyət, vətəndaş yetişdirsin. Cəmiyyət olaraq bu prosesə hər bir vətəndaşın cəlb edilməsi sağlam gələcəyin təmin edilməsi üçün mühüm addımlardandır.

Ədəbiyyat

1. *Həsənov A.M. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. II cild, Bakı, Elm və təhsil, 2011*
2. *http://tehsil-zaman.blogspot.com/2014/11/muasir-trbiy-sistemind-yeniliklrin.html*
3. *http://tehsil-zaman.blogspot.com/2015/02/muasir-trbiy-sisteminin-vziyyti.html*
4. *https://muhaz.org/annotasiya-v2.html?page=5*

G.S.Behdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
g.behdiyeva99@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA HUMANİZM TƏRBİYƏSİNİN YERİ VƏ ROLU

Xülasə

Məktəbəqədər yaş insan inkişafının xüsusi dövrüdür. Bu dövrdə uşaq həssas olur, sosial cəhətdən uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir, bir sözlə, emosional və mənəvi-əxlaqi inkişaf mərhələsindədir. Cəmiyyətində hökm sürən qeyri-insani nümunələr uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Ona görə də humanist tərbiyə məktəbəqədər yaşdan başlayaraq aparılmalıdır. Problemin həlli yollarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş çoxsaylı pedaqoji tədqiqatlar aparılmışdır. Pedaqoji tədqiqatlar nəticəsində hazırlanan müxtəlif proqramlar humanist oriyentasiya ilə seçilir. Pedaqoq və uşaq arasında şəxsiyyət yönümlü qarşılıqlı əlaqəni təklif edir. Bilik və bacarıqlar məqsəd kimi deyil, məktəbəqədər uşağın şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı üçün bir vasitə olduğunu vurğulayır və uşaqların ümumbəşəri dəyərlərə, varlığın aparıcı sahələrinə - insanlar dünyasına, obyektlərə, təbiətə, uşağın özünü hərəkət və təcrübə subyekti kimi dərk etməsinə yardımçı olur.

МЕСТО И РОЛЬ ВОСПИТАНИЯ ГУМАНИЗМА У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме

Дошкольный возраст – это особый период развития человека. В этот период ребенок становится чувствительным, с трудом адаптируется в обществе, словом, находится на стадии эмоционального и духовного развития. Господствующие в обществе антигуманные устои негативно сказываются на формировании детской идентичности. Поэтому гуманистическое воспитание необходимо вести с дошкольного возраста. Для решения проблемы были проведены многочисленные педагогические исследования. Различные программы, разработанные в результате педагогических исследований, отличаются гуманистической направленностью. Предлагает личностно-ориентированное взаимодействие воспитателя и ребенка. Подчеркивает, что знания и умения являются не целью, а средством всестороннего развития личности дошкольника, и помогают детям понять общечеловеческие ценности, ведущие сферы существования - мир человека, предметы, природа, ребенок как субъект действий и опыта.

THE ROLE AND PLACE OF TEACHING HUMANISM ON PRESCHOOL CHILDREN

Summary

Preschool age is a special period of human development. During this period, the child becomes sensitive, has difficulty adapting socially, in short, is at the stage of emotional and spiritual development. The inhumane patterns prevailing in society have a negative impact on the formation of children's identities. Therefore, humanistic education should be conducted from preschool age. Numerous pedagogical researches have been conducted to develop solutions to the problem. Various programs developed as a result of pedagogical research are distinguished by a humanistic orientation. Offers a personality-oriented interaction between educator and child. Emphasizes that knowledge and skills are not a goal, but a tool for the comprehensive development of the preschool child's personality and help children to understand universal values, leading areas of existence - the human world, objects, nature, the child as a subject of action and experience.

Açar sözlər: *məktəbəqədər yaşlı uşaq, pedoqoji tədqiqat, humanist təhsil, humanist tərbiyə, uşaq bağçası*

Ключевые слова: *дошкольник, педагогическое исследование, гуманистическое воспитание, гуманистическое воспитание, детский сад*

Key words: *preschool child, pedagogical research, humanistic education, humanistic education, kindergarten*

Müasir təhsil sistemi bütövlükdə şəxsiyyətin mənəvi təkmilləşməsinə, onun mənəvi potensialının üzə çıxarılmasına yönəlib. Məktəbəqədər pedaqogikanın prioritet vəzifəsi məktəbəqədər uşağın şəxsi humanist inkişafıdır. Şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi kamilliyi humanist tərbiyə ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Humanist təhsilin iki aspektinə nəzər yetirək: bu fikri elmi cəhətdən əsaslandıran nəzəri aspekt və bilavasitə pedaqoji fəaliyyətdə inkişaf etdirməyə imkan verən praktiki aspektdir.

Mənəviyyat və İnsansevərlik anlayışları məna və yol, məzmun və forma olaraq bir-biri ilə sıx kəsişirlər. Onlar birlikdə insansevər pedaqogikanın mənasını əmələ gətirirlər: insansevər pedaqogika böyüməkdə olan insanın şaxsiyyətinin oturuşmasının mənəvi insan-sevərlik anlayışı əsasında hazırlanmış məzmun və vasitələr sistemi vasitəsi ilə nəzəri və yaradıcılıq təcrübəsidir.... Uşaqlara məhəbbət, yaxşılıq, anlayış, kömək, həvəsləndirma, ilham, müdafiə pedaqogikası lazımdır. Elə pedaqogika lazımdır ki, o uşaqlarda mənəviyyat, alicanablıq, xeyirxahlıq yetişdirəcək, onların dərketmə cəhdlərini genişləndirəcək, öz təyinatları üzrə yönləndirəcək. Bu, insansevər pedaqogikadır.

Humanist təhsil ideyasının nəzəri tərəfi humanist təhsilin mahiyyətini aksioloji və mədəni cərəyanlar nöqteyi-nəzərindən açan şəxsiyyət tərbiyəsinə fəlsəfi yanaşmaların təhlilinə əsaslanır. Bu cərəyanlar müxtəlif

mədəniyyətlərdə humanistliyin bütün müxtəlif təzahürlərində yerli fəlsəfi humanist ənənələri təhlil etməyə və onların əsasında tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil edən bir sıra müddəaları ayırmağa imkan verir. Bura daxildir: məktəbəqədər yaşlı uşağı mənəvi və əxlaqi, aktiv, azad iradə ilə inkişaf edən bir şəxsiyyət kimi nəzərdən keçirməyə imkan verən birgə təkamül ideyaları.

Fəaliyyət kateqoriyası insan fəaliyyətinin mahiyyətini müəyyən edən əsas kateqoriyadır, şəxsi komponent isə bütün prosesləri və halları konkret şəxsə məxsus hesab edir. Beləliklə, humanizmin fəlsəfi müddəaları məktəbəqədər yaşlı uşağı özünü və dünyaya münasibətini dəyişən inkişaf edən bir subyekt kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Uşaq bağçasında məktəbəqədər yaşlı uşaqların humanist tərbiyəsinin humanizmin fəlsəfi mövqelərindən və fərdi-fəaliyyət yanaşmasından öyrənilməsi inkişaf, şəxsiyyət, fəaliyyət, özünü həyata keçirmə, özünütəsdiq, "imic" kimi anlayışların nəzərə alınmasına səbəb olmuşdur.

”Mən, dəyərlər və mənalar” anlayışlarının istifadəsi humanist təhsilin məzmun komponentini müəyyənləşdirmək və məktəbəqədər yaşlı uşaqların humanist tərbiyəsi üçün nəzəri model qurmaq üçün perspektivlidir. Humanist təhsilin nəzəri modeli subyekt-subyekt qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan müəyyən bütövlükdür və bir-biri ilə əlaqəli blokları özündə birləşdirir:

-humanist təhsilin metodoloji bloku;

-məktəbəqədər yaşlı uşaqların humanist tərbiyəsinin nəzəri modelinin məzmun bloku.

Biz məktəbəqədər yaşlı uşağın humanist tərbiyəsini onun şəxsi mənaları, biliyi, duyğuları və fəaliyyət prosesində təzahür edən real davranışları arasında uyğunluq hesab edirik. Buna görə də, inteqrativ fərdi təhsil kimi humanist təhsilin strukturunda biz iki komponenti ayırırıq. Birinci komponentə bilik sistemi və emosional-şəxsi sfera daxildir (mövzudakı dəyişiklikləri əks etdirir). İkinci komponent subyekt-subyekt qarşılıqlı əlaqəsi əsasında birbaşa münasibətlərdə humanist tərbiyənin təzahürlərini müəyyən edir. O, iki alt səviyyəni ehtiva edir: dəyər-semantik və fəaliyyətdə insani münasibətlərin təzahürləri.

Humanist təhsilin və humanist tərbiyənin belə dərk edilməsi uşaq bağçasında 5-6 yaşlı uşaqlar üçün qrupda fərdi olaraq sərbəst və sosial zəruri olanların vəhdəti əsasında humanist tərbiyə imkanlarını həyata keçirməyə imkan verir. Uşaq bağçasında qruplarda məktəbəqədər yaşlı uşaqların humanist tərbiyəsinin nəzəri əsaslarının inkişafı aşağıdakı pedaqoji şərtləri əsaslandıraraq eksperimental tədqiqat aparmağa imkan verdi:

1. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar tərəfindən formalaşan ilkin humanist və əxlaqi anlayışların məzmununun aydın tərifi.
2. Tədrisin həm tanış, həm də qeyri-standart situasiyalarda insanpərvər davranmaq bacarığının formalaşmasına yönəldilməsi.

3. Uşaq bağçasında məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyat fəaliyyətinin digər növləri və ailədə tərbiyəsi ilə əlaqəsi.
4. İnsanlığın müxtəlif təzahürlərini qiymətləndirmək üçünnəzərdə tutulan humanizm prinsiplərinin tutulanların uşaqların şüuruna çatdırılması.

Pedaqoji şərtlərin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, humanizm prinsipləri insani qarşılıqlı əlaqə normalarını və məzmunu 6-7 yaşlı uşaqların öyrənə biləcəyi müvafiq humanitar-əxlaqi anlayışları müəyyən edir. Təhsilin nəticəsi ilkin humanist və əxlaqi anlayışların ümumiləşdirilmiş formada (məna və məna səviyyəsində) formalaşmasıdır. Bu da öz növbəsində uşağı ünsiyyətdə və fəaliyyətdə humanist mövqeyə yönəldir. Forma və metodlar fərdin informasiya, emosional və motivasiya sferasına təsirin effektivliyini təmin edir, biliklərin mənimsənilməsinin şəxsi-fəal xarakterini, müvafiq bacarıqların formalaşmasını, fəaliyyətdə humanist münasibətlərin təzahürünü, qarşılıqlı əlaqənin uyğunlaşdırılmasını təmin edir.

Pedaqoji təsir o zaman təsirli ola bilər ki, yeniyetmə onu qəbul etməyə hazır olsun. Pedaqoji şərtlərin həyata keçirilməsi üçün hazırlanmış texnologiya məktəbəqədər yaşlı uşaqların tədrisi prosesində təhsilin humanist yönümünü gücləndirməyə imkan verir. Aparılan pedaqoji təhlil və eksperimental işlərin nəticələri məktəbəqədər yaşlı uşaqların humanist tərbiyəsinin aşağıdakı meyarlarını və göstəricilərini ayırmağa imkan verir:

- Birinci ümumiləşdirilmiş meyar – "məlumat" – üç göstərici ilə təmsil oluna bilər: adekvatlıq, dərinlik, insani qarşılıqlı əlaqə obyektlərinin seçilməsinin tamlığı. "Emosionallıq" meyarının göstəriciləri fəaliyyət prosesində özünüdərketmə, empatiya, emosiyaların effektivliyi və sabitliyidir (mövzudakı dəyişiklikləri xarakterizə edən meyarlar).
- İkinci qrup subyekt-subyekt qarşılıqlı əlaqəsi əsasında humanist münasibətlərin formalaşmasını xarakterizə edən meyarlardan ibarətdir. "İnsani-dəyər münasibətləri" meyarına aşağıdakı göstəricilər daxildir: insani dəyər qiymətləndirmələrinin motivasiyası, dərinliyi və məzmunu.

Pedoqoji tədqiqatlar humanist təhsilin 4 əsas səviyyəsini müəyyən etmişdir:

1. Aşağı səviyyə. İnsani-etik qavrayışlar qeyri-müəyyəndir və fərqlənmir. Onlar müəyyən bir konsepsiyanın əlamətlərini deyil, qrupun ümumi xarici əlamətlərini əks etdirir. Uşaq həmişə digər obyektlər və hadisələr arasında bu anlayışı xarakterizə edən obyektləri və hadisələri tanımır. Özünüdərk mənfidir, davranışda qeyri-insani təzahürlər üstünlük təşkil edir. Əsas ehtiyaclar ödənilməyib. Müəyyən fəaliyyət növlərində (o cümlədən təhsildə) bacarıqsızlıq səbəbindən həmyaşıdlarından aşağı reytinq göstərir. Həmyaşıdları ilə münasibətlərdə yüksək konflikt müşahidə edilir. Alternativ seçim vəziyyətlərində eqoist hərəkətlər özünü biruzə verir. Qiymətləndirmə prosesində şəxsi maraqlara yönəlmə üstünlük təşkil edir, qiymətləndirmə

meyarları qeyri-müəyyən və fərqləndirilməmişdir. Qarşılıqlı yardım bacarıqları formalaşmır. Onlar şəxsi maraqlardan çıxış edirlər. Şəxsi uğur əldə etmək üçün ən əlverişli şərait yaratmaq istəyi üstünlük təşkil edir və ya özünü təsdiq etmək ehtiyacı inkişaf etdirilmir.

2. Orta səviyyə. İnsani-etik qavrayışlar qismən adekvatdır. Uşaq bəzi anlayışların məzmununu konkret misallar üzərində açıq humanist yönümlə açır. Ümumiyyətlə özünü yaxşı hiss edir. Həmyaşıdın vəziyyətinə maraq, rəğbət və empatiya parlaq emosional vəziyyətlərdə özünü göstərir. Emosiyalar qeyri- sabitdir. Alternativ seçim vəziyyətində insani hərəkətlər təklif olunur, halbuki daha tez-tez onlar həmyaşıdın emosional vəziyyəti ilə deyil, böyüklərin tələbləri ilə idarə olunur. Cəlbedici bir obyektdən başqasının xeyrinə imtina etmək qabiliyyəti canlı emosional vəziyyətlərdə situasiya olaraq özünü göstərir.

3. Orta səviyyədən yuxarı səviyyə. İnsani-etik qavrayışlar adekvatdır. Uşaq açıq bir humanist oriyentasiya ilə assimilyasiya üçün ən əlçatan olan bir sıra humanist anlayışlara ümumiləşdirilmiş təriflər verir, konsepsiya ilə əlaqəli müxtəlif şəkillər və xüsusiyyətlərdən istifadə edir. Müsbət özünü qavrayış üstünlük təşkil edir. Şəxsin əsas ehtiyacları həyata keçirilir. Uşaqlar həmyaşıdlarının vəziyyətinə maraq göstərirlər, canlı emosional vəziyyətlərdə simpatiya və empatiya göstərirlər və aktiv yardıma cəlb olunurlar. Alternativ seçim vəziyyətində humanist hərəkətlər təklif olunur. Motiv – başqa bir insanın vəziyyətini başa düşmək. İnsani və əxlaqi anlayışlar meyardır-ətraf mühitin qiymətləndirilməsi. Vəziyyətdə başqasının xeyrinə cəlbedici bir obyektdən imtina edə bilərlər.

4. Yüksək səviyyə. Uşaq açıq bir humanist oriyentasiya və onların antipodları ilə assimilyasiya üçün ən əlçatan anlayışların bir neçə vacib xüsusiyyətlərini bilir. Konsepsiyaların xüsusiyyətlərini öz təcrübələri ilə əlaqələndirə, şəxsi əhəmiyyətini müəyyən edə bilər. Müsbət özünü qavrayış müçahidə edilir. Uşaqlar başqalarının təcrübələrini daim fərq edir və başa düşürlər (yumşaq şəkildə ifadə edilir), onlar peşman olmağı və arxayın olmağı bilirlər. Qarşılıqlı yardımın müxtəlif yollarını bilirlər, bacarıqlar formalaşır. Həqiqi təcrübədə üstünlük təşkil edən humanist münasibətlər məktəbəqədər uşağa əhəmiyyətli fəaliyyətlərdə əsas şəxsi ehtiyaclarını həyata keçirməyə imkan verir. Özünü təsdiqləmə davranışın humanist istiqaməti ilə birləşdirilir. “Mən” obrazına humanist dəyərlər daxildir. Alternativ seçim vəziyyətlərində humanist hərəkətlər təklif olunur. Qarşılıqlı yardımın müxtəlif yollarını bilirlər, bacarıqlar formalaşır. Qarşılıqlı yardım təkcə oyunda və işdə deyil, həm də qrupda baş verir. Digər uşaqların çətinliklərinə düzgün cavab verirlər. Vəziyyətin dəyişdirilməsində fəal iştirak edirlər. Əsasən şəxsi və qrup maraqlarını birləşdirirlər. Şəxsi simpatiya ilə yanaşı, qrupun maraqları da nəzərə alınır. Uşaqların cavablarının təhlili göstərdi ki, uşaqların yalnız bir

hissəsi humanitar-əxlaqi anlayışları kifayət qədər tam və differensial şəkildə inkişaf etdirmişdir, özünütəsdiq davranışın humanist istiqaməti ilə birləşdirilmişdir. Bəzi məktəbəqədər uşaqlar üçün humanizm haqqında təsəvvürlər qeyri-müəyyəndir və fərqlənmir, onların mənlik hissi mənfidir, davranışlarında qeyri-insani təzahürlər üstünlük təşkil edir.

Qarşılıqlı əlaqə mahiyyətcə çoxməqsədlidir: psixoloji, pedaqoji, əxlaqi-etik, hüquqi və sosial proses. Mənfi təzahürlər, fikrimizcə, həm ailədə kifayət qədər mənəvi-əxlaqi tərbiyənin olmaması, həm də məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təhsil prosesinin tam həyata keçirilməmiş imkanları (o cümlədən məktəbəqədər uşaqların sinifdə tərbiyəsi prosesi) ilə izah olunur.

Ədəbiyyat

1. *Əliyeva Ş, İlyasov M, Əliyev R, Baxşəliyev Ə, Rüstəmov F, Hüseynova N.Humanist pedaqogikanın aktual məsələləri, Metodiki vəsait, Bakı, 2018*
2. *Qasımova, L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika (dərslik). B., 2012. 548 s.*
3. *Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika (yeni kurs). B., 2010. 464 s.*

A.Ü.Nəsirli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aydannesirli2000@icloud.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Beləliklə, insanın əxlaqi hisləri içərisində mühim keyfiyyətlərindən biri də onun doğma yurduna olan məhəbbət hissidir. Doğma yurdu sevmək və vətənpərvərlik hissi-insanın anadan olub böyüdüyü yerə, əmək adamlarına, əməyə, öz xalqına, ana dilinə, ətraf təbiətə, xalqının adət-ənənələrinə, mədəni irsinə olan sevgi hissidir. Vətənə sevgi və qayğı uşaqlara erkən yaşlarda tərbiyə olunmalıdır. Vətənpərvərlik hislərinin bünövrəsi ailədə qoyulmalı, inkişaf etdirilməli, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində və inkişafın digər mərhələlərində təkminləşdirilərək ən yüksək səviyyəyə çatdırılmalıdır. Ürəyi vətən sevgisi ilə döyünən hər bir tərbiyəçi məşğələləri əsl vətənpərvərlik laboratoriyasına çevirə bilər. Yalnız bu cür tərbiyəçilər uşaqlara vətən sevgisini aşılaya bilər və müstəqil Azərbaycan üçün əsl vətəndaş yetişdirə bilərlər.

ФОРМИРОВАНИЕ ПАТРИОТИЗМА У ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме

Таким образом, одним из важных качеств нравственного чувства человека является чувство любви к родному краю. Любовь к родному краю и чувство патриотизма - к месту, где человек родился и вырос, к труженикам, к труду, к своему народу, к родному языку,к окружающей природе, к традициям своего народа, к его культуре.это чувство любви к своему наследию. Любовь и забота о Родине должны воспитываться в детях с раннего детства возраст. Основы патриотизма должны закладываться в семье, развиваться, совершенствоваться в дошкольных образовательных учреждениях и других ступенях развития и доводиться до высшей степени.можно. Только такие воспитатели могут привить детям любовь к Родине и воспитать истинные граждане за независимый Азербайджан.

FORMATİON OF PATRİOTİSM İN PRESCHOOL CHİLDREN

Summary

Thus, one of the important qualities of a person's moral feelings is the feeling of love for his native land. Loving the native land and feeling of patriotism - to the place where a person was born and grew up, to the workers, to work, to his people, to his mother tongue, to the surrounding nature, to the traditions of his people, to his culture. It is a feeling of love for one's heritage. Love and care for the country should be brought up in children at an early age. The foundation of patriotism should be laid in the family, developed, improved in pre-school educational institutions and other stages of development and brought to the highest level. can. Only such educators can instill in children the love of the motherland and raise true citizens for independent Azerbaijan.

Açar sözlər: *vətən, vətənpərvərlik, uşaq, tərbiyə, məktəbəqədər, hiss*
Ключевые слова: *родина, патриотизм, ребенок, воспитание, дошкольное учреждение, чувство*
Key words: *motherland, patriotism, child, education, preschool, feeling*

Tərbiyəçi müəllimlərin qarşısında duran ən əsas vəzifələrdən biri və başlıcası uşaqların hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və tərbiyə olunmasıdır. Uşaqlarda formalaşdırılması mühim olan keyfiyyətlər sırasına öz doğma yurduna məhəbbət və vətənpərvərlik hissi mühim yer tutur. Vətənpərvərlik hissi ali hiss kimi uşaqların əxlaqi keyfiyyətlərindən biridir. Bu hiss ən gözəl və müqqədəs bir hissdir.

Vətənə sevgi və qayğı uşaqlara erkən yaşlarda tərbiyə olunmalıdır. Onlara vətəni sevmək, vətəni qorumaq, onun bütövlüyü uğrunda can atmaq kimi ideyaları aşılamaq lazımdır. Burada ilk məsuliyyət ailənin üzərinə düşür. Uşaq dünyanı dərk etdiyi andan etibarən ətrafa valideynlərinin gözü ilə baxır. Onlardan eşitdikləri beyninə həkk olunur. Məsələn, ana-atasıyla gəzməyə gedən 5 yaşlı uşaq günü-gündən gözəlləşən ölkəmiz haqqında onların söhbətlərini eşitdikcə və bu gözəlliklərin insan əməyi sayəsində baş tutduğunu öyrəndikcə, onda əməyə, əmək adamlarına sevgi və hörmət yaranır. Bu hisslər uşağın düzgün istiqamət almasına və düzgün şəkildə tərbiyə olunmasına şərait yaradır. Buna görə də uşaqları kiçik yaşlarından əməksevərlik ruhunda tərbiyə etməliyik ki, onlar böyüyəndən sonra da vətənə yararlı olmaq üçün çalışsınlar, vətənə fayda vermək üçün əllərindən gələni etsinlər.

Uşaqlara ölkəmizin inkişafı üçün əməyi keçən tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti haqqında danışmaq mühim əhəmiyyət kəsb edir. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının müstəqil yaşaya bilməsi uğrunda əməyini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Ölkəmizdə hər il xüsusi təntənə ilə keçirilən əlamətdar günlərdən biri də mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin doğum günüdür. Hər

yerdə olduğu kimi uşaq bağçalarında da tərbiyəçi müəllimlərin rəhbərliyi altında bu mövzuda işlər aparılır. Uşaqlar Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyətini, dövlətimizin müstəqilliyi uğrunda əməyini, xalqımızın, xüsusilə də uşaqlarımızın qayğısına necə qaldığını öyrənirlər. Bu cür tədbirlərin köməyi ilə uşaqlara vətənə məhəbbət və vətənpərvərlik hissləri tərbiyə olunur. Artıq onlar 5-6 yaşda uşaq bağçasında öyrənirlər ki, vətinimizi, müstəqilliyimizi qorumaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur.

Uşaqlara vətənpərvərlik hislərinin aşılanması və tərbiyə olunması prosesində bir sıra prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

1. Tarixi faktlara nəzər salmaq: Azərbaycan xalqının çox zəngin tarixi vardır. Məhz, mənfur düşmənlərin paxıllıqlarının səbəbi də xalqımızın bu zənginliklərə sahib olmasıdır. Buna görə də daim torpaqlarımıza işğalçı mövqeyi ilə yanaşmışlar. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağın 20%-inin işğalı, "20 yanvar" hadisəsi, "Xocalı faciəsi", 31 mart Soyqırım günü və bu kimi digər hadisələr heç vaxt unudulmamalı və daim yaddaşlarda təzələnməlidir. Uşaqlara öyrədilməlidir ki, müstəqillik yolunda, Qarabağın azadlığı uğrunda igidlərimizi, bacılarımızı, nənələrimizi, babalarımızı itirmişik. Və şükürlər olsun ki, bu gün bizim igid oğullarımız onların qisasını aldı və torpaqlarımızı qəhrəmancasına geri qaytardılar. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan ikinci Qarabağ müharibəsin də torpaqlarımızın düşmən əlində olan 20%-i işğaldan azad olundu. Təbii ki, bu mübarizədə də yaddaşımıza bir ömür boyu həkk olunacaq və heç bir zaman unudmayacağımız qəhrəmanların adları tarixə yazıldı. Polad Həşimov, İlqar Mirzəyev, Xudayar Yusifzadə, Cəbrayıl Dövlətzadə, Sahil Babayev, Anar Novruzov və onlar kimi neçə qəhrəmanların adlarını böyük şərəf hissi ilə anırıq. Şəhidlər ölmür, onlar daim bizim ürəyimiz də və yaddaşımız da yaşayacaqlar. Məhz, bu igilər hər bir vətəndaşa, uşaqdan böyüyə hər bir şəxsə nümunədir. Çünki onlar tərəddüd etmədən vətən uğrunda öz canlarından keçdilər.

2. Fasiləsizlik prinsipi: Tərbiyə prosesi fasiləsiz formada və ara verilmədən həyata keçirilməlidir. Bu işdə də ilk məsuliyyət ailənin üzərinə düşür. Valideynlər uşaqlar ilə doğma vətənə məhəbbət, vətənin müdafiəsi haqqında maarifləndirici söhbətlər aparmalıdır. Daha sonra bu proses uşaq bağçasında və məktəbdə təkminləşdirilməlidir. Burada da tərbiyəçilər və müəllimlər öz yaradıcılıq qabiliyyətlərindən istifadə edərək uşaqlara vətənpərvərlik hissini aşılamalıdırlar.

3. Məqsədyönlülük prinsipi: Tərbiyə işini aparan şəxs qarşısına məqsəd qoymalıdır və bu məqsəd ətrafında tədbirlər aparılmalıdır. Yalnız bu təqdirdə tərbiyəçi qarşısına qoyduğu məqsədə çata bilər. Məsələn; 26 İyun "Silahlı qüvvələr günü"nə həsr olunmuş tədbir keçirən zaman uşaqlara yeni məlumatlar vermək olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlar bu əlamətdar gün

münasibəti ilə şeirlər əzbərləyir və səhnəciklər qururlar. Sonda tərbiyəçinin təsirli nitqi ilə tədbirə yekun vurulur.

4. Yaşauyğunluluq prinsipi: Uşaqlara vətənpərvərlik hislərinin aşılanması zamanı onların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məsələn;uşaqlara videoçarxlar, film fraqmentləri, təqdimatlar göstəririksə, daha çox motivasiyaverici istiqamət də olmalıdır. Əks halda, şiddət doğuran görüntülər onlarda qorxu hissinin yaranmasına səbəb ola bilər.

İnsanın əxlaqi hisləri içərisində mühim keyfiyyətlərindən biri də onun doğma yurduna olan məhəbbət hissidir. Doğma yurdu sevmək və vətənpərvərlik hissi-insanın anadan olub böyüdüyü yerə, əmək adamlarına, əməyə, öz xalqına, ana dilinə, ətraf təbiətə, xalqının adət-ənənələrinə, mədəni irsinə olan sevgi hissidir. Bütün bu keyfiyyətlər insanı səmərəli fəaliyyətə sövq edir və insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında olduqca mühim rol oynayır. Bunun üçün ilk öncə uşaqlarda vətən və vətənpərvərlik haqqında təsəvvürlər yaratmalıyıq. Buna görədə uşaqların şüuruna təsir göstərməli və onların vətən haqqında düzgün təsəvvürlər qurmalarına nail olmaq lazımdır. Lakin,vətənpərvərlik tərbiyəsini təkcə şüura təsir etməklə məhdudlaşdırmaq olmaz. Həmçinin, uşaqların hislərinə də təsir görsətmək və fəaliyyətlərini bu istiqamətə yönəltməliyik. Hisslər insanın ətraf aləmə olan münasibətinin ifadəsidir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsində şüura təsir göstərmək uşaqlarda vətəni sevmək, onun inkişafı üçün çalışmaq, vətəni qorumaq və vətən uğrunda səy göstərməyə, hisslərinə təsir göstərməklə isə vətənə sevgi və düşmənlərə qarşı nifrət hissi oyatmağa imkan verir. Bunun üçün də tərbiyəçi nitqində sözlərini diqqətlə seçməli, nitqi emosional və inandırıcı olmalıdır. Uşaqlar məktəbəqədər yaşlardan anlamalıdırlar ki, vətəni sevməyi təkcə sözlərimiz də deyil, əməli işlərimizdə də hiss etdirməliyik. Burada da tərbiyəçinin qarşısında bir sıra vəzifələr dayanır:

- məktəbəqədər yaşdan uşaqlara vətənə,ətrafına,yaxınlarına və özünə faydalı işlər görməyi aşılamaq;
- Vətənimizin daim yanında olan dost və qardaş ölkələrinə də sevgi bəsləməyi tərbiyə etmək;
- ölkəmizin gözəlliyi və xalqımızın adət-ənənələri ilə fəxr etməyi aşılamaq;
- torpaqlarımıza göz dikən düşmənlərə və millətçilərə qarşı nifrət hissi formalaşdırmaq.

Uşaqlar üçün Vətən anlayışı ilk öncə ailədən,daha sonra ətraf mühitdən və doğma yurddan başlayır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik hislərinin aşılanmasında əsas vasitələrdən biri, Ana dili məşğələləridir. Vətən və dil bir-biriylə sıx bağlıdır. Çünki, uşaqlar hislərini, həyəcanlarını və emosiyalarını dil vasitəsiylə

biruzə verirlər. Ana dili məşğələləri uşaqların həm dünyagörüşünü formalaşdırır, həm də onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Bu barədə bir çox pedaqoqlarında fikirləri mövcuddur. Rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin fikirlərinə də nəzər salaq: "Uşaq ana dilini öyrənərkən təkcə şərti səsləri öyrənmir, o eyni zamanda ana dilinin doğma döşündən mənəvi həyat və qüvvə içir. Ana dili təbiəti uşaqlara heç bir tərbiyəçinin izah edə bilməyəcəyi dildə izah edir".

Ana dili məşğələlərində istifadə olunan ən təsirli metodlardan biri nağıl metodudur. Nağıllar uşaqların yaş səviyəsinə uyğun seçilir və uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasına, ətraf aləm haqqında təsəvvürlər yaradılmasına və əxlaqi hislərin aşılanmasına imkan yaradır. Buna görə də, məktəbəqədər yaşlı uşaqlara nağılların oxunması, onların nağıllar vasitəsiylə tərbiyə olunması olduqca vacibdir. Başdan-başa vətənpərvərlik ruhunda yazılan belə bir nağılın bir hissəsi ilə tanış olaq:

-"Daha azadsan, Xarıbülbül, doğmalarına qovuşdun, bu yerlərin əsl sahibləri olan şuşalılar da gəlib bax...

-Elə ona görə açmışam da... Bu səhər o qədər ağlamışam... Sevincdən ağlamışam...

Günəş Xarıbülbülü tapdığına görə elə xoşbəxt olmuşdu ki, səmada elə hey gülümsəyirdi. Şuşanın dağlarında xarıbülbüllər sanki qələbəni qeyd edirmiş kimi,baş-başa verib açmışdılar".

"Xarıbülbül və Günəşin nağılı" adlı bu nağıl ölkəmizin acı tarixini uşaqlara danışır. Mənfur düşmənlərin hücumları,torpaqlarımızın işğalı uşaqlara onların başa düşəcəyi tərzdə nəql olunmalı və sonda igid oğullarımızın səyi nəticəsində torpaqlarımızın işğaldan azad olunması, Xarıbülbülün sevinməsi uşaqlarda qürur hissinin yaranmasına səbəb olmalıdır.

Bu nağılı 5 yaşlı Süleymana oxuduğum zaman nağılın əvvəlinə görə onda müəyyən narahatçılıq yaşandı. Lakin, 30 il sonra torpaqlarımıza yenidən qayıtdığımızı eşitdiyində sevindi və onu maraqlandıran suallarını verməyə başladı. İlk sualı "30 il nə qədərdir?" deyə soruşdu. Mən ona bunu izah etdim. Daha sonra isə qürurla danışmağa başladı və fikirlərini bu cür izah etdi: "Mən də böyüyəndə torpaqlarımızı onlar kimi qoruyacam və atamdan xahiş edəcəm ki, məni tezliklə Şuşaya, Xarıbülbülün yanına aparsın".

Vətənpərvərlik hislərinin bünövrəsi ailədə qoyulmalı, inkişaf etdirilməli, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində və inkişafın digər mərhələlərində təkminləşdirilərək ən yüksək səviyyəyə çatdırılmalıdır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi işi yaxşı nəticə verməsi üçün düzgün qurulmalıdır. Öncə işi təşkil edənlər, yəni valideynlər və tərbiyəçilər özləri vətənpərvər insan olmalıdırlar. Şəxsi nümunə uşaqlara örnəkdir. Daha sonra onlar tariximiz, mədəni irsimiz, ölkəmizin coğrafiyası haqqında biliklərə sahib olmalıdırlar ki,uşaqları da bu barədə məlumatlandıra bilsinlər.

Ürəyi vətən sevgisi ilə döyünən hər bir tərbiyəçi məşğələləri əsl vətənpərvərlik laboratoriyasına çevirə bilər. Yalnız bu cür tərbiyəçilər uşaqlara vətən sevgisini aşılaya bilər və müstəqil Azərbaycan üçün əsl vətəndaş yetişdirə bilərlər. Müasir təhsil sisteminin tələblərindən də aydın olur ki, uşaqlar nəzəriyyədən çox praktikaya diqqət verirlər. Bunun üçün vətənpərvərlik tərbiyəsi zamanı məşğələdənkənar tədbirlərin həyata keçirilməsi əhəmiyyətlidir. Uşaqların müharibə veteranları ilə görüşünün təşkili, muzeylərə aparılması, "Şəhidlər xiyabanı", "Fəxri xiyaban" və "Zəfər parkı"na aparılması və s. bu kimi ekskursiyaların təşkili işin düzgün aparılmasını göstərir.

Deyilənləri ümumiləşdirsək, belə qərara gələ bilərik ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətənpərvərlik hislərinin formalaşdırılması tərbiyənin əsas vəzifəsindən biridir. Uşaqlarda vətənpərvərlik hislərinin bünövrəsini qoymaq,bu hisləri inkişaf etdirib qüvvətləndirmək,doğma ölkəmiz üçün layiqli bir vətəndaş yetişdirmək, vətənini daim canla-başla qorumağa hazır olan, qəlbi vətən sevgisi ilə döyünən və xalqının inkişafı naminə öz istəklərindən keçə bilən şəxsiyyət hazırlamaq onun gündəlik fəaliyyətinin əsasında durmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Ayşad Əsgərli Yediyar oğlu- Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda doğma yurda məhəbbət hissinin tərbiyə edilməsinin üsulları və vasitələri (dissertasiya), Bakı-2018.*
2. *Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri,Bakı-1953.*
3. *Mehriban Nağıyeva-"Xarıbülbül və Günəşin"nağılı,"Bakı uşaq nəşriyyatı"-2021.*

V.A.Qafarova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
qafarovavusale2@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA MİLLİ İFTİXAR HİSSİNİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə:

Əxlaq tərbiyəsi olduqca geniş bir anlayışdır. Buraya bir sıra əxlaqi keyfiyyətlər və hisslər aid edilir ki, bu müsbət əxlaqi hisslərdən biri də, milli iftixar hissidir. Məktəbəqədər dövr milli iftixar hissinin inkişaf etdirilməsi üçün olduqca vacib bir mərhələdir. Bu zaman bir sıra üsul və vasitələrdən istifadə olunur.

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda milli iftixar hissinin inkişafına təsir edən vasitələr və üsullar elmi şəkildə araşdırılmışdır.

ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ У ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме:

Нравственное воспитание - очень широкое понятие. Оно включает в себя ряд нравственных качеств и чувств, одним из которых является чувство национальной гордости. Дошкольный возраст является очень важным этапом в развитии чувства национальной гордости.

В статье научно рассматриваются средства и методы, влияющие на развитие национальной гордости у дошкольников.

FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF NATIONAL PRIDE IN PRESCHOOL CHILDREN

Summary:

Moral education is a very broad concept. This includes a number of moral qualities and feelings, one of which is a sense of national pride. Preschool is a very important stage in the development of national pride. In this case, a number of methods and tools are used.

The article scientifically examines the tools and methods that affect the development of national pride in preschool children.

Açar sözlər: *milli iftixar hissi, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, əxlaq, üsul və vasitələr*

Ключевые слова: *чувство национальной гордости, дети дошкольного возраста, поведение, методы*

Key words: *a sense of national pride, preschool children, morality, methods and tools*

Milli iftixar hissi hər bir xalqa, istənilən dövlətə lazımdır. Lakin bu tərbiyə çox həssas və nəzakətlə aparılmalı və uşaqda doğma torpağa, xalq adət-ənənələrinə hörmət və məhəbbət aşılanaraq hələ kiçik yaşlarından həyata keçirilməlidir. Müasir şəraitdə, digər ölkələrin kütləvi mədəniyyət nümunələrinin uşaqların həyatına, həyat tərzinə və dünyagörüşünə fəal şəkildə daxil edildiyi zaman, məktəbəqədər uşaqların milli mədəniyyətin və incəsənətin mənşəyi ilə tanış olması məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təlim-tərbiyə prosesində uşaqların müxtəlif bədii və yaradıcılıq fəaliyyətinin əsasını təşkil edən xalq yaradıcılığı getdikcə daha çox istifadə olunur, milli iftixar hissi vasitəsi kimi qəbul edilir. Müəllimin əsas vəzifəsi uşaqda ondan əvvəl görülənləri qorumaq istəyi və bacarığını formalaşdırmaqdır. Maddi baxımdan məktəbəqədər təhsil müəssisəsində milli iftixar hissi Vətənin mədəni irsinə, xalqın adət və ənənələrinə diqqətli münasibət formalaşdırmaqla uşaqların fəal yaradıcılıq əməyinə cəlb edilməsi prosesində həyata keçirilir. Milli mənsubiyyət və milli ləyaqət hisslərinin formalaşmasına mədəni milli ənənələrin inkişafına dair biliklər sistemi kömək edir.

Mənəvi-vətənpərvərlik hissləri konkret sosial-mədəni mühit çərçivəsində olan insanın həyat və varlığı prosesində formalaşır. İnsanlar doğulduğu andan instinktiv, təbii və hiss olunmadan yaşadıqları mühitə, ölkəsinin təbiətinə və mədəniyyətinə, xalqının həyatına alışırlar. Ona görə də mənəviyyat və vətənpərvərlik əsaslarının formalaşmasının əsasını öz mədəniyyətinə, xalqına dərin məhəbbət və məhəbbət hissləri təşkil edir. Valideynlər üçün ən böyük xoşbəxtlik sağlam və əxlaqlı övlad böyütməkdir.

Məlumdur ki, məktəbəqədər uşaqlar çox emosionaldırlar. Ətraf aləmi bu emosional-obrazlı qavrayış vətənpərvərlik və əxlaqın formalaşması üçün əsas ola bilər. Məktəbəqədər uşaqların əxlaqi tərbiyəsi:

a) əxlaqın çoxalma, varislik formalarından biri;

b) uşaqları bəşəriyyətin və müəyyən bir cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinə tanıtmaq üçün məqsədyönlü prosesi və,

c) əxlaqi keyfiyyətlərin, xarakter xüsusiyyətlərinin, bacarıq və davranış vərdişlərinin formalaşması kimi ğzünü göstərir.

Əxlaq tərbiyəsinin əsasını əxlaq təşkil edir. Əxlaq insanın cəmiyyətə, əməyə və insanlara münasibətini müəyyən edən tarixən formalaşmış davranış norma və qaydaları kimi başa düşülür. Zaman keçdikcə uşaq cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış və münasibətlər norma və qaydalarını tədricən mənimsəyir, mənimsəyir, yəni özününküləşdirir, özünə aid edir, qarşılıqlı əlaqənin yol və formalarını, insanlara, təbiətə, şəxsən özünə münasibətini ifadə edir. Əxlaq tərbiyəsi şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının ümumi sisteminin əsas özəyidir. Əxlaq tərbiyəsi fiziki, estetik, əmək və əqli tərbiyə ilə sıx

bağlıdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi tərbiyəsi onların həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində həyata keçirilir. Uşaq ailədə, həmyaşıdları arasında, küçədə mənəvi təsir yaşayır. Çox vaxt bu təsir əxlaqın tələblərinə adekvat olmur.

Yüksək əxlaqlı şəxsiyyətin sistemli, məqsədyönlü formalaşdırılması mütəşəkkil uşaq kollektivində baş verir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fərdin hərtərəfli inkişafına yönəlmiş xüsusi tərbiyə işləri aparılır. Gənc nəsli həyata və əməyə hazırlayan pedaqoqlar uşaqları təvazökarlığa, vicdanlılığa, prinsipiallığa öyrədir, onlara Vətəni sevməyi, əmək qabiliyyətini, insanlara həssaslıq və qayğıkeş münasibəti birləşdirməyi öyrədir.

Əxlaqi və milli iftixar hissinin ən təsirli üsullarından biri uşaqlar və böyüklər arasında təbii ünsiyyət və praktik qarşılıqlı əlaqə vəziyyəti yaratmağa imkan verən layihə fəaliyyətidir. Layihələrin həyata keçirilməsi uşaqları müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etməyə imkan verir, öz fəaliyyətinin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, təfəkkürünün, təxəyyülünün, fantaziyasının, ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edir; müstəqilliyin və məsuliyyətin inkişafına təkan verir. Bunun üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsinə nail olmaq əlverişlidir:

İş tapşırıqları:

1. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik hisslərinin və vətəndaşlığın əsaslarının tərbiyəsi sistemini inkişaf etdirmək;
2. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əxlaqi münasibət və ailəyə və yaxınlarına, öz kiçik vətəninə, yurda bağlılıq hissi oyatmaq; doğma torpağın təbiətinə; öz xalqının mədəni irsinə məhəbbət formalaşdırmaq;
3. Valideynləri uşaqlarda ailəyə, doğma yurdun təbii və mədəni dəyərlərinə məhəbbət hisslərinin oyanması prosesinə cəlb etmək;
4. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların milli iftixar hissində pedaqoji kadrların fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədilə rayonun mədəni-maarif müəssisələri və sosial obyektləri ilə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqəsi yaradılması.

Uşağın mənəvi və milli iftixar hissi mürəkkəb pedaqoji prosesdir. Əxlaqi hisslərin inkişafına əsaslanır.

“Vətən” anlayışı bütün həyat şəraitini: ərazini, iqlimi, təbiəti, ictimai həyatın təşkilini, dilin xüsusiyyətlərini və həyat tərzini əhatə edir, lakin bunlarla məhdudlaşmır. İnsanların tarixi, məkan, irqi əlaqəsi onların mənəvi oxşarlığının formalaşmasına səbəb olur. Mənəvi həyatdakı oxşarlıq ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəni təşviq edir ki, bu da öz növbəsində mədəniyyətə xüsusi şəxsiyyət verən yaradıcı səylərə və nailiyyətlərə səbəb olur.

Vətən hissi... Uşaqda ailəyə, ən yaxın insanlara - anaya, ataya, nənəyə, babaya münasibətdən başlayır. Onu evi və yaxın ətrafı ilə birləşdirən köklər bunlardır. Vətən hissi körpənin qarşısında gördüklərinə, heyran qaldığına və

ruhunda nəyin əks-səda doğurduğuna heyranlıqla başlayır... Və bir çox təəssüratları onun hələ dərindən dərk etməsə də, keçib getməsinə baxmayaraq. uşağın qavrayışı, vətənpərvər şəxsiyyətin formalaşmasında böyük rol oynayırlar.

Ədəbiyyat

1. *Qasımova, L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika (dərslik). Bakı, "Çaşıoğlu" 2012.*
2. *Makarenko.A.S. Seçilmiş pedoqoji əsərlər. Bakı, "Maarif" 1988.*
3. *Uşinski.K.D. Seçilmiş pedoqoji əsərlər. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı" 1953.*

S.A.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
salatin.m1999@gmail.com

SUİSİDAL DAVRANIŞ ZAMANI PSİXOLOJİ XİDMƏT İŞİNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Yeniyetmələrdə suisidal davranışın təhlili göstərir ki, bu yaş dövründə suisidal davranış böyüklərdə olduğu kimi bir sıra ümumi təzahürlərə malikdir, ancaq ciddi fərqlərə də malikdir. Bu fərqlər əsasən yeniyetmələrin fizioloji və psixoloji inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olub yaş dövrünün özünəməxsusluğundan qaynaqlanır. Bununla yanaşı yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşması istiqamətlərinin hələ tamamlanmaması və idrakı yetkinliyin özünün yüksək səviyyəsinə çatmamasında burada əsaslı fərqlər yaradır. Profilaktika işi ilə yetkinlik yaşına çatmayanların intihar davranışının formalarının bütün səviyyələrini əhatə etmək, həmçinin məqsədləri formalaşdırmaq və intihar davranışının qarşısının alınması üçün tədbirlər sistemini müəyyən etmək lazımdır.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ПРИ СУИЦИДАЛЬНОМ ПОВЕДЕНИИ

Резюме

Анализ суицидального поведения у подростков показывает, что в этом возрасте суицидальное поведение имеет ряд общих проявлений, как и у взрослых, но имеются и существенные отличия. Эти различия в основном обусловлены физиологическими и психологическими особенностями развития подростков и обусловлены спецификой возраста. Вместе с тем принципиальное отличие имеет и тот факт, что направление формирования личности подростка еще не завершено и он не достиг высокого уровня познавательной зрелости. Необходимо охватить профилактической работой все уровни форм суицидального поведения несовершеннолетних, а также определить систему мероприятий по формированию целей и профилактике суицидального поведения.

ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE FOR SUICIDAL BEHAVIOR

Summary

An analysis of suicidal behavior in adolescents shows that at this age, suicidal behavior has a number of common manifestations, as in adults, but there are also significant differences. These differences are mainly due to the physiological and psychological characteristics of the development of adolescents and are due to the specifics of age. At the same time, the fundamental difference is the fact that the

direction of the formation of the personality of a teenager has not yet been completed and he has not reached a high level of cognitive maturity. It is necessary to cover all levels of forms of suicidal behavior of minors with preventive work, as well as to determine a system of measures for the formation of goals and the prevention of suicidal behavior.

Açar sözlər: *yeniyetmə, aqressiya, suisidal davranış, tələbat, çətin həyat situasiyaları, forma və iş üsulları*

Ключевые слова: *подростковый возраст, агрессия, суицидальное поведение, потребности, трудные жизненные ситуации, формы и методы работы*

Key words: *adolescence, aggression, suicidal behavior, needs, difficult life situations, forms and methods of work*

Yeniyetmələrdə suisidal davranışın təhlili göstərir ki, bu yaş dövründə suisidal davranış böyüklərdə olduğu kimi bir sıra ümumi təzahürlərə malikdir, ancaq ciddi fərqlərə də malikdir. Bu fərqlər əsasən yeniyetmələrin fizioloji və psixoloji inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olub yaş dövrünün özünəməxsusluğundan qaynaqlanır. Bununla yanaşı yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşması istiqamətlərinin hələ tamamlanmaması və idrakı yetkinliyin özünün yüksək səviyyəsinə çatmaması da burada əsaslı fərqlər yaradır.

Kiçik yeniyetməlik yaş dövründə oğlan və qızlarda suisidal davranış arasında fərqlər özünü bir o qədər də göstərmir və demək olar ki, bərabərdir. Orta və yuxarı yeniyetməlik yaş dövründə isə qızlar susidə daha çox meylli olurlar.

Yeniyetməlik yaş dövrü üçün va cib olan cəhətlərdən biri suisidal davranışın həqiqiliyinin susidin dərk olunması yolu ilə müəyyənləşdirməkdir ki, bir çox hallarda yeniyetmələrin ölümə münasibətinin xarakteri ilə müəyyən edilir. Faktlar göstərir ki, yeniyetmələrdə suisidal davranışın baş vermə səbəblərindən biri də yeniyetmənin ölüm haqqında təsəvvürlərinin adekvat olmamasıdır.

R.V.Cabbarov yeniyetmələrdə suisidal davranış barədə yazır: "Əksər hallarda öz fərdiyyətini daha dərindən dərk edən intellektual baxımdan inkişaf etmiş yeniyetmələrölüm haqda daha çox düşünürlər. Bu düşüncə onların fəaliyyətsizliyində, depresiv vəziyyətlərində və ümidsizlikdə özünü göstərir. Bildiyimiz kimi, ölüm mövzusu fərdi şüurdan, mədəniyyət tarixindən heç vəchlə irəli gələ bilməz".

Təhsil müəssisələrində müxtəlif yaş qruplarında təhsil alan şagirdlər arasında intihar cəhdlərinin qarşısının alınması üçün profilaktika və korreksiya işləri təşkil edilməlidir.

Profilaktik iş uşaq və yeniyetmələrdə həyata müsbət adaptasiyanın özlərinə və digər insanlara şüurlu şəkildə qurulması prosesi kimi formalaşmasına yönəldilməlidir.

A.Apterin qənaətinə görə yeniyetmələrin populyasiyasında suisidal davranış üçün aşağıdakılar əhəmiyyətli rola malikdir:

- “şizofreniya, depressiya, psixoaktiv preparatlardan istifadə;
- psixoaktiv maddələrin qəbulunun yüksək səviyyəsi, davranışpozuntuları və depressiyalar;
- affektiv pozuntular və həyacan pozuntuları;
- affektiv pozuntular, şəxsiyyət pozuntuları, paranoid və şizoid pozuntular və dissosativ pozuntular”.

İntihar davranışının qarşısının alınmasının təşkili zamanı aşağıdakı komponentlər tələb olunur:

1. Problemin nəzəri aspektlərinin müxtəlif elmlər (fəlsəfə, fiziologiya, psixologiya, sosiologiya, pedaqogika) mövqeyindən öyrənilməsi və müəllim və valideynlərlə iş zamanı müvafiq məlumatlardan istifadə edilməsi.
2. Dərhal köməyə və müdafiəyə ehtiyacı olan uşaqların aşkar edilməsi və onlara təcili ilk yardımın göstərilməsi, uşağın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, stress vəziyyətinin aradan qaldırılması.
3. Hər bir şagirdin psixi vəziyyətini, ünsiyyətini, inkişafını və tədrisdə yaranan problemlərin profilaktikası və effektiv həll edilməsi məqsədilə vaxtında öyrənilməsi.
4. Çətin həyat situasiyaları yarandıqda, ayrı-ayrı yaş qruplarının şagirdlərinə psixoloji-pedaqoji dəstək sisteminin yaradılması.
5. Uşağa kömək etmək və qanuni hüquqlarını qorumaq üçün müxtəlif dövlət orqanlarının və ictimai birliklərin cəlb edilməsi.
6. Cəmiyyətdə mövcud olan sosial davranış normalarının uşaqlara aşılanması, Uşaq mərhəmətinin formalaşdırılması, cəmiyyətdə dəyər münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi.
7. Təkcə öz şəxsiyyətinin deyil, həm də digər insanların unikallığı və təkrarsızlığının müsbət “Mən” obrazının formalaşdırılması.

İntihara meyilli uşaqlarla işi aşağıdakı istiqamətlər üzrə təşkil etmək lazımdır:

- sosial dezadaptasiya yoluna qədəm qoymuş, lakin onun aradan qaldırılması üçün yaxın perspektivlərə malik uşaqlarla və gənclərlə iş;
- təcili psixi emosional dəstəyə ehtiyacı olan uşaqlar və gənclərlə iş;
- uğursuz ailələrlə iş.

Mütəxəssislər profilaktik iş zamanı aşağıdakı tələblərə əməl etməlidirlər:

- təhsil prosesinin hər bir iştirakçısının özünə qiymət verməsindən ibarət olan şəxsiyyətin dəyərlilik prinsipi;

- təhsil prosesinin hər bir iştirakçısının fərdiliyinin tanınmasından ibarət olan şəxsiyyətin qeyriadiliyi prinsipi;
- tədrisin yalnız məqsəd kimi deyil, hər bir uşağın şəxsiyyətinin inkişafı vasitəsi kimi çıxış etdikdə şəxsi inkişafın prioritet prinsipi;
- hər bir şagirdin yaxın inkişaf sahəsinə istiqamətləndirilməsi prinsipi;
- təlim-tərbiyə prosesinin emosional - dəyər istiqamətləri prinsipi.

Ümumtəhsil məktəblərində intihar davranışının qarşısının alınması proqramı aşağıdakı əsas vəzifələri həll etməlidir:

1. Məktəbdəki psixi sağlamlıq, sağlam mühit proqramlarının həyata keçirilməsi, uşaqların qayğı, rahatlıq, sevgi hiss etmələri, hər bir şagirdin psixoloji - pedaqoji statusunun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, psixi vəziyyətdə, ünsiyyətdə, inkişafda və təhsildə yaranan problemlərin vaxtında profilaktikası və səmərəli həlli məqsədilə məktəbdə yeniyetmələrlə birgə işləmək.
2. Yüksək risk qrupuna daxil olan yeniyetmələrilə işləmək, risk faktorlarını (depressiya, ümidsizlik hissi, stress, narahatlıq və qəzəb) azaltmaq və şəxsi resursların gücləndirilməsi (problemlərin həlli, özünütənzimləmə, özünüqiymətləndirmə, sosial dəstək dairəsinin formalaşdırılması) hədəflənmək.
3. Tədrisdə və davranışda əməyi olan, psixoloji adaptasiyanın yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş təhsilalanlarla korreksiya-inkişaf işi, özünüqiymətləndirmənin artırılması.
4. Pedaqoqların, valideynlərin intiharı problemi ilə bağlı maarifləndirmə, intihar davranışlarının inkişaf səbəbləri, birgə idarəetmə üsulları və dəstək kimi istifadə edilə biləcək resurslar haqqında məlumatlılığın artırılmasına imkan verir.

Profilaktik tədbirlərə aşağıdakılar aiddir:

- psixoloji maarifləndirmə,
- təlimlər,
- seminarlar,
- qrup müzakirələri,
- ümumtəhsil məktəblərində ekstremal və fövqəladə vəziyyətlərdə intihar əleyhinə fəaliyyət planının hazırlanması.

Bundan başqa, profilaktik iş həm qrup işi, həm də fərdi, konkret təhsilalanlarla, pedaqoqlarla, valideynlərlə ola bilər.

Şagirdlərlə fərdi və qrup işi aşağıdakıları əhatə edir: qrupda təlimlərin planlaşdırılması və keçirilməsi, uşaqların psixi və psixofizioloji vəziyyətinin normallaşdırılması, pozitiv gələcəyin və təfəkkürün formalaşdırılması, valideynlərlə və həmyaşıdlarla qarşılıqlı münasibətlərin optimallaşdırılması.

Sinif rəhbərləri ilə birgə fəaliyyət pedaqoji şuralarda, seminarlarda, ixtisasartırma kurslarında (suisidologiya sahəsində mütəxəssislərin dəvət edilməsi ilə): intihar növləri, yeniyetmələrin və gənclərin artmasının psixoloji xüsusiyyətləri, intihar niyyətlərindən danışan “əlamətlər”, təhsil müəssisəsində

təhlükəsiz atmosferin yaradılması, onların əldə edilməsi imkanlarının (təhsil mühitinin bütün subyektləri üçün) aradan qaldırılması ilə bağlı təlim vasitəsilə müəllimlərin psixoloji bacarıqlarının artırılmasından ibarətdir.

Yeniyetmələrin valideynləri ilə işləyərkən, valideynlərin yeniyetmə və yeniyetmə yaşının psixoloji xüsusiyyətləri, intihar niyyəti olan gəncin davranış xüsusiyyətləri, ailədə təhlükəsiz psixoloji mühitin yaradılması, mövcud psixoloji xidmətlər haqqında məlumatlandırılması məqsədilə valideyn iclaslarında çıxış planlaşdırılmalıdır.

Profilaktika işi ilə yetkinlik yaşına çatmayanların intihar davranışının formalarının bütün səviyyələrini əhatə etmək, həmçinin məqsədləri formalaşdırmaq və intihar davranışının qarşısının alınması üçün tədbirlər sistemini müəyyən etmək lazımdır. Effektiv profilaktika üçün pedaqoji kollektivin, tibb işçilərinin (psixoterapevtlərin, psixoloqlarının, psixiatrların), yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və onların hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyaların, qəyyumluq və tərbiyə orqanlarının birgə işi zəruridir.

İntihar davranışının profilaktikası üzrə psixoloqların tövsiyələri.

1. *İntiharı həll etmək üçün lazım olan "açar"ları seçin.* İntiharın qarşısının alınması yalnız dostların qayğısı və iştirakı ilə deyil, həm də gələcək təhlükənin əlamətlərini tanımaq qabiliyyətindədir. Onun prinsipləri bilmək və bu məlumatı əldə etmək kiminsə həyatını xilas edə bilər.

Mümkün təhlükənin əlamətlərini axtarın: intihar təhlükəsi, depressiya, insanın davranışında və ya şəxsində əhəmiyyətli dəyişikliklər. Çarəsizlik və ümidsizlik təzahürlərini tez görmək və bir insanın tək və təcrid olunduğunu müəyyən etmək. Bu xəbərdarlıqları dərk edən insanlar nə qədər çox olarsa, ölümün qarşısı alınar.

2. *İntihar edəni şəxsiyyət kimi qəbul edin.* Hesab etməyin ki, o, intihar etmək iqtidarında deyil və bunu etməyəcək. Məhz buna görə də minlərlə insan – bütün yaş, irqlər və sosial qruplardan asılı olmayaraq intihar edirlər. Başqalarının sizi intihar vəziyyətinin qeyri - ciddiliyi kimi göstərməsinə imkan verməyin. Əgər siz hesab edirsiniz ki, kimsə intihar təhlükəsi ilə üz - üzə qalıbsa, öz əqidənizə uyğun hərəkət edin.

3. *Qayğıkeş əlaqələr qurun.* Suisid kimi ciddi problemə hərtərəfli cavab yoxdur. Amma ümidsiz bir insanın bu davranışdan çəkindirmək işində bir addım ata bilərsiniz. Gələcəkdə qarşılıqlı münasibətlərin keyfiyyətindən çox şey asılıdır. Kömək yalnız sözlə deyil, həm də qeyri - verbal empatiya ilə ifadə edilməlidir; bu vəziyyətdə əxlaq deyil, dəstək daha münasibdir.

Özünü mühakimə etməkdən və digər yaşanmış hadisələrdən əziyyət çəkmək əvəzinə, narahat şəxs duyğularını anlamağa çalışmalıdır. Faydasız və sevilmədiyini hiss edən bir şəxs üçün, qayğıkeş və məsuliyyətli bir şəxsin diqqəti güclü həvəsləndirici stimuldur. Məhz belə bir halda siz ümidsiz insanın təcrid olunmuş ruhuna yaxşı nüfuz edəcəksiniz.

4. *Diqqətli dinləyici olun.* İntihara meyilli olanlar, xüsusilə, güclü yalnızlıq hissi keçirirlər. Ona görə də onlar sizin məsləhətlərinizi qəbul etmək istəyində olmurlar. Onlar daha çox öz ağrılarını, məyusluq və nədən danışdıqları barədə müzakirələrə ehtiyac duyurlar: "Həyatda nəyin naminə yaşamağa dəyər". Bir şəxs depressiyadan əziyyət çəkirsə, daha çox onun özünün danışığına qulaq asmaq lazımdır, nəyinki onunla söhbət etmək.

Sizin qayğısına qaldığınız adamın intihar əhvali - ruhiyyəsi olduğunu başa düşmək, adətən, güclü adamda imtina, arzuolunmaz, gücsüzlük və ya lazımsız qorxu yaradır. Buna baxmayaraq, xatırlayın ki, öz ümidsizliyindən başqa bu insana nəyəsə diqqət yetirmək çətindir, O, ağrıdan xilas olmaq istəyir, amma şəfa yolunu tapa bilmir. Kimsə intihar haqqında nə düşündüyünü etiraf edirsə, bu ifadələrə görə onu qınamayın. Mümkün qədər sakit və anlaşıqlı qalmağa çalışın. Siz deyə bilərsiniz: "Mən sənin səmimi etirafını çox qiymətləndirirəm, axı öz hisslərini bölüşmək üçün, indi səndə cəsarət çoxdur". Suisid davranışlı insanın hisslərini ifadə edən sözləri dinlədikdən sonra ona əvəzsiz kömək edə bilərsiniz, baxmayaraq ki, bu sözlərdə kədər, günah, qorxu və ya qəzəb olsun, Bəzən, əgər siz sadəcə onunla səssizcə otursanız, bu sizin maraqlı və qayğıkeş münasibətinizin sübutu olacaq. Həm psixoloqlar, həm də qeyri-mütəxəssislər "qulaq asmaq" bacarığını inkişaf etdirməlidirlər.

5. *Mübahisə etməyin.* İntihar təhlükəsi ilə qarşılaşarkən, dostlar və qohumlar tez - tez deyirlər: "Düşün, çünki sən digər insanlardan daha yaxşı yaşayırsan; taleyinə şükür etməlisən". Bu cavab dərhal növbəti müzakirəni istiqamətini dəyişir; belə iradlar bədbəxt və onsuz da ümidsiz insanın daha çox depressiyaya düşməsinə səbəb olur. Bu yolla kömək etmək istəyən yaxınlar əks effekt əldə edirlər.

Tez-tez və digər cavablar da tapa bilərsiniz: "Ailənizə hansı bədbəxtlik və rüsvayçılıq gətirəcəyini başa düşürsən?". Heç bir halda təcavüz göstərməyin, əgər siz suisid barədə söhbət zamanı iştirak edirsinizsə və eşitdiklərinizə görə təəccübləndiyinizi bildirməyə çalışmayın. Suisidə meyilli insanla diskussiyaya qalxaraq, siz nəinki mübahisəni uduza, həm də onun özünü itirə bilərsiniz.

6. *Suallarınızı verin.* Bu kimi dolayı yollarla suallar verərsinizsə:

"Ümid edirəm ki, intihar etməyəcəksiniz?" sualına həmin şəxs "Xeyr" cavabı verərsə, onda siz həmin şəxsə kömək edə bilməyəcəksiniz.

İntihara meyilli olan şəxsi fikrindən daşındırmaq üçün ən yaxşı yol qayğıkeşliklə birbaşa sual verməkdir:

"Özünəqəsd haqqında nə vaxtdan düşünürsən?". "Sən öz həyatını nə vaxtdan bu qədər ümidsiz hesab edirsən?", "İntihar etmək istəyirsənsə, bunun üçün nə edəcəksən?", "Əgər sən əvvəllər də intihar haqqında düşünürdünsən, bu hərəkəti etməməyə səni nə dayandırıb?". Bölüşmək istədiklərini dinləməyə

və müzakirə etməyə razılığınız ümidini itirən, onu qınayacağınızdan qorxan və həyatı tərk etməyə hazır olan adam üçün böyük bir yaxşılıq olacaqdır.

7. *Əsassız təsəlli təklif etməyin.* İntihar etmək istəyənin öz fikirlərinə həsr etdiyi səbəb onun vəziyyəti ilə bağlı narahatlıq yaratmaqdan ibarətdir. Əgər onunla sevgi və qayğı ilə söhbət aparsaq, bu, intihar təhlükəsini xeyli azaldacaq. İntihar edən insanlar "Eybi yox, hər kəsin sənin kimi problemləri var" və digər oxşar bu kimi ifadələrə nifrət edirlər, çünki onlar əzabları ilə kəskin ziddiyyət təşkil edirlər. Bu ifadələr yalnız onların hisslərini minimuma endirir və özlərini daha lazımsız və faydasız hiss etməyə məcbur edir.

8. *Konstruktiv yanaşmalar təklif edin.* Suisid etmək istəyən şagirdə "Düşün, sənin ölümün yaxınlarına hansı ağrını gətirəcək", bunun əvəzinə ondan hələ ağlına gəlməyən alternativ qərarlar barədə düşünməyi xahiş edin.

İntiharların qarşısının alınmasının ən vacib vəzifələrindən biri psixi narahatlığın mənbəyini müəyyənləşdirməyə kömək etməkdir. Müzakirələri stimullaşdırmaq üçün ən uyğun suallardan istifadə etmək olar:

"Son vaxtlar sənə nə olub?", "Sən nə zamandan özünü pis hiss edirsən?", "Bu dəyişiklik yaranandan sənin həyatında nə baş verib?"

Ümidsiz bir insanı əmin etmək lazımdır ki, o, utanmadan, hətta nifrət, acı və ya intiqam almaq istəyi kimi mənfi emosiyalar haqqında danışa bilər. "Mənə elə gəlir ki, sən çox üzülürsən" və ya "Mənim fikrimcə, sən indi ağlayacaqsan". "Sən hələ də həyəcanlanırsan? Bəlkə problemlərimi mənimlə bölüşsən, mən səni anlamağa çalışacağam" demək də məntiqlidir.

Aktual psixotravmatik vəziyyət valideyn və uşaqlarla qarşılıqlı münasibətlərdən yarana bilər. Ona görə də intihara hazırlaşan uşağın bütün hisslərini və çətinliklərini nəzərə almaq lazımdır. Psixoloq şagird üçün həyatda müsbət mənada nə qaldığını öyrənməyə çalışır. O, hələ də nəyi qiymətləndirir. Həyatın "ən yaxşı" vaxtı haqqında danışarkən uşaqda əmələ gələn emosional canlanma əlamətlərini qeyd edir, xüsusilə də onun gözlərini izləyir. Onun üçün əhəmiyyəti nədir? Onu narahat etməyə davam edən insanlar kimdir? İndi, həyat situasiyası təhlil edildikdə, heç bir alternativ yaranmayıb ki? Ümid işığı görünmürmü?

9. *Ümid verin.* Psixoterapevtlər uzun müddətdir ki, suisidə meyilli olan uşaqların danışdıqları və ya hiss etdiyinə diqqət yetirərək çox qiymətli bir nəticəyə gəliblər. Təlaşla əzab çəkən insan belə bir fikrə gələ bilər: "Mən heç də bilmirəm, bu vəziyyəti necə həll etmək olar. Amma indi çətinliklərim aydın olanda görürəm ki, bəlkə hələ də hansısa ümid var". Ümid insana intihar düşüncələri ilə kədərdən çıxmağa kömək edir.

Nə olursa olsun, ümid reallıqdan gəlməlidir. Ümid boş təsəlli üzərində qurula bilməz. Ümid gerçəklikdən qopmuş fantaziyalardan deyil, arzu etmək və nail olmaq üçün mövcud qabiliyyətdən yaranır. Ölmüş sevilən bir insan, heç bir şey olmamış kimi, geri dönə bilməz. Lakin onun yaxınları həyatın yeni bir

anlayışını kəşf edə bilərlər. Ümidlər əsaslandırılmış olmalıdır. Uşaqlar layiqli gələcək üçün ümidlərini tam itirdikdə, dəstəkləyici sözlərə, hansısa alternativ təklifə ehtiyac duyurlar. “Vəziyyəti necə dəyişə bilərsən?”, “Sən hansı kənar müdaxilələrə qarşı çıxa bilərdin?”, “Kömək üçün kimə müraciət edə bilərsən?” kimi suallarla intihara meyilli olan uşağa müraciət etmək olar. İntihara meyilli uşaq daxili emosional narahatlıqdan əziyyət çəkdiyindən, ətrafdakıların hamısı onlara tutqun görünür. Beləliklə, əgər məktəb psixoloqu uşağın gücünü və imkanlarını möhkəmləndirərsə, böhran problemlərinin adətən keçici olduğunu təlqin edərsə intihar baş verməyə bilər.

10. *İntihar riskinin dərəcəsini qiymətləndirin*. Mümkün intiharın ciddiliyini müəyyən etməyə çalışın. Axı niyyətlər belə qeyri - müəyyən fikirlərdən tutmuş, zəhərlənmə, hündürlükdən tullanma, odlu silahdan və ya ipdən istifadə etməklə hazırlanan intihara qədər dəyişə bilər. Alkoqolizm, narkotik maddələrin istifadəsi, emosional pozuntuların dərəcəsi, ümidsizlik və köməksizlik hissi kimi digər faktorları müəyyən etmək çox vacibdir. Əgər yeniyetmə öz sevimli maqnitofonunu kiməsə verirsə, onda suisid hadisənin baş verəcəyinə şübhə olmayacaq. Bu vəziyyətdə dərmanlar, silahlar və bıçaqlar aradan qaldırılmalıdır.

11. *Yüksək intihar riskli vəziyyətində olan bir uşağı tək qoymayın*. Onunla mümkün qədər uzun müddət birlikdə qalın və ya kömək gələnə qədər kimsə ilə birlikdə olmağı xahiş edin. Valideynlər dərhal məlumatlandırılmalıdır. Ola bilsin ki, təcili yardım stansiyasına zəng etmək və ya poliklinikaya müraciət etmək lazım olsun. Yadda saxlayın ki, yaxında olanlar müəyyən məsuliyyət daşıyır.

Məktəb psixoloqu intihara meyilli uşaqla razılaşmaya gəlir ki, əgər intihara qərar verərsə, son anda yenə də ona müraciət etsin, onunla danışsın. Nə qədər qəribə olsa da, belə razılaşma kifayət qədər səmərəli ola bilər.

Yeniyetmələrin asudə vaxtının düzgün təşkil edilməsi, onların fəaliyyətində boşluqların yaranmasına imkan verilməməsi bu işin korreksi yasında əhəmiyyətli vasitə ola bilər. Müəllimlər və valideynlər nəzərə almalıdırlar ki, yetərincə koqnitiv vəemosional inkişaf səviyyəsinə çat-mamış yeniyetmələrin dünya, ölüm və yaşamaq haqqında fikirləri böyüklərdən fərqlidir və onların əhəmiyyətsiz hesab etdiyi məqamlar yeniyetmə üçün dramatik yaşantı ola bilər.

12. *Yardım üçün mütəxəssislərə müraciət edin*. İntihar edən şəxs məhdud düşüncə tərzinə malikdir. Onların ağlı dözülməz problemlərin necə həll edilməsinin tam mənzərəsini bərpa etmək iqtidarında deyil. Dostlar, valideynlər, müəllimlər, şübhəsiz ki, yaxşı niyyətli ola bilərlər, lakin onlar bacarıq və təcrübəyə malik olmaya bilərlər. Bundan əlavə, həddindən artıq emosionallığa meyllidirlər.

İntihar təhlükəsi ilə qarşılaşan zaman psixiatrların, psixoterapevtlərin və ya klinik psixoloqların köməyi məcburdur!

Bu mütəxəssislər öz biliklərinə, bacarıqlarına və psixoterapevtik təsirlərinə görə, insanın gizli duyğularını, ehtiyaclarını və gözləntilərini anlamaq üçün unikal qabiliyyətlərə malikdirlər. Psixoterapevtik məsləhətləşmələr zamanı ümidsiz insanlar əzab və narahatlıqlarını daha dərindən ortaya qoyurlar.

13. *Qayğı və dəstəyin qorunmasının əhəmiyyəti*. Əgər kritik vəziyyət keçmirsə, müəllimlər, məktəb psixoloqları və doğmaları istirahət edə bilməzlər. Yaxşılaşma üçün xəstənin psixi fəaliyyətinin artması qəbul edilir. Suisid hərəkəti etmək istəyən uşaqlar hər kəsdən üzr istəyirlər, öz-özlərinə zülm etdilər. Bunu görərək, onlara qarşı həssaslıq zəifləyir. Lakin bu hərəkətlər onu göstərir ki, həmin şəxs bütün borc və öhdəliklərlə hesablaşmağı qərara alır və bundan sonra da intihar hadisəsi baş verir. Həqiqətən də, intiharların yarısı psixoloji böhranın başlamasından ən geci üç ay sonra həyata keçir.

Bəzən həyatın qarışıqlığında ətrafdakılar intihar cəhdlərini törətmiş şəxsləri unudurlar. Onlara bir çoxları ağılsız və uğursuzları aid edirlər. Onlar tez-tez ikiqat nifrətlə üzləşirlər: Bir tərəfdən, ölmək istədikləri üçün "anormal" olurlar, digər tərəfdən isə onlar keyfiyyətcə edə bilməyəcəkləri qədər "səriştəsizdirlər". Onlar ailə və cəmiyyətin qəbul edilməsini və səmimiyyətini axtarmaqda böyük çətinlik çəkirlər. İntihara gətirib çıxaran emosional problemlər nadir hallarda tamamilə həll edilir. İntihar siqnallarını verərək ümidsiz adam yardım istəyir. Və, şübhəsiz ki, intihar edən insanın adaptasiya olunmadığı müddətcə vəziyyət həll edilməyəcək.

Ədəbiyyat

1. *Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı Nəşriyyat: 2003, 540 s.*
2. *Cabbarov R.V. Yeniyetmələrdə özünüdərketmə prosesinin psixoloji təhlili. Psixol. ü.f.dok. disser. Bakı: 2004, 152 s.*
3. *Əzimova A. Yeniyetmələrdə suisidal davranışın xüsusiyyətləri və təzahürləri // Psixologiya jurnalı, 2017, 1, s.80-93.*
4. *Hüseynova D.R. İntiharın psixologiyası. Bakı: Adiloğlu, - 2012, - 115 s.*
5. *Məhərrəm Ə.S. Intiharın qarşısının alınmasında yeni yanaşma: intiharın 7-li preventiv modeli. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Institunun Elmi əsərləri. Bakı, 2017, IV nəşr, səh. 192-198.*
6. *Антер А. Самоубийства и суи- цидальные попытки у молодежи. М.: Смысл, 2005, с. 192–208*

S.S.Tağızadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
taghizadesevda25@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNKİŞAFETDİRİCİ TƏLİM METODLARI

Xülasə

Beləliklə, Məktəbəqədər təlim bir çox istiqamətdə müəyyən edilmişdir və bu yaşda olan uşaqların differensial xüsusiyyətlərinə və inkişaf səviyyələrinə uyğun zəngin stimullaşdırıcı mühit imkanları yaradır, onların sosial-emosianal, psixomotor, fiziki, əqli və zehni fəaliyyətlərini optimallaşdırır. Təlimin inkişaf etdirilməsi həm tədrisin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi, həm də bütövlükdə təhsil prosesinin təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Əgər müasir dövrdə məktəbəqədər müəssisələrdə təlim fəaliyyətini inkişaf etdirib, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq istənilirsə, tərbiyəçi – müəllim müxtəlif metodları araşdırıb, öz fərqli yanaşmalarını irəli sürüb təlim mühitini səmərəli qurmağa nail ola bilməlidir.

РАЗВИВАЮЩИЕ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Резюме

Таким образом, дошкольное образование определяется по многим направлениям и создает возможности для создания богатой стимулирующей среды, соответствующей дифференцированным особенностям и уровням развития детей этого возраста, оптимизируя их социально-эмоциональную, психомоторную, физическую, интеллектуальную и умственную деятельность. Развитие обучения может осуществляться как за счет совершенствования форм и методов обучения, так и за счет совершенствования организации и управления образовательным процессом в целом. Для развития учебной деятельности в дошкольных учреждениях в современном мире и достижения поставленной цели воспитатель-педагог должен уметь исследовать различные методы, предлагать свои различные подходы и преуспевать в построении эффективной учебной среды.

DEVELOPMENTAL TRAİNİNG METHODS İN PRESCHOOL İNSTİTUTİONS

Summary

Thus, Preschool education is defined in many directions and creates opportunities for a rich stimulating environment suitable for the differential characteristics and developmental levels of children of this age, optimizing their social-emotional, psychomotor, physical, intellectual and mental activities. The

development of training can be carried out both by improving the forms and methods of teaching, and by improving the organization and management of the educational process as a whole. If it is desired to develop training activities in preschool institutions in modern times and to achieve the set goal, the educator-teacher should be able to explore various methods, put forward his own different approaches, and succeed in building an effective learning environment.

Açar sözlər: *inkişafetdirici təlim, təhsil, metod, məktəbəqədər dövr*
Ключевые слова: *развивающее обучение, воспитание, методика, дошкольный период*
Key words: *developmental training, education, method, preschool period*

Məktəbəqədər təlim uşağın differensial xüsusiyyətlərini və inkişaf səviyyələrini nəzərə alaraq, dünyaya gəldiyi andan İbtidai məktəbə başlayana qədər olan müddəti əhatə edən bir çox cəhətdən uşaqları ən yaxşı formada istiqamətləndirməyi hədəfləyən təhsil prosesidir. Məktəbəqədər təlim bir çox istiqamətdə müəyyən edilmişdir və bu yaşda olan uşaqların differensial xüsusiyyətlərinə və inkişaf səviyyələrinə uyğun zəngin stimullaşdırıcı mühit imkanları yaradır, onların sosial-emosianal, psixomotor, fiziki, əqli və zehni fəaliyyətlərini optimallaşdırır.

Ən önəmli insan hüquqlarından biri olan təhsil hal-hazırda ömür boyu davam edən bir proses olaraq görülür. Təlimin beşikdən məzara qədər davam etdirilməsi vacib olan bir proses olduğunu anlamaq məktəbəqədər dövrdə də təhsilin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Bəyannaməsinin 7-ci maddəsində "Uşaq, təhsil, cəmiyyət və ictimai məkanların uşağın bu hüquqdan yararlanma imkanlarını artırmağa çalışması ilə eyni məqsədlər üçün oyun və əyləncə üçün bütün imkanlarla təchiz edilmişdir" ifadəsi uşaqların məktəbəqədər təhsil almaq hüququ olduğu anlaşılır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin təhsil prosesi uşaqların maraqlarından, onların inkişaf perspektivlərindən çıxış etməli və onların seçim hüququnu tanımalıdır. Fəal təlim metodlarının tətbiqi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin ən vacib istiqamətlərindən biridir.

Buna görə də təhsil prosesində uşaqlara fəal şəkildə təhsil almasına şərait yaratmaq lazımdır. İnkişafetdirici təlim ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, uşaqlara müstəqil axtarış və kəşf sevinci bəxş etmələri, onların idrak və yaradıcılıq fəaliyyətlərinin inkişafını təmin etməlidir. İnkişafetdirici təlim metodlarına məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təlim prosesində müəllimlər tərəfindən ənənəvi olaraq istifadə olunan problemli situasiyalar, fəaliyyət vasitəsilə öyrənmə, işgüzar oyunlar və digər müxtəlif təhsil metodları aiddir. Bu cür müasir üsullar, layihələr, kompüter texnologiyaları, evristik suallar

metodu, oyun dizaynı, simulyasiya təlimi, təşkilati və işgüzar oyunlar indi də məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqlarla təlimə fəal şəkildə tətbiq olunur.

Təlim-pedaqoqun uşaqlarla müxtəlif səviyyəli məlumatların mənimsənilməsinə, əqli güc və bacarıqların formalaşdırılmasına, idrak prosesinə qarşı müsbət münasibətin yaradılmasına yönələn qarışıqlı təsir prosesidir. İnkişafetdirici təlim uşağın potensial imkanlarına və onların həyata keçirilməsinə istiqamətlənir.

İnkişafetdirici təlim həm pedaqoji, həm də təşkilati vasitələrin kompleks istifadəsi ilə uşaqların idrak fəaliyyətinin tam aktivləşdirilməsinə yönəlmiş təhsil prosesinin bu formada təşkili və aparılmasıdır. Təlimin inkişaf etdirilməsi həm tədrisin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi, həm də bütövlükdə təhsil prosesinin təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Müxtəlif təlim metodlarından istifadə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tədris fəaliyyətini daha cəlbedici, maraqlı və müasir etməyə imkan verir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində istifadə olunan metodlar tarix boyu təhsil prosesinin bir hissəsi olmuşdur. Bu metodların hər biri uşaqların fərqli inkişaf sahəsinə istiqamətlənmişdir. Lakin onların hamısının olmuşdur. Yəni, burada əsas məqsəd uşaqların erkən yaşda inkişafına müsbət töhfə vermək idi. Onların bir çoxu bu prosesdə uğurlu nəticələr qazanıb. Məsələn, Montessori, Regio Emiliya və s. Əgər müasir dövrdə məktəbəqədər müəssisələrdə təlim fəaliyyətini inkişaf etdirib, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq istənilirsə, tərbiyəçi – müəllim bu metodları araşdırıb, öz fərqli yanaşmalarını irəli sürüb təlim mühitini səmərəli qurmağa nail ola bilməlidir.

Müasir təhsil metodlarına nəzər yetirsək, şübhəsiz ki, bu metodlar içərsində ən tanınanı Montessori metodudur. Bu metod haqqında bizə məlum olan və olmayan tərəflərinə nəzər yetirək:

Montessori metodu əsrin əvvəllərində italyan qadın həkim tərəfindən təklif etmişdir. Maria Montessori uşaqların inkişafına maksimum dərəcədə uyğunlaşan bu üsula öz adını verib.

Montessori təlimi uşaqların mükafatlandırılmaqdan, cəzalandırılmaqdan, böyüklər tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş təlim proqramlarından, oyuncaqlardan, şirniyyat və şokaladlardan, müəllim masalarından və qrup dərslərindən xoşuna gəlmədiklərini məlum etdi. Maria Montessori bu problemlərin həllini 1907-ci ildə açdığı dünyanın ilk uşaq evi olan "Casa dei Bambini" də tədqiqatlarınəticəsində müəyyən etmişdir.

Montessori metodunun əsas mahiyyəti onda idi ki, uşaqları hərtərəfli müşahidə edərək, metodların sərhədlərini təyin etdi. Ona görə də Mariya Montessori deyirdi ki, "Təhsildə metod yox, insan şəxsiyyəti nəzərə alınmalıdır". Yəni hər bir uşaq xüsusidir. Özünəməxsus xüsusiyyətləri olan bir varlıqdır. Bütün uşaqlar ətraf aləmi dərk edir və gələcək həyatını

formalaşdırmaq üçün ondan istifadə edir. Montessori metodunda da ən əsas məsələ ətraf mühitdir. Uşaqların xüsusi olaraq faydalana biləcəyi bir mühit yaradılır. Uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş mühitdə istədikləri materiala istədikləri zaman sahib ola bilərlər.

Məlumdur ki, zehni inkişafda ən əhəmiyyətli yaş intervalı 0-6 yaşdır. Bu dövrdə tədris edilən şüurluöyrənmə ilə uşaqların zəhni qabiliyyəti artır. Bu kontekstdə Montessori metodunda hər bir uşaq xüsusi və diferensialdır,təhsil prosesi uşaqların anlama səviyyəsinə uyğun həyata keçirilir və ən əsası hər bir uşağın seçimi var.

Montessori təlim metodundan dünyada getdikcə geniş istifadə olunur. Müasir dövrdə bu metoddan 76 ölkədə minlərlə təhsil müəssisəsində istifadə olunur. Kanadada 511, Almaniyada 318, Hollandiyada 228, Pakistanda 23, Səudiyyə Ərəbistanda 4, Türkiyədə onlarla, Azərbaycanda bir neçə təhsil müəssisələrində Montessori metodundan istifadə olunur.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlimin səmərəli təşkilinə gətirib çıxaran montessori təlimi ilə yanaşı "Regio Emiliya" təlim metodu İkinci dünya müharibəsindən sonra İtalyanın eyni adlı şəhərində və onun ətraf ərazilərində hazırlanmışdır və uğurla nəticələnmişdir. Bunun sirri də onun fəlsəfəsindədir. Regio Emiliya fəlsəfəsinə əsasən təlim prosesi uşaqların istək, maraq və potensial imkanalarına uyğun həyata keçirilir. Uşaqların başqaları ilə ünsiyyətinə və ətrafdakı əşyalarla təmas qurmasına şərait yaradıb, təlim prosesində lazım olacaq vəsaitləri təbiət daxilində özlərinin iştirakı ilə hazırlamaq onların tərbiyənin müxtəlif tərkib hissslərinə yiyələnməyinə gətirib çıxarır.

Regio Emiliya təliminin əsas xüsusiyyətlərindən biri əməkdaşlıqdır. Valideynlər mütəmadi olaraq təlim prosesinə dəvət olunurlar. Pedaqoji kollektiv məşğələlərdə fəal iştirak etmələri üçün onlarda həvəs yaradır. Bir çox valideynlər könüllü olaraq qrup otağında təlim prosesi ilə yaxından tanış olur, hətta məşğələ iştirakçısına çevrilirlər. Nəticədə valideynlər təlim zamanı ortaya çıxan bir sıra üsullardan evdə də uşaqlarla ünsiyyətdə istifadə edirlər.

Regio Emiliya fəlsəfəsinin prinsiplərinə əsasən uşaqların özlərini evdəki kimi hiss etmələri üçün rahat təhsil mühiti qurulur. Bu baxımdan qrup otaqlarının da estetik baxımdan cəlbediciliyinə xüsusi diqqət yetirilir.

Öyrənməyə gəldikdə isə gil, boya, dramatik (rollu-süjetli) oyun və s. daxil olmaqla müxtəlif material və vasitələrin istifadəsinə ehtiyac yaranan təlim prosesi qurulur. Burada fərdi və komanda layihələrinə xüsusi yer verilir.

Digər vacib xüsusiyyətlərdən biri isə birgə qurma üsulundan geniş şəkildə istifadə olunmasıdır. O, uşağın digər uşaqlarla işləyərkən öyrənmə qabiliyyətini artırmaq üçün tətbiq edilir. Birgə qurma üsulu tərbiyəçi-müəllim üçün də səmərəlidir. Bu zaman uşaqlarla müəllim arasında əməkdaşlıq və fəal dialoq üçün imkan yaranır.

Tərbiyəçi-müəlllim kurikulumun planlaşdırılmasını və uşaqların inkişaf dinamikasını izləmək üçün sənədləşdirmənin bir növü olan "Flowchart" ("Flouçart" – blok-sxem) sistemdən istifadə edir. O, uşağın təlimdəki irəliləyişini addım-addım qeyd edir. Bu sistem vasitəsilə uşağın keçmiş və hazırki vəziyyətini dəyərləndirib və gələcəkdəki inkişaf tempi haqqında proqnoz vermək üçün istifadə edir.

Emiliya təliminin əsas məqsədi uşaqların uşaqlığını dolu-dolu yaşayaraq öyrənmələri üçün şəraityaratmaqdır. Regio Emiliya fəlsəfəsinə görə bu, asan deyil, lakin uşaqlar üçün ən səmərəli və təbii inkişaf yoludur. Hal-hazırda ölkəmizdə mövcud olan məktəbəqədər təhsil muessisələrində İnkişafetdirici və dəstəkləyici mühitin yaradılması üçün müxtəlif fəaliyyət mərkəzləri (guşələr) təşkil olunur. Bu mərkəzlər inkişaf sahələri üzrə qurulur və uşağın inkişafını təmin edir. Qrup otaqlarında şəraitin bu cür yaradılması uşağa sərbəst seçim imkanı verir. Hər yaş qrupunda bir neçə fəaliyyət mərkəzi yaradılır ki, bunların da hər birində tədqiqat və oyunlar üçün kifayət qədər materiallar təqdim olunur. Fəaliyyət mərkəzləri yaş qruplarına uyğun uşağın maraq və inkişaf ehtiyacları, məktəbəqədər təhsil müəssisəsində mövcud olan təlim resursları nəzərə alınmaqla tərtib olunur:

- Uşağın maraq və inkişaf ehtiyacları;
- Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində mövcud olan təlim resursları.

Fəaliyyət mərkəzləri (guşələr) dedikdə, əsasən, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- riyaziyyat guşəsi;
- kitab guşəsi;
- stolüstü oyunlar guşəsi;
- elm guşəsi;
- təsviri fəaliyyət guşəsi;
- qum və su guşəsi;
- oyuncaq tikinti materialları guşəsi;
- süjetli-rollu oyunlar guşəsi;
- məişət-təsərrüfat guşəsi;
- milli guşə;
- gəlincik guşəsi;
- nəqliyyat guşəsi;
- təbiət guşəsi;
- əl əməyi guşəsi (məktəbəhazırlıq qrupunda).

Fəaliyyət mərkəzləri bir-birindən ayrı təşkil edilir və xüsusi materiallarla təchiz olunur. Bu materiallar həm tərbiyəçi-müəllim, həm valideyn, həm də uşaqlar tərəfindən hazırlana bilər.

Bu baxımdan Regio Emiliya təlimində olan uşağın dinamik inkişafı

üçün inkişafetdirici və dəstəkləyici mühitin yaradılması məktəbəqədər təhsilin kurikulumunda (2022) təlimin starategiyaları hissəsinde öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Şəhla Əliyeva -Məktəbəqər təhsilin aktual problemləri
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnustutu – Məktəbəqədər təhsil müəssisələrindəinteqrativ və inkişafetdirici təlim məsələləri
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnustutu - Məktəbəqədər Təhsil proqramı(kurikulum) 2022

Ş.B.Qurbanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sehran.gurbanova98@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ İLƏ MƏKTƏB ARASINDA VARİSLİYİN GÖZLƏNİLMƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Xülasə

Məqalədə məktəbəqədər təhsil müəssisələri ilə məktəb arasında əlaqə yaradan varislikdən və onun əhəmiyyətindən söz açılır. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri olan varislik prinsipi təhsilin müəyyən bir pilləsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin ardıcıl olaraq növbəti təhsil pilləsinə keçidini nəzərdə tutur. Belə ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələri ilə məktəb arasındakı varisliyin əsas mahiyyəti məktəbdə alınacaq biliyin məkətəbəqədər müəssisədə əldə olunmuş bilik və təcrübənin davamı olması prosesidir.

ХАРАКТЕР И СОДЕРЖАНИЕ ОЖИДАЕМОСТИ МЕЖДУ ДОШКОЛЬНЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ И ШКОЛОЙ

Резюме

В статье говорится о преемственности и ее значении, которое создает связь между дошкольным образовательным учреждением и школой. Принцип преемственности, являющийся одним из основных принципов государственной политики в сфере образования, означает, что знания и опыт, полученные на определенном уровне образования, будут последовательно передаваться на следующий уровень образования. Таким образом, основной сутью преемственности дошкольных образовательных учреждений и школ является процесс приобретения знаний в школе как продолжения знаний и опыта, полученных в дошкольном учреждении.

THE NATURE AND CONTENT OF THE EXPECTATION OF SUCCESSION BETWEEN PRE-SCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS AND SCHOOL

Summary

The article talks about the succession and its importance, which creates a connection between preschool educational institutions and the school. The principle of succession, which is one of the main principles of the state policy in the field of education, means that the knowledge and experience gained at a certain level of education will be successively transferred to the next level of education. Thus, the main essence of the succession between pre-school educational institutions and

schools is the process of the knowledge to be acquired at the school being a continuation of the knowledge and experience gained in the pre-school institution.

Açar sözlər: *məktəbəqədər təhsil, məktəb, təhsil, varislik*
Ключевые слова: *дошкольное образование, школа, воспитание, наследство*
Key words: *pre-school education, school, education, inheritance*

Təhsil sisteminin bünövrəsi sayılan məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşağın hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşmasının təməli qoyulur. Məhz bu baxımdan məktəbəqədər təhsil uşaqların potensial imkanlarının üzə çıxarılmasında, məktəb təliminə hazırlanmasında, onlarda mədəni keyfiyyətlərin, milli-mənəvi dəyərlərin, müstəqillik, vətənpərvərlik, yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq, həmçinin həyati bacarıqların formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Tarixə nəzər salaraq müəyyən edə bilərik ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin tarixi XIX əsrdə Almaniyada Fridrix Frebel 3-7 yaşlarında uşaqların idraki, fiziki və sosial inkişafını təmin edən oyunlardan ibarət kurikulum tərtib etməsindən başlamışdır. Bu kurikulumun tətbiqində əsas məqsəd uşaqları məktəbə hazırlamaqdan ibarət idi. Təhsil işçiləri belə təhsil proqramlarının faydasını müşahidə etdikcə məktəbəqədər tərbiyə işi tədricən İngiltərə, Kanada, Birləşmiş Ştatlarda da tətbiq edilməyə başlandı. Sonralar bu, təhsilin ayrılmaz hissəsi kimi bütün dövlətlər və cəmiyyətlər tərəfindən qəbul edildi.

Azərbaycanda məktəbəqədər təhsilin tarixi 1907-ci ildən başlanmışdır. Məhz həmin ildə ilk dəfə olaraq Bakının Bayıl qəsəbəsində Alisa Radçenko tərəfindən uşaq tərbiyə müəssisəsi təşkil edilmişdir. Burada uşaqların fiziki, bədii, əxlaqi və əqli inkişafı əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdi. Sonrakı dövrlərdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi genişləndirildi və Azərbaycanın müxtəlif şəhər və rayonlarında yeni məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təşkilinə başlandı. İnkarolunmaz faktdır ki, ölkəmizdə məktəbəqədər müəssisələrin inkişafı Azərbaycanın müstəqillik illərinə təsadüf edir.

Bəs məktəbəqədər təhsil mahiyyət olaraq neyi ifadə edir? Bu təhsildə uşaqların fiziki, sosial və idraki inkişafının düşünülmüş şəkildə təşkili onun bütün gələcək taleyinə öz təsirini göstərir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, mükəmməl məktəbəqədər təhsil yalnız təhsilin növbəti mərhələsində uşağın nailiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyətli olmayıb, həm də öz sosial, iqtisadi ehtiyaclarını təmin edən vətəndaşın formalaşdırılmasında böyük rol oynayır. Belə vətəndaşları olan dövlətdə isə kasıblığın səviyyəsi aşağı düşür, cinayətkarlıq azalır. Bu da insanların maddi rifahını və

təhlükəsizliyini təmin edir. Bütün göstərilənlər dövlətin və dövlətçiliyin qüvvətlənməsinə xidmət edir.

Təhsil haqqında qanun"da (1) dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadiq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək təhsilin əsas məqsədlərindən biri kimi önə çəkilir. Qanunda məktəbəqədər təhsilin ilk və vacib pillə olmaqla ailənin və cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq, uşaqların erkən yaş dövründə intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdişlərinə və həyati bacarıqlara yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, şəxsiyyət kimi formalaşmasını, məktəb təliminə hazırlığını, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formalaşmasını təmin etməli olduğu göstərilir, məktəbəqədər təhsilin inkişaf etdirilməsi əsasən 3 səbəbdən vacib hesab edilir:

1. Aparılmış tədqiqatlara görə, uşaqların erkən yaşdan təhsilinə qoyulan sərmayə iqtisadi və sosial baxımdan daha yüksək faydalılıq əmsalına malikdir. Başqa sözlə, tədqiqatlar göstərir ki, bu yaş dövründə uşağın inkişafına xərclənən vəsait sonradan dəfələrlə artıq gəlir gətirir.
2. Məktəbəqədər təhsil valideynlərə daha artıq dərəcədə dəstək olmaqla qadınların məşğulluq göstəricilərinə xüsusilə müsbət təsir edir.
3. Məktəbəqədər təhsil vasitəsilə uşaqlar arasında bərabərlik imkanlarının yaradılması sonradan cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələri arasında fərqlərin azalmasına gətirib çıxarır.

"Təhsil haqqında qanun"da (1) fasiləsizlik, vəhdətlik, varislik, dinamiklik təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi qeyd edilmişdir. Qanuna görə, mövcud təhsil standartları, tədris proqramları və planları əsasında təhsilin bir neçə səviyyədə əldə edilməsi imkanı, təhsilin ayrı-ayrı pillələri arasında sıx dialektik qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması və onun insanın bütün həyatı boyu ardıcıl davam etməsi vacib məsələ olaraq irəli sürülmüşdür.

Müasir təhsilin əsas məsələlərindən biri məktəbəqədər təhsil ilə məktəb arasında varisliyin gözlənilməsi məsələsidir. Məktəbəqədər müəssisələrdə və ibtidai məktəbdə təhsil prosesinin qarşılaşdığı ən mühüm problem təhsilin bu iki pilləsi arasında varislik və perspektivlik problemidir. Təhsil fasiləsiz bir prosesdir. Onun başlanğıcı ilə sonrakı pillələri arasında zəruri asılılıq mövcuddur. Məktəb uşaq bağçası dövründə görülən işlərə əsaslanır, öz işini onun üzərində qurursa, uşaqların inkişafını təbii yolla aparırsa, uşaq bağçası kollektivi məktəb təlimi dövründə tələb olunan səviyyəni öyrənir, məzunlarını həmin yükün altına girməyə hazırlayır. Beləliklə, varislik təbii olaraq perspektivliyi tələb edir (3).

Bağça ilə məktəb arasındakı varislik məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin işinin məktəbdə qoyulan tələblərə istiqamətləndirilməsini və əksinə, tərbiyəçi-müəllimin uşağın əldə etmiş olduğu ümumi inkişaf səviyyəsini, formalaşmış mənəvi davranışını, iradi, şəxsi sferasını nəzərə almasını əhatə edir. Məktəbəqədər təhsil ilə məktəb təhsili arasında varisliyin həyata keçirilməsində tərbiyəçi-müəllim tərəfindən ona həvalə edilmiş funksiyaların (sağlamlaşdırıcı, təşkilati, tərbiyəvi və s.) yerinə yetirilməsinə, pedaqogika, psixologiya, tərbiyə metodları biliklərinə, onun erudisiyasına diqqət yetirmək vacibdir.

Uşaq bağçasında həyata keçirilən təlim- tərbiyə işlərinin məqsədi uşağın məktəb təliminə hazırlığının formalaşmasını təmin etməlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar və kiçikyaşlı məktəblilərdə gələcək şəxsiyyətin bünövrəsi qoyulur. Bu mərhələdə inkişafetdirici təhsil mühiti yaradılmalı, differensasiya, hər bir uşağa fərdi yanaşma təmin olunsun ki, o, inkişaf üçün konfort hiss etsin.

Məktəbəhazırlıq qrupu digər yaş qruplarından onunla fərqlənir ki, bu qrupda uşaqların məktəb təliminə hazırlığı üzrə təlim- tərbiyə işinin bütün tapşırıqları yerinə yetirilir. Uşaqların məktəbə hazırlığında uşaq bağçası, ailə və məktəbin səmərəli əməkdaşlığı üçün aşağıda göstərilmiş məsələlərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

1. Ailənin uşaqların emosional rifahını yaxşılaşdıran və valideynlərin təcrübəsini zənginləşdirən təhsil prosesinə fəal cəlb edilməsi.
2. Uşaqların məktəbə hazırlanmasında valideynlərin səriştəsinin artırılması.

Varisliyin həyata keçirilməsi üçün mövcud təhsil sistemi təhsilin prinsiplərinə uyğun olaraq hər bir uşağın yaş, psixoloji və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq əsasında təlim və tərbiyənin humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi, diferensiallaşdırılması, mahiyyətinə görə innovativ ardıcıl proqramların işlənib hazırlanması və praktikaya tətbiqi, təhsil müəssisələrinin müxtəlif profil və xidmətlərinə diqqət yetirməklə pedaqoji kadrların hazırlanmasına köməklik göstərir.Varisliyin təmin edilməsi üçün orta məktəblərin ibtidai təhsil pilləsində müvafiq informasiya mühitinin yaradılması olduqca zəruridir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində müasir təlim və tədris texnologiyalarından istifadə etmək və məktəbəqədər təhsilin məzmununu multikultural və etno-mədəni istiqamətdə modernləşdirmək lazımdır.

Bağça ilə məktəb arasında varisliyin düzgün təşkili məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin qarşısına bir sıra vəzifələr qoyur. Həmin vəzifələri nəzərdən keçirək:

1. Məktəb təliminə əsaslı hazırlığın həyata keçirilməsi (təlim motivasiyası);
2. Müstəqilliyin inkişaf etdirilməsi;

3. Məktəbəqədər yaşlı uşağın təlim fəaliyyətinin əsas komponentlərini mənimsəməsinin təmin edilməsi;
4. Şəxsi təlim bacarıqlarının formalaşdırılması (yalnız dinləmək yox, həm də eşitmək, böyüklərin, həmyaşıdların fikirlərini qəbul etməyi bacarmaq, müqayisə, analiz etmək və s.)
5. Fəaliyyətin təşkili prosesinin frontal formasında həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətin formalaşdırılması;
6. Müxtəlif praktik bacarıqların (hərəkətli, oyun , sosial düşüncə , zəhmət, qrafik, musiqili ritmik və s.) inkişaf etdirilməsi.

Müşahidələr göstərir ki, məktəbəqədər və məktəb təhsilinin məzmununda, strategiyalarında bəzi uyğunsuzluqlar və ziddiyyətlər vardır. Bu problemin cari zamanla uzlaşması özünü ildən ilə uşaqların təlim motivasiyalarının aşağı səviyyəyə enməsi ilə biruzə verir. Məktəbə öyrənmə həvəsi ilə gələn uşaqların məktəbə olan həvəsi ildən ilə azalır. Bu problemin həlli baxımından ümumi təhsil məktəbində yaradıcı və sağlam mühitin yaradılması əsas şərtlərdəndir. Belə mühitdə pedaqoji kollektiv işə, şagirdlər isə dərslərinə daha məsuliyyətlə yanaşır. Nəticədə isə məktəblilərin nailiyyətləri günü-gündən daha da artır. Bu da həm ümumi təhsil müəssisələrinin kollektivini, həm də valideynləri razı salır.

Məktəbdə yaradıcı və sağlam mühitin formalaşdırılması birbaşa idarəetmənin düzgün təşkilindən asılıdır. Ümumtəhsil müəssisələrinin idarəolunması elə qurulmalıdır ki, orada hər kəs özünü rahat hiss etsin. Məktəb rəhbərliyi, müəllim, şagird və valideynlər arasında səmimi münasibət qurulsun. Şagird müəllimlərinin onu valideyni qədər sevdiyini, gələcəyi üçün çalışdığını düşünsün. Məktəbdə şagirdin yüksək bilik əldə etməsi və müasir tələblər səviyyəsində inkişafı üçün şərait yaradılsın. Şagird təhsil aldığı məktəbə həvəslə gəlsin. Yalnız belə mühitdə bilikli, dünyagörüşlü, Vətənini, torpağını, xalqını, o cümlədən, oxumağı, öyrənməyi, məktəbini, müəllimini və valideynini sevən şagird yetişdirmək olar.

Məktəbəqədər təlimdən məktəb təliminə keçid zamanı rəvanlığın təmin olunması əhəmiyyətli dərəcədə vacib pedaqoji və psixoloji problemdir. Təhsil sisteminə uygun olaraq təhsil pilləri arasında düzgün və ardıcıl keçidi təmin etmək üçün ibtidai siniflərdə öyrənmə formalarına oyun elementləri və əyləncəli dərsləri daxil etmək vacibdir. Hər iki təhsildə oyun elementlərinin çox olması əyləncəli məşğələ və dərslərin mövcud olması, təlim prosesində uşaqların bir-birinə olan münasibətinin və qarşılıqlı ünsiyyətinin inkişafının təmin olunması zəruridir.

Məktəbəqədər müəssisə, məktəb valideynlərinin birgə fəaliyyət göstərdikləri şəraitdə varislik üzrə iş səmərəli nəticə verir. Bu məqsədlə valideynlərin pedaqoji maarifinin təşkili, ailədə görüş, seminar, konfranslar

təşkil etmək, onları uşaqların məktəbə hazırlanmaları və I sinfə alışmaları prosesində fəal iştiraka qoşmaq lazımdır.

Məktəbəqədər müəssisə ilə məktəb arasında varislik yaratmaq üçün bu işin təməli onların proqramlarında qoyulmalıdır. Bu məqsədlə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin, xüsusilə məktəbə hazırlıq qrupunun proqramlarında uşaqları I sinifdə çətinlik çəkmədən təhsil almağa hazırlayan imkanlar nəzərdə tutulmalıdır. I sinfin proqramları isə ona əsaslanmalı, həmin bünövrənin üzərində qurulmalıdır.

Bu baxımdan məktəbəqədər və məktəb təhsilinin davamlılığının həyata keçirilməsi üçün əsaslar kimi aşağıdakılar fərqləndirilə bilər:

1. Uşaqların sağlamlıq vəziyyəti və fiziki inkişafı.
2. Tədris fəaliyyətinin zəruri komponenti kimi onların idrak fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsi.
3. Şagirdlərin əqli və əxlaqi qabiliyyətləri.
4. Şəxsi və intellektual inkişafın istiqaməti kimi onların yaradıcı təxəyyülünün formalaşması.
5. Ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı, yəni. böyüklər və həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmaq bacarığı.

Varisliyin həyata keçirilməsində əsas məqam uşağın məktəbdə oxumağa hazırlığının müəyyən edilməsidir. Bu, təhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin prioritet iş sahələridir.

Məktəbəqədər təhsil ilə məktəb arasında varsiliyin gözlənilməsini təmin etmək məqsədilə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada işlər görülməlidir. Azərbaycan Respubliksının Təhsil qanununda məktəbəqədər təhsiliyin icbariliyi göstərilir və məktəblərin nəzdində hazırlıq sinifləri fəaliyyət göstərir (1).

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bəzi ümümtəhsil məktəbləri həm də məktəbəqədər təhsili əhatə edir. Təhsilin səmərəli, yaradıcı, müasir təhsil sisteminə uygun və davamlı olması və müxtəlif yeniliklərin tətbiqi üçün təhsil pillələri və səviyyələri arasında varisliyin təmin edilməsi vacibdir. Burada hər bir məktəbəqədər müəssisə və məktəb kompleksinin özünəməxsus təlim strategiyası mümkündür. Bu da fərqliliyi və yeniliyi təmin edən amildir. Universitetlərin pedaqoji fakültələrində təlim vahid proqram və vahid standartlar üzrə təşkil olunduğundan burada fərqlilikləri nəzərə almaq çox çətindir. Məktəb və məktəbəqədər müəssisə komplekslərində isə yaradıcılıqla yanaşma olduqda fərqlilikləri nəzərə almaq olar. Bu müəyyən qədər həm valideynlərə, həm də uşaqlara seçim imkanı varir. Belə halların tədqiq olunması eyni zamanda məqsədyönlü və planlı eksperimentlərin aparılmasına imkan yaradır. Bu vaxt hansı halda hansı əməlin, təcrübənin və ya yanaşmanın daha uğurlu və nəticəyönümlü olduğunu izləmək olar. Bu da gələcəkdə ali pedaqoji

məktəblərin tədris proqramlarında müvafiq dəyişikliklərin edilməsi üçün faydalı material yığmağa imkan verir.

Məktəbəqədər və məktəb təhsili arasında varisliyi və fasiləsizliyi təmin etmək məqsədilə məktəbdənkənar fəaliyyətlərin sayı artırılmalıdır. Hansı ki, bu fəaliyyətlər uşaqların öyrənmə prosesinə marağının artmasına, təhsildə rəngarənglik yaradılmasına, tərbiyəçi-müəllim və uşaq, müəllim-şagird, təhsil müəssisəsi və valideynlər arasında münasibətlərin formalaşması və bərqərar olmasına kömək edir. Təhsilin hər iki pilləsində mənəvi məsələlərə, birgə fəaliyyətlərə, əməkdaşlığa, bir-birinə hörmətə, təbiətə vicdanlı münasibətə, ekoloji təhsil məsələlərinə yer ayirmaq vacib və lazımlı məsələdir.

Təlim prosesində uşaqların yaradıcılığına təkan verən əl işləri, yaradıcılıq işləri nümayiş etdirilməlidir. Uşaqların bu sahədə uğurları qeyd olunmalıdır. Bağça ilə məktəb arasında varisliyi və davamlılığı təmin etmək məqsədilə musiqi fəaliyyətinin elementləri, idman məşğələləri, həmçinin sinifdə mobil oyun strategiyasına diqqət yetirilməlidir.

Təhsildə əsas dəyər uşaqdır. Məktəbəqədər yaş dövrü məktəb həyatına hazırlıqla yanaşı, həm də insan həyatının bütün mənəvi dəyərlərinin təməlinin qoyulduğu dövrdür. Bu tərəfdən yanaşdıqda həm də məktəb təhsili pillələrində uşaqların hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşması aktual məsələ olmalıdır. Onlara milli-mənəvi dəyərlərlə yanaşı, ümumbəşəri dəyərlərin də aşılanmasının təməli qoyulmalıdır. Hər iki təhsil pilləsində tərbiyə prosesində milli oyunlara və oyuncaqlara daha çox üstünlük verilməlidir. Yad təsirlərdən mümkün qədər uşaqları qorumaq vacibdir. Bu baxımdan uşaqlarda millilik qorunmadıqda onlarda çaşqınlıq yaranır ki, bu da dəyərlər sisteminin pozulmasına gətirib çıxarır. Mühüm məsələlərdən biri də uşaqlarda dəyərlər sisteminin formalaşmasına diqqərt yetirməkdir.

Bağça və məktəb arasında varisliyi təmin etmək üçün təhsil və təlim strategiyaları kontekstində uşaqların psixikasının inkişaf xüsusiyyətlərini və onun aparıcı fəaliyyət xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Məktəbdə uşağın müstəqil fikir yürütmək, münasibət bildirmək, müəyyən işləri sərbəst şəkildə yerinə yetirə bilmək üçün imkan yaradılmalıdır.

Uşaq psixikasının inkişaf xüsusiyyətlərinə istinad etsək məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün məktəb təliminə adekvat hazırlıq sistemini təkmilləşdirmək olar. Hal-hazırda bu sahə "Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" və bir sıra normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Qanuna əsasən 5 yaşlı uşaqların məktəbəqədər təhsilinin zəruri olduğu göstərilir. Məktəbdə alınan təhsilin daha effektiv olması və uşağın erkən yaşlarından formalaşması, məktəbəqədər və məktəb təhsili arasında varisliyi təmin etmək üçün məktəbəqədər hazırlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Varislik, ilk növbədə, inkişafa xidmət etməli, hər hansı yenilik özündən əvvəlkilərin mahiyyətcə zənginləşməsi və əhatə dairəsinin genişlənməsi üzərindən təqdim olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı, 2009.*
2. *Həsənov A. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: Nasir, 2000*
3. *Ağayeva Z. Uşaqların məktəb təliminə hazırlığının əsas şərtləri // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2005, № 3*
4. *Əhmədova C. Məktəbəqədər müəssisələrlə məktəbin əlbir tərbiyəvi işinin xüsusiyyətləri // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2003, № 1*
5. *Əliyeva R. Bağça ilə məktəb arasında varislik // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2005, № 3*

“Magistrant” dövri elmi jurnalında nəşr olunmaq məqsədi ilə təqdim edilən məqalələr üçün

TƏLƏBLƏR

- “MAGİSTRANT” dövri elmi jurnalında magistraturada təhsil alan magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir. Məqalə **Azərbaycan, ingilis, türk və ya rus** dilində jurnalın elektron ünvanına – **j.magistrant@adpu.edu.az**, **a_zamanov@mail.ru (müvafiq kafedra iclasının qərarı və elmi rəhbərin müsbət rəyi ilə)** göndərilir.
- Məqalə **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalənin həcmi **4-7 səhifə (15000-18000 işarə)** həcmində qəbul edilir.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: (5, s.152).
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezisin adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır.

Çapa imzalanmış 21.12.2022
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 33
Sifariş 452, sayı 100

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912)493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru